شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(تارىخىي ئەسلىمىلەر)

(27)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

1 – رەسىم: 1930 – يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا چىققان 3 – قارار ئوقۇغۇچىلارنىڭ كوللېكتىپ چۈشكەن رەسىمى.

2 – رەسىم: 1930 – يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا چىققان قىسمەن ئوقۇغۇچىلار تۇرۇندىن بىرىنچى رەت: بىرىنچى ئابلىمىت ھاجىيېۋ، ئىككىنچى ئابلىمىت مۇھىتوۋ، ئۈچىنچى ئىسكەندەر ئىمىنوۋ، تۆتىنچى سەيدۇللا غوجىنىياز ھاجىيېۋ، بېشىنچى ئوسمان يۈنۈس، ئالتىنچى سەيپىدىن تاشاخۇنوۋ، يەتتىنچى مەھەممەتجان، تۆتىنچى قاسىم پەرسايېۋ، بەشىنچى ئەنۋەر مۇھىتوۋ.

3 – رەسىم: سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا چىققان ئوقۇغۇچىلار جۇغراپىيە دەرسى ئوتىتىدە.

5 - رەسىم: ئىنقىلابىي قۇربان - قاسىمجان قەمبىرى.

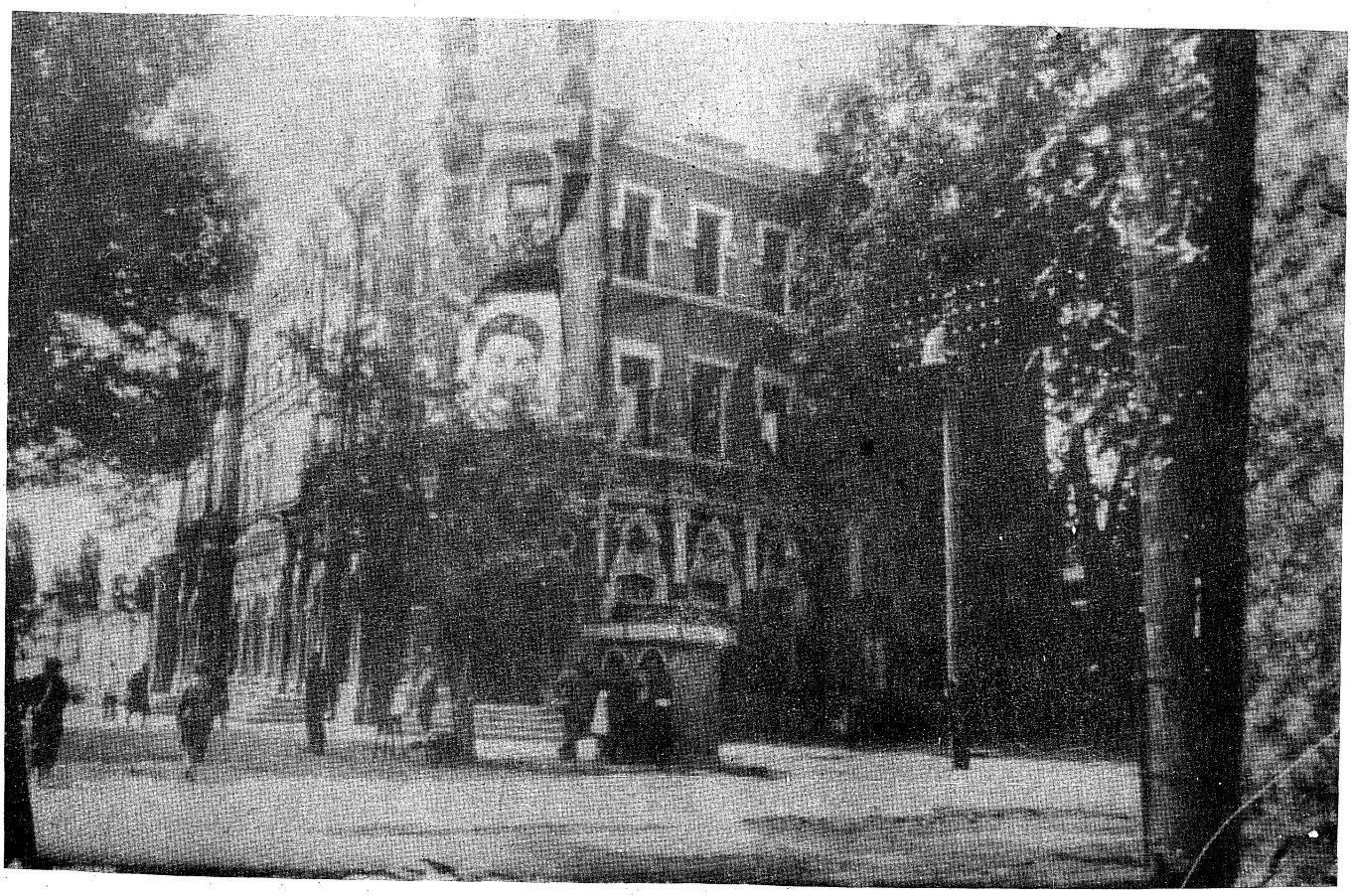

4 - رەسىم: ساگۇ ئۇنىۋېرسىتېتىدىن بىر كۆرۈنۈش.

6 - رەسىم: تەرەققىپەرۋەر زىيالى - نامان ئەپەندى.

7 - رەسىم: خەلقپەرۋەر زات - مولا ئىسلام (شاڭزۇڭ) ئىسمائىلوۋ.

شىنجاڭ
تارىخ ماتېرىياللىرى

(27)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

8 - رەسىم: ھەمدەمبەگ ھاجى.

«شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» تەھرىر بۆلۈمى
مەسئۇل مۇھەررىرى: خالىق ساقى
جاۋابكار مۇھەررلىرى: ئابلىز مۇھەممەت سايرامى
ئەركىن ھۇشۇر

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (27)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى ھەيئىتى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۇڭ كوچىسى 54 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 3 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168 × 850 مىللىمېتر 1/32
باسما تاۋىقى: 12.625، قىستۇرما ۋاراقى: 4
1989 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى
1990 - يىل 1 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 2,500 —— 1
ISBN 7-228-01188-0/K·103
باھاسى: 3.15 يۈەن
(ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلىدۇ)

مۇندەرىجە

ئاتاقلىق رەھبەر، پىداكار ـــ ئەخمەتجان قاسىمى 1
..... ھاكىم جاپپار
ھەل قىلغۇچ جەڭ ـــ شىخو ئۇرۇشى .....ئىمىنوۋ ئىلاخۇن 15
ئازادلىققتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى ئەھۋالىمدىن قىسـ
قىچە ئەسلىمە.....ئىبزىز نىيازى 32
ئوبۇلخەيىر تۆرە - توغرىسىدا ئەسلىمە .....قۇجاي دوقاس 140
شېك شىسەينىك 1930 - يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىغا
ئوقۇغۇچى ئەۋەتكەنلىكى ھەققىدە ئەسلىدە .....
.....ئابلىمىت ھاجىيۇۋ 149
سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئوقۇش تارىخىم.....
.....ئابدۇقادىر توختاروۋ 169
مولا ئىسلام ئىسمائىلوۋ ..... ئابدۇكېرىم مەخمۇتوۋ 182
ئىنقىلابىي قۇربان ـــ قاسىمجان قەمبىرى .....
.....شېرىپ خۇشتار 200
تەرەققىيپەرۋەر خەلقچىل زىيالى ـــ نامان ئەپەندى.....
..... ئەسقەر ئەيسا 212
توقسۇن ئىلغار ياشلىرىنىك كۆرەشلىرىدىن ئەسلىمە .....
.....شېرىپ پەتتار 217

ئۇيۇشما ۋە ئىتتىپاق...خ. سۆزۈك هاجيوۋ 250
قەشقەر ۋىلايەتلىك قازاق - قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش
ئۇيۇشمىسى توغرىسىدا ئەسلىمە.....
.....تاهىر مەمتىلى، مەمەت ھەسەن 289
قۇمۇل ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشـ
مىسىنىڭ تارىخىدىن ئەسلىمە.....يەھيا ئىلىم 294
شېكىسپىرى ھۆكۈمىتى بىلەن خوجىنىيازھاجى ئوتـ
تۇرىسىدا تۇزۇلگەن فۇكاك مۇئاھىدىسى توغرىسىدا ئەسلىمە
.....خېۋىر تۆمۇر 310
ئاقسۇ، يەكەنلەردە بولۇپ ئۆتكەن بەزى ۋەقەلەرـ
دىن ئەسلىمە.....سۆزلەپ بەرگۈچى. ھۈسەن ھادىل
.....رەتلىگۈچى. قادىر مەكىت 327
پىچاندىكى لەمجىن مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتىپى
.....ھەمدۇللا ھۇشۇپ 346
سۇۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى قەشقەردە
تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى.....شيا ۋېيرۇك 357
ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى.....
.....شيا ۋېيرۇك 362
شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى چوڭ ۋەقەلەر يىلنا- 365
مىسى .....

ئاتاقلىق رەھبەر، پىداگوگ — ئەخمەتجان قاسىمى
(ئەسلىمە)

ھاكىم جاپپار

بۇ يىل ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ قوزغالغىنىغا 45 يىل بولىدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئاتاقلىق رەھبىرى، شىنجاڭ خەلقىنىڭ سۆيۈملۈك پەرزەنتى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ۋاپاتىغا 40 يىل تولىدۇ. 1944 - يىلى 9 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلاپ تاكى 1949 - يىلى 9 - ئايغىچە يەنى شىنـ جاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانغا قەدەر ئۇچ ۋىلايەت ئىنـ قىلابى بەش يىل داۋام قىلدى. مۇشۇ بەش يىل داۋامىدا ئۇچ ۋـ لايەت ئىنقىلابى تارىخىي غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇچ ۋىلايەتتە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ، دېـ موكراتىك ھاكىمىيەتنى تىكلەپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمـ يىسىنىڭ غەلىبىلىك يۈرۈشىگە ماسلىشىپ، شىنجاڭنى تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىشتا ئۇلۇغ تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جۇڭگو خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، تارىختا ئۆچمەس سەھىپە قالدۇردى. ئەخمەتجان قاسىمى خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشلىرى يولىدا بارلىقىنى قۇربان قىلىش روھى، ئۆتكۈر، زېرەك پىكىرلىكى، مول بىلىمى، تۇرمۇشتىكى ئادىدى - سادىدىلىقى، ھەر مىللەت خەلقى بىلەن ئىچىقۇيۇن تاشقۇيۇن بولۇش ئىستىلى ۋە تۇرلۇك ئالىيجاناپ پەزىلەتلىرى بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتى ۋە مەڭگۈ ئەسلىشىگە سازاۋەر بولدى. ئەخمەتجان قاسىمى ئاتاقلىق

سياسي رەھبەر ئىدى، شۇنداقلا يەنە ئاتاقلىق مائارىپچى — پىداگوگ ئىدى. ئۇ مائارىپ ئىشلىرىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلەتتى، ئۇنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈشى، مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشى يولىدىكى تىرىشچانلىقلىرى ۋە ئىجادى ئەمگەكلىرى كەڭ مائارىپچىلارنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ئۆچمەس ئىز قالدۇرۇپ كەتتى. خەلقنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى يۈكسەلدۇرۇشى، ھەر مىللەت ياش - ئۆسمۈرلىرىنىڭ تەربىيىلىنىشىگە كۆڭۈل بۆلۈشى ئۇنىڭ سۆز - نوتۇق ۋە ئەمەلىي ھەركىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى.

1944 - يىلى 9 - ئايدىن باشلانغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ھەر مىللەت خەلقى ۋە ھەر مىللەت زىيالىيلىرى ئاكتىپ قاتناشتى. بولۇپمۇ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى توغرا يول بويىچە غەلىبىسىزى يېتەكلەشتە زىيالىيلارنىڭ رولى چوڭ بولدى. بۇ چاغدىكى زىيالىيلار پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئوقۇتقۇچىلار قاتلىمىدا ئىدى. شۇڭا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدا بۇرۇنقى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىر قىسمى ئوقۇتقۇچىلىق قىلىمۇ، زور تۈركۈمدىكىلىرى ئۈچ ۋىلايەت ھاكىمىيىتىنىڭ ھەر ساھەدىكى ئىدارە، جەمئىيەت ئورگان خىزمەتلىرىگە، بولۇپمۇ مىللىي ئارمىيە سېپىگە قاتناشتى ۋە بۇ ئورۇنلاردا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالدى. مەسىلەن، ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ئاتاقلىق كوماندىرلىرىدىن: مەرغوپ ئىسھاقوۋ، ھەمدۇللا قۇربانوۋ، ئامانتۇر بايزاقوۋ قاتارلىق نۇرغۇن كىشىلەر ئەسلىدە ئوقۇتقۇچىلار ئىدى.

ئەينى يىللاردا مۇنداق زور تۈركۈمدىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ھاكىمىيىتىنىڭ ھەر ساھەدىكى خىزمەتلىرىگە قاتنىشىشى زۆرۈر ئىدى، مۇنداق قىلماي بولمايتتى. لېكىن يەنە بىر تەرەپتىن مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سوپىتى تۆۋەنلەپ كېتىش ۋە جەمئىيەتتە بىر قىسىم

كىشىلەر ئارىسىدا ئوقۇتقۇچىلىقنى تۆۋەن كۆرۈش، ئوقۇتقۇچى بولۇشنى خالىماسلىق ئەھۋالى يۈز بەردى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئەخمەتجان قاسىمى رىئاللىقنى چىقىش قىلىپ تۇرۇپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى كۈچەيتتى. مەكتەپلەر مائارىپىدىكى ئەھۋاللارنى سۈرۈشتە قىلدى، ھەمدە كەسىپ ئالمىشىپ كەتكەن بىر تۈركۈم ئوقۇتقۇچىلارنى قوشۇنغا قايتۇرۇش خىزمىتىنى ئەستايىدىل ئىشلەپ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى دەسلەپكى قەدەمدە تولۇقلىدى ۋە ئۇلارنىڭ سىياسىي ۋە كەسپىي سەۋىيىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، بىرىنچى قارار مۇئەللىملەر كۇرسىنى ئاچتى. ئۇ كېلەچەكنىڭ ئۈمىدلىرى بولغان ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىدەك ئۇلۇغۋار ئىشنى ئۆزى بۇۋاستە تۇتتى.

ئەخمەتجان قاسىمى 1948 - يىلى ھۇلجا شەھىرىگە قاراشلىق مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىغا مۇھىم نۇتۇق سۆزلىدى. بۇ نوتۇقتا ئەخمەتجان قاسىمنىڭ مائارىپ توغرىسىدىكى ئاساسىي ئىدىيىسى، قاراشلىرى بىرقەدەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان، مەكتەپلەرنىڭ تەربىيىلەش نىشانىسى، تەربىيىلەش مەزمۇنلىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىنىڭ شەرەپلىك ئىكەنلىكى قاتارلىق تەرەپلەر سۆزلەنگەن، شۇنداقلا شۇ چاغدىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئاشقى ۋەزىيىتى نۇرغۇن ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، مەكتەپلەر مائارىپىنى ياخشى تۇتۇش ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەن ئەينى ۋاقىتتا مۇشۇ نۇتۇقنى خاتىرىلىگۈچى (مەن خاتىرىنى رەتلەپ چىققاندىن كېيىن ئەخمەت ئەپەندىم ئۆزى تۇزىتىش بەرگەندىن كېيىن مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىندى) ئىدىم. مەن بۇ نوتۇقنى ئاڭلاپ، ئەپەندىم سىياسەتچىلا ئەمەس، بەلكى ھەقىقەتەنمۇ بىر پىداگوگ ئىكەن، دېگەن ھېسىياتقا كەلگەنىدىم.

ئەخمەتجان قاسىمى ئۆز نۇتۇقىدا تەربىيىلەش نىشانىسى ئۈستىدە سۆزلەپ كېلىپ ئوقۇتقۇچىلارغا قارىتا: «سىزلەرگە كېلەچەك دۆلەت ئىگىلىرىنى، كېلەچەك جەمئىيەت خىزمەتچىلىرىنى

تەربىيلەش شەرەپلىك ۋەزىپىسى يۈكلەنگەن»، «جەمئىيەتنىڭ كېلەچەك تۇزۈمى، كۆز قارشى ۋە شۇنىڭدىكى بولىدىغان مۇناسىۋەتلەر ھازىردىن سىزلەرنىڭ دۆلەت ئىگىلىرىنى تەربىيىلىشىڭلارغا باغلىق مەسىلە. بىز كېلەچەكتە قايىقا بارىمىز، مەقسىتىمىز نېمە، مەقسەتكە قايسى يول بىلەن يېتىمىز؟ مانا شۇ مەسىلەرگە ئوچۇق جاۋاب بېرەلىگۈدەك تەربىيىلىنىش نىشانىسىنى بىلىشىمىز كېرەك. تەربىيىلىنىش نىشانىسىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن، تەربىيەلەنگۈچىنى تۇغرا يول بىلەن ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ. بىزنىڭ ئالدىمىزدىكى ئەڭ مۇھىم ئىشىمىزنىڭ بىرى تەربىيە مەسلىسى. تەربىيە يالغۇز خەلقنىلا تەربىيەلەشتىن ئىبارەت ئەمەس، تەربىيە كېلەچەكنىڭ ئىگىلىرىنى، جەمئىيەتنىڭ پايدىلىق ئەزالىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقىشنى مەقسەت قىلىدۇ. تەربىيە پەۋقۇلئاددە مۇھىم مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن پۈتۈن دۇنيادىكى جەمئىيەت ئەربابلىرى تەربىيە مەسلىسىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. ئەگەر تەربىيە جەمئىيەتنىڭ ئالغا كېتىپ بارغان ئىلغار يولى، خەلقچىل پىكىر① دېگەن ئادەملەرنىڭ ئارزۇ قىلىپ يۈرگەن نەزەريىلىرىگە بىنائەن ئېلىپ بېرىلسا، شۇ يول بىلەن خەلق ئاممىسى مەنپەئىتىنىڭ ھىمايىچىلىرى بولغان ئۆسمۈرلەر تەربىيىلىنىدۇ. ئەگەر دۆلەت تۈزۈمى جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي تاپقان باسقۇچىغا لايىق بولمىسا، ئەگەر دەۋرنىڭ ئىلغار نەزەريىلىرىنى قوبۇل قىلىپ ئالمىسا، خەلقچىل توغرا پىكىردىكى ئادەملەرنىڭ ئارزۇلىرى تىلەك بويىچىلا قالىدۇ.»، دېگەندى، ھەمدە بۇنى ئەنگلىيىنىڭ 16 - ئەسىردىكى مۇتەپپەككۇرى تومۇس مور، فرانسىيىنىڭ 18 - ئەسىردىكى مۇتەپپەككۇرى ژان - ژاك روسسو، مولىر قاتارلىقلارنىڭ پىكىر - نەزەريىلىرىنىڭ ئارزۇ - تىلەك بويىچە قالغانلىقىنى نەقىل كەلتۈرۈپ ئىسپاتلىغانىدى. «دۆلەت ھاكىمىيىتى ئۈستىدە رېئاكسىئون مۇستەبىت كۈچ ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان جايدا، ئۇنىڭ خەلقچىل روھقا قارشى بەلگىلىگەن تەربىيە ئۇسۇلى، خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىگە مۇۋاپىق بولالمايدۇ» - دەپ كەسكىن كۆرسىتىپ كېلىپ، شۇ چاغدا گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردا تەربىيە ئىشىنى ئەكسىيەتچى ئىدىيىنىڭ مەنپەئىتىگە قارىتىلغانلىقىنى، تەربىيىنى تۇغرا يولغا سېلىش ئۈچۈن، تەربىيە نىشانىسىگە تۇسقۇن بولغان كۈچنى يۇلۇپ تاشلاپ، ھاكىمىيەتنى خەلق قولىغا بېرىش، تەربىيە مەقسىتىنى خەلق مەنپەئىتىگە قارىتىش كېرەكلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. نۇتۇقتا يەنە: «تەربىيىنىڭ سىياسەت بىلەن باغلىنىشى يوق، دەپ قاراشقا ئورۇن قالمايدۇ، تەربىيە سىياسەت بىلەن مەھكەم باغلانغان بولۇپ، تەربىيىنىڭ مەقسەت - نىشانىسىنى سىياسەت بەلگىلەيدۇ، ئۇنداق بولغانىكەن، ياش - ئۆسمۈرلەرگە بېرىلىدىغان تەربىيىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ئەنە شۇ خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىنى ھىمايە قىلىشقا قارىتىلغان بولۇش كېرەك.» - دەپ كۆرسەتكەن. بۇ ئارقىلىق تەربىيىنىڭ نىشانىسىنى شۇ ۋاقىتتىكى ئازادلىق كۈرەش ئىشلىرى ئۈچۈن، خەلقچىل سىياسەتنى تۇرمۇشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدۇ. ئەخمەتجان قاسىمى يەنە: «بىز ياش - ئۆسمۈرلىرىمىزنى ئۆزىنىڭ شەخسىي مەنپەئىتىدىن خەلق مەنپەئىتىنى ئەلا كۆرىدىغان قىلىپ تەربىيىلىشىمىز لازىم، بۇ بىزنىڭ تۇرمۇشىمىزدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى تۇتىدۇ، تەربىيەلەنگۈچىلەرنىڭ تەربىيىلىنىشى — تەربىيىچىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ بۇ مەسىلىدە ئۆرنەك بولۇشىغا باغلىق، ئەگەر مەن تەربىيىچى بولۇپ ئەمەلى تۇرمۇشتا شەخسىي مەنپەئەتتىن جەمئىيەت مەنپەئىتىنى ئەلا كۆرسەم، تەربىيەلەنگۈچى بۇنى

① شۇ چاغدىكى ۋەزىيەتتە «سوتسىيالىزم يولى»، «كوممۇنىستىك ئىدىيە» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر «ئىلغار يول»، «خەلقچىل پىكىر» دەپ ئاتىلاتتى.

شەكسىز ئۆزىگە قوبۇل قىلىدۇ، ئادەم روھىنىڭ ئەڭ ئېنىق بولغان تەرىپىچىلەر شەخسى مەنپەئىتىنى جەمئىيەت ۋە خەلق مەنپەئىتىدىن تۆۋەن قىلىش بىلەن بىللىرىمىزنى ۋەتەن، مىللەت، خەلق مەنپەئىتى ئۈچۈن جان كۆيدۈرىدىغان تۇرمۇش تارىخى بىلەن تەرىبىلىشىمىز كېرەك» - دەيدۇ.

ئۇچ ۋىلايەتتىكى ئوقۇتقۇچىلار بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى رايونلاردىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرمۇش تەمىناتىدىمۇ زور پەرق بار ئىدى. مەسىلەن، 1948 - يىلى ئۇچ ۋىلايەتتە ئېيىغا بىر مىليون دوللار مۇئاش ئالىدىغان ئوقۇتقۇچى يۈز جىڭ ئۇننى يۈز دوللارغا، بىر گەز چىتنى توققۇزمىڭ دوللارغا، بىر جىڭ قوي گۆشىنى سەككىزمىڭ دوللارغا ئالسا، ئۇرۇمچىدە خۇددى شۇ ئوقۇتقۇچى ئېيىغا 300 مىليون دوللار ئايلىق مائاش ئېلىپ، يۈز جىڭ ئۇننى ئىككى يۈز مىليون دوللار، بىر گەز چىتنى 17 مىليون دوللار، بىر جىڭ گۆشنى توققۇز مىليون دوللار تۆلەپ ئالاتتى.

ئەخمەتجان قاسىمى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ئۈستىدە توختىلىپ: «...شۇنداقتىمۇ راست، بىزنىڭ جەمئىيىتىمىزدە تەرىپىچى، كېلەچەك دۆلەت ئەربابىنىڭ تەربىيىچىسى، كېلەچەكتىكى ئالىم، مۇتەخەسىس ۋە قوماندانلىنىڭ تەربىيىچىسى بىز ئويلىغان ۋە بىز دېگەن ئورۇننى ئىشغال قىلالمايۋاتىدۇ، ئۇلارغا بىز ئۆزىمىز ئويلىغاندەك شارائىت تۇغدۇرۇپ بېرەلمەيۋاتىمىز. شارائىت تۇغدۇرۇپ بەرمەسلىك بىزنىڭ خاتالىقىمىزدىن ئەمەس، بۇگۈنكى شارائىتىمىزنىڭ شۇنداق بولغانلىقىدىندۇر. ئۇچ ۋىلايەتنى ئازاد قىلغىلى تۆت يىل بولدى. بىز ئەركىنلىكىمىزنى قولىمىزدا ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بارلىق كۈچىمىزنى ئەركىنلىكىمىزگە قەست قىلغان ئوسمان، سۇك شىلېەن باندىتلىرى بىلەن كۆزۈشۈكە سەپەرۋەر قىلغانلىقىمىزدىندۇر. مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىمىزغا بودجەتنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىنى سەرپ قىلساقمۇ

دېگەندەك تۆلۈق تەمىن ئېتەلمەيۋاتىمىز» دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇنىڭدىن ئەخمەتجان قاسىمنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز.

ئەخمەتجان قاسىمى ئوقۇغۇچىلارنى ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىدا تەربىيىلەشنى تەكىتلەپ مۇنداق دېگەنىدى: «بىز بالىلىرىمىزنى تار مىللەتچىلىك روھ بىلەن تەربىيىلەيدىغان بولساق، بىر مىللەتنىڭ پايدىسىنى كۆزلەيدىغان، باشقىلارنى ئادەم ھېسابلىمايدىغان روھتا تەربىيىلەپ قويىمىز. مىللىي ئازادلىق كۈرىشىمىزنى دېگەن جايىغا ئېلىپ بارماقچى بولساق، مۇنداق تار مىللەتچىلىك ئېڭىنى تۆپ يىلتىزى بىلەن چىقىرىپ تاشلاپ، ئۆلكىدىكى ھەممە مىللەت خەلقلىرىنىڭ كۆرەش نىشانىنى بىر نۇقتىغا يېغىشىمىز لازىم. ئەگەر بالىلارغا خەنزۇنى ئۆچ كۆرسەتسەك، موڭغۇلنى ياخشى كۆرسىتىپ تەربىيە بەرسەك، ئۆزىمىز قارىمۇقارشىلىققا چۈشۈپ قالىمىز. چۈنكى تەربىيىلەنگۈچىدە بىر مىللەت ئەلا، بىر مىللەت پەس، بۇ مىللەت تاجاۋۇزچى، ئۇ مىللەت تاجاۋۇزغا دۇچار بولغۇچى دېگەن چۈشەنچە ھاسىل بولىدۇ. ۋەھالەنكى، تاجاۋۇزچى - مىللەت ئەمەس، مىللەتنىڭ ساتقۇچى — بىر توپ ھەربىي پالتىسىيە، بېيۇروكرات ئاپپاراتقا تايانغان مۇستەبىت ئۇنسۇرلاردۇر. ئۇلارنىڭ مىللەتكە ۋەكالىتەن سۆزلەشكە ھېچقانداق ھەققى يوق ۋە مىللەتكە ۋەكىلمۇ بولالمايدۇ. بىر قىسىم گومىنداڭچى «دارېن» لار بىزنىڭ قانچىلىك دۈشمىنىمىز بولسا، خەنزۇ خەلقىنىڭمۇ شۇنداق دۈشمىنىدۇر. شۇڭا ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىدا، ۋەتەندىكى ھەممە مىللەت خەلقلەر ئورتاقلارچە باراۋەر ھاكىمىيەت ئېگىسى بولىدىغان ۋە ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى ئىدارە قىلىدىغان بولۇش كېرەك دېگەن روھتا تەربىيە قىلىشىمىز لازىم.» ئەخمەتجان قاسىمنىڭ بۇ يالقۇنلۇق سۆزلىرىدىن شۇ چاغدىلا ئۇنىڭ مىللىي سىياسەت، مىللىي ئىتتىپاقلىق ۋە مىللەتلەر باراۋەرلىكى قاتارلىق مەسىلىلەردىكى كۆز قارىشىنىڭ قانچىلىك ئوچۇق

ۋە ئېنىقلىقىنى، مىللەت كۆز قارىشى نەزەرىيىسىنىڭ قانچىلىك ئۇستۇنلۇكىنى كۆرەلەيمىز.

ئەخمەتجان قاسىمى مەكتەپلەر تەربىيىسىنىڭ مەزمۇنلىرى ئۈستىدە توختالغاندا: «ئەگەر بىز بالىلىرىمىزنى كېلەچەكتە ۋەتەننى تولۇق ئىدارە قىلىشۇن دېسەك، ۋەتەننى چىن كۆڭلى بىلەن سۆيۈپ، ۋەتەن ئۈچۈن جان پىدا قىلىشقا ھەردائىم تەييار تۇرىدىغان ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، تەبىئەت ۋە باشقىلارنى تولۇق ئىگىلەپ، تېخنىكا قوراللىرىنى ئىشلىتىشنى، تەبىئەتنىڭ كۈچىنى بوي سۇندۇرۇشنى بىلىدىغان ساغلام ئادەملەردىن قىلىپ يېتىشتۇرۇشكە تىرىشىشىمىز لازىم. تەربىيىدە سالامەتلىك، ساغلاملىق مۇھىم.«سالامەت تەنلىك، ساغلام ئەقىل» قىلىپ تەربىيىلەش ئاسان ئەمەس، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەر تەرەپتىن مۇكەممەل تەربىيىلىنىشى ئۈچۈن سالامەتلىك مەسىلىسىگە ئايرىم دىققەت قىلىشىمىز كېرەك. ئوقۇغۇچىلارنى فىزكولتۇرا، گىمناستىكا ۋە مۇزاپىق ئەمگەكلەر بىلەن بولغان تەربىيە ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق تاۋلاپ بېرىشىمىز كېرەك» دېگەن. ئەخمەتجان قاسىمى مەكتەپلەردىكى دوستلۇق ۋە ئەمگەك تەربىيىسىگە توختىلىپ: «...مەكتەپتىكى دوستلۇقنى باغلايدىغان جاي بولمايدۇ. ئەگەر مەكتەپتە دوستلۇقنى تەمىن قىلىش ئىشى كۈچلۈك ئېلىپ بېرىلسا، مۇناق تەربىيىلەنگەن بالىلاردا دائىمى دوستلۇق مۇناسىۋىتى جەمئىيەت پايدىسىغا قارىتىلغان بولىدۇ. ئۇنداق تەربىيىلەنگەن ئادەم ھەقىقىي خەلقچىللىق سىياسىتىنىڭ تۇرمۇشتا ئاشۇرۇلۇشىنىڭ بىرىنچى كۈرەشچىسى بولىدۇ. شۇڭا ھەقىقىي دوستلۇق ۋە ھەمكارلىقنى مەكتەپتە تەمىن ئېتىشىمىز لازىم.»، «بىز ئوقۇغۇچىلارغا ئەمگەك سۆيۈش، ئەمگەكنى ھۆرمەتلەش تەربىيىسى بېرىشىمىز لازىم بولىدۇ. ئەمگەك بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنى كۆتۈرگىلى بولىدۇ. جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنى كۆتەرمەي تۇرۇپ، جەمئىيەتنى تەرەققىياتقا ئېرىشتۈرگىلى

بولمايدۇ ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنى تەرەققىي قىلدۇرماي تۇرۇپ، خەلقچىللىق سىياسىتىنى تۇرمۇشقا ئاشۇرۇش ھەم قىيىن مەسىلە دۇر. ئەمگەكنى سۆيۈش ۋە ئەمگەكچىلەرنى ھۆرمەتلەشنى بالىلارغا سىڭدۈرۈشمۇ ئوقۇتقۇچىغا باغلىق مەسىلە. ئەمما بىزنىڭ تەربىيىچىلىرىمىزنىڭ ھەممىسى ئەمگەك سۆيۈش تەربىيىسىنى ئۆزلىرى تولۇق ئېلىپ چىنىققان ئەمەس. شۇڭا قارا ئەمگەك (جىسمانىي ئەمگەك) قىلىشنى نومۇس دەپ بىلىدۇ. بۇ بىزگە كونا جەمئىيەت تۇزۇمىدىن قالغان يامان ئادەت» - دەپ كېلىپ، ناھايىتىمۇ ئېنىق ۋە كەسكىنلىك بىلەن ئۆزىنىڭ ئەزەلدىن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئىنىسىنىڭ ئۆز يىنىدا ئەسكەر بولغانلىقىنى، بىر كۈنى ئۇنىڭغا يېزىدىكى خاماندىن سامان ئەكىلىشنى بۇيرۇغاندا، سامانىنى كۈندۈزى ئەكەلمەي كېچىسى ئەكەلگەنلىكىنى، چۈنكى كۈندۈزى سامان ئەكىلىشتىن ئىزا تارتقانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ، ئىنىسىنىڭ ئېڭىنى ئۇستىگە كىيگەن پاكىز ئەسكەر كىيىمى بىلەن يېنىغا ئاسقان تاپانچىسى ئۆزگەرتكەنلىكىنى ئېيتىپ قاتتىق تەنقىد قىلغانىدى. ئەخمەتجان قاسىمى مەكتەپلەرنىڭ تەربىيىلەش نىشانىسى ۋە مەزمۇنى ھەققىدىكى قارىشىنى، «قىسقىسى، خەلقچىللىق سىياسىتىنى تولۇق ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، كۈرەش ۋەزىپىسى بىزدىن ئاڭلىق، ئەقىللىق، ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ ھەممە تەرىپىدىن خەۋىرى بار، چوڭقۇر بىلىملىك، ئەخلاقلىق، ساغلام تەنلىك، خەلقنە سادىق ۋەتەنپەرۋەر ئادەملەرنى تەربىيىلەپ چىقىشنى تەلەپ قىلىدۇ.» دەپ يېغىنچاقلايدۇ. ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ بۇ سۆزلىرى ھازىرقى مائارىپ فاكۇلتېتسىز بىلەن ئوخشاش بولۇپ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەخمەتجان قاسىمى ئوقۇتقۇچىنىڭ رولىغا ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنىغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بەرگەنىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئوقۇتقۇچىنىڭ ئىجتىمائىي سىياسىي

ئورنىنى كۆتۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرمۇش تەمىناتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن مۇمكىنچىلىكى بولغان بارلىق چارىلەرنى كۆردى. ئەخمەتجان قاسىمى بۇ ھەقتە توختىلىپ: «مەن ئۆزۈم مۇئەللىمەن، سىنىپتا قالاق ئوقۇغۇچى قالمىسۇن دەپ يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ، تىرىشچانلىق ئوقۇتقۇچىنى بىلىمەن، كىشىلىك جەمئىيىتىدە مۇئەللىمنىڭ مېھنىتىدىن پەخىر لىنىدىغان مېھنەت يوقتۇر، چۈنكى ئالىم، مۇتەخەسسىس، يازغۇچى، قوماندان، جەمئىيەت، دۆلەت ئەربابى ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇتقۇچى مېھنىتىنىڭ مەھسۇلاتىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق شەرەپلىك ۋەزىپىنى ئادا قىلغۇچى ئوقۇتقۇچى ھەرقانداق قىيىن چىلىقلارنى يېڭىپ، سەزگۈر، قابىل، ئەسلىك، پىكىرلىك، ئۆتكۈر، چىدامлиق ۋە ياخشى خۇيلۇق بۇغۇنلارنى يېتىشتۈرۈشنى ئۆزىگە شۆھرەت دەپ بىلىدۇ.» - دەپ كۆرسىتىپ، ئوقۇتقۇچىلارنى ئەڭ ئۇستۇن ئورۇنغا قويدى. بۇ سۆزلەر ھەرقانداق كىشىدە ئوقۇتقۇچىغا، ئوقۇتقۇچىلىق كەسپىنىڭ شان - شەرىپىگە، قەدىر - قىممىتىگە قىزغىن ئىشتىياق ۋە ھۆرمەتلەشنى قوزغايدۇ. شۇڭا غەدىكى ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسىدىكى بارلىق مەكتەپلەردە ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ بۇ نۇتۇقىنى ئاساس قىلىپ ئۆگىنىش چوڭقۇر مەنىلىك دانا سۆزى چوڭ خەت بىلەن يېزىلىپ، مۇدىرۋە ئوقۇتقۇچىلار ئىشخانىلىرى، سىنىپ ۋە زاللارغا ئېسىپ قويۇلاتتى. ئەخمەتجان قاسىمى ئۆز نۇتۇقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قىسمىدا: «بۇ مۇقەددەس ۋەزىپىنى توغرا ۋە تولۇغى بىلەن ئادا قىلىش ئۈچۈن ئوقۇتقۇچىلىرىمىزنىڭ ھەر ساھەدىكى ئىشلىرىغا ۋە كىچىك دۆلەت ئىگىلىرى بولغان ياش - ئۆسمۈرلىرىمىزنىڭ مۇكەممەل تەربىيە ئىشلىرىغا مۇۋەپپەقىيەتلەر تىلەيمەن. ياشىسۇن ئېغىر خىزمەت ئۆتەۋاتقان ۋە ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىمىزدىن بولغان جەمئىيەتنىڭ كىچىك ئىگىلىرىگە تەلىم - تەربىيە بەرگۈچى مۇدىر، مۇئەللىملىرىمىز!» دەپ سەمىمى ئۇرۇمدە - ئىرادىسىنى تۇيغانىدى.

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ مائارىپقا مۇشۇنداق ھەرتەرەپلىمە كۆڭۈل بۆلۈشى ۋە بىۋاستە تۇتۇشى ئارقىسىدا ئۈچ ۋىلايەتنىڭ مائارىپ ئىشلىرى تېزدىن راۋاجلىنىپ، گۈللەپ ياشناشقا باشلىدى.

ئۈچ ۋىلايەت ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشى بىلەن مائارىپ ئىشلىرى تەرەققىي قىلدى. ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى دائىم دېگۈدەك مەكتەپلەرگە بېرىپ خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئەمەلىي ھەسىلەرنى ئەستايىدىللىق بىلەن ھەل قىلدى. مەسىلەن: 1948 - 1949 - ئوقۇش يىلىدا ئىلى ۋىلايىتىدە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى 35مىڭ479 نەپەر (تولۇق سىنىپ ئۆتتۈرا بىلەن قوشۇلغاندا 39مىڭ269 نەپەر ئوقۇغۇچى، 1413 نەپەر ئوقۇتقۇچى بار ئىدى) بولۇپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئالدىدىكى گومىنداڭ دەۋرىدىكىدىن 12.4% كۆپ، تارباغاتاي ۋىلايىتىدە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى 14مىڭ594 نەپەر بولۇپ، گومىنداڭ دەۋرىدىكىدىن 20.7% كۆپ (بۇ چاغدا تارباغاتاي ۋىلايىتىدە باشلانغۇچ ھەم ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا 23مىڭ نەپەر بولۇپ، ۋىلايەت ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 13 پىرسەنتىنى تۇتاتتى). ئالتاي ۋىلايەت خەلقى گومىنداڭ ۋە ئوسمانلىنىڭ ئېغىر بۇلاڭ - تالاڭ، خانۋەيرانچىلىقىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، 1948 - 1949 - ئوقۇش يىللىرى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى 7800 نەپەرگە يېتىپ، گومىنداڭ دەۋرىدىكىدىن 23.8% كۆپەيدى. يېتىم - يېسىر بالىلار ئۈچۈن دارىلبىتام قۇرۇلۇپ، ھۆكۈمەت ھېسابىدىن تەمىنلىنىپ ئوقۇتۇلدى. قازاق، قىرغىز، موڭغۇل قاتارلىق چەت جايلاردىكى كۆچمەن چارۋىچىلار بالىلىرىنىڭ ئوقۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن جايلاردا كۆچمە سىنىپ قۇرۇلغاندىن باشقا، بۇ مىللەتلەرنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئوقۇتۇراق سىنىپلاردا ئوقۇشى ئۈچۈن ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ھەربىر ناھىيىسىدە بىردىن ياتاقلىق، تەمناتلىق مەكتەپ

كەزلەشكەن ئوتتۇرا مەكتەپلەر قۇرۇلدى. ئۇچ ۋىلايەتتىكى ھەر-
مىللەت مەكتەپلىرىدە پۈتۈنلەي ئۆز ئانا تىلىدا دەرس ئوقۇلدى.
مۇشۇ ۋاقىتتىنكى ئۆزبەك شەھىرىدە ئۇيغۇر، قازاق، خەنزۇ،
خۇيزۇ، رۇس، ئۆزبېك ۋە موڭغۇل مەكتەپلىرى (موڭغۇل بالىلىرى
ئىلىنىڭ ھەرقايسى ناھىيىلىرىدىن قۇبۇل قىلىنىپ غۇلجا شەھىر-
دە ياتاقلىق - تەمىناتلىق قىلىپ قورۇلغان مەكتەپتە ئوقويتتى)
قاتارلىق سەككىز مىللەتنىڭ مەكتىپىدە ئۆز تىلىدا دەرس بېر-
ىلەتتى (تولۇقسىزدىن يۇقىرى سىنىپلاردا دۆلەت تىلى يەنى خەنزۇچە
ياكى رۇسچە دەرس كىرگۈزۈلەتتى). دەرسلىك مەسلىسىدە بىر-
قىسىم دەرسلىكلەرنى مائارىپ ئورۇنلىرى كۇچ ئۇيۇشتۇرۇپ
تۈزۈپ چىقىپ تەمىنلىگەندىن باشقا، ئاساسىي دەرسلىكلەر
بولۇپمۇ تەبىئىي پەن دەرسلىكلىرى جۇڭگو ۋە شىنجاڭ ئەھۋالىنى
ماسلاشتۇرغان ھالدا سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۈزۈلۈپ، ئۇيغۇرچە،
قازاقچە تىل - يېزىقتا مەخسۇس شىنجاڭ ئۈچۈن نەشر قىلىنىپ،
قامدىلىپ كېلىنگەنىدى. ھەتتا خەرىتە ۋە بىر قىسىم تەجرىبە
ۋە كۆرسەتمىلىك قورالالارمۇ شۇنداق تەمىنلەنىدى. ۋىلايەتلىك مائارىپ
ئىدارىلىرىنىڭ يىنىدا مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلارغا پىداگوگىكا ۋە
مېتودىكا تەرىپىدىن ياردەم كۆرسىتىدىغان پىداگوگىكا كابىنېتلىرى
تەشكىل قىلىنغانىدى. يەنە ۋىلايەتلىك ۋە ناھىيىلىك مائارىپ
ئورۇنلىرىدا ئىنسپېكتورلۇق تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ھەر دەر-
جىلىك مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئەھۋالى تەكشۈرۈلۈپ، باھالا-
نىپ تۇراتتى. مۇشۇ ۋاقىتدا بىرلا ئىلى ۋىلايىتىدە 220 مىڭدىن
ئارتۇق كىشىنىڭ ساۋادى چىقىرىلغانىدى. مەكتەپ مائارىپى-
دا بۇ چاغدا يەتتە يىللىق ۋە ئون يىللىق تۈزۈمدىكى مەكتەپ-
لەر قۇرۇلغانىدى. ئەخمەتجان قاسىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن
ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى مەلۇماتلىق ھەرمىللەت ئىختىساس ئىگىلىرى-
نى تەربىيىلەش ئۈچۈن غۇلجىدا تەببىي تېخنىكوم ۋە مۇتەخەس-
سىسلەر يېتىشتۈرۈش بىلىم يۇرتى تەشكىل قىلىندى. بىلىم يۇرتىدا

ئىجتىمائىي پەن، تەبىئىي پەن، ئىقتىساد، قانۇنشۇناسلىق،
ئاگرانوم، چارۋىچىلىق، مال دوختۇرلۇق قاتارلىق كەسىپلەر
تەسىس قىلىندى. بىلىم يۇرتىدا شۇ ۋاقىتدا يۇقىرى سەۋىيىلىك
ھەر ساھەدىكى ئوقۇتقۇچىلاردىن مالىك لېكسىتروۋ، خەمىت
ۋەكىلى، سۇلتان ئۆسكەنبايوۋ، ئىسمايىل ياسىنوۋ، قادىر ھەسەنوۋ،
ئىسمايىل ھېپزۇللايوۋ قاتارلىق كىشىلەر ئوقۇتقۇچىلىققا ۋە مەك-
تەپ رەھبەرلىكىگە تەكلىپ قىلىنغانىدى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ
كەسپىي بىلىم سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئالاھىدە كۆڭۈل
بۆلۈنۈپ، تۈرلۈك قىسقا مۇددەتلىك كۇرسلار ۋە كەچكى بىلىم
ئاشۇرۇش مەكتەپلىرى ئېچىلغانىدى. مەسىلەن، 1948 - يىلى
غۇلجا شەھىرىدە ئېچىلغان چوڭلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپىدە
200 نەپەر ئوقۇتقۇچى (ئاز بىر قىسىم ئىدارە كادىرلىرىمۇ بار
ئىدى) ئوقۇيتتى. بۇلاردىن ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق مەدەنىيەت
بىلىم سەۋىيىسىگە قاراپ، تولۇق ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ
بىرقىسىم دەرسلىكلىرى ئۆتىلەتتى. دەرس بېرىشكە بىلىم يۇر-
تىنىڭ ئاساسلىق ئوقۇتقۇچىلىرى تەكلىپ قىلىنىپ دەرسلەر
ئۆتىلەتتى. مەكتەپ پۈتتۈرۈش ئىمتىھانىدىن ئۆتكەندىن كېيىن
تولۇق ئوتتۇرا ۋە ئالىي تېخنىكوم پۈتتۈرگەنلىك دىپلومى بېر-
ىلەتتى. بۇ چاغدا ئۇچ ۋىلايەتتە تۆۋەندىن يۇقىرىغا قاراپ
بىر ئومۇمىيۈزلۈك ئۆرلەش دولقۇنى كۆتۈرۈلگەنىدى. ئۇچ
ۋىلايەت مائارىپىنىڭ سۈپىتىنىڭ يۇقىرىلىقىنى شۇنىڭدىن كۆرگىلى
بولىدۇكى، ئىلى، تارباغاتاي قاتارلىق جايلاردىكى تولۇق
ئوتتۇرا مەكتەپ پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن مەكتەپ پۈتتۈرۈش
ئىمتىھان سوئاللىرى شۇ ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تولۇق
ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا چىقىرىلغان سوئال بويىچە
ئېلىناتتى. ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدە شىنجاڭ شۆيۈەنگە يۆتكەپ
كېلىنگەن ئىلى بىلىم يۇرتىنىڭ نەچچەيۈز ئوقۇغۇچىسى ۋە ئازاد-
لىق دەسلىپىدە ئۇرۇمچى ۋە ئىچكىرىدىكى ئالىي مەكتەپلەرگە

ئىستىھان بىلەن قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار ئوچ ۋىلايەتتىن
ئېلىنغان ئوقۇغۇچىلار ئىدى. بۇگۈنكى كۈندە ئاپتونوم رايونـ
مىزنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە مۇھىم خىزمەتلەرنى قىلىۋاتقان
ۋە يۇقىرى ئوقۇش ئورۇنلىرىدا ئىشلەۋاتقان ئالىملارنىڭ كۆپ
چىلىكى ئەنە شۇ ۋاقىتتا تەربىيىلەنگەن ئوقۇغۇچىلار ئىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆچمەس
تۆھپىلەرنى قوشتى. بىز ئەخمەتجان قاسىمنىڭ ۋاپاتىنىڭ
40 يىللىقىنى خاتىرىلىگىنىمىزدە، ئۇنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق
قىلىپ، مائارىپ ئىنقىلابىنى چوڭقۇر، ئەستايىدىل ئېلىپ بېرىپ،
مائارىپ ئىشلىرىنى يېڭىلاۋۇشىمىز لازىم.

ھەل قىلغۇچ جەڭ — شىخو ئۇرۇشى

ئىككىنچى ئېلاخۇن

(ئاپتور ئىككىنچى ئېلاخۇن ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە
ھەربىي سەپكە قاتنىشىپ، بىرنەچچە قېتىملىق ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈرگەن. ئازادـ
لىقىنىڭ دەسلىپىدە ئۆمۈل ۋە بەزىتىك تاغلىرىدا گومىنداڭ قالدۇقلىرىنى تازىلاش
ئۇرۇشىغا قاتناشقان. ئازادلىقتىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن
قوماندانى بولغان. ھازىر دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ئەزاسى.)

مەن شىخو ئۇرۇشىغا ئوچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي
ھۆكۈمىتى مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ئاددىي جەڭچىسى بولۇش سۈـ
پىتىدە بىلەن بىۋاسىتە قاتناشقانىدىم. شىخو ئۇرۇشى ئوچ ۋىلا-
يەت مىللىي ئارمىيىسى بىلەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچى قوشۇنلىرى
ئوتتۇرىسىدا بولغان مۇھىم ئۇرۇش بولىدۇ. بۇ يىل ئوچ ۋىلا-
يەت مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ پارتلىغىنىغا تولۇقى
40 يىل بولدى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن مۇشۇ ئۇرۇشتا
ئۆز بېشىمدىن ئۆتكۈزگەن ئۇرۇش ئەھۋالىنى ئەسلەپ ئۆتۈش
بىلەن شىخو ئۇرۇشىدا قۇربان بولغان سەبداشلىرىمنى ۋە
كوماندىرلىرىمنى چوڭقۇر ياد ئېتىمەن.

شىخو — ئۇرۇمچى ۋە ئىلى، ئالتاي، تارباغاتاي ۋىلايەتلىرى
نى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرىدىغان تاش يول تۈگۈنى.
بۇ يەرگە مايتاغ نېفىتچىكان رايونى جايلاشقان بولۇپ، يەر
ئاۋۇلۇشى بىلەن ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ۋە ستراتېگىيىلىك ئورنى
(ئەينى ۋاقىتلاردا) مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. شۇنىڭ
ئۈچۈن ئۇ مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى بىلەن گومىنداڭ قىسىم

لىرى چوقۇم تالىشىدىغان جاي ئىدى.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى 1944 - يىلى 8 - ئايدىن باشلاپلا قىسىملىرىنى كەڭ - كۆلەمدە شىخوغا يۆتكەپ، شىخونى يېڭىلمەس، مۇستەھكەم مۇداپىئە ئىستىھكامىغا ئايلاندۇرۇشقا جىددىي كىرىشتى. گومىنداڭ ھەربىي كۇچ جەھەتتىن 1945 - يىلى 7 - ئايلارغا كەلگەندە 2 - جۇن جۇنبۇسى ۋە ئۇنىڭ بىۋاستە قىسىملىرى: 7 - شىنىڭ بىر تۇەنى، ئالاھىدە تۇەننىڭ بىر يېگى (باتالیون،) بىراۋنىڭ - تانكا لىيەنى، ئېغىر پىلىموت لىيەنى، ئايرىم زىنىت توپ دۇيى، ماشىنا تۇەننىڭ بىر قىسمىنى شىخوغا، بىر ئاتلىق تۇەننى چېپەيزىگە ئورۇنلاشتۇردى. جەنۇبىي تاغ بۆرتۇنكىگە 3 - ئاتلىق تۇەننى، ئىككى لىيەننى مايتاغقا، پىلىموت يېڭىنى چىگشور قاتارلىق ئورۇنلارغا بۆلۈپ، جەمئى 6000 دىن ئارتۇق قوراللىق كۈچلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. شۇنىڭدەك نۇرغۇنلىغان ئوق - دورا، تەمىنات ۋە ھەربىي ئەشيالارنى شىخوغا توپلاپ پۈختا تەييارلىق كۆرىدى، بۇنىڭغا 2 - جۇننىڭ جۇنجاڭى شېپى يېغىپ قۇماندانلىق قىلدى.

گومىنداڭ قىسىملىرى شىخونىڭ يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، مۇداپىئە لىنىيىلىرىنى پۈختىلاپ قۇردى. ناھىيە شەھىرىنىڭ ئەتراپىغا قاتمۇ قات پوتەي ياساپ، سىم توساق تارتتى، ئاكوپ قازدى، مۇداپىئە لىنىيىسىگە خەندەك كولاپ، سۇ قويۇۋەتتى. مۇداپىئەلىنىشكە پۈتلىكاشاك بولىدىغان خەلقلەرنىڭ ئۆيلىرىنى چېقىپ تۆزلەپ، دەرەخلەرنى كېسىپ، يەرلەرنى ھەيدەپ، مۇھىم ئۆتكەللەرگە مىنا كۆمۈپ، مۇستەھكەم مۇداپىئە ئىستىھكامىغا ئايلاندۇردى. شىخوغا ئاشۇنداق قوراللىق كۈچ، زاپاس ئوق - دورا، تەمىنات، ھەربىي ئەشيالار ۋە مۇداپىئە ئىستىھكامى جەھەتلەردىن پۈختا تەييارلىق كۆرگەنلىكتىن گومىنداڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرى ئۆز - ئۆزلىرىدىن مەغرۇرلىنىپ، شىخونى «يېڭىلمەس ئىستىھكام»، «خەۋپتىن خالى مۇستەھكەم پولات قورغان»، «جىڭ فرونتىنىڭ مۇستەھكەم ئارقا تايانچىسى» دەپ بىلىپ، شىخو مۇداپىئىسىگە زور ئۈمىد باغلىدى.

ئەمدى مىللىي ئارمىيىنىڭ ئەھۋالىغا كەلسەك: خېلى بۇرۇنلا شىخو، ماناس رايونلىرىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان پارتىزانلىق ھەرىكەتلەر دۇشمەنلەرنى خېلى ئالدىراتقانىدى. 1945 - يىلى 5 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا قازىخان رەھبەرلىكىدىكى 400 نەپەردەك ئاتلىق پارتىزان ئىلى ۋىلايىتىنىڭ كۈنەس ناھىيىسىدىن چىقىپ 12 كۈن جاپالىق يۈرۈش قىلىپ، قارلىق تاغ - داۋانلارنى بېسىپ، تەكرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئىرەنقابىرغاغچە كېلىپ چۈشۈپ، ئىرەنقابىرغىدا دۇشمەنگە قارشى كۈرەش قىلىۋاتقان ئۇچ يۈزگە يېقىن قازاق پارتىزانلار بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلار بىلەن بىرلەشتى. بۇلار دۇشمەن قولىدىكى ماناس - شىخو ئارىلىقىغا جايلاشقان ماناس كۆۋرۈگىگە ئوت قويدى. دۇشمەن بۇ پارتىزانلارنى يوقىتىش ئۈچۈن بىر تۇەن ئەسكەر كۈچىنى ئىرەنقابىرغىغا ۋە تاغلارغا ئەۋەتتى. پارتىزانلار تونۇشلۇق بولغان يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، دۇشمەنگە قاتتىق زەربە بېرىپ، دۇشمەننىڭ 100 نەپەردىن ئارتۇق ئادىمىنى يوقاتتى. قالدۇق دۇشمەنلەر ماناسقا قېچىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قوراللىق باستۇرۇشقا كۆزى يەتمەي، تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىپ، سىياسىي جەھەتتىن ئالداپ كۆرمەكچى بولدى. ماناسلىق × × × قارى باشلىق بەش - ئالتە ئادەمنى پارتىزانلار بىلەن «سۆھبەت» ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتتى. ئەلچىلەر: «غۇلجا تۆپلىكى تامامەن يوقىتىلدى، سىلەر قورالنى تاپشۇرۇپ تەسلىم بولۇڭلار، بىز ھاياتىڭلارغا كاپالەتلىك قىلىمىز»، دەپ پارتىزان باشلىقلىرىغا بىر تەرەپتىن تاكتىكا ئىشلەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ھەيۋە قىلىپ: «تەسلىم بولمىساڭلار، مۇشۇ تاغنىڭ ئىچىدە بىرىڭلارنى قويماي يوقىتىمىز»، دەپ پارتىزانلارغا تەھدىت سالدى. كەيىنىدىنلا ئالدىن

يوشۇرۇپ قويغان بىر پەي ئەسكىرى پارتىزان باشلىقلىرىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن سۆھبەت مەيدانىنى قورشىدى. بۇ سۈيقەستنى بۇرۇنلا سەزگەن پارتىزانلار دۇشمەننىڭ بىر پەي ئەسكىرىي كۈچىنى سىرتتىن قوزغاۋغا ئېلىپ، شەرتسىز تەسلىم قىلدۇرۇپ، قوراللىرىنى غەنىمەت ئالدى. ئاندىن ئۆزلىرىنى تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلىپ كەلگەن ئەلچىلەرنى قايتۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن پارتىزانلار شەخسىنىڭ شەرقى جەنۇبىي بۆرت تەۋەسىدە تۇرۇشلۇق دۇشمەننىڭ ئاتلىق تۈۋەنگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارغا تەمكىنەت سالدى. پارتىزانلار بولۇپمۇ شەخسىي مانا-مايتاغ - يەنسەھەي قاتارلىق قاتناش تۈگۈنلىرىدە مەركەزلەشكە باشلىدى. تېلېفون سىملىرىنى كېسىپ تاشلاش، كۆۋرۈكلەرگە ئوت قويۇش بىلەن بىرگە ئۇرۇمچىدىن شەخسىغا كېلىۋاتقان توت ماشىنا قورال - ياراق، كىيىم - كېچەكلەرنى قولغا چۈشۈرۈپ، ماشىنىغا ئوت قويۇپ، دۇشمەن ئەسكىرىنى پۈتۈنلەي يوقاتتى. ئارقىسىدىنلا شەخسىغا 60 كىلومېتر كېلىدىغان شەرقىدىكى يەنسەھەي چوڭ كۆۋرۈكىگە ئوت قويدى. ئەترابتىكى خەلقلەرگە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش تەغرىسىدا تەشۋىق ئېلىپ بارىدى. شۇنىڭ بىلەن پارتىزانلار خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولۇپ، تېخىمۇ كۈچىنىشكە باشلىدى.

ئائىل ئىبراھىموۋ رەھبەرلىكىدىكى 110 دىن ئارتۇق پارتىزان توقسۇن ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى ئالغۇي ئەترايلىرىدا ھەركەتلىنىشكە باشلىدى. ئۇلار 1945 - يىلى 7 - ئاينىڭ ئاياغلىرىدا ئالغۇيدىكى دۇشمەننىڭ بىر ئاتلىق لىيەنگە ھۇجۇم قىلىپ بىر پەي ئەسكىرىي كۈچىنى يوقىتىپ، مىڭ تۈياق قوي، 350 باش ئات غەنىمەت ئالدى. 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى بۇ پارتىزانلار توقسۇن ناھىيە تەۋەسىگە قەدەر باردى. بۇ مەزگىللەردە شىنالىي يۆنىلىش 2 - ئايرىم ئاتلىق بىرىگادا قوبۇقنى ئىشغال قىلىپ، ئالتايغا قاراپ جەدىيى ئالغۇلىمەكتە

ئىدى. بۇنداق ۋەزىيەتتە دۇشمەنلەر ئۆز ئىچىدە رۇھىي جەھەتتىن چۈشكۈنلۈككە ئۇچراپ، بارغانسېرى ھالسىزلىنىپ بارماقتا ئىدى. يا ماتۇ، تارتاش ۋە ئۇتۇلارنى مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى ئىشغال قىلدى. ئۇلانبۇلاق بولسا دۇشمەن ئىشغالىيىتىدە ئىدى. ئۇلانبۇلاقتىكى دۇشمەنلەر ئۇتۇغا ئىلگىرىلەپ كېلىپ، موڭغۇل دىۋىزىيونىنىڭ بىر ئەددىلىيەسىنى (بىر بەن) تۈيۇقسىز بېسىۋالدى. موڭغۇل دىۋىزىيون بىلەن مايلى پارتىزانلىرى ئۇتۇ ئەترايلىرىدا دۇشمەن بىلەن ئۇچ سوتكا قاتتىق ئۇرۇش قىلدى. نەتىجىدە دۇشمەن بەرداشلىق بېرەلمەي بىر بەن ھەققە تەكە قايتقاندىن باشقا، قالغانلىرى چېپەيزىگە قاراپ قاچتى. مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى دۇشمەننى قوغلاپ ئۇلانبۇلاقنى ئىشغال قىلدى. شۇنداق قىلىپ ئەھۋال بارغانسېرى بىز ئۈچۈن پايدىلىق بولۇپ، شەخسىغا ھۇجۇم قىلىش شەرتى پىشىپ يېتىلگەنىدى.

سۈيدۇك 1 - ئاتقۇچى پىيادە پولك سۈيدۇك (ھازىرقى قورغاس) تەۋەسىدىكى پارتىزانلارنى ئاساس قىلغان بولۇپ، 1945 - يىلى 8 - ئاپرېلدا مىللىي ئارمىيە قۇرۇلغاندا تەسىس قىلىنغان، تەركىبىدە ئىككى باتالیون، بىر ئاتلىق دىۋىزىيون بار. ئادەم سانى 1700 دىن ئارتۇق ئىدى. بۇ پولك ئۇرۇش قىلىش تەجرىبىسىگە بىر قەدەر پۇختا قىسىملاردىن ئىدى. پولك سۈيدۇكدىن 1945 - يىلى 7 - ئاينىڭ باشلىرىدا قوزغىلىپ چېقىپ لوسكۇك، سىمپوتوزا ۋە سەنتەي قاتارلىق جايلاردا بىر ئايغا يېقىن تۇرۇپ، ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، قورال - ياراق جەھەتتىنمۇ ئوبدان قوراللىنىپ ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆردى. بىز سۈيدۇك 1 - پىيادە پولكى (كوماندىرى مۇگۇتۇۋ، سىياسىي كومىسسارى ئىسھاقۇۋ مەرغۇپ) بۇ ئورۇنلاردىن قوزغىلىپ بورتالا، قىزىلتۇز ئارقىلىق يۇرۇش

قىلىپ، تارباغاتاي 6 - پولك ①، موڭغۇل دىۋىزىيون ② (كومانداندىكى ئېرده)، كومىسسارلىسكى دىۋىزىيونلار③ بىلەن قوشۇلدۇق. شۇنداق قىلىپ تۆت قىسىمدىن تەركىب تاپقان، شىخوغا ھۇجۇم قىلىدىغان بىر چوڭ قوشۇن تەشكىللەندى. ئومۇمىي ئادەم سانى 4 مىڭدىن ئاشىدۇ. بۇ قوشۇنغا ۋە شىخونى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا گېنېرال پالنوۋ بۇيرۇتقان قوماندانلىق قىلىشقا تەيىنلەندى ۋە قوماندانلىق قىلدى.

1945 - يىل 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى سۇيدۇڭ 1 - پىيادە پولك، تارباغاتاي 6 - پولك ۋە موڭغۇل دىۋىزىيونلىرى ئۇتتۇ، ئۇلانبۇلاقلاردىن چىقىپ يىزىگە قاراپ ئىلگىرى - ئاخىر يولغا چىقتى. دۇشمەن ئايروپىلانلارنى ئەۋەتىپ، مىللىي ئارمىيە قىسىملىرىنى يولبويى بومبارداىمان قىلىپ، ئوقتا تۇتتى. بىز كۈندۈزى يول يۈرگەندە دۇشمەن ئايروپىلانى تۈيۇقسىزلا ئاسمان بوشلۇقىدا پەيدا بولاتتى. كۆكتىن قوغدىنىش سىگنالى بېرىلگەن ھامان ئەسكەرلەر ئۆزلىرىنى دالدىغا ئالاتتى. دۇشمەن ئايروپىلانلىرى كەينى - كەينىدىن كېلىپ قىسىملارنى بىر قۇر بومبارداىمان قىلغاندىن كېيىن، پىلىموت بىلەن ئوققا تۇتاتتى. سۇيدۇڭ 1 - پولكىنىڭ ئاتلىق دىۋىزىيونى دۇشمەننىڭ بومبارداىمان قىلىشى بىلەن ئاتلىرى ئۆلۈپ خېلى كۆپ زىيان تارتتى، لېكىن شۇنداقتىمۇ مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى توختىماي ئالغا ئىلگىرىلەۋەردى.

ئالدىنقى چارلىغۇچى ئىزۇود سار قۇمۇشقا يېتىپ بارغاندا دۇشمەننىڭ بىر پەي ئەسكىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئۇرۇش

① تارباغاتاي ئازاد قىلىنغاندىن كېيىنكى پولك.

② بورتالادىكى ئېرده رەھبەرلىكىدىكى پارتىزانلاردىن تەشكىل قىلىنغان ئاتلىق دىۋىزىيون.

③ مىللىي ئارمىيە ئىتتىپاقىغا بىۋاسىتە قارايدىغان ئاتلىق مۇھاپىزەت دىۋىزىيونى.

قىلدى. دۇشمەنلەر ئۇرۇشقا بەرداشلىق بېرەلمەي چېپەيزىگە قاراپ قاچتى. چېپەيزىگە 15 كىلومېتر قالغاندا بىزنىڭ ئالدىنقى ئىزۇود دۇشمەننىڭ ئالدىدىن مۆكتۇرۇپ قويغان بىر لەينىڭ ئارتۇق ئەسكىرىنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قېلىپ، ناھايىتى جاپالىق ئېلىشتى. بىزنىڭ ئىزۇودتىن 15 كىشى يارىلاندى. ئۇرۇش جىددىي داۋام قىلىۋاتقان مەزگىلدە، تارباغاتاي 6 - پولكىنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرى يېتىپ كېلىپ دۇشمەنگە ھۇجۇم قىلدى. نەتىجىدە دۇشمەننىڭ يۇزگە يېقىن ئادىمى يوقىتىلىپ، 47 نەپەر ئادىمى ئەسىرگە ئېلىندى.

چېپەيزە شەخوددىن دۆربىلجىن، چۆچەك ۋە ئالتايغا بارىدىغان چوڭ يول ئۈستىدىكى جاي بولۇپ، دۇشمەنلەر چېپەيزىنىڭ چۆچەك تەرىپىدىن كېلىدىغان يولغا خەندەك كولاپ، سۇ قۇيۇپ، بىر ئاتلىق پولكىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، مۇستەھكەم مۇداپىئە قۇرغانىدى. 1945 - يىل 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى بىز سۇيدۇڭ 1 - پولكى، تارباغاتاي 6 - پولكى، موڭغۇل دىۋىزىيونى چېپەيزىگە يېقىنلىشىپ كېلىپ، تارباغاتاي پولكى، موڭغۇل دىۋىزىيونى، سۇيدۇڭ 1 - پولكىنىڭ بىر باتالىيونى شەرق شىمال، غەربىلەردىن چېپەيزىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ ھۇجۇم قىلدۇق. مۇستەھكەم مۇداپىئەگە جايلاشقان دۇشمەن قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتمەي بىز تەرەپنى خېلى چېقىمغا ئۇچراتتى. 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى سۇيدۇڭ 1 - پولكىنىڭ ئاتلىق دىۋىزىيونىمىز چېپەيزىنىڭ غەربىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ چېپەيزىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە ئۆتۈۋالدى. شۇنىڭ بىلەن دۇشمەننىڭ شىخو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلاپ چېپەيزىدىكى دۇشمەننى پۈتۈنلەي مۇھاسىرىگە ئېلىپ، تۆت تەرەپتىن بىردەك ھۇجۇم قىلدۇق. دۇشمەن جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتىپ تۇردى. قىسىملىرىمىز 82 مىللىمېتىرلىق مىنا مېيوت، يۇزمىللىمېتىرلىق مىنا مېيوتلار بىلەن چېپەيزىنى راسا بومبارداىمان قىلدى. چېپەيزە بازىرى ئوت - يالقۇن ئىچىدە قالدى. بۇنىڭغا

بەرداشلىق بېرەلمىگەن دۇشمەن 8 - ئاينىك 27 - كۈنى شىخوغا قاراپ قاچتى. چېپەيزىدىكى كۆۋرۈكنى ئوت قويدى. قوغلاپ كېلىۋاتقان مىللىي ئارمىيە ئاتلىق قىسملىرىمىزنىڭ زەربىسىدىن بەدەر قاچقان دۇشمەن توپتوغرا شىخوغا كىرىپ كەتتى. قىسملىرىمىز ئىلگىرىلەپ بېرىپ، 8 - ئاينىك 29 - كۈنى كونا شىخونى ئىشغال قىلدى.

مىللىي ئارمىيە قوماندانلىقى جەڭ-شىخو ناھىيىلىرىنىڭ گومىنداڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قاتتىق مۇداپىئەگە ئېلىنىۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ ئىككى ناھىيىگە بىر ۋاقىتتىلا ھۇجۇم قىلىپ، ئىشغال قىلىشنى پىلانلىدى. شىخو ناھىيىسىگە مىللىي ئارمىيە قىسملىرى تاۋباغاتاي ۋىلايىتى ئارقىلىق ئايلىنىپ ئوتۇپ، دۇشمەننىڭ ئارقىسىدىن ھۇجۇم قىلدىغان بولدى. جەڭ فرونتىدىكى مىللىي ئارمىيە قىسملىرىغا قوماندانلىق قىلىش ۋە جەڭنى ئىشغال قىلىش گېنېرال ئىسھاقبەگكە تاپشۇرۇلغانىدى. ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۆلجا 2 - پولك، ئارتىللىرىيە دىۋىزىيون، 1 - تېكەس ئاتلىق پولكى، غۇلجا 4 - زاپاس پولك قاتارلىق قىسملار بولۇپ جەمئىي ئوت مىدىن ئارتۇق ئەسكەر بار ئىدى.

ئەمدى، نۆۋەتتە دۇشمەنلەرنىڭ «يېڭىلمەس ئىشتىھكام»ى بولغان شىخونى ئىشغال قىلىشتىن ئىبارەت جىددىي ۋەزىپە تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن شىخوغا ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىنى ئەتە راپلىق، ئوبدان ئويۇشتۇرۇشنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ئومۇمىي دالىق، دۇشمەن بىلەن ئۆزئارا ئەھۋالىنى، يەر تۈزۈلۈشىنى، بولۇپمۇ دۇشمەننىڭ كۈچلۈك مۇداپىئەسىنى ئالدىدا قاندىقى قىلىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈش قاتارلىق مەسىلەرنى ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلىپ، شىخو ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىش ۋە جەزمەن غەلبىنى قولغا كەلتۈرۈش توغرىسىدا كونكرېت پىلانلارنى تۈزۈپ چىقتى. ئالدى بىلەن جەڭ ۋە شىخودىكى دۇشمەنلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۆزۈپ تاشلاش ئۈچۈن، شىخونىڭ غەربىدىكى جايغا سۈيدۈك

1 - پولكنىڭ بىر ئىسكادرۇنىنى ئەۋەتتى. سۈيدۈك 1 - پولك شىخونىڭ غەربىي شىمالىي ۋە شىمالىدىن ھۇجۇم قىلىش، مۇڭغۇل دىۋىزىيون سۈيدۈك 1 - پولكىنىڭ سول تەرىپىدىن يەنى شىخونىڭ شەرقىي شىمالىدىن ھۇجۇم قىلىش، تارغاباتاي 6 - پولك مۇڭغۇل دىۋىزىيونىنىڭ سول تەرىپىدىن — شىخونىڭ شەرقىي شىمالىدىن ھۇجۇم قىلىش، كامىندانسكى دىۋىزىيون زاپاس كۈچ بولۇپ ئورۇش قارار قىلىنىپ، ھەرقايسى قىسملارغا ۋەزىپە كونكرېت ئاپشۇرۇلۇپ، ئەسكىرى كۈچلەر مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

بىز شىخوغا ھۇجۇم قىلىشتىن بىر كۈن ئىلگىرى، يەنى 4 - سېنتەبىر چۈشتىن كېيىن، 1 - پولكنىڭ تەركىبىدىكى بارلىق ئەسكەرلەر بىر ئورۇنغا يىغىلدۇق، پولك ئىمامى ئابدىرەيىم يۈسۈپ: «ئەتە جەڭگە كىرىمىز، ئۆلسەك شېھىت، قالساق غازى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھازىر ھەممىلارنىڭ نامىزىنى چۈشۈرىمەن. ئەگەر جەڭدە ئوق تېگىپ قۇربان بولساڭلار، نامىزىڭلارنى قايتا چۈشۈرمەسمۇ بولىدۇ» - دەپ تىرىك ئورغۇزۇپلا نامىزىنى چۈشۈردى. قىسملىرىمىز جەڭگىۋار ۋەزىپىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، مىللىي ئارمىيە شىخو ئۇرۇشى قوماندانلىقىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە 1945 - يىل 8 - ئاينىك 31 - كۈنى سەھەردە فرونت بويىچە شىخوغا ھۇجۇم باشلىدى. سۈيدۈك پولكنىڭ 1 -، 2 - باتالىيونى ۋە 1 - باتالىيونغا قوشۇپ بېرىلگەن پولك شتابىغا بۇيرۇتۇلغان قاراشلىق ئاپتومات ئىزۋوتى، بىرىنچى مۇداپىئە لىنىيىسى بولغان قارادۆك مەھەللىسىگە شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى. قارادۆك دۇشمەننىڭ ئالدىنقى مۇداپىئەلىنىيىسى بولۇپ، بۇ جايغا پوتەلىلەر زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلغان، ئاكوپلار قىزىلغا، تام ۋە ئۆيلەردىن تۆشۈك تېشىلىپ، ئوق توختىسىز قىلىنغانىدى. ئۆزلىرىگە بۇ قىلىكاشاڭلا بولىدىغان جايلار پۈتۈنلەي تۈزلىنىپ ئوچۇقچىلىققا ئايلاندۇرۇلغان ئىدى. ئەھۋال بىزگە بەكمۇ قولايسىز ئىدى. بىزنىڭ ھۇجۇمغا ئۆتكەن قىسملىرىمىز توپتوزۇ ئوچۇقچىلىقتا ئۆزىلەپ ئىلگىرىلەپ

دۇشمەن مۇداپىئىسىگە يېقىنلا شقاندا، دۇشمەن بىردىنلا پۈتۈن پوتەي ئاكوپلىرىدىن ھەر خىل قورالىرىنى ئىشقا سېلىپ ۋە تانكا ئارقىلىق ھۇجۇمغا ئۆتۈپ بىزنى باش كۆتۈرگۈزمىدى. بىزنىڭ ئاساسىي يۆنىلىشتىكى قىسىملىرىمىز، بولۇپمۇ سۈيدۈك 1 - پولكىنىڭ 1 -، 2 - باتالىئونلىرى ناھايىتى زۆر چىقىمغا ئۇچراپ، نۇرغۇن جەڭچىلەر قۇربان بولدى ۋە ياردار بولدى. بىز ئارقىغا چېكىنىشكە باشلىدۇق. دۇشمەن تانكىسىنىڭ ھىمايىسىدە داۋاملىق بىزنى ئوققا تۇتماقتا ئىدى. دۇشمەننىڭ تانكا ئارقىلىق قىلغان قايتۇرما ھۇجۇمى مىللىي ئارمىيىمىزنىڭ شىمالدىن ئۆتكەن قىسىملىرىنى زور ئەندىشىگە سالدى. بىز تەرەپ مۇشۇ جىددىي پەيتتە دەرھال دۇشمەننىڭ ئىلگىرىلەپ كېلىۋاتقان 1 - تانكىسىنى تانكا ئاتار قورال بىلەن ئېتىپ توختاتتى، بۇنى كۆرگەن 2 - تانكا ئارقىغا بۇرۇلۇپ قېچىپ، ھۇدۇققان پېتى بىر چوڭ قۇرلۇققا چۈشۈپ توختىدى. دۇشمەن تانكىلىرىنىڭ توختىشى بىلەن مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى قايتا غەيرەتكە كېلىپ قەھرىمانلىق بىلەن جىددىي قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى. سۈيدۈك 1 - پولكى دۇشمەننىڭ 1 - مۇداپىئىسى بولغان قارا دۆڭگە بۆسۈپ كىرىپ، قارادۆڭنى ئىگىلەپ، دۇشمەننى چېكىنىدۈرۈپ، ۋەزىيەتنى تېزدىن ئەسلىگە كەلتۈردى.

دۇشمەننىڭ 2 - لىنىيىسىدىكى شىخو شەھەر ئىچى بىلەن قارادۆڭ مەھەللىسى ئارىلىقىدا شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ سوزۇلغان بىر سازلىق بولۇپ، دۇشمەن ئۇچۇن تەبىئىي مۇداپىئە يەر شارائىتى ھازىرلىغانىدى. دۇشمەن 2 - لىنىيىسىدىكى پۇختا ئىستىھكام ۋە تەبىئىي مۇداپىئىدە چىڭ تۈرۈپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. جەڭ ناھايىتى قاتتىق، كەسكىن بولدى. دۇشمەن شىخو مۇداپىئىسىنىڭ جەنۇبىي ۋە غەرب تەرەپلىرىدىكى كۆچلىرىدىن بىر قىسمىنى سۈيدۈك 1 - پولكىمىزنىڭ قارشى لىنىيىسىگە يۆتكەپ، ئېغىر قورالىرىنى ئىشقا سېلىپ، قىسىملىرىمىزنى بومباردىمان قىلىپ، ئىككى قېتىم قاتتىق قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى.

سۈيدۈك 1 - پولكىنىڭ قەيسەر جەڭچى - كومانىدىرلىرى قەھرىمانلىق بىلەن قەتئىي جەڭ قىلىپ، دۇشمەننىڭ ئىككى قېتىملىق ھۇجۇمىنى چېكىندۈردى. مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى مىزدا چىقىم بارغانسېرى كۆپەيدى. لېكىن مىللىي ئارمىيىنىڭ قەيسەر جەڭچى - كومانىدىرلىرى ئالدىنقىلار يېقىلسا ئارقىدىكى لەر ئىز بېسىپ ئۇرۇش قىلدى. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، بىز تەرەپتىن بەزى روتا - ئىسسكادرۇن (لىيەن)، ئىزۇود (پەي) كومانىدىرلىرى پۈتۈنلەي قۇربان بولۇپ كەتكەندە، روتا، ئىسكادىرونلارنىڭ كاتىپلىرى ۋە بەنجاگلار ئۆزلىكىدىن روتا، ئىسكادىرون، ئىزۇوتلارنىڭ قوماندانلىقىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ جەڭنى داۋاملاشتۇردى.

2 - سېنتەبىر ئەتىگەنلىكى، دۇشمەن زەمبىرەك، مىنامیوت، ئېغىر پىلىموت قاتارلىق ئېغىر - يېنىك قورالارنى ئىشقا سېلىپ 3 - قېتىم يەنە قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ مىللىي ئارمىيە ئىگىلىگەن قارادۆڭ مەھەللىسىنى قاتتىق بومباردىمان قىلدى. مۇشۇ جىددىي پەيتتە، زاپاس كۈچ قىلىپ قالدۇرۇلغان كامىنىدانسكى دىۋىزىيون شىخونىڭ شەرقىي شىمالىدىن ھۇجۇمغا ئۆتتى. قالغان قىسىملار ئۆز فرونت سەپلىرى بويىچە كومانىدىر ۋە سىياسىي خادىملارنىڭ رىغبەتلەندۈرۈشى بىلەن، كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ سازلىقتىن ئۆتۈپ، دۇشمەننىڭ 2 - مۇداپىئە لىنىيىسىگە يەنە ھۇجۇم قوزغىدى. بۇ ۋاقىتتا بىزنىڭ ئېغىر قورالىرىمىزدىنمۇ شىددەت بىلەن ئوق ئېتىلىشقا باشلىدى. جەڭچىلەر ئالدى تەرەپنىڭ زور چىقىم بېرىشىگە قارىماي شىخۇ شەھرىنىڭ يېقىنچە ھۇجۇم قىلىپ باردى، بۇ ۋاقىتتا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئېغىر قورالىرى جىددىي ئىشقا سېلىندى. دۇشمەننىڭ ئايروپىلانلىرى 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنىدىن تارتىپ مىللىي ئارمىيە قىسىملىرىنى بومباردىمان قىلىپ، ئوققا تۇتۇشنى توختاتمىغانىدى. مىللىي ئارمىيە قىسىملىرىمىز قاتمۇقات توسالغۇلارنى يېڭىپ، قىيىنچىلىقلارغا بەرداشلىق بېرىپ، كەسكىن

كىن جەك ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، ئاخىرى دۇشمەننىڭ 3 - قېتىملىق ھۇجۇمىنىمۇ چېكىندۈردى.

مىللىي ئارمىيە قىسىملىرىنىڭ زاپاس ئوق - دورا، ئوزۇق - تۇلۇكلىرى تۈگەپ، جەڭچىلەرنىڭ بەزىلىرىدە ئون نەچچە تالدىن، يەنە بەزىلىرىدە بەش تالدىن ئوق قالدى. مەنىدە 17 تال ئوق قالغانىدى . يەنە كېلىپ بىزگە نە ئىسسىق تاماق، نە ئىسسىق چاي بولسۇن، ھەتتا قۇرۇتۇلغان نانلارمۇ تۈگىگەنىدى. ئەمدى بىز ئۇزۇمنى ئاساسلىق ئوزۇق قىلدۇق. قارادۆڭ مەھەللىسىنىڭ يېنىدا بىر چوڭ ئۇزۇملۇك باغ بولۇپ، سېنتەبىر ئېيىنىڭ باشلىرىدا ئۇزۇملەر راسا قىيام بولغانىكەن. بۇ بىزئۇچۇن چوڭ تەسەللى بولدى. ئۇزۇم بىلەن ئىككى كۈننى ئۆتكۈزدۇق. ئۇرۇشنىڭ 1 -، 2 - كۈنلىرى ئوقنى ئارقىمىزدىن يەتكۈزۈپ تۇرغانىدى. 7 - سېنتەبىر كۈنى قوماندانلىقتىن ئوقنى تېجەپ ئېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشتى. ئارقا سەپ ناھايىتى يىراق. كېرەكلىك ئوق - دورىلارنى چۆچەك، ئىلىدىن ئەكىلىشكە توغرا كېلەتتى. ۋەزىيەت بىز ئۈچۈن ناھايىتى خەۋپلىك ئىدى.

9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى چۈشتىن كېيىن مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. سۈيدۈك 1 - پولكىنىڭ 2-باتالىيونى بىلەن بىر ئاپتومات ئىزۇوتى، تارباغاتاي 6 - پولكىنىڭ بىر ئىسكادرونى قەھرىمانلىق بىلەن دۇشمەن سېپىگە بۆسۈپ كىرىشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ قوشۇنىمىز دۇشمەننىڭ شىخودىكى 2 - مۇداپىئە لىنىيىسىنى ئىشغال قىلدى. بۇ زەربىدىن كېيىن دۇشمەن ھالسىراشقا باشلىدى. مانا بۇ ھالقىلىق پەيتتە غۇلجىدىكى گومىنداڭ ئايرودرومىدىن غەنىمەت ئېلىنغان ھەربىي ئايروپىلان غۇلجىدىن ئۇچۇپ كېلىپ بىزنىڭ ئۇرۇشچىلارغا ماسلىشىپ، شىخوغا جايلاشقان گومىنداڭ قىسىملىرىنى راسا بومباردىمان قىلدى. بىزنىڭ قىسىملىرىنىڭ مىنامىيوتلىرىمۇ ھەرىكەتكە كېلىپ، شىخو شەھرىنى ئىس - تۈتەككە

كۆمدى. بۇنداق بولۇشىنى دۇشمەن قىسىملىرى ئويلاپمۇ كۆرمىگەن بولۇپ، بۇ خىل قاتتىق زەربە ئۇلارنى ئېغىر تەشۋىشكە سالغانىدى. ئەكسىچە، ئۇ بىزنىڭ قىسىملىرىمىزدىكى كوماندىر - جەڭچىلەرگە زور مەدەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆرەش ئىرادىسىنى تېخىمۇ چىڭىتتى.

9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى سەھەردە، مىللىي ئارمىيە قىسىملىرىمىز پۈتۈن سەپ بويىچە دۇشمەننىڭ 3 - لىنىيىسىگە ھۇجۇم باشلىدى. دۇشمەن قىسىملىرى ئىچكى جەھەتتىن ئالاقىزادىلىشىپ تەرتىپسىز ھالدا قېچىشقا باشلىدى. ئۇرۇش شىخو شەھرىنىڭ ئىچىگە كېڭىيىش بىلەن دۇشمەن كۆچلىرى پارچىلىنىپ كەتتى. ئۇرۇشنىڭ ئارقا سېپىدە تۇرغان بىر قىسىم دۇشمەن قوشۇنلىرى ئۇرۇمچى تەرەپكە قېچىشقا باشلىدى. بىر قىسىملىرى ئەسىرگە ئېلىندى. بىز تەرەپتىن سۈيدۈك 1 - پولك ۋە ئاتلىق قىسىملار دۇشمەن كەينىدىن قوغلاپ، كۈيتۈك، شىخو ئايرودرومى ۋە مايتاغلارنى ئىشغال قىلىپ، يەنىسخەيگە قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. سۈيدۈك 1 - پولكقا قاراشلىق ئاپتومات ئىزۇوتى 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى تاڭ سەھەردە يەنىسخەيگە ھۇجۇم قىلىپ، يەنىسخەينى ئىشغال قىلدى. دۇشمەن شۇ دەرىجىدە ھودۇقۇپ كەتكەنكى، ئۇلار ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئىچىدە قازانلارغا سېلىپ پىشۇرۇۋاتقان گۆشلىرىنى شۇ پېتىچە تاشلاپ، ھەتتا چىراغلىرىنى ئۆچۈرۈشكىمۇ ئۈلگۈرمەي قاچقان. ئۇلار يەنىسخەي - ئۇرۇمچى يولى ئۈستىدە بىرقانچە يىگۈناھ خەلقنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن.

9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، جىك فرونتىدا بىر نەچچە ئايدىن بېرى قاتتىق مۇداپىئە تۇرغان گومىنداڭ 45 - شىسىنىڭ قوماندانى گېنېرال گوچىڭنىڭ 7 - مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى، شىخونى مىللىي ئارمىيە ئىشغال قىلىشى بىلەنلا ئالاقىزادە بولۇپ، جىك فرونتىدا ھۇجۇمغا ئۆتكەن مىللىي ئارمىيە قىسىملىرىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمەي، جىڭنى تاشلاپ ئۇرۇمچىگە قاراپ قېچىشقا باشلىدى. شىخو ئۇرۇش

قوماندانلىقى بۇ خەۋەرنى ئالغاندىن كېيىن، دەرھال تارباغاي 6 - پولكىنىڭ بىر قىسمىنى، موتوكۇل دىۋىزىيونىنى شىخونىڭ غەربىي تەرىپىگە ئۆتۈپ جىڭدىن قاچقان دۈشمەنلەرنى توسۇشقا ئەۋەتتى. بۇلار قاچقان دۈشمەننى توستى ھەم نۇرغۇنلىرىنى ئەسىرگە ئالدى. جەڭ، شىخولار ئىشغال قىلىنىشى بىلەن شاۋگۈەي پارتىزانلىرى چېپەيزىدىن داگۈەيگە بېرىپ، ئالاۋۇسۇن ئەتراپلىرىدا ھەربىكەت قىلىشقا باشلىدى.

شىخو ئۇرۇشى ناھايىتى قاتتىق، كەسكىن ئۇرۇش بولۇپ، ھەر ئىككى تەرەپتىن ناھايىتى كۆپ ئادەم چىقىم بولدى. مىللىي ئارمىيە قىسىملىرىمىزدىن يارىدار بولغانلار چۆچەك، ئىلىغا يوتكەلدى. لېكىن يول يېراق، تىرانسپورت قىس، كۇن ئىسسىق، دوختۇر، داۋالاش ئۇسكۇنىلىرى كەم بولۇشتەك ناچار شارائىتتا قوتقۇزۇپ قېلىشقا تېگىشلىك يارىدارلار يول ئۈستىدە خېلى كۆپلەپ ئۆلۈپ كەتتى.

مىللىي ئارمىيە قىسىملىرىمىز، بولۇپمۇ سۈيدۇك 1 - پولكى شىخونى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىدا، جەڭچى - كوماندىرلار قەھرىمانلىق بىلەن كەسكىن جەڭ قىلىش ئارقىلىق نۇرغۇنلىغان قۇرباللارنى بېرىپ، دۈشمەننىڭ «يېڭىلمەس ئىستېھكام»ى، جەڭ فرونتىنىڭ مۇھىم ئارقا تايانچىسى بولغان شىخونى 1945 - يىل 9 - ئاينىڭ 2 - كۇنى ئىشغال قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا 900 دىن ئارتۇق دۈشمەن يوقىتىلدى. 1200 دىن ئارتۇق دۈشمەن ئەسىرگە ئېلىندى. بەش دانە تانكا ۋە براۋنىك، 15 دانە زەمبىرەك، 12 چوڭ مىلتىق، بىر دانە زىنبوت توپ، 1700 دىن ئارتۇق مىلتىق، 939 دانە قېيىلچ، بىر مىليون دانىدىن ئارتۇق ئوق، ئامېرىكىنىڭ 13 ئاۋتو ماشىنىسى ۋە باشقا نەرسىلەر غەنىمەت ئېلىندى.

2 - سېنتەبىر بىز تەرەپتىن قايتۇرما ھوجۇم قىلغاندا كوماندىر شاۋكەت ئاپتومات ئىزۋوتىنىڭ بىرنەچچە جەڭچىلىرىگە باشلامچىلىق قىلىپ، سازلىقنىڭ ئىچىدىكى كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ

دۈشمەننىڭ ئالدىنقى سەپ لىنىيىسىگە يېقىنلاشقاندا، دۈشمەن مۇداپىئە ئىستېھكامىدىن (بۇتخانا) ئېتىلغان ئوق ۋە گىرانا تالاردا شاۋكەت قاتارلىق بىرنەچچە يولداشلار قۇربان بولغانىدى. شىخو ئىشغال قىلىنىپ ئەتىسى 4 - سېنتەبىر كۈنى مەن شىخو بىلەن قارادۆڭ مەھەللىسى ئارىلىقىدىكى سازلىقتا (سەپداشلار كۆپرەك قۇربان بولغان جاي) بېرىپ كوماندىر شاۋكەتنىڭ جەسىتىنى ئىزدىدىم، بىراق تاپالمىدىم. مەن شۇ كۈنى خەلق تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان جەسەت يۆتكەۋاتقانلارنىڭ ئارىسىغا بېرىپ كوماندىر شاۋكەتنىڭ جەسىتىنى تاپتىم. كۆزۈمگە ئىسسىق ياش ئېلىپ ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى جانلىق ئوبرازىنى ئەسلىدىم. قۇربان بولغان يولداشلارنىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان جاي شىخودىن جەڭغا ماڭىدىغان ماشىنا يولىنىڭ بويىدا بولۇپ، شىخودىن ئۇچ - تۆت كىلومېتر كەلمەيدۇ. ھازىر ئاشۇ جايدىن ھەر بىر ئۆتسەم ئاشۇ چاغدا قۇربان بولغان يولداشلارنى چوڭقۇر ئەسلەيمەن.

دېمەك، شىخو ئۇرۇشى — ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدا، مىللىي ئارمىيىنىڭ ئۇرۇش تارىخىدا ھەل قىلغۇچ چوڭ، كەسكىن ئۇرۇش بولىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا مىللىي ئارمىيە، گومىنداڭ ئارمىيىسى بولۇپ ھەر ئىككى تەرەپتىن پىيادە، ئاتلىق، پارتىزان، ماتورلاشقان تىرانسپورت قىسىملار سەپەرۋەر قىلىنىپ، كۆپ ئەسكەر كۈچى قاتناشتۇرۇلدى. شۇنىڭدەك ئايروپىلان، تانكا، زەمبىرەك، ھەر خىل مىنامیوت، ئېغىر قوراللار ئىشلىتىلدى. بۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي بىلەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھايات - ماماتلىق، ھەل قىلغۇچ، كەسكىن ئۇرۇش ئىدى. شىخو ئىشغال قىلىنىپ ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن شىخو ئۇرۇشىنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن يۇقىرى تەشكىلنىڭ قارارى بويىچە سۈيدۇك 1 - پىيادە پولكىنىڭ ئىسمى شىخو 1- پىيادە ئاتقۇچى پولك دەپ ئۆزگەرتىلدى. شىخو ئۇرۇشىدا كۆپلىگەن قۇربانلار-

نى بېرىپ، زور چىقىملارنى تارتقان بولساقمۇ قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىمىز چوڭ بولدى.

شىخونى ئىشغال قىلىپ، غەلىبە قىلىشىمىز گومىنداڭ ئەكسىيەتچى لىرىگە ناھايىتى چوڭ قاخشاتقۇچ زەربە بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زۇلۇمغا، ئېزىلىشكە قارشى تۇرۇپ، ئەركىنلىك ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئىنقىلابىي كۈچ قۇدرىتىنى نامايەن قىلدى.

شىخو ئۇرۇشى جىددىي، كەسكىن ئۇرۇش بولۇپ، ئۇرۇشقا قاتناشقان مىللىي ئارمىيە قىسىملىرىمىزنىڭ جەڭچى - ئوفىتسېرلىرى ئېغىر سىناقلار ئارقىلىق تەربىيىلىنىپ، بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۇرۇش قابىلىيىتىنى ئۆستۈردى.

شىخو ئۇرۇشى ئورتا يۆنىلىش فرونتى بويىچە ئەڭ كەسكىن ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش بولۇپ، مىللىي ئارمىيە ئاساسەن مۇنتىزىم ئۇرۇش بىلەن دۈشمەننىڭ مۇداپىئە لىنىيىسىنى ئىگىلەپ، ھەربىي كەتلىك ئۇرۇش بىلەن پارتىزانلىق ئۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق، نەتىجىدە دۈشمەننى مەغلۇپ قىلىپ، شىخونى ئىشغال قىلدى. بۇ غەلىبە جىڭ فرونتىدىكى گېنېرال گوچىڭ قوماندانلىقىدىكى 7 مىڭدىن ئارتۇق دۈشمەن كۈچلىرىنىڭ ئىچىگە قورقۇنۇش سېلىپ، جىڭنى تاشلاپ قېچىشىدا چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. شۇنىڭدەك بۇ غەلىبە شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە ئارقىلىپ، خەلقنى چەكسىز خۇشاللاندۇرۇپ، شاتلىققا چۆمدۈرۈۋەتتى. خۇددى جاڭ جۈجۇڭ ئەپەندى «ئۆلكە داۋالغۇش، قالايمىقانچىلىق ئەھۋال ئىچىدە قالدى» دېگەندەك، شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى دائىرىلىرىنىڭ ئاساسىي ئېغىر تەھدىتكە ئۇچرىغانىدى.

شىخو ئۇرۇشىدا بىرمۇنچە قەھرىمانلار ئوتتۇرىغا چىقتى. مەسىلەن، دۈشمەن تانكىسىنى ئېتىپ توختىتىپ قۇربان بولغان سۈيدۇك پولكىنىڭ تانكا ئاتار جەڭچىسى ساۋۇت؛ شىخو مۇداپىئىسىنىڭ غەربىدىكى دۈشمەننىڭ مۇستەھكەم ئوت توچكىسىدىن تاشلانغان گىرانات دۈشمەننىڭ ئۆزىگە قايتا تاشلاپ ئالاھىدە قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن

پىلىموتچىك دارايوۋ تۇرغان؛ شۇنداقلا قەھرىمانلىق بىلەن دۈشمەن 2 - مۇداپىئە لىنىيىسىنىڭ (سازلىقنىڭ) ئالدىنقى ئاكوپ لىرىدىن يامغۇردەك ئېتىلىۋاتقان ئوقلارغا قارىماي كۆكرەك كېرىپ، قەھرى غەزەپ بىلەن ھۇجۇم قىلىپ قۇربان بولغان شاۋكەت (تاتار)، غوجا (ئۇيغۇر)، سىمونىسكى (رۇس)، ئىسمائىل (ئۇيغۇر)، ئۇجا (موڭغۇل) قاتارلىق كۆپلىگەن يولداشلار ئۆزلىرىنىڭ جەسۇرانە ئىش - ئىزلىرى بىلەن مىللىي ئارمىيىگە ئۇلۇغ كۆرسەتتى. مىللىي ئارمىيە شىخونى ئىشغال قىلىپ، قاچقان دۈشمەنلەرنى ماناس دەريا سىنىڭ غەربى قىرغىقىچە قوغلاپ باردى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بۇ مەغلۇبىيەتتىن ھودۇقۇپ، ماناسنىمۇ تاشلاپ ئۇرۇمچىگە قېچىپ كەتتى. ھەتتا ئۇرۇمچىدىنمۇ ئىچكىرىگە قېچىش باشلانغان. ئالدى بىلەن گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى ئائىلە، بالا - چاقىلىرىنى ئىچكىرىگە ماڭغۇزۇشقا باشلىغان. مۇشۇ جىددىي، كەسكىن ۋەزىيەتتە گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تېپىپ، ئاتاقلىق سىياسىي ئەرباپ جاڭ جۈجۇڭ ئەپەندىنى شىنجاڭ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1945 - يىل 9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى چوڭچىڭدىن ئۇرۇمچىگە ئەۋەتتى. جاڭ جۈجۇڭ ئۇرۇمچىگە كېلىپ تۆۋەندىكى: (1) مىللىي ئارمىيە ماناس ئەتراپىغا يېتىپ كەلگەنلىكى، ئۇرۇمچىگە ئىككى كۈنلۈك يول قالغانلىقى، قاچانلا بولمىسۇن ھۇجۇم قىلىش ئېھتىمالى بارلىقى، (2) ھازىر ئۇرۇمچىنى ساقلاپ تۇرۇۋاتقان قىسىملاردىن ئارانلا 6 يىڭ ئەسكەر قالغانلىقى؛ (3) ئوزۇق - تۈلۈك، ئوق - دورا زاپىسىنىڭ كەملىكى، قاتارلىق ئەھۋاللارنى ئىگىلەپ، جياڭجىشىغا تېلېگراممىا ئەۋەتىپ، شىنجاڭنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن جىددىي: غۇلجا قوشۇنلىرىنىڭ ئىلگىرىلىشىنى توختىتىشتىن باشقا ئامال قالمىدى، ۋەھاكازالار دەپ، شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچلىق سۆھبەت ئارقىلىق ھەل قىلىشنىڭ زۆرۈرلىكىنى ئېيتقان. نەتىجىدە ئۇلار تىنچلىق سۆھبىتىگە كېلىپ ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى.

ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى ئەھۋالىمدىن قىسقىچە ئەسلىمە

ئېزىز نىيازى

(ئاپتور ئېزىز نىيازى 1945 — يىلى ئۆچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ، ئالاقىدار تارماقلاردا خىزمەت ئىشلىگەن. ئازادلىقتىن كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق تەپتىش مەھكىمىسىدە ۋە مەدەنىيەت بازارىتىدە مەسئۇل خىزمەتلەردە بولغان. ھازىر دەم ئېلىشتا.)

مانا‌ستىكى ھاياتىم

مەن 1905 - يىلى ماناس ناھىيىسىدە كىچىك بىر تىجارەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدىم. چوڭ دادام مەشۇق غوجا ئاستىن ئاتۇش تېغىدىن، چوڭ ئانام تەرەپ ئازاقتىن بولىدۇ كەن. دادام نىياز ئاخۇن دىنىي جەھەتتە ئوتتۇرا سەۋىيىلىك كىشى بولۇپ يۇرت ئىچىدە خېلىلا ھۆرمەتى بار كەن. خۇشخەت يېزىشنى ۋە خەنزۇ تىلىنى بىرئاز ياخشى بىلگەنلىكتىن شاگىيو (شۇ ۋاقىتتىكى بازار بېگى)مۇ بولغانىكەن. ئەپسۇسكى ئاغرىق سەۋەبىدىن 40 يېشىدا ۋاپات بولۇپ كەتتى. بىز بەش بالا يېتىم قالدۇق. بالىلارنىڭ چوڭى مەن بولۇپ ئون ياشتا ئىدىم، قالغان تۆتى قىز بولۇپ بىرىدىن - بىرى كىچىك ئىدى. 27 يېشىدىلا تۇل قالغان ئاپام ئايسىخان بىز يېتىملارغا قاراپ، بىۋاپا دۇنيانىڭ بەختسىزلىك تۇمانلىرى ئاستىدا تۇرلۇك جاپا-مۇشەققەتلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى.

دادام ھايات ۋاقتىدا ئۇچ يىل ئوقۇپ، ئاساسىي جەھەتتىن ساۋادىم چىقىپ قالغانىدى. كونا جەمئىيەتتىكى مەكتەپلەردە پەن دەرسلىكى يوق دېيەرلىك بولۇپ، ھەممىسىگە دېگۈدەك كىلا دىنىي دەرسلەر ئوقۇلاتتى. باشلانغۇچ دەرسلىك ئىسلام ئەقىدىلىرىدىن كېيىنلا ھەپتىيەك، قۇرئان، نامەھەق، پەندنامىلەر-دىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ پارس تىلىدىكى كىتابلار ئىدى. ئوقۇتقۇچى — موللامنىڭ تولىسى كىتابتىكىنىك نېمە گەپ ئىكەنلىكىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى. ئوقۇغۇچىلار بولسا غەزەل ئورنىدا ۋارقىراپ، باشلىرىنى ئالدى - ئارقىغا لىڭشىتىپ ئوقۇشاتتى. مۇشۇ ئەھۋال ئىككى يىل داۋام قىلغاندىن كېيىن، يەنە بىر بالداق يۇقىرى ئۆرلەپ سۇپىي ئاللا يارنىڭ «سۇباتىل ئاجىزىن» دېگەن كىتابى ئوقۇلاتتى. بۇ كىتاب گەرچە دىنىي دەرسلىك سۈپىتىدە ئوقۇلسىمۇ بىراق تۈرك تىلىدىكى بىردىنبىر مەنپەئەتلىك كىتاب بولۇپ، ئاساسەن ئەدەپ - ئەخلاق ئۆگىتەتتى. بولۇپمۇ تەجنىس① يەنى ئوخشاش كېلىدىغان سۆزلەردىكى ماھارەتلەر كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. بۇلار ئوقۇپ بولۇنۇشىغا ناۋايى ئوقۇلاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن خوجا ھاپىز شىرازىنىڭ پارس تىلىدا يېزىلغان شېئىرىي غەزەلياتى بولۇپ، بۇ تېخىمۇ مۇشكۈل كىتاب ئىدى. مانا مۇشۇ خىل كىتابلار ئۇچۇن بەش - ئالتە يىل ۋاقىت كېتىپتى. بۇ جەھەتتە مەن يۇقىرىقى كىتابلارنى يادلاپ ئوقۇش سەۋىيىسىگە ئېرىشىپ، ئۇستازىمىز يوق چاغدا خەلپەتلىك (مۇئەللىملىك) قىلاتتىم، بۇ مەكتەپلەر تولۇقسىز ئوتتۇرا ھېسابىدىكى مەكتەپ بولۇپ، ئۇنىڭدىن بىر دەرىجە يۇقىرىراقى تولۇق ئوتتۇرىغا كىرەتتى. بۇنىڭدا ئوقۇلىدىغانلىرى ئەرەپ ۋە پارس تىلىدىكى كىتابلار، يەنى، سەرپ نەھۋى (گراماتىكا ۋە مۇئىزى زەنجا-

① تەجنىس — (ئەرەبچە، جىنسداش دېگەن سۆز بولۇپ) ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىل ئائىلىسىدىكى خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتى ۋە يازما ئەدەبىياتىدا بىر خىل بەدىئىي سەنئەتنىڭ تۈرى ـتەھرىرىدىن.

نى، ئاۋامل) كافىيە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئەرەپ، پارس تىللىرىنى بىلىش ئۈچۈن مەنپەئەتلىك كىتابلار ئىدى. بۇ كىتابلارنى ئوقۇتقۇچى — مۇئەللىم سەۋىيىلىك بولسا، ئوقۇغۇچىلار بىر يىلدا خېلى يىلىمگە ئىگە بولالايتتى. ئەپسۇسكى كۆپىنچە مۇئەللىملەرنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ياخشى بولمىغاچقا، ئوقۇغۇچىنىڭ تۆت ـ بەش يىللىق ۋاقتى زايە بولۇپ كېتەتتى. كېيىنچە، خەنزۇچە ۋە ئىنگلىزچە تىل ئۆگىنىشكە كىرىشتىم. شۇ ۋاقىتلاردا پوچتىخانىغا خەت سالماقچى بولغان كىشى كونۋېرتقا خەنزۇچە ئادرېس يازمىسا قوبۇل قىلىنمايتتى. شۇنىڭدەك تېلېگرافمۇ ئىنگلىزچە يېزىلاتتى. بۇ جەھەتتە مىللەتلەر ئارا مۇھتاجلىق كۈچلۈك بولۇپ، مېنىڭ ئۆگىنىشىمگە ئاساسلىق سەۋەپ بولدى. ئۇچ ـ تۆت ئاي تىرىشىپ، شىنجاڭنىڭ بارلىق ناھىيىلىرىنىڭ ئىسمىنى ۋە ئادەم ئىسىملىرىنى يېزىشنى ئۆگىنىۋالدىم. يەنە شۇ كۈنلەردە قازاندا نەشىر قىلىنغان رۇس تىلىدىن تاتار تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان «سامۇچتسل» (ئۆزى مۇئەللىم) دېگەن كىتابنى تېپىپ، بۇنىمۇ ئالتە ئاي ئۆگىنىپ رۇس تىلىدىن كۈندىلىك تۇرمۇشتا قوللىنىدىغان بەزى سۆزلەرنى ئاز ـ تولا بىلىپ قالدىم. بەزى ئادەملەر: «ئۇ رۇسچە گەپ بىلىدىغان بولۇپ قاپتۇ» — دېيىشتى. شۇنىڭدەك چارروسىيە ۋاقتىدا نەشىر قىلىنغان «ئۇلپەت»، «بايانىل ھەق»، «ئىسلام‌موجەللىسى»، «شۇرا» ناملىق كىتاب ۋە گېزىتلەرمۇ مەن ئۈچۈن ئوبدان دەرسلىك بولدى.

شۇ كۈنلەردە مەرھۇم ئاپام ئۆز تۇغقانلىرىمىزدىن قاسىاپلىق قىلىدىغان قۇربان ئاخۇن ئىسىملىك بىر كىشىگە يالتلىق بولدى. ئۇ كىشى ساۋاتسىز بولسىمۇ بىز يېتىم بالىلارغا مېھرىۋان ئىدى. مەن 17 ياشقا كىرگەن ۋاقتىمدا ئوقۇشتىن توختاشقا توغرا كەلدى (بۇ ئۆگەي دادىمىزنى مەن ئاكا دەپ ئاتايتتىم). ئەھۋالدىن قارىسام ئۇ، قاسىاپچىلىقتا يالغۇزلۇق تارتىپ قېلىپ،

قوشۇمچە ياردەم كۆچىگە مۇھتاج بولۇپ قالغانىكەن، شۇ سەۋەبتىن مەن ئىختىيارىم بىلەن ياردەمدە بولدۇم. گۆش دۇكىنىدا تۇرۇپ گۆش ساتسام، ئاكىمىز سىرتتىن قوي ئېلىپ كېلىپ سويۇپ بېرىدۇ. بۇ ۋاقىتلاردا خەجلەيدىغان پۇل بىر سەر‌لىك قەغەز پۇل بولۇپ، پۇل يۈزىگە بىر قۇر خەنزۇچە خەت بېسىلغان. مەزمۇنى «بۇ بىر سەر پۇل 400 داچەنگە خەجلىنىدۇ» دېيىلگەن. ئىككىنچى خىلى ئىككى يېرىم مىسقاللىق قەغەز پۇل بولۇپ، ئۇنى گۇۋازا «ئىت كۆچۈكى» دەپمۇ ئاتايتتى. چۈنكى بۇ پۇلنىڭ ئىككى چېتىدە ئىككى دانە كوركا ئىتنىڭ سۈرىتى بارئىدى. بۇنداق باشقا مىستىن، تۇچتىن قۇيۇلغان تۆكپۇر، داچەن، يارماق قاتارلىق پارچە پۇللارمۇ بار بولۇپ، خەنزۇلار تۆكيۇەن، خۇكچەن، ماچەن دەپ ئاتىشاتتى. بىر سەر پۇل 400 دانە يارماق بولۇپ، شوينىغا ئۆتكۈزۈپ كۆتۈرسە ئىككى كىلودىن ئارتۇق كېلەتتى. بۇنداق باشقا باي خەنزۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا بېسىپ چىقارغان بىر سەرلىك، بىر مىسقاللىق ياغلانغان لاتا پۇللىرى بار بولۇپ، ھۆكۈمەت پۇلى بىلەن تەڭ كۆچكە ئىگە ئىدى.

يۇقىرىقىدەك ئائىلە ياردىمىدە بولۇشتىن سىرت يەنە ھۆسنىخەت يېزىشنى مەشق قىلدىم. بۇنىڭغا ھەر خىل ھۆسنىخەت نۇسخىلىرى ۋە شېئىرلار تۇرتكە بولغانىدى، مەسىلەن، مەشھۇر خەتتاتلىرىمىزدىن زىيائىدىن قەشقەرى، ئاتۇشلۇق شېرىپ قارىلارنىڭ چوڭ خەت نۇسخىلىرىدىن پايدىلاندىم.

شېئىرىيەت توغرىسىدا ماڭا تەسىر قىلغىنى: مانىاس دوڭمىدا (شەرقى دەرۋازا) ئولتۇرۇشلۇق ۋاقتىمىزدا قۇشنىمىزنىڭ تويى بولۇپ، قۇتۇبىدىن تويغا كەلگەن بىرقانچە ئەر ـ ئايال مېھمانلار قۇدا تەرەپ قوشنىسىنىڭ ئۆيىگە چۈشتى. تۇي تۇگەپ مېھمانلار يانماي بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ قالدى، بۇ ۋاقىتتا قوشاقچى توختى نىياز تۆۋەندىكى قوشاقنى يازدۇ:

بۇگۈن كۈنگه چارشەنبه،
هېيت هارۋاڭنى قوش ئەمدى،
ئىنساۋى يوق مېهمانلار،
كەتمىسمۇ خوش ئەمدى.

يى بېي جىڭ مېەن ئېرلىياڭ ۋۇ،
نى سەۋەپتۈر بۇ يەردە،
بىزگه نېمه زورۇڭلار،
توي ئىگىسى ئۇ يەردە.

بىر ھەپتىلەپ ياتقىنى،
مېهمان ئۇچۈن يەتمەمدۇ،
قانداق دېگەن سەت ئىش بۇ،
ئۆز يۇرتىغا كەتمەمدۇ.

شۇنىڭدەك ئۆزبېكستان شېئىرلار توپلىمى «بايباز ھەزىنى»-دىكى تۇرلۇك شېئىرلار تەدرىجىي يوسۇندا ھېسسىياتىمنى قوزغاپ، تەقلىدىي شېئىرلارنى يېزىشقا باشلىدىم. بۇ ۋاقىتتا شېئىرنىڭ ئاروز ۋەزنى، قافىيە، رېتىم، تۇراق ۋە باشقا شەكىل خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىخەۋەر بولساممۇ ھەر ھالدا ئۆزۈن - قىسقا قىلىپ، بىر نېمىلەرنى يازاتتىم. تۇنجى قېتىم يازغان شېئىرىم **ماناس** دوكمىن مەسچىتىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق قۇرۇلۇشىغا **يېغىلانغان** بولۇپ تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

ئىلاھى مۇتائال ئەيلەپ ئىنايەت،
ماناس ئەھلى تېپىپ تۆۋىسق ھىدايەت.
دىيانەتلىك، ساخاۋەتلىك جامائەت،
بىنا قىلدى ئۇلۇغ مەسچىت ئىمارەت.

نامازدۇر بارچىدىن ئەۋزەل،
كى خەللاق بەرگىسدۇر ھەشتى جەننەت.

مولا رەھمەت ئىمام قىلىپ غەيرەت،
جۇملە ئاتۇش، ئازاق، تەجەن، مەشھەت.

تامچى ئۇستا كاشغرى ھاشىم،
ياغاچچى ئۇستا مەھەممەت ئىبراھىم.

ماناستا مېنىڭ ئانا تەرەپ بىر نەۋرە ئاكام بارئىدى. ئۇ ئاكامنىڭ دادىسى بولۇپ، ئورتاھال چارۋىدار ۋە تىجارەتچى ئىدى. شۇ كۈنلەردىكى بايلىقى بەش قورا قوي، 300 چە ئات، كالىسى بار ئىدى. ھەر يىلى قويدىن چىققان يۇڭ كىرىمى ۋە چارۋا سېتىپ قىلغان كىرىمى بىلەن تىجارەت قىلاتتى. 1927-يىلى نەۋرە ئاكامنىڭ ماڭا ئەچى ئاغرىدىمۇ قانداق، بىر كۈنى مېنى چاقىرتىپ: «ساڭا بىرئاز مال بەرسەم قازاقلار ئەچىگە چىقىپ قىرچىلىق قىلامسەن؟» دېدى. ئۇنىڭ بۇ شەپقىتىنى دەرھال قوبۇل قىلدىم. ئۇ شۇنىڭ بىلەن ماڭا شۇ كۈننىڭ پۈلى قىممىتىدە تاش چاي، كۆرەك چاي، گەزمال، كۆن، چەم بولۇپ 1000 يۈەنلىككىچە مال بەردى. بۇ مەن ئۇچۇن ئەڭ چوڭ غەمخورلۇق ۋە ياردەم ئىدى. ئەتىسى يېزىلغان توختام خەتكە قول قويدۇم. خەتتە مېنىڭ شېرىك تىجارەتچى بولۇپ، تاپقان پايدىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىنى ئېلىشقا رازى ئىكەنلىكىم يېزىلغانىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، تىجارەتتە گەرچە مەندە پۇل بولمىسمۇ جاپالىق تىجارەتنى قىلغۇچى مەن بولغانلىقىم ئۇچۇن، تاپقان پايدا تەڭ بولۇش لازىم ئىدى. بىراق مەن بۇنى ئاغزىمدىن چىقارمىدىم. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈشكە مەجبۇرمەنكى، تاغ ئىچىدە تىجارەتچىلىك قىلىش ئاسان ئەمەس. بۇ جەريانىدا تارتقان ئازاپ، چەككەن رىيازەتلەردە ياش ئورنىغا قان يىغىلغان چاغلىرىم بولىدى. مەسىلەن، مانىسنىڭ جەنۇبىي تېيانشان باغرىنى بويلاپ (تېرىسكەي تەرىپىنى قازاقلار ئېرەن قابۇرغا دەپ ئاتايدۇ) شى

خو تەۋەسىگە يېقىن قورغاس دەريا سىنىڭ باش تەرىپىدىن بۆر-
توڭگۇنى بېسىپ شەرقتە قاراپ ماڭغاندا، قىزىل ئۆزەن، ئولۇ-
جان، ئۇچ بۇلاق، دازىگو، دازمياۋ قاتارلىق تاغ، جىلغا، ساي-
لارنى بېسىپ ماناس دەريا سىنىڭ باش تەرىپىدىن ئۆتۈپ، تە-
رەكتى، قامىستى، كۆك تەكچە، كۆك مونياق، كەك يايلاق، چوڭ-
قۇر يايلاق، دانو كۆك ساي قاتارلىق جايلاردىكى جەھەننەم
چوڭقۇرلۇقى ۋە خەتەرلىك سەكرەتمە قىيالاردىن ئاشقاندا ماڭ-
دامدا بىر ئىمان ئوقۇپ ئۆتەتتىم. قىشلاق - كۆزلەكلەردە ما-
كانلاشقان كىرەي، نايمانلار ئىچىدە يورۇپ مەن باسمىغان ساي
سالالار قالمىدى. قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇقلىرىدا مۆزلاپ، ياز-
نىڭ تومۇزلىرىدا كۈيۈپ - پىشىپ، ئاچ - توق قېلىشتەك جا-
پالىق كۈنلىرىم ئېيتىپ تۈگەتكۈسىزدۇر. مىنگەن ئېتىمغا گەز-
مال، چاي قاتارلىق نەرسىلەرنى ئارتىپ ئاۋۇلمۇ ئاۋۇل يۈ-
رۈپ سودا قىلىمەن. سوددىدىن چۈشكەن پۇللارغا ئاساسەن قوي
ئالىمەن. ئالغان قويلارنى يېغىپ ھەيدەپ ماڭغاندا، بىر - بى-
رىگە قوشۇلماي ھەر تەرەپكە قېچىپ كېتىپ ئاۋارىچىلىق
تۇغدۇراتتى.

تاغلىق رايون بولغاچقا پات - پاتلا ھاۋا ئۆزگىرىپ تۇ-
مان باساتتى ياكى يامغۇر ياغاتتى. مۇنداق چاغدا ھەيدىگەن
مالدىن ئايرىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئۆز جېنىمنى بۆرىدىن قوغ-
داشقا توغرا كېلىپ ئامالسىز ئۆڭكۈردە پاناھلىنىپ يېتىشقا مە-
جبۇر بولاتتىم. مۇشۇ جەريانلاردا تارتقان ئازاپ ۋە كۆلپەتلىرىم
كۆز ئالدىمغا كەلسە ھازىرمۇ كۆزلىرىمگە ئىسسىق ياش كېلىدۇ.

شۇنداق قىلىپ ئىككى يىل ئىشلەپ، قوي، سەركە بولۇپ
211 تۇياق مال پايدا ئالدىم. تەخسىماتتا بولسا ماڭا 70 گە
يېقىن قوي تەگدى. شۇنى ئىزھارلاشقا توغرا كېلىدۇكى، مەن
سوددىدىن چۈشكەن مالىلىرىمغا ھەر قېتىمدا ئالاھىدە بەلگە سې-
لىپ، ئاكامنىڭ مېلىغا قوشۇپ تۇراتتىم. بۇ مالىلىرىمنى ئاكام

ئاتا - بالا ئىككىسى كۆرۈپ، بىلىپ تۇردى ۋە كېيىنچە كۆزى
قىزىرىپ ئۆزىنىڭ مالىلىرى ئىچىدىن شاللاپ چىقىرىۋېتىلگەن
ئورۇق، كېسەل مالىلارنى بېرىپ قوشلاپ زۇلۇم قىلدى.
مۇشۇنداق ئىنسانپسزلىق، ۋىژدانسىزلىق بىلەن قىلغان ئۇۋالچىلىقلا
قانداقمۇ سەۋرى قىلغىلى بولسۇن؟... ئەمما مەن يېتىم بالا
بولغاچقا يەنىلا سەۋرى قىلىپ كەلدىم.

تەجرىبىلەردىن ئالغاندا، مەيلى تۇغقان ياكى يات بولـ-
سۇن، ئىنسانپسزلىقتا چېكىدىن ئاشقان ئادەمنىڭ ئاقىۋىتى ياخ-
شى بولمايدىكەن. بەزى قىساس ئاخىرەتكىمۇ قالماي مۇشۇ دۇنـ-
يادىلا نەق كۆرسىتىلىدىكەن. يۇقىرىقى تۇغقانلىرىم گەرچە بىر
قانچە يىل ئۆمۈر كۆرۈپ بايلارچە تۇرمۇش كەچۈرگەن بولسـ-
مۇ، ئەپسۇسكى، نەۋرە ئاكام ئاتتىن يىقىلىپ قازا تاپتى. دادـ-
سى مەرھۇم ئاخشىمى ساق ئادەم ئىدى، كېچىسى يۈتەل بىلەن
ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇلارنىڭ توپلىغان چارۋا ۋە باشقا بايلىقلىرـ-
مۇ كېيىنچە ئاستا - ئاستا توزۇپ كەتتى.

قىرچىلىق قىلىپ يۈرگەن كۈنلىرىمدە مېھماندوست قازاق
قېرىنداشلىرىنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئۆزگىچە ئادەتلىرىنى قىسمەن ئۆ-
گەندىم. قازاق ئەر - ئاياللىرىدا بولىدىغان بىر پەزىلەت،
مەيلى تونۇش بولسۇن ياكى تونۇش بولمىسۇن مېھمانىنى ئوبـ-
دان قارشى ئالىدۇ. دېمەك، ئۇلارنىڭ مېھمانغا بولغان ھۆرمەـ-
تىنى يۇقىرى باھالاشقا ئەرزىيدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلاردا مېھمانغا مال سوـ-
يۇش ئادەتكە ئايلانغان، ھەتتا ئۆيدە گۆش بولسىمۇ يېگىدىن
مال سويىدۇ. قىشتا قېيىزا، يازدا قوزا گۆشى ۋە قېمىز بىلەن مېھمان
قىلىدۇ. كېچىسى ئاتلىرىغا قاراپ خەۋەر ئالىدۇ. قايىتىشىدا
قىز - كېلىنچەكلەر قولتۇغۇدىن يۆلەپ ئاتقا مىندۈرۈپ
قويىدۇ.

قازاقلارنىڭ ئاز سانىدىكىلىرىنىڭ ئۆيىدە ئۆينىڭ خوجـ-
لۇق ھوقۇقى كەمپىرلىرىنىڭ قولىدا بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ مىجـ-

زى تەرسا كېلىدۇ. بۇنداقلارنى ئۇلار ئۆزئارا «كەمپىرى بارلار-نىڭ كاپىرى بار» دېيىشەتتى. بۇ خىلدىكى كەمپىرلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن چاي، قارامۇچ، يىپ - يىگنە قاتارلىق نەرسىلەرگە قوشۇمچە قىلىپ «بازارلىغىم» دەپ يەل - يېمىش ئالغاچ باردىغان بولدۇم. شۇنىڭ بىلەن كەمپىرلەر بالام دەپ مېنى ياخشى كۆردىغان بولدى.

قازاقلار ئىچىدە بىرەر يىل يۇرگەندىن كېيىن قازاقچە سۆزلىشىدىغان بولدۇم. بەزى تونۇشمىغان كىشىلەر: «قاي تۇغان بۇلاسىڭ؟» دەپ سورىسا بەزىدە «كىرەي① مەن» دەپ قوياتتىم ياكى «جەدىك، قارقاس، مىركىت» دېگەندەك قەبىلىلەرنى دېن بىرىنى دەپ قوياتتىم. گاھىدا ئۆلەڭچىلىرى بىلەن ئۆلەڭگە ئەگىشەتتىم. مانا مۇشۇ خىل جاھاندارچىلىق ھاياتتا بىر قانچە يىل يۇرۇپ قازاق خەلقىنىڭ مېھماندوستلۇقى ۋە باشقا پەزىلەتلىرىنى خېلى ئوبدانلا ئۆگىنىپ قالغان ئىدىم.

ماناس دەرياسىغا بىر كۆۋرۈك سېلىش ئىنتايىن زۆرۈر بولۇپ، ماناس خەلقى ياڭ زېڭشۈگا كۆپ قېتىم ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ ئېتىبارغا ئېلىنماي كەلگەنىدى. كۆۋرۈك سېلىشقا زۆرۈر بولغان بۇ دەريا شىخەنزە بىلەن ماناس ئوتتۇرىسىدا بولۇپ كەڭلىكى يېرىم كىلومېتىرچە كېلەتتى. تاشقىن ۋاقتىلىرىدا دەريادىن ئۆتۈشكە پەقەت مۇمكىن بولمايتتى. ئادەتتە ياز كۈنلىرى سۇنىڭ كۆپلۈكى، ئېقىش سۈرئىتىنىڭ تېزلىكىدىن تاۋۇزدەك تاشلارنى يۇمىلىتاتتى. ھەر يىلى بىرقانچە ئادەم، ئات - كالا ئۆلۈپ تۇراتتى. قازاقلار: «بۇ دەريا غا 12 ئۆزەن قويۇلىدۇ» - دېيىشەتتى. مۇشۇنداق سۇيى ئۇلۇق دەريا غا ھۆكۈمەت كۆچ چىقارمىسا خەلقنىڭ كۆچى بىلەن ھەل قىلىش ناھايىتى تەس گەپ ئىدى. ئاخىرى ماناس خەلقىنىڭ

① كىرەي، جەدىك، قارقاس، مىركىت دېگەنلەر قازاقلارنىڭ ئىچىدىكى قەبىلىنىڭ ناملىرى - تەھرىرىدىن.

قايتا - قايتا قىلىنغان تەلىپىگە بىنائەن، 1926 - يىلى ياڭ زېڭشىڭ تەستىقلاشقا مەجبۇر بولدى. كۆۋرۈكنى ياساش ئۈچۈن كورلىق ئەيسىراخۇن شاگىرتىنى ھوقۇقلۇق ۋەكىل قىلىپ تەينىلىدى. ئەيسىراخۇن تېخنىك ئىشىغمۇ كاپالەتلىك قىلىشنى زېممىسىگە ئېلىپ ماناسقا كەلدى. ياڭ زېڭشىڭنىڭ بۇيرۇقى بويىچە كېتىدىغان ماتېرىيال - تاش، ياغاچ، تۆمۈر قاتارلىق نەرسىلەرنى يەتكۈزۈشكە شىنجاڭ مەسئۇل بولدى. ئىقتىساد ۋە قۇرۇلۇشقا ئەيسىراخۇن مەسئۇل بولدى. كۆۋرۈك سېلىنىدىغان ئورۇننىڭ مۇستەھكەم بولۇشىنى نەزەردە تۇتۇپ، چوڭ يولدىن بەش كىلومېتر يۇقىرىغا سالماقچى بولۇپ، ياڭ زېڭشىڭنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈلدى.

كۆۋرۈككە ئىشلىتىلىدىغان تاشنى ناھىيىدىن 70 كىلومېتر يىراقلىقتىكى گەنگو دېگەن جايدا 30 غا يېقىن تاشچى تۆت بۇرجەك قىلىپ، چاسلاپ ياساپ چىقتى. ھەربىر تاشنىڭ كەڭلىكى 80سانتىمېتر، ئۇزۇنلۇقى بىر يېرىم مېتر، قېلىنلىقى 60 سانتىمېتر بولۇپ، بىر ھارۋىدا ئاران بىرنى ئېلىپ كەلگىلى بولاتتى. ياغاچ ماتېرىياللارنى بىرقانچە ئونلىغان ياغاچچى ئۇستىلار تاغقا چىقىپ تاللاپ كېسەتتى. بۇ ياغاچلار ئۇزۇن ھەم يوغان بولغاچقا، بەش ئاتلىق ھارۋا ئىككىنى ئاران ئەكېلەتتى. بۇ ماتېرىياللارنى دېھقانلار يېرىم ھەق، يېرىم ئالۋاڭ ھېسابىدا بىر ئادەم تۆت ياكى بەش ئات قوشقان ھارۋىدا توشۇيتتىنى، بىرىپ-كېلىشى ئۈچۈن بەش كۈنلۈك ۋاقىت كېتەتتى. بۇنداق ئىشلەش دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا مىسلىسىز ئاۋارىچىلىقنى كەلتۈرەتتى.

شۇ ۋاقىتتىكى ئۆزىدە مەنمۇ كۆۋرۈك ياساش ئىشىغا قاتنىشىپ كۆۋرۈككە يەتكۈزۈلگەن تاش، ياغاچلار ۋە كۈنلۈك ئىشلىگەن ئەمگەكچىلەر ھەم ھۆددىگە ئېلىپ ئىشلىگەن ئۇستىلارنىڭ ھېسابىنى يېزىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيتتىم. ۋەكىل ئەيسىراخۇن شاگىرتىڭ ئىشخانىسىدا پۈتۈن ئالاقە، توختام ۋە ناھىيىلىك

هاكىم ئىدارىسى بىلەن بولۇنغان مۇناسىۋەتلەرنى، كۆۋرۈكنىڭ ئومۇمىي كىرىم - چىقىمى قاتارلىق ھېسابات ئىشلىرىنى تۇردا- خۇن شاڭزۇڭ ئوغلى باقى ئاخۇن جاۋابكار بولۇپ بېجىرەتتى. كۆۋرۈك قۇرۇلۇشىنىڭ 60 پىرسەنتى پۈتكەن چاغدا مانا سىنىڭ خەنزۇ پومېشچىك - بايلىرى پىتنە پەيدا قىلىپ، زىددىيەت تۇغ- دۇرغانلىقتىن، كۆۋرۈك قۇرۇلۇشى بىر مەزگىل توختاپ قالدى. شۇ ئارىدا ياڭ زىڭشىڭ ئۆلتۈرۈلدى. ئېھتىمال مۇرەككەپلىك كىندىن ئەيسراخۇن شاڭزۇڭمۇ ھېساباتنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ئۇ- رۇمچىگە قايتىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ كۆۋرۈك قۇرۇلۇشى بىرقانچە يىل تاشلىنىپ قالدى.

* * *

ماناس ناھىيىسى شىنجاڭدىكى چوڭ ناھىيىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىپ، ئۇزاق تارىختىن بىرى ماناس دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى. شىنجاڭ يىلنامىسىدا ئېيتىلىشىچە، 1778 - يى- لىدىن باشلاپ بۇ ناھىيە خەنزۇچە «سۈيلەي» (绥来) دەپ ئاتالغان. 1954 - يىلدىن باشلاپ، «سۈيلەي» دېگەن ئەسلى نامىغا ئۆزگەر- ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، «ماناس» دېگەن ئەسلى نامىغا ئۆزگەر- تىلدى، «ماناس» دېگەن ئاتالغۇ ھەققىدە تولۇق مەلۇمات يوق. ئەمما يىلنامىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، بۇ زېمىن غەربىي خەن دەۋرىدە ئۇيسۇن، ئۇتەيزى دۆلىتىگە، شەرقىي خەن دەۋرىدە ئىجۇا بەگلىكىگە تەۋە بولغان، سۇي - تاڭ سۇلالىسىدا غەربىي تۈركلەرگە تەۋە بولغان. كېيىن تاڭ سۇلالىسىدا بىشبالىق قو- رۇقچى بەگ مەكىمىسىگە قارىغان. سۇڭ، يۈەن سۇلالىسى دەۋ- رىدە ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوي- راتلارغا قارىغان.

ماناس ناھىيىسى جەنۇبىي تېيانشاننىڭ ئوتتۇرا قىس-

مىغا توغرا كېلىدۇ. يەر تۈزۈلۈشى جەھەتتىن جەنۇب تەرىپى ئېگىز، شىمال تەرىپى تۆۋەن بولۇپ، ئاساسەن دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق رايونى ھېسابلىنىدۇ، شۇنىڭدەك بۇ زېمىندا كۆمۈر، مىس، ئالتۇن، كۈمۈش، تۆمۈر، قاشتېشى، زۈمرەت، تۈز مەنبە- لىرىمۇ مول. تاغ ھايۋانلىرىدىن بوغا، سۇلەۋسۇن، بۆرە، يولۋاس، ياۋا ئېشەك، ئېيىق، تۈلكە، سۇغۇر، ياۋا توڭگۇز قا- تارلىقلار بار. ماناس يەنە غەربىي شىمال بويىچە دورا ما- تېرىيالىرى كۆپ چىقىدىغان ئۇچ چوڭ رايونىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ماناسنىڭ بۇجادەن بىلەن تاشرقاي ئارىلىقىدا بۇزۇن ئۆزۈنلۇقى 30 كىلومېتر، كەڭلىكى 10 كىلومېتر چە كې- لىدىغان بۇك - باراقسان ئورمانلىق بار ئىدى. لېكىن ئۇ زا- مانلاردا ئورمان ئاسراش دېگەن چۈشەنچە بولمىغانلىقتىن، شۇ چاغدىكى شەخسىي بايلار ۋە ئورتاھال سودىگەرلەر ۋە دېھقانلار ئىختىيارى كېسىپ - توغراپ، ئات - ئېشەك ھارۋىلىرى بىلەن توشۇپ ئەكېلىپ، قۇرۇتۇپ ئوتۇن قىلىپ قالايىتتى ھەم ساتاتـ تى. ئۇندىن باشقا ماناس بازىرىغا يېقىن شىمالىي تەرەپتە كەك كەتكەن قۇمۇشزارلىق بولۇپ، ئۇنىمۇ ھەركىم ئىختىيارى ئورۇپ ساتاتتى ياكى بورا توقۇش، تۇتروق قىلىشقا ئىشلىتىپ، تۈگـ مەي قالغىنىنى كۆيدۈرۈپ تاشلايتتى. جۇملىدىن بۇنىڭغا ئوخـ شاش زىيانلار ھەددى - ھېسابسىز ئىدى.

ماناستا ئۆز زامانىسىدا سغۇيۇەن ئىسمىلىك بىر خەنزۇ باي بولۇپ، ئۇيغۇر، قازاقلار ئادەتتە ئۇنى سىشىك دەپ ئاتايت- تى. ئۇنىڭ سودا تىجارەت ۋېۋىسكىسى شىڭشىڭيى ئىدى. مې- نىڭ بىلىشىمچە، بۇ ئائىلىنىڭ بايلىقى، ماناستا ئىگىلىگەن قو- را - جاي، يەر - زېمىنى 30% بولسا، شەخەنزىدە 70 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى. ئاشلىقتىن كىرگەن كىرىمى ھۆكۈمەت ساقلىرـ دىن ئۈستۈن تۇراتتى، چارۋا جەھەتتە 70 قورۇغا يېقىن قوي، 2 مىڭغا يېقىن يىلقا. كالا، تۆگە، خېچىر، ئېشەك قاتارلىق مالىرى بار

ئىدى. بۇندىن باشقا تىجارەت جەھەتتە نەچچە ئونلىغان ماگـ
زىن، يۇفاك، شياۋفاك، تاڭفاك، فۇڭفاك، سۇفاك، موفاك بولۇپ
ئۇنىڭ ئۇستىگە يىلدا بوردىلىۋاتقان قوي، كالا ۋە باشقا ئات،
كالا ئۇلاقلارنى ساتاتتى. يۇزلىگەن كۆتەك ھارۋىدا نەچچە ئون
تونىنا گۈرۈچنى ئالتايغا ئاپىرىپ ئالتۇنغا تېگىشىپ كېلەتتى.
بۇ باي يەنە ئۆز ئالدىغا پۇل چىقارغانىدى. بۇ پۇل بىر
سەرلىك ياكى ئون مىسقاللىق ياغلانغان لاتا پۇل بولۇپ، بۇ
پۇللار ھۆكۈمەت پۇلى بىلەن باراۋەر كۆچكە ئىگە ئىدى.

بۇ بايلىقلارنىڭ مەنبەيى يەنىلا ئەمگەكچى ئىشچى -
دېھقانلىنىڭ قان - تەرى ئىكەنلىكىدە شەك يوق. چۈنكى ئۇ-
نىڭ قوي ۋە چوڭ چارۋىلىرى 100 قورۇغا يېتەتتى.
دېمەك، بۇنى بېقىشقا 100 ئائىلە كېرەك. دېھقان
چىلىقتا دائىملىق ھەم ۋاقىتلىق مەدىكارلاردىن
بولۇپ ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئەمگەك كۆچى ئۇنىڭ تېرىلغۇ
خىزمىتىدە بولاتتى.

ئۇنىڭ زوراۋانلىق قىلمىشلىرىدىن ئۆز كۆزۈم بىلەن
كۆرگۈنۈم: سىفويۇەننىڭ ئاساسىي ئىش باشقۇرۇدىغانلىرى ئىككى
نەپەر بولۇپ، چوڭى ئەر جاڭگۇيدى، يەنە بىرى سەن جاڭ-
گۇيدى ياكى شاۋيى (بايۇەچچە) دەپ ئاتىلاتتى. جاڭگۇيدى
دېمەك خوجايىن دېگەن سۆز ئىدى. بۇلار چارۋا - مال
ئارىلىماقچى بولسا، بىر ئىككى ئادەمنى بىلەن قوراللىق
چىقاتتى. ئۇلارنىڭ مالىرى باشقىلارنىڭ يەرلىرىگە ئوتلاپ
كىرسە بولمىدۇكى، لېكىن ئۆز يېرىگە باشقىلارنىڭ مېلىنى
دەسسەتمەيتتى. مەن قىرچىلىق قىلىپ يۈرگەن كۈنلىرىمدە ئەر
جاڭگۇيدىنىڭ قول ئاستىدا ئىككى قازاق مالچى، بەش نەپەر
خەنزۇ مالچى بار ئىدى. ئەر جاڭگۇيدىنىڭ مالچىلىرى مەن
قونغان ئۆيى ئىگىسىنى «بۇ يەردىن كۆچ، بۇ بىزنىڭ يەر»
دەپ زورلۇق قىلدى. قۇنۇسبېك ئات چاپتۇرۇپ يېقىن ئاۋۇل-

دىكى مامىر زەڭگىنى چاقىرىپ كېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ بۇ جايدا
ئون نەچچە يىلدىن بېرى ماكانلىشىپ ياشاۋاتقانلىقىنى ئېيىت-
قاندا، ئەر جاڭگۇيدى دەرھال قورال ئىشلەتكەن. كېيىن ئاڭ-
لىشىمچە، ئۇ قۇنوسبېك قاجى، مامىر زەڭگىلەرنى قاماققا ئالدۇ-
رۇپ ئۇلارنىڭ يېرىنى تارتىۋالغان.

يەنە بىرسى، مەرھۇم روزاخۇن باينىڭ ئېيتىشىچە:
ماناستا ھاپىز باي دېگەن بىر كىشى بولۇپ، ئۇ كىشىنىڭ
40 قورۇغا يېقىن قويى، 500 چە يىلقىسى بار ئىكەن. ئۇنىڭ
بىر قىسىم مالىرى ئەر جاڭگۇيدىنىڭ مالىرى بىلەن بىر قاتار-
دا يايلايدىكەن. ئەر جاڭگۇيدى بولسا ھاپىز باينىڭ مالچىسى
قاسىمجان دېگەنگە ئورونسىز زورلۇق قىلىپ: «مالنى بۇندىن
كېيىن مېنىڭ يېرىمدە ئوتلاتقۇچى بولما» - دەپ ئەمر قىلدۇ.
قاسىمجان قارشى چىققاندا ئۇنى قاتتىق ئۇرغان. بۇ ئىش
ماناس شىەن يامۇلغا بارغان. لېكىن سىفويۇەن كۆچلۈك
كېلىپ ئۇتۇپ چىققان. بۇ زالىملار يەنە مالچى، ئىشچى قاتارلىقلار-
نىڭ ئائىلىسىگە باستۇرۇپ كىرىپ ئايالىلارنىڭ نومۇسىغا
تەگگەن. بىچارە ئىشچى - دېھقانلارنى ئەرزىمەس ئىشلار
ئۈچۈن ئۇرۇپ قامىغان، بۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ.

* * *

1933 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى ما جۇڭيىڭ چېكىنگەندە،
ما خېيىڭ بىر يىڭ ئەسكىرى بىلەن شىمالغا ماڭغان. ئۇ
تىيانشان تېغىنى بويلاپ مېڭىپ، يول ئۈستىدە ئۇچرىغانىنى
بۇلاپ - تالاپ، ئۆلتۈرۈپ، ئات، كالا قاتارلىق چوڭ مالـلار-
دىن نەچچە يۈزنى ھەيدەپ ماناسقا كېلىدۇ. بازار ئەتراپـ
دىكى خەنزۇ دېھقانلارنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاڭ - تالاڭ
قىلىپ، قارشىلىق بىلدۈرگەنلەرنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەر سىپىلىغا

چىقىپ، بازارغا قارىتىپ ئوق ياغدۇرىدۇ.

ماناسنىڭ شەرقىي دەرۋازا تەرىپىدە ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ كۆپچىلىكى خۇيزۇ ۋە ئۇيغۇرلار بولۇپ، ئاز ساندا خەنزۇ-لارمۇ بار ئىدى. بۇ جايدىكى خەلقلەرنىڭ مال - چارۋا ۋە باشقا مۇلۇكلىرىنى تالان - تاراج قىلىپ بولغان ماخبىنىڭ بىر كېچىدىلا قېچىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ شۇم قەدىمى يوقىلىپ، ئىككىنچى كۈنى ئۇرۇمچى تەرەپتىن ئارقا - ئارقىدىن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى كېلىپ، بىر قىسمى ماخبىيىڭنى قوغلاپ ماڭىدۇ. قالغان بىر قىسمى مانادا بولغان ئەھۋاللارنى تەكشۈرىدۇ. بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىغانلا ئۇمۇمىيۈزلۈك بولسىمۇ، لېكىن خۇيزۇ ھەم ئۇيغۇرلاردىن ئۆلگەن ئادەم يوق ئىدى. بۇ ئەھۋالدىن يەرلىك خۇيزۇلارنىڭ ماخبىيىڭ بىلەن تىلى بىر دېگەن گۇمان پەيدا بولىدۇ. بەزى كىشىلەر — ماخبىيىڭ كەلگەندە ئۇيغۇرلاز ئۆيدىن چىقمىدى ۋە بىرمۇنچىسى شەھەر ئىچىگە قېچىپ كىرىۋالدى، دەپ گۇۋاھلىق بەرگەچكە، ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ئۇيغۇرلارغا ھېچقانداق زىيان يەتكۈزمەستىن، خۇيزۇلارنى بولسا قارا - قويۇق ئېتىپ، چېپىپ، قىرىپ تاشلىدى.

بۇ ۋەقەنى ئۆز ۋاقتىدا چالا - بۇلا ئاڭلىغان بولساممۇ، يېقىنقى يىللاردا مانادا بارغىنىمدا، مانادىكى كونا خۇيزۇ ئۇ جيانىڭ ئوغلى ئۇ ئاخۇن ۋە قاسساپ جاڭ ئاخۇنلار بىلەن ئۇچرىشىپ قالدىم. شۇنىڭدەك روزىكام ئوغلى ئابدۇ-كېرىم ئاخۇن بىلەنمۇ ئەھۋاللاشتىم. ئۇلارنىڭ ئېيتىشچە، ئەمەلىيەتتە يەرلىك خۇيزۇلار ماخبىيىڭغا يارەدەم قىلىش ئۈ-ياقتا تۇرسۇن، بەلكى ئۇنىڭغا قارشى تۇرغانىكەن. لېكىن ئۇرۇمچىدىن چىققان ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ئۇلارنى قارا - قويۇقلا قىرغىن قىلغان. شۇ چاغدا قىرغىن قىلىنغانلار مىڭ-دىن ئاشىدۇ.

قۇمۇلدىكى كۈنلەر

كاج پەلەكنىڭ تەقدىرى شۇنداقمۇ، دادام ۋاپات بولۇش ئالدىدا قولۇمنى چىڭ تۇتۇپ تۇرۇپ: «بالام-! مەن ئاپامدىن ئايرىلغىلى 20 يىل بولدى. كۆرۈشۈشكە نىسىپ بولمايدىغان ئوخشايدۇ. ساڭا ۋەسىيىتىم شۇكى، ئاپام ھايات ۋاقتىدا قۇمۇلغا بىر بېرىپ كەلگىن، ئىككىنچىدىن ياخشى ئوقۇغىن» دېگەنىدى. مەرھۇم دادامنىڭ ۋەسىيىتى قەلبىمدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغاچقا، قۇمۇلغا بېرىش ئارزۇيۇم ئەسلا يادىمدىن چىقمىدى. 1928 - يىلى كۆزدە قۇمۇلغا بېرىپ چوڭ ئانامنى بىلەن كۆرۈشۈشكە مۇۋەپپەق بولدۇم. شۇنىڭدىن كېيىن ئوغقانلار قايتىشىمغا رۇخسەت قىلماي، ئوغقىنىمىزنىڭ قىزى بىلەن تۇر-مۇشلۇق قىلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن 1937 - يىلغىچە قۇمۇلدا تۇرۇپ قالدىم. بۇ جەريانداغى قېيىن ئاتامنىڭ سودا ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، گەنسۇ ئۆلكىسىگىچە باردىم. قۇمۇل تاغلىرىدا قازاقلار ئىچىدە تىجارەت بىلەن شۇغۇللاندىم.

مەن قۇمۇلغا بارغان يىلى شا مەخسۇت ۋاڭ ئۆلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى نەزىر بار ئىكەن. نەزىرنىڭ ئىسمى ئاتالماستىن، «گۈڭ غوجام»، «بەيسى غوجام» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى بەشىر، ئابدۇللالارنى «چوڭ شاھزادە غوجام»، «كىچىك شاھزادە غوجام» دەپ ئاتىشىدىكەن. بۇ ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ ھوقۇق تەسىرى يەنىلا داۋام قىلىۋاتقان بولۇپ، بايلىق كۈچ - قۇۋۋىتى ئۆز قولىدا بولغانلىقتىن، خەلقنىڭ بېشىدىكى ئىس - تۈتەكلەر كۆتۈرۈلمىگەنىدى.

قۇمۇل خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدىن ئېيتقاندا، ئاساسەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە يەككە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىشتىن ئىبارەت ئىكەن. مەجەز -

خۇلق جەھەتتە بولسا تاۋازۇلۇق پەزىلەتلەر ۋە ئاقكۆڭۈللۈق، مېھماندوستلۇق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مەشھۇر ئىكەن.

قۇمۇلدا ئوردا قۇرۇلۇشى كونا شەكىلدە بولۇپ، ھەرەم سارايلىرى، قاراڭغۇ دالان، بەگلەر سارىيى، چىگىڭانىڭ مەخسۇس مېھمانخانىسى، ئوردا ئالدى تەيجى، ئاخۇنلىق ئىشخانىلىرى قاتارلىق بىنالار بولۇپ، بۇنىڭ ئىشىك - دېرىزىلىرى قارا سىردا سرلانغان، دېرىزە پەنجىرلەرگە ئەينەك سېلىنغانىدى. راۋاق ئورنى، ئوردا قۇۋۇق تەرەپ سېپىل ئۈستىگە سېلىنغان بىرقانچە ئېغىز ئۆي بولۇپ، بۇ ئاتالمىش راۋاققا چىققۇچە پەلەمپەيلەرگە باشتىن - ئاخىر مەخمەل ياكى قارا تاۋاردا پايانداز سېلىناتتى. پەلەمپەينىڭ ئاستى - ئۈستىدە قىلىچ تۇتقان مۇھاپىزەتچىلەر تۇراتتى. دېمەك، بۇ ئوردا بىناسى ئانچە ھەيۋەتلىك بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ خەلق قېنىنى شورايدىغان زۇلۇم ئۈۋىسى بولغاچقا، مەزلۇم خەلقتە بەكمۇ سۈرلۈك كۆرۈنەتتى.

بىچارە خەلقتە — بۇ راۋاققا چىگىگاك غوجام ھەر كۈنى چىقىپ دۇربۇن بىلەن ئەترايقا نەزەر سېلىپ ئولتۇرارمىش، ئەگەر راۋاق ئۈدۈلىدىن ئۆتكەن ھەرقانداق كىشى ئاتتىن چۈشۈپ تەزىم قىلىپ، دۈئا ئوقۇپ ئۆتمىسە، جازاغا تارتىلارمىش! — دېگەن ئۇقۇم بار ئىدى. ئەپسۇسكى، بۇ قېرى چىگىگاك غوجىنىڭ راۋاققا كۆندە ئەمەس، ئاندا - ساندا چىقىپ تۇرۇشىمۇ ناتايىن، ئەمما، بىچارە خەلق دەل بۇ راۋاققا ئۈدۈل كەلگەندە، مەيلى ۋاك ئۇ يەردە بولسۇن، ياكى يوق بولسۇن ئاتتىن چۈشۈپ ئېگىلىپ تەزىم قىلىپ، دۈئا ئوقۇپ ئۆتۈشكە مەجبۇر ئىدى.

مەن تۇنجى قېتىم قۇمۇلغا بارغىنىمدا ئاخۇن ئاكا دېگەن ئۆزبېك كىشى بىلەن بارغانىدىم. قۇمۇل خان ئوردىسىغا يېقىن يەردىكى «ئالتۇنلۇق» دېگەن بىر گۈمبەز بار يەرگە (ۋاك ئەۋلادى قەبرىسى) كەلگەندە ئۇ كىشى مېنى: «ئاتتىن

چۈشۈپ ئايەت ئوقۇغىن» — دېدى. بىز ئايەت ئوقۇپ دۇئا قىلدۇق. ئاخۇنىكام يەنە ئوردا قۇۋىقى كۆرۈنگەن ھامان ئۆزى ئاتتىن چۈشۈپ بولۇپ مېنىمۇ دەرھال ئاتتىن چۈشۈشكە دەۋەت قىلدى. «نېمە ئۈچۈن» - دېسەم ئاخۇنىكام: «ئەنە شۇ راۋاقتا ۋاك غوجام قاراپ تۇرادۇلە، ئاتتىن چۈشمىسە بولمايدۇ» — دېدى. 18 يېشىمدىن باشلاپلا يېڭىلىق دۇنياسىغا ئازراق كۆز ئېچىپ قالغانلىقىمدىن كاللامدا بۇنى قوبۇل قىلمىدىم. ئاتتىن چۈشۈپ قۇرۇق تامغا تەزىم قىلمىدىم. ئاخۇنىكام ماڭا بىرئاز خاپا بولدى. قۇمۇلغا بارغاندىن كېيىن بۇ توغرىسىدا ھېچقانداق ھاۋشىغان ئىت كۆرۈنمىدى. دېمەك، بۇ ھۆكۈمران ئۈۋىسى ئەنە شۇنداق زوراۋان ئىدى.

قۇمۇل، بەش شەھەر دەپ ئاتالغان بولۇپ، ھەربىر يۇرتنىڭ چوڭلۇقى ئاتۇشنىڭ بەزى جايلىرىغا تەڭ كېلىدۇ. شۇنىڭدەك قۇمۇل شەھىرى ھەم ئون ئىككى تاغدا ياشىغان بارلىق خەلقنىڭ يەنە خىلمۇ خىل ئىزباسارلىرى شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، خەلق ئۆزىنىڭ ئەركىنلىكىنى ئۇنتۇلۇپ قۇللۇق ھالەتكە چۈشۈپ قالغان. ئۇلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇقى ئېغىر ھالدا دەپسەندە قىلىنغان.

ئەمەلىيەتتىن سۆزلىگەندە، ئوردىغا ئەمەس، تۆۋەندىكى بەگ - غوجىلارغا ئىلتىماس، ئەرز يازماقچى بولسىمۇ، «قۇل لىرى» دەپ يازمىسا جىنايەت ھېسابلىناتتى. شۇنىڭدەك سۆز، خەت - چەك ئىشلىرىدا، «ئۇلۇغ پاشا غوجام»، «ھوزۇر ئالىلىرى»، «ھەرزەتلىرى»، «سۇلتان شاھلىرىغا ئۆمرى بەختىيار، دۆلەتلىرى بەرقارار بولغاي ئامىن» دېگەن كىرىش سۆزلىرىدىن كېيىن «بەندىلىرى»، «قۇللىرى»، «يۈكۈنۈپ تەزىم بىلەن تىلەنگۈچىلىرى» دېگەن جۈملىلەر يېزىلاتتى. شۇنىڭدەك قۇمۇلدا تۇغۇلۇپ بىر ئۆمۈر ياشىغان قېرى ئادەملەر ۋاك ئەۋلادىنىڭ ئىسمىنى بىلمەيتتى. بۇ غوجىلارنى گۇك غوجام، پاشا غوجام،

شاهزاده غوجام دەپلا ئۆتكەن. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئاتاشـ
نىڭ ئۆزى بىر جىنايەت ئىدى.

قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ بايلىقى، يىغىپ ئېيتقاندا، ئەسىرلەر بويى ھۆكۈم سۈرۈپ كېلىۋاتقان ۋاڭلارنىڭ ئالۋاڭ - ياسىقـ
دىن يەنى ئاشلىق، چارۋا، تىجارەت ۋە باشقىلاردىن توپلانغاـ
نىدى. ھېسابسىز ئالتۇن - كۈمۈش، مەرۋايىت، بىرىليانتلار
ئامبارلاردا تولۇپ ياتاتتى. بۇلارنىڭ مەنبەسى خەلق ئۈسـ
تىدىن يۇرگۈزۈلگەن زورلۇق، ھەقسىز ئىشلىتىش، تۇرلۇك ئالـ
ۋاڭ - ياساق، بۇلاش، تەھدىت سېلىش قاتارلىق زۇلۇم - ئۇقۇـ
بەتلەرنىڭ بەدىلىگە كېلەتتى.

قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ خەزىنىسىدە تونىلاپ ئالتۇن - كۈمۈش
ۋە يامبۇلار، گۆھەر ۋە مەرۋايىتلار توپلانغان بولسا، تاغلاردا
يۈزمىڭلىغان قوي، ئات - كالا ۋە تۆگىلىرى يايلايتتى. ساڭلارـ
دىكى ئاشلىققا مىتە چۈشۈپ كېتەتتى. بۇلاردىن باشقا يەنە
يۇقىرىسى تەيجى، پاششاپ، قەزىبەگ، دوغا بەگ، غوجا بەگ،
سەك... لىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تۇرلۇك باھانىلار بىلەن
خەلقنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلاتتى.

گۇڭ غوجىنىڭ شەرمەندىلەرچە قىلمىشلىرى پۈتۈن قۇمۇل
ئەھلىگە مەلۇمكى، ئۇنىڭ ئىچىشى ھاراق، چېكىشى ئەپيۇن
بىلەن خام بەڭ، ئوينىشى مەشرەپ، قىلىدىغىنى پاھىشە بولۇپ،
دەللالار ئارقىلىق كىمنىڭ خوتۇن - قىزلىرى چىرايلىقراق
بولسا، شۇنىسى زومۇ زو ئەكەلتۈرۈپ ئايالارنىڭ ھوقۇقىنى
دەپسەندە قىلاتتى. شۇنىڭدەك خوتۇنلىرىنى ئەۋەتىشكە قارشىلىق
كۆرسەتكەن ئەرلەرنى ئۇرۇپ قاماشتەك ئىشلار چېكىدىن ئاشقاـ
نىدى. بۇنىڭ دەستىدىن كىممۇ چىرايلىقراق خوتۇن ئالالىسۇن؟
كىممۇ قاۋۇلراق ئات مىنەلىسۇن؟...

شا مەخسۇت ئۆلگەندىن كېيىن نەزىر ۋاڭ جىڭ شۇرىنىڭ
دامىغا چۈشۈپ ئۇرۇمچىدە نەزەر بەنت ئاستىدا ئۆلدى. نەزىر

ئۆلگەندىن كېيىن ۋاڭلىق تەختى بىشىرغا قالدى. ئۇ دادىسـ
نىڭ چىرىك جەنىدىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، كېچە - كۈندۈز ھاراق،
نەشىنىڭ قۇلى بولۇپ زالالەت دېڭىزىغا چۆكتى.

يۇقىرىدىكى ۋاڭ - غوجىلار قىلمىشلىرىنىڭ داۋامىغا كەلسەك:
شا مەخسۇتنىڭ ئەتراپىدا بىرقانچە قول - چوماقچىلىرى بولۇپ،
بۇلار مەنسەپ ئۈچۈن قامچىسىدىن قان تامغۇزۇپ، قۇمۇل زېمىنـ
نى زىل - زىلگە كەلتۈرگەنىدى. تەيجىلىرى بولسا ۋەزىر
دەرىجىلىك، ھوقۇقلۇق مەنسەپدار بولۇپ، چوڭ تەيجىسىنىڭ ئىسمى
يۇسۇپ، كىچىك تەيجىسىنىڭ ئىسمى يۇنۇس ئىدى. يۇسۇپ تەيـ
جى گەرچە ئادالەتنى ياقىلاش تەرىپىدە بولسىمۇ، ئەمما چوڭ
ئۆستەڭنىڭ لاي سۈيى، كىچىك ئېرىقنىڭ پاك سۈيىنى بۇلغـ
ىغاندەك بولۇپ، ۋەزىيەت ئۇنىڭغا يار بەرمەيتتى. شۇنىڭدەك
ئىككى تەيجى ئارىسىدا ئۇزاق داۋام قىلغان زىددىيەت مەۋجۇت
ئىدى، ھەر ئىككىلىسىنى قوللايدىغانلار بار بولۇپ، ئۇلار پۇرسەتـ
تىن پايدىلىنىپ، تۇرلۇك - تۇمەن پىتنە - پاساتلارنى تۇغدۇـ
راتتى ۋە ھەرخىل رەزىل ھەرىكەتلەردە بولاتتى.

يۇنۇس تەيجى بولسا، ئۇچىغا چىققان پارىخورلىقى، ئاغىلىقى،
خەلقنى قارىلاشتىن باش تارتمايدىغان قارا نىيەتلىكى بىلەن
مەشھۇر ئىدى. ئۇ ئالۋاستىلارنىڭ ئەپتى - بەشىرىسى مۇستەـ
بىت مانجۇ زالىم جاللاتلىرىنىڭ قىياپەتلىرىگە ئوخشاپ كېتەتتى،
بېشىغا كىيگىنى گىرۋىكى ئىچىگە ئېگىلگەن يۇمىلاق قارا قالـ
پاق بولۇپ چوققىسىدا قىزىل پۈپۈكى بار. ئۇستىدە سېرىق
تاۋارغا كەشتىلەنگەن ماگۇازا چاپان، بىر دەرىجە چوڭراقلىرىداكەڭ
يەڭلىك ئەزدىھار سۈرەتلىك ئۇزۇن چاپان بولاتتى. شا مەخسۇت
بىر يەرگە چىقماقچى بولسا ھەسەن بالا ھاجىم ئارقىلىق
ئۇرۇمچىدىن ئالدۇرغان پوۋىسكا (چارروسىيىدە ياساللىغان، بۇ
پوۋىسكىنىڭ ئىچى سۈلەۋسۇن، تۆلكە تېرىلىرىدا قاپلانغان بو-
لۇپ، تولىمۇ ھەشەمەتلىك ئىدى) غا چىقىپ چېقىر كۆزلىرى

شاهزاده غوجام دەپلا ئۆتكەن. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئاتاشنىڭ ئۆزى بىر جنايەت ئىدى.

قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ بايلىقى، يىغىپ ئىبېتقاندا، ئەسىرلەر بويى ھۆكۈم سۈرۈپ كېلىۋاتقان ۋاڭلارنىڭ ئالۋاڭ - ياسىقىدىن يەنى ئاشلىق، چارۋا، تىجارەت ۋە باشقىلاردىن توپلانغانىدى. ھېسابسىز ئالتۇن - كۈمۈش، مەرۋايىت، بىرىليانتلار ئامبارلاردا تولۇپ ياتاتتى. بۇلارنىڭ مەنبەسى خەلق ئۈستىدىن يۇرگۈزۈلگەن زورلۇق، ھەقسىز ئىشلىتىش، تۇرلۇك ئالۋاڭ - ياساق، بۇلاش، تەھدىت سېلىش قاتارلىق زۇلۇم - ئوقۇبەتلەرنىڭ بەدىلىگە كېلەتتى.

قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ خەزىنىسىدە تونىلاپ ئالتۇن - كۈمۈش ۋە يامبۇلار، گۆھەر ۋە مەرۋايىتلار توپلانغان بولسا، تاغلاردا يۈزمىڭلىغان قوي، ئات - كالا ۋە تۆگىلىرى يايلايتتى. ساڭلاردىكى ئاشلىققا مىنە چۈشۈپ كېتەتتى. بۇلاردىن باشقا يەنە يۇقىرىسى تەيجى، پاششاپ، قېزىنبەگ، دوغا بەگ، غوجا بەگ، سەك... لىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تۇرلۇك باھانىلار بىلەن خەلقنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلاتتى.

گۇڭ غوجىنىڭ شەرمەندىلەرچە قىلمىشلىرى پۈتۈن قۇمۇل ئەھلىگە مەلۇمكى، ئۇنىڭ ئىچىشى ھاراق، چېكىشى ئەپيۇن بىلەن خام بەڭ، ئويىنىشى مەشرەپ، قىلىدىغىنى پاھىشە بولۇپ، دەللالار ئارقىلىق كىمنىڭ خوتۇن - قىزلىرى چىرايلىقىراق بولسا، شۇنىسى زومۇ زو ئەكەلتۈرۈپ ئايالارنىڭ ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلاتتى. شۇنىڭدەك خوتۇنلىرىنى ئەۋەتىشكە قارشىلىق كۆرسەتكەن ئەرلەرنى ئۇرۇپ قاماشتەك ئىشلار چېكىدىن ئاشقانىدى. بۇنىڭ دەستىدىن كىممۇ چىرايلىقىراق خوتۇن ئالالىسۇن؟ كىممۇ قاۋۇلراق ئات مىنەلىسۇن؟...

شا مەخسۇت ئۆلگەندىن كېيىن نەزىر ۋاڭ جىڭ شۇرىنىڭ دامىغا چۈشۈپ ئۇرۇمچىدە نەزەر بەنت ئاستىدا ئۆلدى. نەزىر

ئۆلگەندىن كېيىن ۋاڭلىق تەختى بىشىرغا قالدى. ئۇ دادىسىنىڭ چىرىك جەھەتسىگەۋارىسلىق قىلىپ، كېچە - كۈندۈز ھاراق، نەشىنىڭ قولى بولۇپ زالالەت دېڭىزىغا چۆكتى.

يۇقىرىدىكى ۋاڭ - غوجىلار قىلمىشلىرىنىڭ داۋامىغا كەلسەك: شا مەخسۇتنىڭ ئەترايىدا بىرقانچە قول - چوماقچىلىرى بولۇپ، بۇلار مەنسەپ ئۈچۈن قامچىسىدىن قان تامغۇزۇپ، قۇمۇل زېمىنىنى زىل - زىلگە كەلتۈرگەنىدى. تەيجىلىرى بولسا ۋەزىر دەرىجىلىك، ھوقۇقلۇق مەنسەپدار بولۇپ، چوڭ تەيجىسىنىڭ ئىسمى يۇسۇپ، كىچىك تەيجىسىنىڭ ئىسمى يۇنۇس ئىدى. يۇسۇپ تەيجى گەرچە ئادالەتنى ياقلاش تەرىپىدە بولسىمۇ، ئەمما چوڭ ئۆستەڭنىڭ لاي سۈيى، كىچىك ئېرىقنىڭ پاك سۈيىنى بۇلغىغاندەك بولۇپ، ۋەزىيەت ئۇنىڭغا يار بەرمەيتتى. شۇنىڭدەك ئىككى تەيجى ئارىسىدا ئۇزاق داۋام قىلغان زىددىيەت مەۋجۇت ئىدى، ھەر ئىككىلىسىنى قوللايدىغانلار بار بولۇپ، ئۇلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تۇرلۇك - تۈمەن پىتنە - پاساتلارنى تۇغدۇراتتى ۋە ھەرخىل رەزىل ھەرىكەتلەردە بولاتتى.

يۇنۇس تەيجى بولسا، ئۇچىغا چىققان پاريخورلىقى، ئاغملىقى، خەلقنى قارىلاشتىن باش تارتمايدىغان قارا نىيەتلىكى بىلەن مەشھۇر ئىدى. ئۇ ئالۋاستىلارنىڭ ئەپتى - بەشىرىسى مۇستەبىت مانجۇ زالىم جاللاتلىرىنىڭ قىياپەتلىرىگە ئوخشاپ كېتەتتى، بېشىغا كىيگىنى گىرۋىكى ئىچىگە ئېگىلگەن يۇمىلاق قارا قالپاق بولۇپ چوققىسىدا قىزىل پۈپۈكى بار. ئۇستىدە سېرىق تاۋارغا كەشتىلەنگەن ماگۇازا چاپان، بىر دەرىجە چوڭراقلىرىداكەڭ يەڭلىك ئەژدىھار سۈرەتلىك ئۇزۇن چاپان بولاتتى. شا مەخسۇت بىر يەرگە چىقماقچى بولسا ھەسەن بالا ھاجىم ئارقىلىق ئۇرۇمچىدىن ئالدۇرغان پوۋىسكا (چارروسىيىدە ياسالغان، بۇ پوۋىسكىنىڭ ئىچى سۈلەۋسۇن، تۈلكە تېرىلىرىدا قاپلانغان بولۇپ، تولىمۇ ھەشەمەتلىك ئىدى) غا چىقىپ چېقىر كۆزلىرى

بىلەن يىراقتا نەزەر سېلىپ ماڭاتتى. ئالدىدا قىلىچ يالتىڭاچ-لىغان بىر قاۋان جار سېلىپ: «ۋاك غوجام پاشا چىقتى، ئاگاھ بولۇڭلار!» — دەپ چاقىراتتى. پۈتىسكىنىڭ ئالدى-ئارقىدا قوراللىق 40 نەپەر ئەسكەر يالاپ ماڭاتتى. بۇ 40 نەپەر ئەسكەر ۋە بەگ پايلاقچىلىرىنىڭ مىڭەنلىرى ھەر بىر ۋىلايەت، ناھىيىلەردىن تاللاپ ئالدۇرۇلغان داڭدار يورغا ئاتلاردىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ماڭغاندىكى تۇياق ئىزلىرىدا يوللار چاك-تۆزاڭغا تولۇپ كېتەتتى. ئەگەر بۇنداق ۋاقىتتا يول ئۈستىدە ئەما، ئاجىز كىشىلەر ئۇچراپ قالسا، دەسستىپ ئۆتۈپ كېتەتتى.

قۇمۇل 12 تاغ ئاتلىپ، بۇ تاغلاردا ياشىغان خەلقنى تاغچى دەپ ئاتىشاتتى. بۇ تاغلارنىڭ بەزىسىدە تېرىلغۇ يەر بار، بەزىسىدە يوق ئىدى. ئاساسىي ھاياتى چارۋىچىلىقتىن ئىبارەت بولسىمۇ، ئۇلار پەقەت ۋاڭىنىڭ چارۋىسىنى بېقىپ يېرىم ئاچ، يېرىم يالىڭاچ ھالدا تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئۇقتۇرۇساددىي جەھەتتە 1927 - يىلىدىن 1930 - يىللارغىچە ۋاڭغا تەۋە بولغان نەق چارۋا سانى 250 قوتانغا يېقىن بولۇپ، ھەر بىر قوتان قوينىڭ ئالدى مىڭ تۇياقتىن، كەينى 700 تۇياققىچە ئىدى، چوڭ چارۋىمۇ 4 مىڭدىن ئاشاتتى. مۇشۇنچىلىك مالنى تىنىش - ياز ئامان ساقلاش، بېقىش ئۈچۈن كام دېگەندە 500 ئائىلىنىڭ 3 مىڭغا يېقىن ئەر - ئايال ئادىمى كېچە ۋە كۈندۈز قان - تەر تۆكۈپ ئەمگەك قىلاتتى.

تاغچىلار شۇنداق ئىشلەپ بەرسىمۇ، ۋاك بۇنىڭغا قانائەت قىلمايتتى، شا مەخسۇت ۋە چارۋا باشقۇرغۇچى دورغىلار ئۆلمەك ئۈستىگە تەپمەك دېگەندەك، مالچىلارنى تۇرلۇك زوراۋانلىق يوللار بىلەن غەرەزلىك ھالدا قەرزگە بوغۇپ: «قەرزنى تۆلىيەلمىسەك قىزىڭنى بەر! بەرمىسەك بېشىڭ كېتىدۇ» — دەپ قىزلىرىنى ئېلىپ كېتەتتى. بۇ ئىنساپسىز زالىملارنىڭ زۇلمىغا چىدىماي قارشى تۇرغان ئاتا - ئانىلار زىندانغا تاشلىناتتى. يەنە

بىر تەرەپتىن قىزلارمۇ ئۆزىنى - ئۆزى ھالاك قىلىشتەك ئىشلار كۆپلەپ بولۇپ تۇراتتى. نۇرغۇنلىغان ئوغۇللار قەرز ئورنىغا قۇل بولۇپ ئۆمرى خارلىقتا ئۆتەتتى.

ئىككىنچى بىر ئەھۋال، ئوردا تەرەپتىن تاغچى پالۋانلارغا ئون - يىگىرمىدىن قارا مىلتىق بېرىپ، ھەرقايسى يۇرتقا يىلىغا تاغ ھايۋانلىرىنى ئېتىپ، مەلۇم سانداي موي تاپشۇرۇشقا يارلىق چىقىراتتى. بۇ ھايۋانلاردىن يولۋاس، سۈلەۋسۇن، يىلپىز، سۆسەر، تۈلكە، بۆرە، ئېيىق، تىيىن، قۇندۇز، بۇلغۇن، قاما، بۇغا مۈڭگۈزى، بۆكەن مۈڭگۈزى قاتارلىقلارنى نورما بويىچە شەرتسىز تاپشۇرۇشقا پەرمان قىلىناتتى. تاپشۇرمىغانلارغا جازالاش ياكى موي باھاسىدا پۇل تۆلىتىپ ئېلىشتەك چارە كۆرەتتى.

1930 - يىلى، مەن يۈسۈپ تەيجىنىڭ ئوغلى مەھبۇ بەگ ۋاستىسى بىلەن ئوردىدىكى مويدىن سېتىۋالماقچى بولدۇم. ئۇ مېنى موي بار ئىسكىلاتقا باشلاپ كىرىپ كۆرسەتتى. يوغان بىر زالدا تۇرغان مويلار گاھىسى قوزۇقتا ئېسىغلىق، بىرمۇنچىسى يەرگە تاشلانغان ھالدا تۇرغانلىقىنى كۆردۇم. قانچە يىلدىن بېرى بۇ ئېسىل مويلار ياخشى قارالمىغانلىقتىن، كۆپىنچىسىگە كۈيە چۈشۈپ زايە بولغانىدى. ئىسىت موي! مۇشۇ مويلارنى قولغا كەلتۈرۈشتە بىچارە پالۋانلارنىڭ تارتقان جاپا-مۇشەققەتلىرىگە ئادەم قانداقمۇ ئېچىنماي تۇرالىسۇن!

1929 - يىلى 11 - ئايدا قۇمۇلنىڭ شوپۇلۇ، باي، تۇركۆل، ئاراتۈرك دېگەن جايلىرىغا موي ئېلىش ئۈچۈن باردىم. شوپۇلۇ دېگەن يەر قۇمۇل قوزغىلىڭىنىڭ باش قەھرىمانى سالى دورغىنىڭ يۇرتى ئىدى. مەن كېلىپ شۇ سالى دورغىنىڭ ئۆيىگە چۈشتۈم. بۇرۇن نامىنى ئاڭلىغان بولساممۇ لېكىن كۆرمىگەنىدىم. سالى دورغا مېنى كۆرۈپ تونۇش ئادەم-دەك قارشى ئالدى، يېنىمدا تۇرغان ياش يىگىتكە ئات ۋە خۇرجۇنۇمنى تاپشۇرۇپ قويۇپ، مېنى ئۆيىگە باشلاپ كىردى.

ئۇ كىشى قەددى - قامىتى كېلىشكەن، جاسارەتلىك ۋە غەيۇر ئادەم ئىكەن، يېشى ئەللىكتىن ئاشقان، ساقىلى سېرىققا مايىل بولۇپ، ئەخلاقلىق، كەمتەر كىشى ئىكەن، ياخشى مېھمان قىلىش بىلەن بىرگە خىزمەتچى، غەزەلچىلىرى بىلەن ئالاھىدە زىيادە قىلىپ بەردى. ئەھۋاللاشقاندا ئالەمدىن بەرھەر تارىخ، يېڭىلىقنى بىلىش ئارزۇسىنى ئىپادىلىدى. ئەتىسى يېقىن قوشنىلاردىن بىرقانچە كىشىلەر كەلدى. مەن بىرنەچچە دانە مويى ئالدىم. چۈشلۈك تاماقتا بۇلار بىلەن تاماق يەپ ئولتۇرۇپ يېقىن بىر جايدىكى چازا توغرىسىدا گەپ بولۇپ: «بۈگۈن ئىككى كۈن يوپتۇ، چازىدىكىلەردىن ئىككى قاراقچى تۇركۆلدىكى مالچىلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپ قۇنۇپ، مەشرەپ قىلىپ بىرىكلار، ھاراق بولسا ئەكىلىكلار!- دەپ قورقىتىپ، ھاراق ئىچىپ بوزەك قىپتۇ» — دېدى ئولتۇرغانلاردىن بىرى.

بۇ گەپتە ھەممە بىردەك غەزەپلەندى. سالى دورغا: «ئەستاغپۇرۇللا ھەم، قىلغۇلۇقنى قىلىپ تۇرسۇن، بۇلارنىڭ مۇ پەيمانى توشاي دېدى» دېگەن سۆزنى قىلدى. بۇ ۋاقىتتا يەنە بىرى: «بۇرۇنمۇ بۇنداق ئىش بىرقانچە قېتىم بولدىغۇ» — دېدى. شۇنىڭ بىلەن سالى دورغا: «ئەمدى جىم ياتىدىغان ۋاقتىمىز تۇگىدى. تەييار بولماقتىن باشقا گەپ يوق» - دېدى. دورغىنىڭ بۇ سۆزىنى ھەممە بىردەك قوبۇل قىلىشىپ، پات ئارىدا يەنە بىر مەسلىھەتلەشمەكچى بولۇشۇپ تارقالدى.

دېمەك، مۇستەبىت قارا ھۆكۈمەتنىڭ زۇلۇم سىياسىتى شۇ دەرىجىدە چېكىدىن ئاشقانكى، زالىم قاراقچىلار ھەربىر ۋىلايەت، ناھىيىلەرگىچە يامراپلا قالماي، ھەتتا تاغ رايونلىرىنىڭ چەت جايلىرىغىچە يامراپ، قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىغانىدى.

بۇ ئولتۇرۇشىمىزدا ئىككى سائەتتەك داۋام قىلغان سۆھبەتتە بولۇنغان غەزەپلىك شىكايەتلەرنى ئاڭلاپ، مەنمۇ قاينىپ كېتىپ: «قولدىن كەلسە قىرىپ تاشلىسا» — دەپتىمەن، دورغا

كۈلۈپ قويۇپ: «خۇدا بۇيرۇسا ئۇ كۈنلەرمۇ بولىدۇ، ئاخۇن» — دېدى («ئاخۇن» دېگەن سۆزنى ئادەتتە قۇمۇل خەلقى ياشلارنىڭ ئىسمىنى بىلمىسە ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئىشلىتەتتى). پاراڭ ئاياغلاشقاندىن كېيىن دورغا مەندىن: «شىمال تەرەپلەردىكى تاغلاردىمۇ قاراقچىلار تۇرىدىغان چازىلار بارمۇ»؟- دەپ سورىدى. «بەزى تاغلاردا بار» - دەپ جاۋاب بەردىم. داستىخاندىن تارقاشتۇق. ئۇچىنچى كۈنى بايغا قاراپ ماڭماقچى بولغىنىمدا، دورغا مېنىڭ يالغۇز يۈرگەنلىكىمدىن ئەندىشە قىلدى. چۈنكى خۇرجۇنۇمدا نەق پۇل، گەزمال، تاۋار قاتارلىق نەرسىلەر بار ئىدى. «نايدىن كېلىپ - كېتىپ تۇرۇدىغان ئادەملەرمۇ بار. شۇنداقتىمۇ سەگەك بولسىلا» — دېدى. دورغىدىن يولنى سورىغان بولدۇم. ئەمما تاغ يولى چوڭ يول بولماي ئات - ئۇلاق يولى بولۇش بىلەن ھەممە ئەترايىنى قار بېسىپ كەتكەچكە، بەزىدە يول يوقلىپمۇ كېتەتتى. باي ئارىلىقىدىكى 30 كىلومېتر يولنىڭ يېرىدىمغا يەتمەي تۇرۇپ ئالدىمدىن ئىككى يول چىقىپ قايسى يولغا مېڭىشنى بىلمەي بېشىم قاتتى. ئىلاجسىز شەرق تەرەپكە تەۋەككۈل قىلىپ تۆت - بەش كىلومېتردەك ماڭغىنىمدا دوقمۇشتىن بىر ئاتلىق كىشى چىقىپ كەلدى. مەن مىنگەن ئېتىمنى تىزلىتىپ ئۇ ئادەمنى چاقىرغانىدىم، يېقىن كېلىپ سالام قىلدى. ئۇ ئات ئىزدەپ يۈرگەن بىر پاش يىگىت ئىكەن. بېشىنى كۆك سىياۋبۇ لاتىدا تېڭىۋالغان، پۇتىدا قوپال توقۇلغان يۇك پايپاق بىلەن چورۇق تارتىغلىق، ئۇزۇن پاختىلىق قارا چاپانىنىڭ بېلىنى باغلىۋالغان بولۇپ، يەڭلىرى تار، ئۇزۇن ئىدى. مىنگەن ئېتى ياخشى ئىكەن، ئاماناللىشىپ بولۇپ باينىڭ يولىنى سورىدىم. ئۇ بالا تاغ شەۋىسىدە ئوك تەرەپنى كۆرسىتىپ: «پۇتتۇن يۈرسىلەر بىر بەچىرگە چىقىدىلار، بەچىردىن ئۆتكەندە بىر كۆتەك بار، كۆتەكتىن ئۆتۈپ، جىرغايغا چۈشۈپ ماڭسىلار، ئالدىلىرىدا بىر كۆندۆ بار. كۆندۆنى ياقلاپ ماڭسىلار بايغا بارىدىلار» — دېدى. بۇ گەپ

نى ئاكلاپ ئۇقالماي: «ماشائاللا» — دېدىمده، هەيران بولدۇم، قۇمۇلدا تۇرغۇنۇمغا ئىككى - ئۈچ يىل بولغان بولسىمۇ ئاكلاپ باقمىغان ئاتالغۇلارنى ئاكلاپ بىر تەرەپتىن هەيران بولدۇم، يەنه بىر تەرەپتىن بەچىرنى بەل، جىرغاينى جىرا دېگەن بولسا كېرەك دېگەن چۈشەنچىگىمۇ ئىگه بولدۇم. قالغىنىنى مېڭىپ كۆرەي دېدىم - ده، رەھمەت دەپ تەۋەككۇل قىلىپ مېڭىپ كەتتىم. كۆندۇ كۆتەك دېگەن قوي قوتانلىرىدىن ئۆتۈپ، نامازدىگەردە بايغا سالامەت يېتىپ كەلدىم.

باي بولسا تاغ ئېتىگىگه جايلاشقان تۈزلەك زېمىن بولۇپ، بىر چوڭ مەھەللىدىن ئىبارەت ئىكەن. ئۇزۇنغا سوزۇلغان كوچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئېقىپ تۇرغان ئۆستەك سۈيى بولۇپ، ئىككى تەرىپى مېۋىلىك ۋە مېۋىسىز دەرەخلەر بىلەن قاپلانغانىكەن. باي تاغچىلىرىنىڭ ئاساسىي كەسپى چارۋىچىلىق، قوشۇمچه دېھقانچىلىق بولۇپ، قىش كۈنلىرى 30% ئائىله شىكار بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن. قارا مىلتىق، قوش ئاتار، قاپقان، تايغانلار بىلەن كۆپىنچه بۆرە، تۈلكه، سۇلەۋسۇن، بورسۇق، قاتارلىق هايۋانلارنى شىكار قىلىدىكەن.

مەن بايغا كېلىپ قېيىن ئاتامنىڭ تونۇشى بولغان ئادىل مىراپنىڭكىگه چۈشتۈم. ئادىل مىراپ باي رايونىنىڭ ئېگى بولۇپ، بارلىق تەقدىر شۇ كىشىنىڭ قولىدا ئىكەن. يېشى ئاتمىشىدىن هالقىغان بۇ ئادەم دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىن تەرىقەتچىلىكتە ئونغا يېقىن سوپىلىرى بار بولۇپ، بىر گۇرۇھنىڭ باشلىقلىقىنى ئۆتەيدىكەن، مەن بۇ كىشىگه ماسلىشىپ خۇپتەن نامىزدا بىللە بولدۇم. نامازدىن كېيىن قۇرئان تىلاۋەت قىلدىم. قىرائەتىم بىر لەن گەپ - سۆزۈم مىراپىگه يېقىپ قالدىمۇ قانداق، ماڭا بولغان مۇئامىلىسى خېلىلا ياخشى ئىدى. بۇ كىشىنىڭ ئۆيىدىكى چوڭ خېنىم، كىچىك خېنىملار ۋە ئوغۇل - قىزلىرى بىرەك مېنى تۆرگه باشلىدى. قېيىن ئاتام خالتا قىلغان هەسەل بىلەن بەش گەز

پاكىچۇنى بېرىۋېدىم. بەگ تېخىمۇ خوش بولۇپ كۆپ رەھمەتلەر ئېيتتى. مەن كەلگەن ئاخشىمى خۇپتەنگه چىققۇچه بىر سېمىز توپاقنى سويۇۋاتقانلىقىنى كۆرگەنىدىم. بىز نامازدىن كېرىپ بەگ بىلەن ئوچ - تۆت كىشى سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرغاندا، بەگنىڭ چوڭ ئوغلى ئەدەب بىلەن سالام قىلىپ كېرىپ: «ئاتا، مېهمانلار كېلىپ بولدى» — دېدى. بەگ ئۇنىڭغا: «هه بوپتۇ ئوغلۇم، قارى مېهماندارچىلىققا چىققاي» - دېدى. ئاندىن ماڭا قاراپ: «ئاخۇن بالام، بالىلار ئۆزلىرىگه مىلىس قىلغان ئوخشايدۇ، چىقىپ كۆكۈللىرىنى ئېچىپ كېرىسىلە» - دەپ ئەمر قىلدى. تارتىنغانىدەك بولۇپ ئورنۇمدىن تۇردۇم ۋە بىللە ئولتۇرغانلاردىن ياشراق بىرىسى بىلەن قوشۇلۇپ، ئايبەگ بىلەن مېهمانلار بار ئۆيگه كىرىدۇق. ئۆيگه كىرىشىم بىلەنلا ئەر - ئاياللار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ كەتتى. مېنى ئەڭ يۇقىرى ئورۇنغا تەكلىپ قىلدى. ئۆي دېگىنى بىر زال ئىكەن. ئۆينىڭ تۆت بۇلۇڭىدا تۆت دېڭىزلۇ (سۇ يېغى بىلەن يانىدىغان يوغان قارا چىراغ) بولۇپ، بۇ چىراغلارنىڭ پىلىكى بارماقتىن يوغان ئىكەن، بۇنىڭ ئىسى زال تۇڭلۇكىدىن گويا موردىن چىققان تۇتۇنەڭ چىقاتتى. ئەتراپىمغا قارىسام كۆپچىلىكى ئەر - ئاياال ياشلار ئىكەن. قېرى ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلارمۇ ئاز ساندا بار ئىكەن. بىر تەرىپىدە ئەرلەر، بىر تەرىپىدە ئاياللار بولۇپ شىرەنى چۆرىدەپ ئولتۇرغانىكەن. شىرەنىڭ ئوستىگه گازىر، ئۈزۈم، چىلان، قاق، مېغىز قاتارلىق بىر نەچچه خىل يېمىشلەر تىزىلغان. قايماق بىلەن يېقىلغان نانلار قويۇلغانىدى. داكلىق غىجەكچى تەيجاڭ تۆمۈر، هاشىم راۋاب ۋە ئۇنىڭدىن باشقا نەغمىكەشلەر ئولتۇرۇشقانىكەن. چاي قۇيۇلۇپ يەل يېمىش يېيىلگەندىن كېيىن تەيجاڭ تۆمۈر (ئەسلى تېجاڭ — تۆمۈرچى دېگەن مەنىدە) غىجەكنى سازلاپ مۇقام باشلىدى. راك مۇقامى هۇۋەيدا غەزىلى بىلەن تولۇق ئوقۇلۇپ، ئاخىرىدا «ئاي جانان بى بى دەردەي» بىلەن باراۋەر «دەردىك

يامان» ــ غەزىلى ئوقۇلدى، يەتتە كىشىدىن تەڭ چىققان ئاۋازدىن ھەر قانداق ئادەمنىڭ قەلبى جۇش ئۇرمايدۇ.

نەغمە ئاخىرلاشماي تۇرۇپلا تەخسىلەردە سەيلەر قويۇلۇشقا باشلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھاراقمۇ قويۇلدى. ماڭمۇ بىر رومكا ھاراق قويۇلغاندا ناھايىتى قىسىلدىم. چۈنكى مەن 20 نەچچە ياشلارغا كەلگىچە ھاراق ئىچمىگەنىدىم. ئىككىنچىدىن مىراپ بەگ بىلەن مەن دىنىي جەھەتتە قارى دېگەن ھۆرمەتتە تونۇلۇپ تۇرۇپ ھاراق ئىچىشىم تېخىمۇ مۇۋاپىق ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزرە ئېيتىپ ئىچمىدىم. باشقىلارنىڭ ھاراق ئىچىشى 3 ــ نۆۋەتكە كەلگەندە بىر ياش يىگىت ئورنىدىن تۇردى ــ دە، بىر جۇپ رومكا قويۇلغان بىر پەتنۇسنى كۆتۈرگىنىچە ئۇسسۇلغا چۈشتى. يەنە بىر قولىدا پوتا بارىدى. ئايلىنىپ كېلىپ بىر ئايالنىڭ ئالدىدا توختاپ ناخشا ئوقۇشقا باشلىدى. ناخشا باشلانغاندا ئادەتتە ساز توختاپ تۇردى. ناخشا ئاخىرلاشقاندا پوتىنى ئايالغا سۇنۇش بىلەن پەتنۇستىكى ھاراقنىمۇ تۇتتى. ئايال ئورنىدىن تۇرۇپ قارشى ئالغان ھالەتتە قولىغا ئالدى. بۇ ۋاقىتتا بىز نەچچە يەردىن «ۋاشىرەي، ۋاشىرەي!» دېگەن ئاۋاز ئەۋج ئالدى. دېمەك پەتنۇسنى ئەرلەر ئايالارغا، ئايالار ئەرلەرگە تۇتۇش ئارقىلىق ئايلىنىپ تۆردە مېنىڭ يېنىمدا ئولتۇرغان بىر چوكانغا تۇتۇلدى. ئۇ چوكان بايدىكى مىراپ بەگدىن قالسا نوپۇزلۇق ئاۋۇت مۆتىسپىنىڭ گۈلئايلا خېنىم ئىسىملىك داڭلىق قىزى ئىكەن. بۇ چوكان 20 ياش ئەتراپىدا بولۇپ گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق ئىدى.

چوكان ئورنىدىن ئەدەب بىلەن تۇرۇپ قەدەھ قويۇلغان پەتنۇسنى ئېلىپ، ئۇزۇن تۇم چېچىغا ئولانغان چالانى جۇلالىتىپ، كېلىشكەن قامىتى بىلەن شۇنداق ئويندەكى، ھەر بىر تولغىنىشتىكى جىلۋىسى ئولتۇرغان بارلىق مېھمانلارنى ھەيران قالدۇرىدى. ئاخىردا ئالدىمغا كېلىپ پوتىنى ماڭا سۇنۇپ تۆۋەندەكى

بېيىتنى ئوقۇدى:

«ئىچكىنىم شېرىن شاراب، يار ئالدىدا ھالىم خاراب.
شۇ شارابنى ئىچمىسە، بولۇر مېنىڭ باغرىم كاۋاب».

شۇنىڭ بىلەن بولۇق ــ پۇشقاقتىن شاۋقۇن كۆتۈرۈلدى. قارىسام بۇ جاناننىڭ مەقسەتلىك تىكىلگەن كۆزلىرىدىن، سۇنۇلغان بۇ بىر قەدەھ مەيىنى رەت قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدىم. مەن ئورنىمدىن دەس تۇرۇپ پەتنۇسنى ئېلىپ، قائىدە بويىچە مەدەھنى ئېلىپ ئۇسسۇلغا چۈشتۈم ۋە بىر ــ ئىككى ئايلىنىپ كېلىپ يەنە بىر چوكانغا تۇتتۇم.

دېمەك، مۇشۇ تەرىقىدە ئۇستۇن روھ، قىزغىن كەيپىياتتا ئولتۇرۇش ئەۋجىگە چىققان ساز ۋە توپاق گۈشىدە قىلىنغان قورداق، پىتتاق قاتارلىقلار بىلەن تاق ئاتقۇچە داۋام بولۇپ مېھمانلار تارقاشقا باشلىدى. مېنىڭ ياش ۋاقتىم بولغاچقا كۆچلۈك تاماق بىلەن نورمال ئىچكەن ھاراقتا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولماي مىراپبەگ بىلەن بىللە سۆھبەتلىشىپ ئارام ئالدىم. بۇ مەشرەپ شۇنداق ئېتىبارەن ئارقىمۇ ئارقا داۋام قىلىپ، كۈندۈزى ئوخلاڭ، كېچىسى ئويناڭ بىلەن 11 كۈن ئۆتۈپتۇ، ئىشىمۇ بىر ئاز ئوڭغا تارتىپ قالغانمۇ ــ قانداق، شۇنىڭ بىلەن ئەرزان باھادا ئوتتۇزدىن ئارتۇق تولكە، بۆرە مويى ئالدىم.

شۇنى قىستۇرۇپ ئۆتمەنكى: ئولتۇرۇشمىزنىڭ تۆتىنچى كۈنى مەشرەپ بولۇۋاتقىنىدا، ئۇشتۇمتۇت ئىككى قاراقچى ئىت پەرۋاسىزلىق بىلەن تارتىنماستىن مەشرەپ ئۇستىگە كىرىپ كەلدى. ئۆڭى ئىگىسى يەنە بىر قانچە چوڭلار ئۇ ھايۋانلارغا پەگادىن ئورۇن بېرىشنى تاپىلىدى. ئۇلارنىڭ بىرىدە مىلتىق بار بولۇپ ئۇلار كىرىش بىلەنلا خۇددى باغقا توڭگۇز كىرگەندەك تۇس ئالدى. مەن يېنىمدىكى كىشىدىن سورىدىم: «نېمە ئادەملەر بۇ؟» ئۇ كىشى نەپرەتلىك جاۋاب بېرىپ: «بۇ نېجىسلار يېقىندىكى چازىدىن كەلگەن ئىتلار» ــ دېدى. بۇ ئىتلار ئولتۇرۇپ تاماق يەپ

هاراق ئىچىشكە باشلىدى، كېيىن چالا مەس قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، ئېگىز - پەس دەسسىگىلى تۇردى. شۇنداق بىر چاغدا ئۇلاردىن بىرى ئۇسسۇل ئويىنىغان بولۇپ كېلىپ بىر ئايالنى ئۇسسۇلغا تارتتى. ئۇ ئايال بۇنىڭغا نارازى بولدى. مۆتسىپىنىك سوپىامبەگ دېگەن چوڭ ئوغلى ھېلىقى ئەسكەرگە تىكىلىپ: «سىلىنى بىز چىللاپ كەلمىدۇق. تىنچ ئولتۇرۇڭلار، بولمىسا كېتىڭلار» - دېدى. شۇ ئارىدا مەشرەپتىكى چوڭ كىچىك ھەممەيلەننىڭ غەزەپ ئوتى ئۆرلەپ سازلارنى توختاتتى. بۇنى كۆرگەن ئالۋاستىلار يالىغان كۆلۈشۈپ تۇلكىلىك قىلىشىپ ئاستا سۈغۇرۇلۇپ چېتىپ كەتتى.

مەن يەنە بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ ئىشىم پۈتۈپ يانماقچى بولدۇم. ئىككى يىگىت مېنى شوپۇلۇغا يەتكۈزۈپ قويدى. بايدا بولغان ئەھۋاللارنى سالى دوغمغا دەپ ئۆتتۈم. دورغا ماڭاكۆپ رەھمەتلەرنى ئېيتقاندىن كېيىن: «بۇ ھايۋانلارنىڭ قىلۋاتقان ئىشلىرىغا چىداپ تۇرغىلى بولمايۋاتىدۇ. بۇ كۈنلەرمۇ تۈگەر» — دېدى. مەن بۇ سۆزنى قوللاپ - قۇۋەتلەپ: «شۇنداق، ئۆزلىرى دېگەندەك ياخشى كۈنلەرمۇ كېلىدۇ» - دېدىم. شۇ قېتىم مەن كېتىپ بىر يىلدىن كېيىن قۇمۇل توزغىلىڭى ئاشۇ بايى بىلەن شوپۇلۇ ئارىلىقىدىكى چارىدىن باشلانغان. دېمەك، بۇ قوزغىلاڭلار ئۆتمۈشتە ھۆكۈم سۈرگەن فېئودال قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ خەلق ئۈستىگە سالغان زۇلۇم - كۈلپەتلىرى غايەت ئېغىر بولغانلىقتىن شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئۈستىگە، شىنجاڭدا مۇستەقىل پادىشاھ بولۇشۇپ خەلق قېنىنى شوراش، قىرىش، خانۇمەيران، سەرگەردان قىلىشتەك زالىملىقىنى كەسىپ قىلغان ياڭ زىڭشىك، جىن شۇرېن، شېڭ شىسەيگە ئوخشاش جاللاتلارنىڭ تارىختا مىسلىسىز قىلمىشلىرى ئاستا تۇرۇۋاتقان خەلقلەرنىڭ كۆرىشى ئىدى. شۇنىڭدەك پولات ئىرادىلىك، جەسۇر قەھرىمانلاردىن ئاكا - ئۇكا تورپاقلار، تۆمۇر خەلپە، خۇجانىياز ھاجى قاتارلىق باشلامچىلار بىرى بومبا،

بىرى پىلىموت، بىرى زەمبىرەك بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ جەڭ لەردە ھەر قېتىمدا قۇربان بېرىشلەر بولغان بولسىمۇ، نەچچە مىڭ لىغان دۇشمەن قوشۇنلىرى تارمار قىلىنىپ، نۇرغۇنلىغان قورال-ياراق ۋە غەنىيمەتكە ئىگە بولغانىدى.

يۇقىرىدىكى قوزغىلاڭغا ئۆزىنى پىدا قىلغان قۇربانلىرىمىزنىڭ كېيىنكى ئېچىنىشلىق ئەھۋاللىرى ھەربىر ۋىجدان ئىگىسىنىڭ قەلبىدە ئۆچمەس داغ بولۇپ قالدى. ئەپسۇسكى، شۇنچە ئاچچىق ساۋاق ۋە تەجرىبىگە ئىگە بولغان مەرھۇم خوجانىياز ھاجىمنىڭ دۇشمەن قاپقىنىغا چۈشۈپ قۇربان بولۇشى خەلقىمىزنى تېخىمۇ ھەسرەتتە قالدۇردى.

ئۆزۈم تاپقان بالاغا، نەگە باراي دەۋاغا دېگەندەك، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا بەزەن كىشىلەرنىڭ مەسلىھىتى بىلەن ماجۇڭيىڭنى قۇمۇلغا تەكلىپ قىلىپ قويۇپ ئۇنىڭ دەردىنى يەتكۈدەك تارتتۇق. بۇ ھەقتە مەن توختىلىپ ئۆتمەكچى ئەمەسمەن. بۇيەردە، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ باشلىنىش ئەھۋالىدىكى تارىخلارنى ۋە ماجۇڭيىڭنىڭ قىلمىشلىرىنى، شۇنىڭدەك گومىنداڭ رېئاكسىئونلىرىنىڭ ۋە شامەخسۇتنىڭ قىلغان ئەسكىلىكلىرىنى يېغىنچاقلاپلا خۇلاسە قىلدىم. چۈنكى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 12 -، 13 - 15 - سانلىرىدا يۇلداش خېۋىر تۆمۈر، ھەمدۇللا قۇربانوۋ، سوپاخۇن سۇۋۇروۋ، ئەيسا نىياز قاتارلىق يولداشلار ئاساسىي جەھەتتىن تەپسىلىي بايان قىلىشتى. شۇنىڭدەك ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ «ئىز» ناملىق رومانىدا يەنمۇ تولۇق يېزىلغانلىقتىن تەكرارلاشنى ھاجەت تاپمىدىم.

* * *

شامەخسۇت ۋاڭنىڭ چوڭ خوتۇنىنىڭ نامىنى پۈجۈڭ خېـ

ئىم دەپ ئاتايتتى. قىز - كېلىنلەرنىڭمۇ ئىسمى ئاتالماستىن قىياپىتىگە قاراپ «ئاغچا خېنىم»، «ئالتۇن خېنىم»، «چىن تاش خېنىم»، «ئاي-تۆرۈك خېنىم»، «قاراكۆز ئايلا خېنىم» قاتارلىق نامىلار بىلەن ئاتىلاتتى. خېنىملارنىڭ كىيىملىرىنىڭ رەختلىرى زەرباپ تەتۇللا، كىمخاب، ئالىي دۇخاۋا، ئىسىل شائېخۇادەن، خاتەن، تاۋار، نەپىس يىپەكلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۆرە (بۆرەك) ياقىلىق ئۇزۇن چېكى بار چاپان، ياندىن تۆگمىلەيدىغان گۈللۈك قوشقىراق قىسقا چاپان ۋە جۇيازى چاپان، ئۇزۇن يىپەك كۆڭلەك، ئىچ كۆڭلەك (بۇنى خەنتەي دېيىشەتتى)، چاچلىرىغا بولىمۇ قوشۇمچە جالا سالاتتى. پۇتلىرىدا كەشتىلەنگەن دۇخاۋا پاي-پاق بولۇپ، گۈللۈك پاشنىلىق «موتۇرخەي» كىيىشەتتى. باشلىرىدا ئالتۇن قاداق بىلەن قاپلانغان دوپپا ۋە بەزىدە قاپاق بۆرك (ئاغزى ئادەتتىكى بۆكتەك بولۇپ، ئۈستى يۇمىلاق يالپاق، باشتىن ئىككى ھەسسە چوڭ)، ماڭلاي تەرىپىگە ئالتۇندىن ياسالغان گۈل ئورنىتىلغان بولاتتى. بەزى دوپپىلارنىڭ ئالدى تەرىپىدە ئېسىل بىلىيارت، جىمك ياقۇتلار بولۇپ، بۇنى «ماۋخۇازى» (موپا گۈلى) دەپ ئاتايتتى. قوللىرىدا قوش ئالتۇن بىلەيزۈك، ئالتۇن ئۈزۈكلەر ئادەتتىكى زىننەتلەر ھېسابلىناتتى. قىياپىتى، ھۆسنى - جامالىدا كامالەتكە يەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۇلارنى «ئوردا پەرىلىرى» دەپمۇ ئاتايتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، خېنىملار غىزا يېگەندە ئاغزىنى چوڭ ئېچىش، شالاپ - شۇلۇپ ئاۋاز چىقىرىش ئەيىب كۆرىلىدىكەن. قاتتىق ئاۋازدا سۆزلىمەسلىك، بەكرەك كۈلمەسلىكتەك سۆيەتلەر بىلەن مەدھىيلىنەتتى.

خېنىملارنىڭ سەيلى قىلىشى ئۈچۈن ئوردا تەرىپىدىن ياسالغان مەخسۇس باغلار بولۇپ، بۇ باغلار: ئوردا باغچا، ھالىبايى باغچا، مەرگەش باغچا، چاھار باغ، شامالباغ، راھەتباغ دەپ ئاتىلاتتى. بۇ باغلارنىڭ بەزىسىگە خېنىملار مەپىگە ئولتۇرۇپ چىقىپ سەيلى - تاماشا قىلىشاتتى. ئايال غەزەلچىلەر بىرەر ئاختا

قىلىنغان قۇل غىجەكچى بىلەن بىللە چىقاتتى. خېنىملار ئارىسىدا ساۋاتلىقلىرى بولۇپ، ھېكايە كىتابلار ئوقۇشاتتى. مېنىڭ غوجامىلار بىلەن ئانچە - مۇنچە مۇناسىۋىتىم بولۇپ گاھى باغچە سۆھبەتلىرىدە بىللە بولۇپ قالاتتىم. مۇشۇ خىل سۆھبەتلەردە قاراڭغۇ دالاندىن (ھەرەم سارىيى) بەزى تالا - تۈزگە چىققان ۋاقتىمدا ياش خېنىملارنىڭ بەزىلىرى غىل - پال كۆرۈنۈپ قالاتتى.

مەندە چاغىتاي يېزىقىدا بېسىلغان «مىڭ بىر كېچە» نىڭ كىتابى بولۇپ، بۇنىڭ بەزى ھېكايىلىرىنى غوجىلارغا سۆزلەپمۇ بەرگەنىدىم. قانداقتۇر خېنىملارنىڭ بىرى بىر ئايال ئارقىلىق مەندىن بۇ كىتابنى سورىتىپتۇ. بۇ كىتابنى بەردىم. ئەمما بۇ خېنىملار ئوردا ئىچى - تېشىدا ئۆز غوجىلىرىنىڭ ھايۋانىي قىلمىشلىرىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، ئەمما ئۆزىنى ياخشى ساقلاپ ئەدەب-لىك تۇرۇشاتتى.

دېمەك، شۇنچە كۆپ بايلىققا ئىگە بولغان ۋاڭلار دەۋرىدە سۇرگەن ۋاقتىدا ھەر قانداق ياخشى ئىشلارنى قىلمەن دېسە تامامەن مۇمكىنلىكى بولسىمۇ، ئەپسۇسكى، ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسىدا ۋەتەن، مىللەت، ئىلىم - بىلىم دېگەندىن قىلچە ئەسەر بولمىغاي داۋاملىق ئەيىش - ئىشرەت، كەيپ - ساپا بىلەن ئۆز دەۋرىنى ھالاكەتكە مەھكۇم قىلدى. شۇنداقلا خەلقنىڭ ئاھۇ - زارى، قارغىشى، لەنەت - نەپرىتىگە ئۇچراپ شۇنداق تار - مار بولدى.

1931 - يىلى كۈزدە ماجۇڭيىڭ بىلەن خوجانىياز ھاجىلار شېڭشىسەي قوشۇنى تەرىپىدىن ۋاقتىلىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ ماجۇڭ-لىڭ گەنسۇغا، خوجانىياز ھاجى تاراتۇ تېغىغا چېكىنگەندە، ئىككى قولى خەلق قېنى بىلەن بويالغان قانخور شېڭشىسەي قۇمۇلغا باستۇرۇپ كەلدى. بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلىغان قۇمۇل خەلقى ئەر - ئايال، قېرى - ياش دېگەندەك ھەممىسى تاغقا قاچتى. دەل شۇ چاغدا، غوجا بەگ ۋە خېنىملارمۇ گويا بۆرىدىن قاچقان قويدەك تاغقا قاراپ قېچىشقا مەجبۇر بولدى. بىچارە خەلق

ئەر - ئايال، قېرى - ياش ۋە مەسۇم، سەبى بالىلاردىن تارتىپ ھەممىسى ئىچىۋاتقان ئېشىنى تاشلاپ بالا ئاتىغا، ئاتا بالىغا قارىماي تاغقا قاراپ قاچتى.

قۇمۇل خەلقىنىڭ شەھەرنى تاشلاپ تاغ تەرەپكە قاچقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان شېك شىسەي فاشىستلارچە بۇيرۇق بېرىپ، ئىختىيارى تالان - تاراج قىلىشقا باشلىدى. قاراقچىلار ئۆز ئالدىغا قاۋان يولۋاس بولۇشۇپ خالىغانچە قىرغىن قىلدى ۋە بولاڭ - تالاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى.

شېك شىسەينىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا بىر توپ ئەسكەرلەر ئوردىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. مېنىڭ شامەخسۇتنىڭ خەزىنىدارى يۈسۈپ تەيجىنىڭ ئوغلى مەھبۇببەگ بىلەن مۇناسىۋىتىم قويۇق ئىدى. ئۇ قۇمۇلدا ھوشيار ئادەم بولۇپ، بىلىمگە قىزىقاتتى. بىر قېتىملىق سۆھبىتىمىزدە ئوردىنىڭ نېق خەزىنىسىدىن گەپ بولغاندا، ئۇنىڭ مەخپىيەتلىكىنى ساقلاشنى ئەسكەرتىپ: «تۇلۇم ھەم كومزەكلەر، ۋە پولات ساندۇقلاردا ساقلانغان ئالتۇن تەخمىنەن بەرەر تونا بار، ئېسىل گۆھەر، مەرۋايىت، ياقۇتلار، شۇنىڭدەك تاختا لانغان كۆمۈش مىقدارى ئون تونىدىن ئارتۇق» دېگەنلىكى ئېسىمدە تۇرۇپتۇ. بۇ بايلىقنىڭ ھەممىسى شېك شىسەينىڭ ئولجىسىغا ئايلاندى. ئوردا ئىچى - تېشىنى قېزىپ - كولاپ ھەممىنى ئېلىپ بولغان شېك شىسەي ئەڭ ئاخىردا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، پۈتۈن ئوردىنىڭ كۆلىنى كۆككە سورىتىۋەتتى. دېمەك خۇلاسىلىگەندە: زورلۇق بىلەن يىغىلغان مۇلۇك خارلىق بىلەن كەتتى.

جاڭىيېغا بېرىش ۋە قايتىش

1930 - يىلى تىشتا مەن تىجارەت بىلەن جاڭىيېغا بېرىپ بىر يېرىم ئاي تۇرۇپ قالدىم. شۇ يىلى قاتتىق سوغۇق بولدى.

خەلقنىڭ تۇرمۇشى تەبىئىي قىيىنچىلىق ۋە مابۇفاڭنىڭ دەھشەتلىك سىياسىتى ئاستىدا بەكمۇ ئېغىر ئىدى. %70 خەلق يوقسۇزلىقتا ھالاكەت باستۇچىغا بېرىپ قالغانىدى. بۇ قىيىنچىلىقتا ئازابلىنىۋاتقانلار ئاساسەن خەنزۇ مىللىتى ئىدى. مەن سارايدىن ھەر كۈنى دېگۈدەك تىجارەت مۇناسىۋىتى بىلەن كوچىغا چىقىپ تۇرىمەن.

جاڭىيې شەھرىنىڭ دائىرىسى چوڭ بولۇپ، كوچىنىڭ ھەر دوقمۇشىغا ئېگىز سېلىنغان ئەگمە ئۆيلەر تامامەن پىششىق خىشتىن سېلىنغانىدى. ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان كوچىلاردا ئېچىنىشلىق ھادىسىلەر دائىم چېلىقىپ تۇراتتى. بولۇپمۇ قاتار - قاتار تىزىلىپ، بىر - بىرىنى يېتىلەپ، دۇكانمۇ دۇكان، ئۆيمۇ ئۆي دوقۇرۇپ تىلەمچىلىك قىلىۋاتقانلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى يىلىنىڭ بولۇپ، بەزى بالاغەتكە يەتكەن قىزلار ئالدىغا ئەسكى پالازنى تارتىۋالاتتى. ئۇلار ئۇچرىغانلا كىشىلەرگە يېغلاپ يالىنىراتتى. شۇ كۈنلەردە پارچە خەجلەيدىغان ياماق توقۇر (ماچىەن توقۇيمەن) بولۇپ، بەش توقۇيمەنگە 150 گرامدىن بىر نان كېلەتتى. مەن ھەر كۈنى بازارغا چىققىنىمدا يېنىمغا 20 - 30 توقۇيمەن سېلىۋالاتتىم. ئۇچرىغانلارغا بىر ئىككىدىن بېرەتتىم.

مەن بۇ يەردە يەرلىك رەھىمسىز بىر خەنزۇ بايىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەي. ئۇ بايدىن مەن 80 سەر ئالتۇنغا قارا چاي، كۆزەينەك مارکىلىق ئاق خەسە، يىپەك تاۋار قاتارلىق مالالارنى ئالغانىدىم. مال ئىسكىلاتىغا كىرگىنىمدە چاي، گەزمەل قاتارلىقلار تاغ بولۇپ بېسىلىپ كېتىپتۇ. چاڭ - توپا بېسىپ كەتكەن بۇ بايلىققا ئادەم ھەيران قالىدۇ.

گەنجۇدىكى دۇكاندار زىنەيتۇللا ئاخۇنىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ باي ھەر يىلى تونىلاپ ئەپيۇن ئوبوروت قىلىدىكەن، بىر كۈنى

بۇ بايلىق دۆكىنىنىڭ ئالدىدا ئولتۇرغان ئىككى كىچىك بالا بىلەن 15 ياشلىق بىر تىلەمچى قىز دۆكان ئالدىغا كېلىپ تېلەپ بېشىنى سەجدىگە قويۇپ كەتتى. باي ئېتىبارسىزلىق بىلەن كۆرمەسكە سېلىپ ئولتۇراتتى. شۇ ۋاقىتتا پرىكازچىك دۇكان ئىچىدە تۇرۇپ ئۇچ دانە يامانقى تاشلاپ بېرىپ كېتىۋىلار دەپ ۋىغلىدى. مەن تاقەت قىلالماي شۇئان يېنىمدىن ئالتە توڭگۈنىنى چىقىرىپ بىر بالىغا ئىككىدىن بەردىم. ئۇلار ماڭا سەجدە قىلىشقا باشلىۋىدى. مەن ئۇلارنىڭ بېشىنى يۆلەپ ماڭدۇرۇۋەتتىم. بۇنى كۆرگەن باي ماڭا قاراپ: «سەن باي ئىكەنسەن، بۇنداق كەمبەغەللەر ناھايىتى تولا. باي بولساڭ شۇلارغىمۇ بەرگىن» — دەپ مەسخىرە قىلدى. مەن ئۇنىڭغا: «مەن باي ئەمەس، سىزنىڭ بايلىقىڭىزنىڭ يۈز مىڭىنىڭ بىرىگە يەتمەيدۇ. بىراق ھەممىز ئادەم ئەمەسمۇ؟ ئەگەر بايلىقىم بولسا سىز دېگەندەك قىلىشىم مۇمكىن» — دېدىم. زۇۋانى تۇتۇلغان باي كۈلكىگە زورلاپ تۇغەتتى. يەنە بىر كۈنى ئەتىگەندە كوچىغا نان ئالغىلى چىقسام ئاچلىقتىن ئۆلەر ھالەتكە يەتكەن كەمبەغەللەر ناۋاينىڭ ساتقىلى چىقىرىپ قويغان نانلىرىنى بۇلاپ يەپ كېتىپتۇ. بۇ ئىشقا ناۋاي خاپا بولۇپ، ئاچچىقلىنىۋاتقانىكەن. مەن ناۋاي بىلەن تونۇش ئىدىم. ئۇنىڭدىن: «بۇلانغان نان قانچە؟» دەپ سورىسام، «30 نان» — دېدى. ئاندىن مەن: «خاپا بولماڭ، نانىنىڭ پۇلىنى مەن بېرەي» — دېدىم، ناۋاي: «بوپتۇ، ئۆزلىرىمۇ بەرمىسلە، مەنمۇ ئالماي، خۇدايىم بېرەر» — دېدى. بۇ ۋاقىتتا مەندىن باشقا مەنسۇر بايمۇ ئابدۇرەھىم ۋە ئەمەت ھاجىلارمۇ نان ئالغىلى چىققانىدى. نان ئالماقچى بولۇپ تۇرغۇنىمىزدا ئادەم ئۆلكىنى باسقان ئىككى ھارۋا ئۆتتى. ئۆلۈكلەرنىڭ بەزىلىرى ئوڭدا، بەزىلىرى دۈم ياتقۇزۇلغانىدى. ھارۋىنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ يىغلاۋاتقان ئەر - ئاياللار تولىمۇ ئېچىنىشلىق، بۇ نېمە ئەھۋال دېسەم

گەنجۇدا يەرلىك بولۇپ قالغان مەنسۇر باي شۇنداق دېدى: «نېمە ئەھۋال بولاتتى، ئاچلىقتىن، سوغۇقتىن ئۆلگەن بىچارىلەر بولمامدۇ؟» — يا ئاللا، يا رەببى دېيىشىپ، تىپىرلىشىپ كەتتۇق.

كەمبەغەللەر ئۆز بالىلىرىنى ساتاتتى. ئاڭلىشىمچە ئۇيغۇر سودىگەرلەر ھەم كىراكەشلەردىن بولۇپ، بىر قانچىسى بېقىۋېلىش ئۈچۈن بىر قانچە بالىلارنى سېتىۋالغانىكەن.

مەن شۇ يىلى جاڭيېدىن قايتىپغانىدىم. كۈز ئايلىرى ئىدى. ماجۇڭىيىك گەنجۇغا كەلگەنىكەن. ماچىيەن ئىسىملىك سىلىك ئۇنى قارشى ئالدى. 20 كۈن ئىچىدە خەنزۇ ۋە خۇيزۇدىن بولۇپ 3 مىڭدەك ئەسكەر توپلاپ، مابۇفاڭغا قارشى خۇڭ شۇيدە قاتتىق ئۇرۇش قىلدى. ماجۇڭىيىك ئەسلى ئۆزبىنىك قارا باتۇرلىقىغا تايىنىپ ھۇجۇم قىلغانىدى، ئۇچ سائەت داۋام قىلغان ئۇرۇشتا 2 مىڭغا يېقىن ئادەمدىن ئايرىلدى. ئېشىپ قالغان بىر تۇركۈم ئەسكىرى بىلەن قېچىپ گەنجۇغا كەلگەن ماجۇڭىيىك جۇچۈەندە تۇرالماي جايۇيگۇەندىن ئۆتۈپ يۈيمەن، ئەنشىگە كېلىپ توختىغانىدى. بۇ ۋاقىت قاتناشىنىڭ خەتەرلىك ئايلىرى بولغاچقا شىنجاڭغا قايتىش ئۈچۈن ھازىرلىق كۆرۈپ تۇرغان 17 نەپەر ئۇيغۇر سودىگەر ئىچكى جەھەتتىن پارا بېرىپ ئەنشى ناھىيە چېگرىسىدىن ئامان - ئېسەن ئۆتۈۋېلىش شەرتى ئاستىدا يولغا چىقتۇق. بۇ چاغدا شىنجاڭغا ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئېلىپ چىقىدىغان قارا چايدىن باشقا پەقەت ئاق كويىچەن (كۈمۈش پۇل) ئېلىپ چىقىش ياخشىراق ئىدى. شۇڭا بۇ سەپەردە ھەممىزنىڭ ئېلىپ كېتىۋاتقىنىمىز كۈمۈش پۇل ئىدى. ئات، خېچىر، ئېشەك بولۇپ ئەللىككە يېقىن ئۇلاققا كۈمۈش پۇل ئارتىپ شىنجاڭنىڭ چېگرىسى شىڭشىڭشاغا كەلدۇق. ھەممىز دېگۈدەك بىر دەڭگە چۈشتۇق. شۇ چاغدا بىرمۇنچە ئەسكەر كىرىپ تەكشۈرۈشكە باشلىدى. ئاۋۋال يېنىمىزنى، ئاندىن

خۇرجۇن - قاچا ۋە يۆكلەرنى ئالا قويماي‌تەكشۈرۈپ كېلىپ، ھەممىسى ئاق كويچەن ئىكەنلىكىنى بىلدى. تەكشۈرۈشتە مەتنىياز ئىسىملىك خوتەنلىك كىشىدىن «لائىلاھە ئىللاللاھۇ مۇھەممەدۇن رەسۇللىلا» دەپ يېزىلغان بىر دانە بايراق چىقىپ قالدى. بۇ چاتاقنى كۆرۈڭ! تاريختىن بۇنداق نۇرغۇن كۆمۈش پۇلنىڭ ئۆتۈش ئەھۋالى كۆرۈلۈپ باقمىغانلىقى، شۇنىڭدەك ماجۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭ بىلەن گەنسۇ چېگرىسىغا كېلىشى ھەربىي لەرگە زور گۇمان تۇغدۇرۇپلا قالماي تەرەپ - تەرەپتىن: «دۇسى تۇڤى، چىڭكېسي (ھەممىسى قاراقچىكەن، ئېتىش كېرەك)، قاماڭلار»—دېگەن دەھشەتلىك بۇيرۇق ئاستىدا مەتنىيازنى باشلاپ قالغانلىرىمىزنى بىر قورۇنىڭ ئىچىگە ھەيدەپ كىرىپ، ھەممە نەرسىمىزدىن ئايرىپ قاماپ قويدى. ھەممىمىزنىڭ ئۈنى ئۆچتى. رەڭگىمىز سارغايغان ھالدا قورقۇپ ئولتۇردۇق. مەتنىيازنى قاغدۇق. باش - كۆزلىرىمىز چاڭ - توپا، قورساقلار ئاچ، ئۇسساپ تاماقلىرىمىز قۇرۇغان ھالدا سولۇنۇپ ياتتۇق.

باشقىلار بىلمەيدىغان يەنە بىر خەتەرلىك ئەھۋال بار ئىدى. مەن گەنجۇدىكى ۋاقتىمدا گۇچۇڭلۇق ئابدۇرېھىم بەيۇەتچى، ئەمەت ھاجى ۋە كامال ئەپەندى دېگەنلەر بىلەن بىر سارايدا ئىدىم. شۇ كۈنلەردە ماجۇڭيىڭنىڭ گەنجۇغا كېلىدىغان خەۋىرى ئاڭلىنىپ ئۇنى قارشى ئالماقچى بولدۇق. گەنجۇدا تۇرۇشلۇق مەنسۇر باي، زىنەتۇللا قاتارلىق ئون نەچچە نەپەر ئۇيغۇر مەنسۇرمۇ چاجاڭ قىلىشىپ قارشى ئېلىشقا چىقتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن كامال ئەپەندى شۇ كۈنى ماجۇڭيىڭ بىلەن تونۇشۇپ قاپتۇ، ئىككى كۈن ئۆتكەندە ماجۇڭيىڭ ئاخۇن تۆرەنجاڭ دېگەن ئادىمى ئارقىلىق كامالنى چاقىرتىپ كەتتى. شۇ كۈندىن باشلاپ كامال ماجۇڭيىڭغا مۇشاۋىر بولۇپ قالدى. بىر كۈنى كامال ئەپەندى ئاخۇن تۆرەنجاڭ دېگەن بىلەن بىللە بىز بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگەنىكەن. شۇ كۈنى سارايدا مەن بار ئىدىم.

باشقىلار كوچىغا چىقىپ كەتكەنىدى. كامال مەن بىلەن كۆرۈشۇپ قايتماقچى بولغاندا، ئاپپاراتنى چىقىرىپ ئۈچىمىزنى رەسىمگە ئالغان بولدى. بۇ رەسىمدىن بىرى مېنىڭ خاتىرە دەپتىرىم ئىچىدە بار ئىدى. تەكشۈرۈۋاتقاندا بۇ رەسىم ئىسىمگە چۈشۈپ يۈرىكىم يېرىلىپ كەتكىلى تاس قالدى. خۇدانى سېغىنىپ ئىمان - ئىسلام ئوقۇۋاتىمەن. ئەگەر بۇ رەسىم قولىغا چۈشسىلا مەن يوق. بەختىم ئۇيۇق كېلىپ خاتىرە دەپتىرىم تەكشۈرۈلمەي قاتاردىن ئۆتتۈم ۋە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ رەسىمنى شۇئانلا يوقاتتىم. دېمەك بۇ بىرىنچى قېتىم ئۆلۈمدىن ئامان قالغانلىقىم ھېسابلىنىدۇ.

كامال ئەپەندى مەسىلىسىگە كەلسەك، كامال گەنجۇدا ئابدۇرېھىم بىلەن بىر ھوجۇرىدىكى ۋاقىتتا مەنمۇ گاھىدا سۆھبەتدە بولغانىدىم. قولىدا تۈركىيە ۋە جۇڭگو ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بېرىلگەن «سايا‌ھەتچى» دېگەن گۇۋاھنامىسى بار ئىكەن. شىنجاڭغىچە كېلىش ئىرادىسىنىڭ بارلىقىنى سۆزلەيتتى. ئۆتكەندە تۈركىيە ئارمىيىسىدە سىياسىي خىزمەتلەردە بولغانلىقى، بىرقانچە چەت ئەل تىلى بىلىدىغانلىقى، بولۇپمۇ ئەرەپ تىلىغا باي يۇقىرى سەۋىيىلىك ئادەم ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. مېنىڭ تونۇشۇم ۋە ھۆرمىتىممۇ ئۇنىڭ ئىلمىنى ھۆرمەت قىلىش ئىدى. ئەمما ئىچكى جەھەتتە قانداق مەخسەتتىكى ئادەم ئىكەنلىكىگە باھا بېرىش مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. بىراق كامالنى 1938 - يىلى شېك شىسەينىڭ ئۇرۇمچى ئىككىنچى تۇرمىسىدە يۇنۇسبەگ بىلەن بىر كامېردا ياتقان چېغىدا كۆردۈم. ئاڭلىسام كېيىن ئۇ تۇرمىدە يوقىتىلغان.

يۇقىرىقى گەپنىڭ داۋامىغا، كەلسەك بىز پاسكىنا ئۆيگە قامىلىپ ئۇچ كۈندىن كېيىن بوشىتىلغان بولساقمۇ يەنىلا رېجىم ئاستىدا تۇردۇق. شۇ ئاردا مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا خەۋەر تېلېگرامما ئەۋەتكىنىمىزدىن كېيىن، خوتەن ۋە قۇمۇل تەۋە

رەپلەردىكى ئىناۋەتلىك كىشىلىرىمىزنىڭ يۇقىرىغا يازغان ئىلىم تىماسى ۋە گۇۋاھلىقى بويىچە بىرەرمىگە يۈەن پارە بېرىپ، پۇل، مال-مۈلۈك ئىسراپ قىلىۋاتقانلىقى ئېنىق بولدى. ئۇلار ئاخىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىسراپچىلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن

يازدىم.» — دەپ جاۋاب بەردىم، يولۋاس: «شۇ خەت بارمۇ؟» — دېۋىدى، مەن «بار» دېدىم. يولۋاس: «ئادەم تۇشايلى، خېتىنى تەكشۈرەيلى» — دېدى. ئا ئىدىن ياقۇپبەگنى تۇشتى. چىقىپ كېتىۋاتقىنىمىزدا، يولۋاس: «يوق بولسا بار قىلىپ كېلىڭلار؟» دېدى. ئۆيگە بېرىپ تۇرپاندىن يېڭىراق كەلگەن خەتلەرنىڭ بىرىنى ئېلىپ كەلدىم. ئىشخانىدا پوچتىخانا سىنزورى ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ ئادەمنىڭ ئىسمى تۆمۇر ئىدى. يۈرىكىم قاتتىق سىلكىندى. چۈنكى ئۇ «تۇرپاندىن كەلگەن خەتنى مەن كۆرمىگەن» — دېسىلا ئىش چاتاق بولاتتى. شەنجاڭ تۆمۇرگە: «بۇ خەتنى كۆرگەنمۇ سەن؟» — دېدى. تۆمۇر خەتكە سىنچىلاپ قاراۋاتقاندا يولۋاس: «كۆردۇم دېگىن» — دېيىشى بىلەن تەڭ تۆمۇر: «كۆرگەن ئىكەنمەن» — دېدى. شەنجاڭ تائائەت تىلىغان ھالدا: «مەسىلە مۇرەككەپ، بۇ ياخشى ئويلانسۇن، قايتماي تۇرسۇن، سەنپەنگە تاپشۇرۇپ تۇرۇلسۇن» — دەپ مېنى چىقىرىۋېتىپ، تۆمۇرنى ئېلىپ قالدى. ئاڭلىسام ئۇنى قاتتىق تەنقىت قىلىپ قايتۇرۇپتۇ. مېنى بولسا ئۈچ كۈندىن كېيىن بوشاتتى. بۇ مېنىڭ ئىككىنچى قېتىم ئولۇمدىن قۇتۇلۇشۇمنىڭ جەريانى.

شىڭشىڭشانى خەنزۇچە تېمىنگۇەن (تۆمۇر قاپقىلىق قۇۋۇق) دەپ ئاتايتتى. بۇ يەر ھەقىقەتەنمۇ تاغ بىلەن ئورالغان بولۇپ باشقا يەردىن ئۆتۈپ كېتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ يەردە بىكار ئاش يەپ، قىمار ئويناپ، ئەپيۇن چېكىپ، ئۆتكەن - كەچكەننى قاقتى - سوقتى قىلىپ تۇرىدىغان ئاتلىق ۋە پىيادە بىر يىڭ ئەسكەر تۇراتتى. بۇلارنىڭ ئاشلىق تەمىناتى ۋە باشقا تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى تامامەن قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ ئۈستىگە ئارتىلغانىدى. بۇ ئىشنى بېجىرىش ئۈچۈن يولۋاسنىڭ شەنجاڭلىقىغا قوشۇمچە ھەربىي تەمىنات باشقارمىسىنىڭ باشلىقى دېگەن خىزمەتنى بەرگەنىدى. يولۋاس ھەر بىر يۇرت چوڭلىرى ۋە دورغا بەگلەرگە ئەمر چۈشۈرەتتى.

بۆك ئال دېسە، باش ئالمىدىغان بەگلەر ئۇنىڭ ئەمرىنى نەچچە قاتلاپ كۆپەيتىپ، ئەمگەكچى خەلققە زۇلۇم سالاتتى. قۇمۇل بەش شەھەر بىلەنلا قالماي، ھەتتا تاغچىلارغىمۇ ئات ھارۋا ئالۋاڭلىرى چېچىلىپ، ئات ھارۋىسى يوقلاردىن پۇل ئېلىش، پارە ئېلىش ئىشلىرى ئەۋج ئالىدۇ. تەييارلانغان ئات - ھارۋىلارغا ئاشلىق بېسىپ، شىڭشىڭشاغا قاراپ ماڭىدۇ. يوللار تاشلىق، قۇملۇق، مەنزىللىرى ئۇزۇن، سۇسىز چۆل ئىدى. خاراب لاشقان مەنزىللەردە ئادەم يوق بولۇپ، مەنزىلدىكى بۇلاقلارنى خەنزۇچەچۈۋچۇەن(سىسىق بۇلاق)، كۇشۇي(ئاچچىقسۇ) دەپ ئاتايتتى.

بۇ مەنزىللەردە ھارۋا سۇنۇش، ئاتلار ئۆلۈشتەك ئېغىر چىلىقلار ئاستىدا ھارۋىكەشلەر قان يىغلايتتى. بىر قېتىم قاتناپ كېلىش ئۈچۈن يېرىم ئاي ۋاقىت كېتەتتى. بۇ يولدا بىر قېتىم ماڭغان ئۇلاقلار ئېزىلىپ كېرەككە كەلمەي دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا زور زىيان بولاتتى. مۇشۇ خىل ئېغىر ئەھۋال ئاستىدا شىڭشىڭشاغا ئاشلىق يەتكۈزۈپ يانغانلار بىرەر - ئىككى كۈن كېچىكسە قايتىپ كەلسە دۇمباغا بېسىلاتتى. سىدىق دېگەن ئادەم ئەنە شۇنداق قاتتىق زەخمىلىنىپ داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي ئۆلۈپ كېتىدۇ. بۇ ۋەقەنى ھازىرمۇ بىلىدىغانلار بار. دېھقانلارنىڭ شىڭشىڭشا يولىدا ئېيتقان نالە - پەريادلىق قوشاقلىرى خېلى كۆپ بولۇپ، بەزى ئولتۇرۇشلاردا غىجەك بىلەن شىڭشىڭشا غەزىلىنى ئوقۇپ يىغلىشاتتى. مەن بىر قېتىملىق مەشرەپتە غەزەلچى قاسىم بوۋىنىڭ ئېيتقان غەزىلىدىن ئېسىمدە قالغىنىنى تۆۋەندىكىچە يازىمەن:

شىڭشىڭشا دېگەن گوبى ئىككى تاغنىڭ ئارىسى،
خوشمۇ ئەرلەر خۇن بولدى، چۆلجەزىرە ئارىسى.
قۇمۇلدىن چىقىپ يەتمەك بەكمۇ يىراق چاڭلىشۇي،
قۇملۇق دەشتلەرنى باستۇق، يىببىيادىغۇ كۇشۇي.①

① ئاچچىق سۇ ئۆتكىلى 180 يول كېلىدۇ دېگەن مەنىدە.

غەزەلنىڭ ئاخىرى قىسمى ئېسىمدىن چىقىپ قاپتۇ. غەزەل بەك مۇ مۇكەممەل ھەم ئېچىنىشلىق ئىدى.

كۆشۈيدە ئاققان قان

1931 - يىلى 8 - ئاي ۋاقىتلىرى ئىدى. بۇندىن بىر قانچە يىل بۇرۇن تىجارەت قىلىپ ئېچكى ئۆلكىلەردە تۇرۇپ قالغانلاردىن شىنجاڭغا قايتماقچى بولغان 14 نەپەر ئادەم شىكشىكشاغا كېلىپ تەكشۈرۈشتىن ئۆتىدۇ. بۇلاردىكى پۇل، مال-مى كۆرۈپ كۆزى قىزارغان قارا يۈرەك بۇلاڭچىلارنىڭ نىيىتى بۇزۇلىدۇ. بۇنىڭ ئېچىدە جالالىدىن ئاخۇن باي، نەۋرە ئاكام مەمەت ئىلى ئاخۇنلار بىرلىكتە شىكشىكشادىن مېڭىپ، كۆشۈي دېگەن مەنزىلگە كېلىپ قونىدۇ. بۇ مەنزىللەر ئېنىتايىن ۋەيران بولغاچقا دەڭ باقىدىغان ئادەممۇ يوق ئىدى. ئۇلار بۇ يەردە بىر ئاخشام قونۇپ، ئەتىسى سەھەردە ماڭماقچى بولۇۋاتقاندا شىكشىكشا تەرەپتىن ئالتە ئاتلىق ئەسكەر كېلىپ، ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپلا: «ھەممىڭ ئۆيدىن چىق!» دەپ توۋلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەممەيلەن قورۇغا چىقىپ تىزىلىپ تۇرۇشقاندىن كېيىن بۇلاڭچىلار بىر ئاۋاز بىلەن تەڭ ئوق چىقىرىپ ئېتىپ تاشلاپ، قاچقانىنى قىلىچ بىلەن چاناپ، ئاندىن ئۇلارنىڭ بارلىق بايلىقلىرىنى سودىگەرلەرنىڭ ياخشى ئات - خېچىرلىرىغا ئارتىپ باشقا يول بىلەن ئېلىپ كېتىدۇ.

مىلتىق ئېتىلغان ۋاقىتتا ئېشەك باققىلى كەتكەن توختاخۇن ئەھۋالنىڭ خەتەرلىكىنى سېزىپ ئېشەكنى تاشلاپ قېچىپ، ئېتىلمىن ئىچىدىكى بىر جىراغا مۆكۈنۈپ ئامان قالىدۇ. يېرىم كۈن جىرادا يېتىپ جاھان تىنىچىغاندىن كېيىن دەڭگە كېلىپ، ئۆلۈكلەرنى كۆرۈپ قورقۇپ كېتىدۇ. ئاندىن كېچە - كۈندۈز مېڭىپ قۇمۇلغا كېلىدۇ. بۇ ئەھۋالنى ئاڭلىغان قۇمۇل خەلقى

نىڭ دات - پەريادى پەلەككە ئۆرلەيدۇ. ئۆلگۈچىلەرنىڭ تۇغقانلىرىمۇ ھۆكۈمەتكە قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرىدۇ. ئاخىرى ئۆلگەنلەرنىڭ جەستىنىڭ سېپىدىكى ئۇچۇن ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بولۇپ ئالتە نەپەر ئادەم ماشىنا بىلەن كۆشۈيگە بارىدۇق. بۇ ۋاقىت ۋەقە يۈز بېرىپ ئالتىنچى كۈنى ئىدى. دەڭگە ئىككى كىلومېتر قالغاندا ئۆلۈكلەرنىڭ پۇرىقى كېلىشكە باشلىدى. دەڭگە كىرىپ قارىغۇدەك بولساق، قورۇنىڭ ئىچىدە قانغا مىلىنىپ ياتقان جەسەتلەر ئوڭدا، دۆمدە بولۇپ، بىرقانچىسىنىڭ بېشىغا قىلىچ تەگگەنلىكتىن مېڭىسى چۈۋۈلۈپ كەتكەنىكەن. تونۇشقا مۇمكىن بولمىدى. ھەممىمىز بىئارام بولۇپ يىغلاپ كەتتۇق. بىز مىڭ بىر جاپا بىلەن جەسەتلەرنى جەم قىلىپ كېيىم - كېچەكلىرى بىلەن دەپنە قىلدۇق. ھۆكۈمەت تەرەپتىن بارغانلار بۇلارنىڭ ئۆلۈش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ھەققىدە ئەرز يازغان بولدى. بۇ ھەتتە قۇمۇلغا كېلىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلىش بىلەن يوقۇرىغا ئەرز - ئىلتىماسلار قىلىندى. ئەمما بۇ توغرىدا ھېچقانداق تەكشۈرۈش بولماستىن شۇ پېتى بېسىلىپ كەتتى.

يولۋاسنىڭ خېتى

1934 - يىلى 7 - ئاي مەزگىلى ئىدى. قۇمۇلدىكى يولۋاس شېكى شىسەي ئۇچۇن خەۋپلىك دۈشمەن ھېسابلىناتتى. ئۇنى قولغا چۈشۈرۈش ئۇچۇن شېكى شىسەي تۇرلۇك ھىيلىلەرنى ئىشلەتكەن بولسىمۇ، يولۋاس ئۇنىڭ دامىغا چۈشمەستىن ھوقۇق تۇتۇپ تۇراتتى. بىر كۈنى مېنى چاقىرتىپتۇ. بېرىپ سالام بەرگىنىمدىن كېيىن مېنى ئولتۇرۇشقا رۇخسەت قىلىپ كۈلكە ئارىلاش: «جىڭ مىللەتچى بولسىلا ئۆزلىرىگە بىر خىزمەت بار، شۇڭا چاقىرتتىم. بىر خىزمەت بار قىلامىلا؟» — دېدى. مەن جاۋا-

بەن: «خوش، ئەلۋەتتە مەن تەييار» — دېدىم. «ئوندا‌ق بول‌سا — دېدى ئۇ، ئەتە مەخسۇس ماشىنا بىلەن تۇرپانغا ئاپىرىدىغان بىر پارچە خەت بار» — دەپ خەتنى ئېلىپ بەردى. خەتتىكى ئىپادىمىز خوجانىياز ھاجىمغا تېگىدۇ» — دەپ يېزىلغان. «مۇشۇ خەتنى ئېلىپ تۇرپانغا ئەتە بىر كۈندىلا يېتىپ بارسىلا، بىر- ئىككى كۈن ئارىلىقىدا خوجا نىياز ھاجىم ئۇرۇمچىگە كېتىۋېتىپ يول ئۈستىدە تۇرپانغا كېلىدۇ. بۇ خەتنى قادىر ھاجى، ئېلى ھاجى ئارقىلىق بېرىلا» — دېدى. يەنە بۇ خەت ئىنتايىن مەخپى، ئىچىدە ئىككى خىل خەت بار، بىرىگە ھاجىمنىڭ ئوغلى، ئىيالى قاتتىق ئاغرىق، ئەھۋالى ئېغىر. شۇنىڭ ئۈچۈن تېز قۇمۇلغا كېلىپ يوقلاپ كەتمىسە بولمايدۇ دېگەن مەزمۇنلار يېزىلغان. يەنە بىر خەتكە ھاجىمنىڭ ئۇرۇمچىگە چىقىشىغا قەتئىي نارازىلىق بىلدۈرۈش بىلەن شۇنىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تورغا چۈشۈرۈپ ئاخىر نابۇت قىلىنغان شەيتانلىقى ئوچۇق كۆرسىتىلگەن بولۇپ، قۇمۇل مۇتەۋەللىرىدىن يۈسۈپ تەيجى، ئاخۇنلۇغۇم قاتارلىق ئون نەچچە نەپەر كىشى قول قويغان خەت ئىكەنلىكىنى ئېيتتى، مۇشۇ گەپنى قىلىۋېتىپ خودىدى ھارۇن رېشىت ئاچچىقى كەلسە كۈلگەندەك، غەزەپ كۈلكىسى بار يولۋاس، كۈلۈپ تۇرۇپ يۇقىرى ئاۋازدا: «ھەي، ھاجىمنىڭ بەخت يۈرگىنىنى نېمە دېگىلى بولىدۇ؟» — دەپ تىپىرلاپ كەتتى، دېمەك، بۇ خەۋىلىك خەتنى ئېلىپ تۇرپانغا كەلدىم. ئەتىسى شەن يامۇلغا بارسام ئۆزبېك ئەكبەرنىڭ شەنجاڭ ۋاقىتلىرى ئىكەن. داتاق ئالدىدا ئەكبەر ئۆز قەلبىنى بىلەن قىزىل لوزۇنكىغا: «مۇئاۋىن رەئىس خوجا نىياز ھاجىمنى قىزغىن قارشى ئالىمىز!» — دەپ يېزىۋېتىپتۇ. بۇلارنى كۆرۈپ قايتتىم. ئەتىسى دېگەندەك ھاجىم ئىككى ماشىنىدا قوغداپ كېلىۋاتقان ئەسكەرلىرى بىلەن يېتىپ كەلدى. شۇنىڭدەك يەنە ئۇرۇمچىدىن ھاجىمنىڭ ئالدىغا كەل‌

گەن، يۇقىرى دەرىجىلىك بىر توپ كىشىلەر بىرقانچە كىچىك ماشىنىدا كېلىشىپ قارشى ئېلىندى. ئەمما كۆپلىگەن كىشىلەر ھاجىمنىڭ بۇ قېتىم شېك شىسەينىڭ دامىغا چۈشۈپ كەتگەنلىكىگە ئەپسۇسلىنىپ، نارازىلىقلار بىلدۈرۈشمەكتە ئىدى.

ھاجىم يامۇلغا چۈشۈپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، يولۋاسنىڭ تاپشۇرۇغى بويىچە خەتنى ئېلى ھاجىمغا بەردىم. خەتنى يولۋاس بەرگەنلىكىنى ھەم ئۇنىڭ مەزمۇنىنىمۇ ئېنىق ئېيتتىم. ئېلى ھاجىم مېنى باشلاپ، قادىر ھاجىم بىلەن ئۆيگە ئېلىپ كىردى. بۇلار ئەھۋالنى تەپسىلى ئاڭلاپ، سۆكۈتكە چۈشۈپ، جىددىي ھالدا: «دىمىدۇقمۇ، بىز دېگەندەك بولدى» — دېيىشىپ، خەتنى ھاجىمغا كۆرسەتمەكچى بولۇشۇپ چىقىپ كەتتى. مەن چاي ئىچىپ يېرىم سائەتتىن كېيىن ئېلى ھاجىم مېنى ھاجىم قېشىغا ئېلىپ كىردى، ھاجىم مەندىن قۇمۇلدىن قاچان چىقانلىقىمنى سوراپ: «يولۋاس يەنە نېمىلەرنى دېدى» — دەپ سورىدى. مەن: «يولۋاسنىڭ ئەلپازىدىن ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇمچىگە چىقىشلىرىدىن نارازى ئىكەنلىكىنى سەزدىم» — دېدىم. ھاجىم سۆز قىلمىدى. ئىككى، ئۈچ مىنۇت ئۆتكەندىن كېيىن مەن چىقىپ كەتتىم.

ھاجىم خەتنىڭ مەزمۇنىدىن پۈتۈنلەي ۋاقىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچىگە چىقماس بولدى. بۇ ئىھۋالنى ئاڭلىغان بەزى كىشىلەر (ئالدامچىلار) قاتتىق چۆچۈشۈپ نېمە گەپ ئىكەنلىكىنى سۈرۈشتە قىلىپ، نەتىجىدە: «قۇمۇلدىن خەت كېلىپ ماڭماس بوپتۇ» — دېگەن گەپنى ئاڭلايدۇ. سوۋېت كونسۇلى ۋە ھەربىي، مەمۇرىي رەھبەرلەر ئەندىشىگە چۈشۈپ ھاجىمنى پىكىرىدىن يېنىشقا دەۋەت قىلىدۇ. ھاجىم: «مەن قۇمۇلغا بېرىپ خاتىرجەم بولۇپ، ئاندىن ئۇرۇمچىگە چىقىمەن» دېگەن گەپتە چىڭ تۇرۇۋالىدۇ.

ھاجىم بىلەن بىللە كېلىۋاتقان يېڭىن كىشىلەرمۇ ھاجىم‌

ىنىڭ پىكرىنى قوۋۇۋەتلەيدۇ. بۇ ئاردىدا شېئىر شىسەي ۋە كۇنسۇل تەرىپىدىن ئادەملەر كېلىپ ھەل قىلغۇچە ئۇچ كۈن ئۆتتىدۇ. بۇ ئەھۋال خەلق ئىچىگىمۇ ئاشكارا بولىدۇ. مۇشۇنداق خەۋىلىك سائەتتىنىڭ بىرىدە سارايدا ئولتۇرسام شەن يامۇلىدىن ئەسكەر كېلىپ: «شەنجاڭ سىزنى چاقىرىدۇ» — دېدى مەن يامۇلغا كىرىشىم بىلەن قادىر ھاجىمنى كۆرۈپ قالدىم. شۇ ئان: «ھاجىكا مېنى كىم چاقىرتقان؟ خەۋەرلىرى بارمۇ؟» — دېدىم. چىرايىمنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىنى كۆرگەن قادىر ھاجى بىلىلە ئېلىپ كەلگوچىلەردىن: «كىم چاقىرتقان؟» دەپ سورىدى. «شەنجاڭ بىلەن ئۇرۇمچىدىن كەلگەن كىشى چاقىرتتى» — دېدى ئۇلاردىن بىرى. قادىر ھاجى ئاڭلاپ: «ھە بوپتۇ كىرسىلە» دېدى. بىر ئۆيگە كىرىشىمگە ئۇچ نەپەر كىشى غەزەپ كۆزلىرى بىلەن قارىشىپ قىستىچە تارىخىمنى سوراپ: «قۇمۇلدىن خەت ئەكەلگەن سەنمۇ» — دېدى. بىرسى: «ياخشى پوچتالىيون ئىكەنسەن، خەتنى ساڭا كىم بەردى» — دېدى. مەن: «بۇ خەتنى يارى قارى بەردى» — دېدىم (غوجانىياز ھاجىمنىڭ ئىسمى). «قاچان كەلدىڭ؟ ئەجەپ ھاجىمنىڭ كېلىشىگىلا ئولگۈرۈپ كەپسىنا؟ راستىڭنى ئېيت!» — دېدى. مەن جاۋابەن: «مەن ئۆزۈم سودىگەر، ھاجىمنىڭ قاچان كېلىش - كەلمەسلىكى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتىم يوق ھەم بىلمەيمەن. قۇمۇلدىن تۇرپانغا مال ئېلىش ئۈچۈن ماڭاي دەپ گەرەجگە كېتىۋاتسام يارى قارى ئوچراپ قېلىپ: «نەگە بارىلا» — دەپ سورىدى. «تۇرپانغا» دېسەم «بىر پارچە خەت بار ئىدى، ئالغاچ كەتكەن بولسىلا، ھازىرلا يەتكۈزۈپ بېرەي» — دېدى. مەن ماقۇل بولۇپ گەرەجگە كېلىشىمگە خەتنى كېلىپ كەلدىۋە خەتنى ماڭا بېرىپ: «بۇ زۆرۈر خەت قوللىردا ساقلىنىپ قالمىغاي ۋە ئاكاملار تۇرپانغا كېلەكچى، كېلىشىگىلا تاپشۇرۇپ بېرەرلا» — دېدى. مەن ماقۇل دەپ ئالدىم. مەن تۇرپانغا كېلىپ ھاجىملار ئىككى كۈندىن كېيىن

كەلدى. خەتنى ئېلى ھاجىم ئارقىلىق بەردىم. بۇنىڭدىن باشقا ئەھۋالنى ئۇقمايمەن» — دېدىم. شۇ ئاردا ھاجىم سوراق چىلار بار ئۆيگە بىر نەپەر رۇس بىلەن كىرىپ كەلدى. مېنى كۆرۈپ: «بۇ يەرگە كەپسىزغۇ؟» — دەپ سورىدى. مەن ھاجىمغا قاراپ: «بۇ كىشىلەرنىڭ سورايدىغان گېپى بار ئىكەن» — دەپ تۇرۇشۇمغا، ھاجىم گېپىمنى كېسىپ: «بۇنىڭدىن نېمىنى سوراپ يۈرىسىز لەر؟ بۇ ھېچنېمىنى بىلمەيدۇ» — دېدى - دە، ماڭا قاراپ: «چىقىپ كېتىڭ» — دېدى. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى كىشى لەر ئىلاجسىز بولۇپ: «ھېچ گەپ يوق، خاپا بولماڭ، ئاردىدىكى گۇمان يوقالدى. بۇ يېگىت راستىنلا ھېچ نەرسە بىلمەيدىكەن» دېيىشىپ قېلىشتى. مەن شۇ يەردىن چىقىپلا قۇمۇلغا قاراپ تېكىۋەتتىم. مۇشۇ سوراق ئۇستىدە ئەگەر ھاجىم كىرمەي قالغان بولسا، ساقچىغا تاپشۇرۇلۇپ شېئىر شىسەينىڭ ئۇرۇمچىدىكى زىندىنىغا تاشلىنىپ، تىرىك كۆمۈلىشىم تۇرغان گەپ ئىدى. بۇ مېنىڭ ئۇچىنچى قېتىم ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇشۇم بولىدۇ.

ئەپسۇسكى، ئاقكۆڭۈل خوجا نىياز ھاجىم سىياسەتتە بىخەتلىق قىلىپ، خائىنلارنىڭ دامىغا چۈشۈپ، ئۇرۇمچىگە كېتىپ قالدى. ماڭا تەسىر قىلغىنى شۇكى، مەن شېئىر شىسەي تۇرمىسىگە ھاجىمدىن بىر يېرىم يىل ئىلگىرى قامالغانىدىم. قامىلىپ سەككىز ئايدىن كېيىن مېنى ئىككىنچى تۇرمىگە يۆتكەپ تۇرمە ئىچىدە ئوچاقلارغا ئوت قالاشقا ۋە تازىلىق ئىشلىرى ئۈچۈن كۈندۈزى كامېردىن چىقىرىپ ئىشلىتىدىغان ئون نەچچە نەپەر گۇناھكارغا گۆشتۇ (ئىش بېشى) قىلىپ قويىدى. خەنزۇچە تىل بىلگەنلىكىم، شۇنىڭدەك تۇرمىدىن بوشاش ۋاقتىمنىڭ ئاز قالغانلىقىدىن بولسا كېرەك، ماڭا ئېتىبار بەرگەندەك قىلىپ كونا چىلارغا نەرسە كېرەك ئالغىلى ۋە تۇرمە ئۆيلىرى (كامېرلارغا) قاينىقسۇ، تاماق ئەكىرىپ بېرىدىغانلار قاتاردا ئىشلەيدىغان قىلدى.

1938 - يىلى 10 - ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى كېچىسى تۈرمە ئىچىدە ھەربىي ھالەت بولۇپ كەتتى. تۈرمە سېپىلى ئاستىدە قوراللىق ئەسكەرلەر قوروق ئىچىگە پىلىموتلارنى قارىتىپ قويغانىدى. بۇ دەھشەتلىك كۆرۈنۈشنى كۆرۈپ تۇرلۇك خىيالاردا بولدۇم. ئەتىسى تاڭ ئېتىشىغا ئازدەتتىكىدەكلا ئەمگەك كە چىقتىم. مەن بىر تۈرمە ساقچىسى بىلەن كامېرغا تاماق ئېلىپ كىرسەم تۈرمىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى بىر ئۆيگە كۆزۈم چۈشتى. ئادەتتە تۈرمە كامېرىنىڭ ئىشىكىدە چوڭ قۇلۇپلار بولاتتى. ئەمما جەنۇبتىكى ئۆينىڭ ئىشكى ئوچۇق ئىكەن. ئىشىك ئالدىدا تاپانچا تۇتقان بىر ساقچى ئۇياق - بۇياققا مېڭىپ كۈزەتچىلىك قىلىپ تۇرىدۇ. بۇ ئۆيگە كىمنى سولىغاندۇ، دەپ تىت - تىت بولدۇم، بىراق كىمنىڭ سولانغانلىقىنى كۆرەلمىدىم. پەقەت كېيىنكى كۈنى بۇ مەخپى ئۆينىڭ تام مېشىگە ئوت يېقىۋاتقىنىمدا ئۆي ئىچىدىن قۇرئاندىكى تاباراك سۆرىسى ئوقۇلۇۋاتقان ئاۋازنى ئاڭلىدىم. شۇ ئارىدا ساقچىنىڭ ھاجەتخانىگە كىرىپ كەتكەن پۇرستىدىن پايدىلىنىپ ئىشىككە بېرىپ قارىسام خوجا نىياز ھاجىم ئىكەن. «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ھاجىكا» - دېدىم. «ۋاھالەيكۇم ئەسسالام» - دەپ ھاجىم لاپپىدە بىر قارىدى - دە، مەن جاۋابسىزلا ئارقىغا يانىدىم. چۈنكى سۆزلىشىشكە قەتئىي رۇخسەت يوق ئىدى. بىر ھەپتە ئۆتۈپ يەنە بىر ئۇچرىشىشقا مۇيەسسەر بولدۇم. «كىم بولىسىز، تونۇش ئوغۇلمۇ؟» - دېدى ھاجىم. مەن تارتىنىپ بولغانلىقىمنى، تۇرپانغا خەت ئېلىپ چىققانلىقىمنى قىسقا قىلىپ ئېيتتىم. «ھە» دەپ ھەسرەتلىك ھالدا تىنىپ قويۇپ: « شۇ ۋاقىتتا خاتا بوپتىكەن، خەير خۇدانىڭ تەقدىرى، مېنى بۇ كاپىر ساق قويمايدۇ. بوشاپ چىققىنىڭىزدىن كېيىن كۆرگەن بىلگەنلەرگە سالام دەڭ» - دېدى. «خوش ھاجىكا، خۇدا نىجاتلىق بەرەر» - دەپ تارامىلىغان پېشىمنى سۆرتۈپ ئارقامغا يانىدىم. شۇنىڭدىن كېيىن ئىككىنچى كۆرۈشەلمىدىم.

1934 - يىلى قۇمۇلدىن تۇرپان، كۇچا تەرەپلەرگە تەجارەت بىلەن بارماقچى بولۇپ، 40 شىرە چاينى كىراغا بېرىپ تۇرپانغا كەلدىم (بىر شىرە دېگەنلىك 12 تاختا چاي ئىدى). شۇ كۈنلەردە بىر سەر ئالتۇنغا 25 تاختا چاي كېلەتتى. تۇرپانغا كېلىپ، ئۇرۇمچىدە چاي، ئۈزۈم، پاختىلارنىڭ باھاسى يۇقىرى ئىكەن دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئۇرۇمچىگە بېرىش مەقسىتىدە تۇرغان ئۇچ نەپەر سودىگەرگە قوشۇلۇپ، 30 نەچچە ئات، خېچىر ۋە ئېشەككە كىرا بېرىپ، توقسۇننىڭ كۆرجەي دېگەن يېرىدىن 11 ئادەم كېچىسى ئوغرى يول بىلەن ئۇرۇمچىگە قاراپ يولغا چىقتۇق. كۆر جەيدىن 30 كىلومېتر يىراقلىقتا كېتىۋاتقىنىمىزدا رازۋېتكىغا چىققان ماجۇڭىينىڭ سەككىز ئاتلىق ئەسكىرىگە ئۇچراپ قالدۇق. ئۇلار يىراقتىن: «تاڭ - تۇڭ» قىلىپ بەش - ئالتە پاي ئوق ئاتتى. ئاندىن يېقىن كېلىشتىدە، «چاڭبى! ژىنەي نەي! شالەي» - دېيىشىپ، مىنگەن ئۇلاقلىرىمىزدىن يەرگە چۈشۈرۈپ قاتار تۇرغۇزدى. «راستىلارنى ئېيتىڭلار، ئاراڭلاردا ئىشپىيون بارمۇ؟ ئېلىپ يۈرگەن مەخپى خەت بارمۇ؟ ئالتۇن بارمۇ؟» دېگەندەك سوئاللارنى سوردى. بىز خۇدا ۋە رەسوللانى شەفى كەلتۈرۈپ يېغلاپ تۇرۇپ: «بىزدە ئۇنداق ئىش يوق. ئەگە تېپىلسا ئېتىپ تاشلاڭلار بىز رازى» دەپ يالۇۋۇردۇق. شۇنىڭدىن كېيىن بىزنى ئىككى ئەسكەر، ئۇلاقلارنى تۆت ئەسكەر قورشاپ توقسۇن تەرەپكە ئېلىپ ماڭدى.

سامانغا تۇياق خۇيزا (غۇلجا تەلى) دېگەندەك، بىزمۇ پۇلغا تويدۇق. 20 كىلومېتر چازنغا يەتكىچە ئۇلاق بىلەن تەڭ ھەيدەلگەچكە بەكمۇ قىينالدۇق. يەنە بىر تەرەپ

ئەسەن جان قايغۇسى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن مال قايغۇسى بىزنى قاتتىق قىينىماقتا، زۇۋان سۆرمەستىن ئىمان - ئىسلام ئوقۇپ مىڭ مۇشەققەتتە چازىغا يېتىپ كەلدۇق. چازىدا بىر كاپىتان دەرىجىلىك ئوفتسېر بولۇپ، ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، ئۆزىمىزگە يۈكنى چۈشۈرتۈپ بولۇپ بىر قوتانغا قامايمىز. ئۇسسايمىز كېتىپ سۇ تەلەپ قىلساق تاڭ يورۇغاندا ئوبدان سۇغىرىمىز، دەپ تەنە قىلدى. بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئارىمىزدىكى هاجى ئاخۇن دېگەن كىشى: «رازى بولۇڭلار» — دەپ ۋەسىيەت قىلغىلى تۇردى. «نەمە قورقىسەن، قورقما» دەپ تەسەللى بەرسەك، «سۇ بەرمىگەنگە قارىغاندا بىزنى ئېتىپ تاشلايدىغان ئوخشايدۇ» - دېدى هاجى. بۇ گەپنى ئاڭلاپ بىزمۇ ئەندىشە قىلدۇق. چۈنكى شۇ كۈنلەردە داۋانچىكدا قاتتىق ئورۇش بولۇۋاتاتتى. ئازغىنە ئىش بىلەن بەش — ئون ئەمەس بىرەر يۈز ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاش ھېچگەپ ئەمەس ئىدى. بىر كېچە كىرپىك قاقماي چىقتۇق. خۇداغا شۈكرى، تاڭ يورۇغاندا بىر چېلەكتە قايناقسۇ ھەمدە نان ئەكىلىپ بەردى، بىر ئادەم ئاجرىتىپ ئۇلاقلارنى يىغىپ كېلىشكە رۇخسەت قىلدى. ئون نەچچە نەپەر ئەسكەر خورجۇن - قاچا ۋە نەرسە - كېرەكلىرىمىزنى يىغىشتۇردى ئاندىن يۈك - تاقىلىرىمىز بىلەن ئۆز ئۇلاقلىرىمىزغا مىنگۈزۈپ توقسۇن تەرەپكە ھەيدەپ ماڭدى.

تۇن يېرىمدا توقسۇندىكى چېكىمگە سلىكىبۇسقا ئېلىپ كېلىپ ھەممىمىزنى بىر زالغا قامايمىز. ئاز كەم بىر ئايدەك رېجىمدا تۇردۇق. چاي، ئۆزۈم، پاختا ۋە تۇلكە تېرىلىرى قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى مۇسادىرە قىلىندى. كېيىنچە توقسۇنلۇق سەمەت شاڭيۇ، ماشاڭپۇلارغا پارە بېرىش ئارقىلىق مالىلىرىمىزنىڭ 50% پىرسەنتىنى ئېلىپ بوشاندۇق. مەن 20 شىرە (240 تاختا چاي) بىلەن ئىككى ئاتقا ئالغان قېچىرنى زىيان تارتتىم.

دېمەك ئون نەچچە نەپەر ئادەم ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدۇق. بىرنەچچە كىشى سەرگەردان، خانۇەيران بولۇپ كەتتى. مەنمۇ بىرقانچە يىللارغىچە ئەسلىمگە كېلەلمەي، ئىشىم ئىلگىرى باسماي، كۆپ قىينىچىلىقلارغا دۇچار بولدۇم.

قۇمۇلغا ئىككىنچى قېتىم بېرىشىم

هاشىم هاجىنىڭ ئەسلى ئىسمى مەنسۇر بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ھەرقايسى ئورۇنلارغا بېرىپ ۋەزىپە ئۆتەشتە ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ تۇرىدىغان ۋە تۇرلۇك قىيابەتلەرگە كىرىۋالىدىغان ھىلىگەر رەئۋاز ئىدى. ئۇ ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان مەككار بولۇپ، ئۇنىڭ قىيابىتى ۋە جادۇگەرلىك سىماسى، قارا چىرايى، سوقا يۇزلۇكى، چىقىر خۇنخۇر كۆزلىكى، ئۇنىڭ قارا يۈرەكلىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. 42 ياشلارغا كەلگەن بۇ ئادەم سوۋېت تۇپرىقىدا ئۆسۈپ، گۇڭئەن(ئامانلىق ساقلاش) بۆلۈملىرىدە ئىشلەپ تېررورلۇق قىلىش بىلەن مەرتىۋىگە ئېرىشىپ، سوۋېت ئۆزبېكىستانىنىڭ پەرغانە قاتارلىق جايلىرىدا نۇرغۇنلىغان خەلقنىڭ قېنىنى تۆككەن هەم كۆپلىگەن ئائىلىلەرنى خانۇەيران قىلغانلارنىڭ بىرى ئىدى.

1935 - يىلى شېڭ شىسەي هاكىمىيىتىنىڭ تەلىپى بويىچە ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۆچ نەپەر ژاندارما خادىمى بىلەن ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇلاردىن بىرسى، سىيىت هاجى ئۇرۇمچى گۇڭئەن گۇۋەنلىچۇدا پولكوۋنىك ئۇنۋانى بىلەن ئىشلىدى. ئىككىنچىسى، هاشىم هاجى قۇمۇلدا يولۋاسنى قولغا ئېلىش شۇنىڭدەك قۇمۇل خەلقى ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنگەن ئادەملەرنى يوقىتىش ئۈچۈن قۇمۇلغا كەلدى. ئۇچىنچىسى، قادىر هاجى دېگىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا خوسۇسەن ماموت سىجاڭنى

قولغا چۈشۈرۈش، يوقىتىش ئۈچۈن قەشقەر گۇڭئەنجۇيگە كېـ
جاڭ ئەمەلىيەتتە جۇيجاڭ بولۇپ ببرىپ ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ
قەشقەر خەلقىغە يەتكۈزگەن دەھشەتلىك قىلمىشلىرى ئېيتىپ
تۈگەتكۈسىزدۇر. ئۇ قانچە يۈزلىگەن ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن
بولدى. ئاتا - بالا ۋە ئانىلارنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ، مال-
مۈلۈكلەرنى مۇسادىرە قىلدى. بۇ ھەقتە قەشقەردىن قولغا ئې-
لىنىپ كەلگەن ئابدۇراخمان خالدىنىڭ ئېيتىشىچە قەشقە كوچىسـ
غا چاپلانغان بىر كۇبلىت شېئىردا مۇنداق دېيىلگەن:

كاشغەر چۆمبۈستا يۇرتۇم ھاشىم ھاجى ئوغلىمەن،
كۆرۈنۈشتە سۈپى ئەمما باتىنىمدە ئوغرىمەن.
ئۆلتۈرۈش سەنئەتكە تولغان قانخۇمار كەسپىم مېنىڭ،
كىم ماڭا ئىشىڭ خاتا دېسە جاۋابىم توغرىمەن،

مانا قادىر ھاجىمنىڭ قەشقەر خەلقىغە قىلغان زىيانكەشـ
لىكى، كۈشەندىلىكى پۈتۈن شىنجاڭغا ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن
ئاللىقاچان مەلۇم بولغان.

ئەمدى ھاشىم ھاجىنىڭ قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشقاندىكى
ئىپلاس قىياپىتىنگە كەلسەك، ئۇچىسىغا كىيگىنى ئالا يوللۇق،
ئالدى ئوچۇق ئۈزۈن چاپان، بېشىدا ھەرەمنىڭ سىرىق سەللىسى،
پۈتىدا مەسە - كالاچ، كۆرۈنۈشى كەمتەر، يەنە بىر تەرەپتىن
زاھىت - سۈپى، ئۆيىنىڭ ئىچىگە كىرسىڭىز تامغا ئېسىغلىق
قۇرئان جىلتىكسى ھەمدە تامغا نەقىشلەپ يېزىلغان ئايەتلەر
كۆزىڭىزگە چېلىقىدۇ. بەشۋاق نامازدا جامائەت بىلەن بىللە
بولۇپ، مەسچىتكە بۈرۈن كىرىپ، كېيىن چىقىشتەك ئۇستىلىقى
بىلەن بىر تۈركۈم كىشىلەرنى ئۆزىگە دام قىلىپ ماتېرىيال
توپلاشقا كىرىشىدۇ. شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى،
ھاشىمنىڭ قۇمۇل گۇڭئەنجۇيگە كېلىشىدە، كۆرۈنۈشتە ئۇ گۇـ

جاڭ (بۆلۈمچە باشلىقى) بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ۋىلايەتلىك گۇڭـ
ئەنجۇيگە مۇئاۋىن جۇيجاڭ ئىدى. ئۇ كېلىپ بىر ئاي ئىچىدىلا
باش قارا قوللۇق ۋەزىپىسىنى زېمىمىسگە ئالىدۇ. بۇ جەريانداا
قۇمۇل شەھرى، 12 تاغ، بەششەر دائىرىسىنى جاسۇسلۇق تورى
بىلەن قاپلاپ بولىدۇ.

ئۆتكەن تاريختىن تارتىپ ئىنقىلابىي ھەرىكەتكە قاتناشقان
ۋە يارەدەم بەرگەن ئادالەتپەرۋەر كىشىلەرنىڭ ئەۋلاتلىرىنى، دورغا،
بەگ، غوجا، خىزمەتچىلەرنى، شۇنىڭدەك شەھەر ئىچىدىكى يۇرت
مۆتىۋەرلىرى ھەم دىنىي زاتلار ۋە زىيالىي، تىجارەتچى قاتارلىق
نەچچە يۈزلىگەن ئادەملەرنى قولغا ئېلىش سۈيىقەستىگە ھازىر-
لىق كۆرۈش بىلەن، بىر چەتتىن قولغا ئېلىپ ئۇرۇمچىگە يول-
لاشتەك رەزىل ئىشلارنى قىلدى. شۇنىڭدەك نەچچە يۈزلىگەن
خەلقنى ناھەق ئۆلتۈرگۈزدى ۋە ئىزسىز يوقاتتى.

جاللات شېڭ شىسەينىڭ ھاشىم ھاجىنى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ،
يولۋاسنى قولغا چۈشۈرۈش مەقسىتى كىتابخانلارغا ئېنىق بول-
سىمۇ، بۇ ھەقتە مەن يەنە ئازراق توختىلىپ ئۆتىمەن.

يولۋاسنىڭ 1930 - يىللاردىكى ياش قۇرامى ئەللىك بەشلەردە
بولۇپ، ساقاللىق، ئېگىزگە مايىل، ئاق چىراي ئادەم بولۇپ،
ئۆتكۈر، زېھنىلىك، جىددىي، مۇھاپىزىتى كۈچلۈك ئادەم ئىدى.
خەنزۇ تىلىغىمۇ خېلى ئۇستا بولۇپ جىڭ شۇرېن، شېڭ شىسەي-
دىن كەلگەن خەنزۇچە تېلېگراممىلارنى تۈك فامىلىلىك كاتىپى
ئوقۇپ بەرسىلا شۇ ھامانلا چۈشىنەتتى ۋە جاۋابىنىمۇ خەت بويى
ئېيتىپ بېرەتتى. گارنىزون قوماندانى بولۇشتىن بۇرۇنقى تا-
رىخىغا كەلسەك، شامەخسۇت ۋاڭ دەۋرىدىمۇ شامەخسۇتنى قايىل
قىلدۇرۇپ كەلدى. ۋاڭنىڭ ئىككىنچى ھۆكۈمرانى بولغان تەيـ
جىلىرىنى كۆرۈنۈشتە ھۆرمەت قىلغاندەك بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە
ئۇلارنى كۆزىگىمۇ ئىلمايتتى. ئۇ ۋاقىتتىكى خىزمىتى ۋاڭنىڭ
تايانچ بەگلىرىنىڭ ئالدىنقىسى، ۋاڭنىڭ تەرجىمانى، شەنجاڭ،

ئوردا تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن قوشۇمچە بازار بېگى ئىدى. كېيىنكى كۈنلەردە بولسا قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ھوقۇقلۇق باشلىقى بولۇش بىلەن ماجۇڭيىڭغىمۇ ياردەم قىلدى. ئەڭ ئاخىرىدا شېڭ شىسەيگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن قۇمۇل، باركۆل تاغلىرىدىكى قوراللىق، قورالسىز قازاقلارنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ، ھەربىي كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ، گارنىزۇن قوماندانلىق ھۆكمى ئاستىدا شېڭ شىسەينىڭ قۇمۇلغا ئەۋەتكەن قوشۇنى يەتتە قۇدۇقتا كەلگەندە قوشۇننىڭ قۇمۇلغا كېلىشىگە قارشى چىقىپ، ئارقىغا چېكىندۈردى. بۇ ئەھۋاللاردىن شۇ ۋاقىتتا خەۋەر تېپىپ تۇرغان شېڭ شىسەي يولۋاسقا قارىتا تۇرلۇك ھىيلە ـ نەيرەڭ ئىشلىتىشكە كىرىپ، ئارقىمۇ ئارقا سۆزغا ـ سالام ئەۋەتىشكە مەجبۇر بولدى.

بىر قېتىم مەن بۇ ئەھۋالنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەنىدىم: توختاخۇن بىلەن ئىككىسى يولۋاسنىڭ ھويلىسىدا تۇرغىنىمىزدا يولۋاس ھەربىيچە كىيىنگەن ھالدا كىرىپ كەلدى. بۇ چاغدا توختاخۇن: «سالىڭنىڭ ھەربىيچە كىيىمى تازا يارىشىپتۇ» ـ دېدى. مەنمۇ قوشۇمچە قىلىپ: «راست يارىشىپتۇ، مۇبارەك بولغاي» ـ دېدىم. يولۋاس شۇ چاغدا كۈلۈپ قويۇپ: «دۇبەن جانابلىرى ئالدىدا پۈتۈمغا ئۆتۈك ئەۋەتتى، ئارقىسىدىن ئۇجاڭدەي بىلەن پاگۇن ئىلتىپات قىپتۇ، بۇ ئىلتىپات ئۆرلەپ باشقا يېقىن كېلىۋاتىدۇ» ـ دېدى ئۇ. ئۇنداق كۈلۈشى «يولۋاسنىڭ ھىجايغىنى، كۈلگىنى ئەمەس» ـ دېگەن تەمسىلىنىڭ ئۆز ئەينى ئىدى. بىز «باشلىرىنى خۇدايىم ساقلايدۇ سالىڭ» ـ دېدۇق. ئاخىرىدا دۇبەن يولۋاسنى ئۆرۈمچىگە چىقىش ئۈچۈن تەكلىپ قىلىپ بىرقانچە قېتىم تېلېگراممۇ ۋە ئالاقە ئەۋەتىدۇ. ئەمما يولۋاس بۇ تورغا چۈشمەي ئۆزىنىڭ ئورنىغا ئوغلى ياقۇپبەگنى ئەۋەتىدۇ. دېمەك يولۋاس سىياسى ھىيلىگەرلىكتە بىر قولىدا ئوت، بىر قولىدا سۇ كۆتۈرىدۇ. ئۇ بىر يۈمىلىنىپ دىنىي زات، بىر يۈمىلىنىپ كومۇنىست بولۇۋېلىشتەك خۇسۇسىيەتكە ماھىر ئىدى.

يەنە كېلىپ قۇمۇلغىلا ئەمەس، بەلكى شىنجاڭغىمۇ مۇستەقىل ھاكىم بولۇشتەك سۈيىقەستلىك غەرەزدىن خالى ئەمەسلىكى سۆز ھەرىكىتىدىن ئىپادىلىنىپ تۇراتتى.

شېڭ شىسەي بۇنداق خەۋپلىك يولۋاسنى تورغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھاشىم ھاجىدەك ئۇستا ئۇچى ئاپپاركىلارنى تەكلىپ قىلىپ قۇمۇلغا ئەۋەتتى، ھاشىم ھاجى قۇمۇلغا كېلىپ ئالدى بىلەن يولۋاسقا بېقىنلىشىپ ئۇنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن تۈرلۈك ھىيلە ـ مىكىرلەرنى ئىشلەتتى. ئەمما ئۇ ھەرقانچە نەيرەڭ ئىشلىتىپمۇ يولۋاسنى قولغا چۈشۈرەلمىدى. ئاخىر ئۆزى مەغلۇپ بولۇپ، قۇمۇلدىن ھەمايەت ئاستىدا قېچىپ قۇتۇلدى. ئاخىرىدا يولۋاس جەڭ شۇرېن، شېڭ شىسەي ۋە سوۋېت جاسۇسلىرىنىڭ قولىغمۇ چۈشمەي، ھەتتا كېيىنكى ۋاقىتتا خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگمۇ تەسلىم بولماي قېچىپ يۈرۈپ، ئۆزىنى تەيۋەندىكى جياڭ جيېشىنىڭ قوينىغا ئاتتى.

1935 ـ يىللىرى مەن قۇمۇل ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان ۋاقتىم بولۇپ، ئانچە ـ مۇنچە كەچمىك تىجارىتىمۇ بار ئىدى. سەبداشلىرىمدىن توختاخۇن پولات ھاجى ئوغلى (يولۋاسنىڭ ئۈزۈن يىللىق مەسئۇل كاتىپى بولۇپ ئىشلىگەن)، باۋۇدۇن ھەسەن بالا ھاجى ئوغلى (تىجارەت بىلەن چەت ئەللەرگىمۇ بارغان) قاتارلىقلارنىڭ ياش قورامى تەڭ بولۇپ، قولغا ئېلىنغان ۋاقتىمدا 30 ياشلار چامىسىدا ئىدۇق.) شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا بىز ئۈچىمىز جامائەت ئىچىدە زىيالىيلار قاتارىدا سانىلىپ، ھەر تەبىقىدىكى نوپۇزلۇق كىشىلەر بىلەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتىمىز قويۇق بولۇپ، ھۆرمەتكە سازاۋەر ئىدۇق. شۇنىڭغا ھاشىم ھاجىغا قىزىقارلىق ماتېرىيال بولۇپ قالغانىدۇق.

دەل شۇ كۈنلەردە قەشقەردىن ئاتۇشلۇق ئابدۇراخمان قارىھاجى باشچىلىقىدا بىرقانچە مۇئەللىم (ئىزچى مەكتىپىنىڭ ئوقۇ-

غۇچسى) قۇمۇلغا ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلدى. ئۇلار ئۇيغۇر، ئۆزبېك ياشلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، قەشقەردىكى مىللەتپەرۋەر مەمتىلى ئەپەندى تەربىيىسىنى سىڭدۈرگەن قەلبى پاك ياشلار بولسىمۇ، ئەپسۇسكى ئۇلۇمچىگە كېلىپلا شېكى شىسەينىڭ پايلاقچىسى بولغان سېيىت ھاجى ۋە قادىر ھاجىلارنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە قاپقانغا دەسسەپ، ئىشپىيونلۇق ئورگىنىغا قول - چوماق بولۇپ، قۇمۇلغا ئەۋەتىلگەن ھەمدە ھاشىم ھاجىغا ئالدىن تونۇشتۇرۇلغانىكەن. ھاشىم ھاجى بۇلارنى چاڭگىلىغا ئېلىپ، كۈندىلىك مەلۇمات بېرىپ تۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ. بۇ ياشلار يالغاننى راستقا بويىاشتا ۋىجدان ئازابىغا گىرىپتار بولۇپ قىينالغان بولسىمۇ، توغرىنى ئوغرى قىلىپ كۆرسىتىپ مەلۇمات بېرىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: × × (مەخپى ئىسمى بىگىز) مەن توغرۇلۇق يازغان بىر ماتېرىيالىدا: «ئېزىز نىيازى ياشلار مەشرىپىدە ئەكسىيەتچىل تەشۋىق تارقاتتى، ئېيتقان غەزەللىرى تىكەنلىك» دېگەن. ۋەھالەنكى، مەن مىڭ بىر كېچىنىڭ ھېكايىسىنى سۆزلىگەنىدىم.

ئەمدى ھاشىم ھاجىنىڭ بىزگە قۇرغان تور ۋە چاچقان دانلىرى مۇنداق بولدى: بىز تورغا چۈشۈشتىن بۇرۇن ھاشىمنىڭ قانداق زالىم ئىكەنلىكىنى ئاز - تولا سەزگەنىدۇق. ئەمما ئەھۋالنىڭ تاسادىپىيلىقى كىتابخانىلارغا كېيىن بىلىنىدۇ. ھاشىمنىڭ بىز ئۇچىمىز بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئۇ بىرىنچى قەدەمدە ئۆيلىرىمىزگە سالامغا كىردى ۋە بىزنىمۇ ئۆيىگە تەكلىپ قىلىپ، غەرەزلىك ھالدا دوستلۇق ئىشىكىنى ئاچتى. ئىككىنچى قەدەمدە ئۇچىمىزنى بىر - بىرىمىزگە يولۇقتۇرماي ئايرىم ھالدا سۆھبەتلىشىپ، سىرلىق ھالدا دوست بولۇش ۋە مەخپىيەتلىكنى ساقلاش توغرىسىدا ۋەدە ئالدى. ئۇنىڭ بىزگە ئېيتقىشچە، پات ئارىدا شۇنداق بىر يېڭى جاھان يارىتىلىدۇكى، ئۇنىڭغا توسالغۇ بولىدىغان يولۇاس بارمۇ، بۆرە بارمۇ - تامامەن يوقىتىلىدىكەن.

شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنداق شارائىتتا بىزنىڭ ئالدىنقى سەپتە تۇرۇپ، بۇ يېڭى جاھان ئۈچۈن ھەسسە قوشمىساق يامان ئاقىۋەتكە مۇپتىلا بولۇپ قېلىشىمىز ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەسمىش مەن ھەممىنى ئاڭلاپ كاللامدا: «بۇ تاماشانى كۆرۈك، قېنى نېمە دەيسىز؟» دەپ ئويلايتتىم. شۇنداقتىمۇ كېچىكتۈرمەيلا: «بولىدۇ ھاجىم، پىكىرلىرىنى قوبۇل قىلىمەن، ئېيتقانلىرى راست، چۈشەندىم، ھەقىقەتەن يولۇاس يامان ئادەم، ئاغمىچى ئادەمدە ۋاپا يوق. يوقىتىش كېرەك!» - دەپ دادىل ئىپادە بىلدۈردۇم. چۈنكى ۋەزىيەتنىڭ مۇرەككەپلىكىنى چۈشىنەتتىم. ئۆزۈمچە كەلگۈسىدە شېكى شىسەي غەلىبە قىلىدۇ. يولۇاس چوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ، دەپ ئويلايتتىم. ھالبۇكى، يولۇاس مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىسا، يولداشلىرىم بىلەن ماڭا خەۋپ يېتىشى مۇقەررەر ئىدى. چۈنكى بىز يولۇاس ھەم ئۇنىڭ بالىلىرى بىلەن كېچە - كۈندۈز بىللە يۈرگەنلىكىمىز ھەممىگە مەلۇم ئىدى. شۇنىڭدەك يولۇاسنىڭ شېكى شىسەيگە ۋە سوۋېتنىكە قارشىلىقىنىمۇ چۈشىنەتتۇق. مەسىلە شۇنداق ئىكەن، ئىككى بىسلىق تۇرۇشىمىز لازىم — دېگەن كۆز قاراشتا بولۇپ، جاۋابەن مەن ۋەدە بەرگەن بولدۇم. شارائىت، ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بۇنىڭدىن باشقىچە تەدبىرگە پۇرسەت بەرمەيتتى. يولۇاسنىڭ ئىستىقبالىغا كەلسەك، ئۇنىڭدىن قىلچە ئۈمىد يوق. شېكى شىسەي تېخىمۇ خەۋپلىك، بىزنىڭ شۇ مەزگىللەردە يولۇاس بولسۇن ياكى بالىلىرى بىلەن بولسۇن مۇناسىۋىتىمىز چىن مۇناسىۋەت بولماستىن، شەكىلدىكى مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت ئىدى.

يۇقىرىدا ھاشىم ھاجىنىڭ بىزگە قۇرغان تورلىرى توغرىسىدا بىر ئاز توختىلىپ ئۆتتىم. جۈملىدىن ئۇ ماڭا قىلغان سېھرىگەرلىكىنى توختاخۇن، باۋۇدۇن ئاخۇنلارغىمۇ ئوخشاش ئىشلىتىش ئارقىلىق جىددىي تەھدىت سېلىپ، قايمۇقتۇرۇپ، يولۇاسقا قارشى ھەرىكەت قىلىش ئۈچۈن قول قويدۇرۇپ ھۈججەت ئالغان

لىدۇ. شۇنىڭدەك بىز ئۇچىمىزنىڭ بۇ ھەقتە **بىر** ـ **بىرىمىزگە** گەپ تېلماسلىقىمىزنى ئۆتۈرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ھاشىم ھاجى ئۇچۇن زور خەتەرنىڭ يۈز بېرىشى، مىنۇتلاپ ئەندىشە-نىڭ بولۇشى مۇقەررەر. چۇنكى بىز قوللىرىمىزدىن ھۇججەت بەرگەن. بۇنى ئەگەر يولۇاسقا ئېيتىپلا قويساق ئىشنىڭ بۇزۇ-لىدىغانلىقىنى ئويلاپ، خاتىرجەم تۇرالماسلىقى چوقۇم. نەق شۇ پەيتتىكى سائەتلەر بىز ئۇچۇن ئەڭ دەھشەتلىك سائەت ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا ھاشىم ھاجى بىزنىڭ ئېيتىپ قويۇ-شىمىزدىن ئەنسىرەپ، بىزنى گۈڭئەنجۈيگە ئېلىپ كېلىپ يوقىتىۋېتىپ ئاندىن ئۆزى كېچىكىپ ئۇرۇمچىگە قېچىپ كېتىشتەك يامان نىيەتكىمۇ كەلمەيدۇ دېگىلىمۇ بولمايتتى.

بۇ ۋاقىتتا بىز ئۇچىمىز ئوخشاش باغلىنىپ بولغان بول-غاچقا دەككە ـ دۈككدە كاللىمىز ساراڭ ھالەتكە چۈشۈپ، بىر-بىرىمىزگە يولۇقۇپ نېمە قىلىش ھەققىدە گەپ ئېچىشقا جۈرئەت قىلالماي بىر يېرىم سوتكا ئۆتتى. بۇ ۋاقىتتا ھاشىم ھاجى بىزنىڭ يولۇاسنىڭ ئۆيى تەرەپكە مېڭىش ۋە باشقا ھەرىكەت قىلىشىمىز توغرىسىدا كېچىلەپ رازىلىشىپ قىلىدۇ. ئەمما توختاخۇن يولۇاسنىڭ يېنىدىكى ئادىمى بولغانلىقتىن، خاتىرجەم بولمىغان ھاشىمغا ئىختىيارسىز قورقۇنچ چۈشۈپ، ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەن سائەت سەككىزدە توپتوغرا يولۇاسقا بېرىپ، يالغان گەپ بىلەن مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ ئەھۋالنى ئاڭلىغان يولۇاس ئۇچىمىزنىڭ بۇنداق قارا نىيەتلىك ئادەملەر ئىكەنلى-كىمىزدىن ھەيران بولىدۇ ـ دە، بىردە ئىشەنسە، بىردە ئىشەن-مەي چوقۇم بىر سىرنىڭ بارلىقىنى سېزىدۇ. شۇئاندا يولۇاس ئۇغلى نىيازبەگ بىلەن كۈسۈرلۈشۈپ دەرھال ئۆزگىرىش پەيدا قىلىپ، قۇمۇل ۋالىسى، شەنجاڭ ۋە گۈڭئەنجۈينىڭ جۈيجاڭ، ۋە باشقا ئىدارە، جەمئىيەت باشلىقلىرى ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى قورۇسىغا يىغىپ، ۋەقەلىكنى بايان قىلىدۇ. شۇ سائەتتە بىز ئۇچىمىز-

نىمۇ بىر ـ **بىرلەپ** چاقىرتىپ كېلىدۇ. دەرۋازىدىن كىرىشىمىزگىلا قا-رىغۇدەك بولساق، قورۇ ئىچىدە ھەربىي ھالەت يولغا قويۇلۇپ پىلىموتلار قۇرۇلغان بولۇپ، بىزنىڭ پۇت ـ قوللىرىمىزغا كويزا ـ كىشەن سېلىندى. ئۇشتۇمتۇت بولۇنغان بۇ دەھشەتلىك ھادىسە يۈرەكلىرىمىزنى مۇجۇپ، يولۇاسنىڭ ۋە خەلقنىڭ ئالدىدا زوۋانىمىز تۇتۇلدى. ئاندىن بىزنى سلىكبۇغا يەتكۈزۈپ قاماپ قويدى. شۇ ئاخشىمى يولۇاس توختاخۇننى سوراق قىلغاندا، توخ-تاخۇن ھاشىمنىڭ پۈتۈن سىرىنى پاش قىلىدۇ. بىزدىن سورىغاندا بىزمۇ ئەينى ئەھۋالنى تەپسىلىي ئېيتىتۇق. ئەھۋالنى ئۇققان يولۇاس ھاشىمنى قولغا ئېلىش بىلەن گۈڭئەنجۈنى قامال قىلىپ، ئۇ-رۇمچىگە تېلېگرامما يوللايدۇ. تېلېگرامما يوللاپ ئىككىنچى كۈنى ئۇرۇمچىدىن گۈڭئەنگۈەنلىچۈنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى جاڭ بىلەن جۈنغا چۈنىڭ باشلىقى كەلدى. بىز قامىلىپ ئۇچىنچى كۈنى كەچتە سلىكبۇنىڭ زالىدا بىز سوراق قىلىندۇق. بىز ئۇچىمىزنى ئايرىم-ئايرىم ئۆيلەرگە قامىدى. مېنى كەچتە سوراققا چاقىرىپ ئېلىپ چىققانىدى. ئۆيگە كىرىشىمىزلا ئىككى خەنزۇ ئەمەلدار يەنە بىر شەپە ئەمەلدار ۋە يولۇاس بولۇپ تۆت ئادەم ئولتۇرۇپتۇ. يولۇاسنىڭ قورالىنى ئىككى فۇگۇەنى بار. خەنزۇ ئەمەلدارلارنىڭ بىرى مېنى ئولتۇرۇشقا رۇخسەت قىلدى. يولۇاس ماڭا قاراپ: «بۇ مېھمانلار ئۇرۇمچىدىن كېلىدۇ» ـــ دەپ ئىككى خەنزۇ ئەمەلدارنى تونۇشتۇر-دى. ئۇچىنچى كىشىنى: «دۇبەن گوڭشۇنىڭ ۋەكىلى بولىدۇ» ـــ دېدى. (بۇ كۆك كۆز ئادەم بولۇپ، ئۇرۇمچى كونسۇل ۋەكىلى ئىدى). جۈنغا چۈنىڭ چوڭ «جاڭ» مېنىڭ تارىخىمنى قىسقىچە سوراپ كېلىپ: «سەن سوئالغا راستىنى ئېيت، بىرىنچى سو-ئال، ياۋ سلىكنى ئۆلتۈرمەكچى بولغىنىڭ راستمۇ؟ ئىككىنچى، نېمە ئۇچۇن ئۆلتۈرمەكچى بولىسەن؟ ئۇچىنچى، توختى، باۋۇدۇن ئىككىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىڭنى تولۇق ئېيت؟» ـــ دې-دى. مەن ئۇلارغا: «ئۆلتۈرمەكچى بولغىنىمۇ راست، سەۋەبى ھا-

شم هاجىنىڭ پىكرىگە قوشۇلغانلىقىمدىن بولدى. باۋۇدۇن ۋە توختى بىلەن يېقىن دوست بولغانلىقىم راست، ئەمما سىلىكىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانلىقىمنى ئۇلارغا ئېيتمىدىم ھەم ئۇ ئىككىسىنىڭ ياۋ سىلىكىغا سۈيىقەستى بارمۇ ياكى يوقمۇ ئۇنى بىلمەيمەن. سۈيىقەستى بار دەپ ئېيتالمايمەن» — دېگەندەك جاۋابلارنى بەردىم. ئاندىن كېيىن ھاشىم ھاجى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت توغرىسىدا باشقا سوئال سورىماي سۆزنى ئاخىرلاشتۇرۇپ مېنى قايتۇردى.

بىزنىڭ ھاشىمغا يېزىپ بەرگەن ھۆججەت ۋە ھاشىمنىڭ بىزگە ئېيتقان ئىچكى سىرلىرى يولۋاسقا پاش بولغىنىدەك، بۇ سوراقچىلار ئالدىدىمۇ سىر پۇتۇنلەي ئاشكارىلاندى. بۇندىن كېيىنكى ئەھۋالنى قاماقتا بولغىنىمىز ئۈچۈنلا بىلەلمىدۇق، ئەمما قاماقتىكى ۋاقتىمىزدا يولۋاسنىڭ بىزنى كۆزىتىشكە قويغان ئەسكىرىدىن ئاڭلىشىمىزچە، ھاشىم ھاجىنى ئۇرۇمچىدىن كەلگەن «سوراقچىلار» يولۋاسنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرۇپ ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېتىپتۇ.

بىز قۇمۇل سىلىكىبۇغا قامىلىپ، ئۇرۇمچىگە يوللانغانغا قەدەر بولغان ئەھۋالدىن ئېيتقاندا، بىز قولغا ئېلىنغان كۈنى بۇ ئەھۋال قۇمۇلغا پۇر كېتىپتۇ. ئۇلار — «نېمە بوپتۇ؟»، «يولۋاسنى ئۆلتۈرمەكچى بوپتۇ» - دېگەندەك سۆزلەرنى ئاڭلىغان كىشىلەر ھاك - تاك بولۇشۇپ بىزگە ئېچىنىدۇ. ئائىلىدىكىلەرمۇ ئاڭلاپ، غەمگە چۆشۈپلا قالماي يەنا - زارە كۆتۈرىشىدۇ ۋە يولۋاس ئالدىدا ئېغىر خىجالەت بولۇشىدۇ. بىزگە تۇرلۈك خىيالار ئاستىدا ھەسرەتلىنىپ ياتماقتىن باشقا چارە بولمىدى. قامىلىپ ئىككى يېرىم ئايدىن كېيىن يولۋاس بىز ئۈچىمىز بىلەن تۇرۇپ: «مەن بۇ ئۆچىلىرىنى باللىرىمدىن پەرقسىز قاراپ كەلگەن، ھېلىمۇ شۇنداق قارايمەن، بۇ ئىشلار ھەممىسىگە مەلۇم بولدى، ھەممە شەيتانلىق ھاشىم ھاجىنىڭ خائىنلىقى

بولۇپ، ئۇنىڭ ھېلىسىگە قوشۇلۇپ كېتىشتىلا. مەن چۈشىنىمەن، ھەر قايسىلىرى مېنى ئۆلتۈرمەسلىكىلىرى مۇمكىن، ئەمما شۇنداق ئىشلارمۇ بوپتۇ، بىرلىرى كېلىپ ماڭا بۇ ئەھۋالنى شۇ كۈنى بولمىغاندا ئەتىسى خەۋەر قىلىشماي، ھاشىم ھاجىنىڭ ئالدىن مەلۇم قىلغىنىغا ناھايىتى ئېچىندىم. مەن ھەرقايسىلىرىغا يامانلىقىمۇ قىلمىغان ... خەير ئەمدى، دۇبەن ھەرقايسىلىرىنى جىق سۆزلۈشتۈرۈپ كەتتى. مەن چىقارتماي دېگەنىدىم. لېكىن چىقاتماسام بولمايدىغان پەيتكە تۇغرا كېلىپ قالدى. ئۇرۇمچىگە چىقارتىدىغان بولدۇم. چىقىشسىلا، قورقۇشمىسلا. ھەرگىز خەتەرلىك ئەھۋال بولمايدۇ. چۈنكى مېنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانلىرى دۇبەن ئۇچۇن چوڭ خىزمەتقۇ؟ ئىككىنچى، بۇ ئەھۋالنى ھەر قايسىلىرى ھاشىم ھاجىدىن پاش قىلمىغان، بۇ جەھەتتىن دۇبەنگە ئىشەنچ ھاسىل بولىدۇ. سىرنىڭ پاش بولۇشىغا ھاشىم ھاجى جاۋابكار شۇنداقمۇ؟» - دېدى. بىز: «خاتالاشتۇق» - دېيىشتۇق. باۋۇدۇن ئاخۇن: «ئۆلۈپ كەتسەك رازى بولسىلا» — دېدى. شۇ چاغدا توختاخۇن ئۆتۈنۈپ: «ھېلى بولسىمۇ بىزنى ئۇرۇمچىگە چىقارمىغان بولسىلا ياخشى بولاتتى. ئۇرۇمچىگە چىقساقلا بىز يوق» - دېگەنىدى، بىز ئۇچىمىز تەڭلا يىغلاپ كەتتۇق. ئاخىردا يولۋاس يۇقىرقى گەپنى تەكرارلاپ خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى. ئەتىسى ئائىلىمىزگە خەۋەر قىلىنغانلىكەن ھەممىسى كېلىپ كۆرۈشۈپ رازىلىق ئېلىپ خوشلاشتى. ئىككىنچى كۈنى يولۋاس تەرەپتىن تۆت ئەسكەر، ساقچى تەرەپتىن، ئىككى ئەسكەر بولۇپ ماشىنىغا سالدى. يولغا راۋان بولدۇق. ماشىنىنىڭ گۈركىرىگەن ئاۋازى بىزگە تۆگىنىڭ بۇتىسى بۇزۇلغاندەك، ئارىلاپ بېشىمىزدىن ئەگىپ ئۇچقان قۇشلار خوشلاشقاندەك سېزىلىپ، ھەسرەتلىك پىغانلار ئىچىمىزگە سىغماي كېتىۋاتقىنىمىز. مەندىن باشقا ئىككىسى ناخشا ئېيتىشنى بىلمەيتتى. مەن دەرد - ئەلەم ئاستىدا ئارقىمۇ ئارقا

مۇڭلۇق غەزەللەرنى ئېيتىشقا باشلىدىم. بۇ ۋاقىتتا بىزنى يالاپ ئېلىپ كېتىدىغان يولۇاسنىڭ ھۆگۈەنى‌بارات توقۇم كۆڭلىمىزگە تەسەللى بېرىپ: «ئوغۇل بالىدەك مەيدانغا ئاتلانغان يىگىت نېمىدىن قورقىدۇ. باشقا كەلگەندە باتۇر بولايلى، خۇدايىم ساقلايدۇ» ـ دېدى. بۇ سۆز بىزگە ئالاھىدە تەسەللى بولدى. چۈنكى ئېغىرچىلىق ۋاقىتتا قىلىنغان ياردەم ھەرگىز ئۇنتۇلۇلمايدىكەن.

ئۇرۇمچى تۇرمىسىدىكى كۈنلەر ۋە ئۇنىڭدىن چىقىش جەريانىم

ئۇرۇمچى گۇڭئەن گۇەنلىچۇسىغا يەتكۈزۈلۈپ بىر سائەتتىن كېيىن ئۇچ ئەسكەر كېلىپ ئۇچىمىزنى ئۇچ تەرەپكە باشلاپ گۇەنلىچۇ ئىچىدىكى ۋاقىتلىق تۇرمىگە سولاپ قويىدى. ئۇچ سائەتتىن كېيىن ئۇچىمىزنى بىر زالغا ئاچقىپ پۈتىمىزدىكى كىشەنلەرنى بوشىتىپ، بىر قاچىدىن شىفەن بەردى. بۇ چاغدا پالەگون تاقىغان بىر ئۇيغۇر ئەمەلدار بىلەن بىر خەنزۇ ئەمەلدار كىرىپ، سوئال سوراشتىن بۇرۇن ئىسىملىرىمىزنى ئاتاپ چاقىردى. پاگونلۇق كىشى ئۆزىنىڭ سىيىت ھاجى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ: «سىلەر ئۇچەيلەن يولۋاسقا قارشى چىققانلىقىڭلار ئۈچۈن دۆبەن يولۋاسنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرۇۋالدى. ئەگەر ئۇنداق بولمىغاندا يولۋاس سىلەرنى تىرىك قويمايتتى. شۇنداقمۇ؟ ئەمدى سىلەر‌گە كەڭچىلىك قىلىنىدۇ. بۇندىن كېيىن كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىڭلارنى ئېيتىپ بېرىڭلار، سىياسەتكە دائىر سوراغان سۆزگە تولۇق جاۋاب بېرىڭلار، بولۇپمۇ يولۋاس توغرىلىق، ھېلىقى ئەيسا بەگ دېگەن خائىن توغرىلىق بىلگىنىڭلارنى ئېيتىپ خىزمەت كۆرسىتىڭلار»ـــ دېگەن سۆزلەرنى قىلىپ چىقىپ كەتتى. ئۇچ كۈندىن كېيىن ئۇچىمىزنى بىرىنچى تۇرمىگە يۆتكىدى.

شېڭ شىسەينىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قېنىنى شوراش ئۈچۈن ئالدىن تەييارلىغان قۇشخانىسى ـ تۇرمە دەپ ئاتىلاتتى. بۇ‌تۇرمىلەر‌بىرىنچى تۇرمە، ئىككىنچى تۇرمىدىن تاكى‌يەتتىنچى تۇرمىگىچە‌بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇرۇمچى شەھەر ئەتراپىدا ئىدى. بۇ تۇرمىلەرنىڭ خەۋپلىكى ئىككىنچى ۋە بەشىنچى تۇرمىلەر بولۇپ، بۇ تۇرمىلەرنىڭ ئازابى ھەققىدە يازغان بىر پارچە شېئىرىم 1946 ـ يىلى غۇلجىدا ئەشىر قىلىنغان، ئالماتاتادا ئېلان قىلىنغان بولۇپ تۆۋەندىكىدەك:

شېڭ شىسەي دەپ كەلگەن جاللات، يۈرتىمىزغا تىكتى دار،
ئىككى قولىدىن قان تېمىغلىق بارچە كەسپى خۇنخۇمار.
مىللىتى خەنزۇ بولۇپ، يۈرتى ئۇنىڭ شەرقىي شىمال،
ياش كۈنىدىن تەلىم ئالغان شۇم ياپونىدىن بى شۇمار.
بولدى كەسپى تا قاچان ئەقلىگە كەلگەنىدىن بېرى،
ئىچكىنى ئادەم قېنى زۇلمى جاھانغا ئاشكار.
نەس ئايىغى يەتتى شىنجاڭ يەر ۋە ئىنسان قاخشىدى.
دەھشىتىدىن بەلكى ۋىجدان قىلدى ئالدىن ناله ـ زار.
ئورنىتىپ ئۇ گۇەنلىچۇ، گۇڭئەن ئۇرۇمچى شەھىرىدە،
ھەر ۋىلايەت ناھىيە، سەھرا‌غا باشلاپ زۇلمكار،
تۇرمە نام زىندان سېلىپ ھەر جايغا بەش ئونلاپ قەپەز،
قامىغان ناھەق خەلقنى مىڭلىغان ھەر ئىلمىدار.
ئالدى ئون يىل، ئارقى بەش يىل ھەپسىدە ياتقان چېرىپ،
سالدى ۋەھىمەت زۇلمى دەھشەت قىلدى شۇنچە خارۇ زار.
بىگۇناھ قولغا ئېلىپ، قىينىاپ يەنە تۆھمەت قىلىپ،
قويغۇزۇپ قول ئۆلتۈرۈپ دۇنيانى قىلدى كۆزگە تار.
خەلقنى قىيناش تۇرلىرى سانسىز زۇلۇم قىلمىشلىرى.
بىلگىنىم ئەيلەي بايان خەلق ئىچىدە بولسۇن ئاشكار،
قىزىتىپ تۆمۈرنى ئوتقا يالىڭاچ بەدەننى داغلىغان،

ياغنى داغلاپ چاچسا تەنگە ۋەھشىيلىككە كىم چىدار،
ئەۋرىشكە قىل تەقمەپ، تىرناقلا مەقسى قاقتى ئاھا!
چىقتى پەريات ساماغا ھېچ ئورۇن يوق جان قويار.
لازا قۇيغان بۇرۇندىن، قاينا قسۇ قۇيغان ئارقىدىن،
ئۇردى كالتەك قامچىدا ئىشلىتىپ ۋەھشىيچە كار.
قول كۆتەرتىپ تۇرغۇزۇپ بىر ھەپتە كۈن ئۇيقۇسىز،
قىينىغان ھوشسىز قىلىپ ئالەمنى قىلغان كۆزگە تار.
چېكى يوق بۇ قىيناشتىن كۆككە چىققان نالىلەر،
گاھ ھۆكۈزدەك ھۆڭرىگەن ھەر خىلدا زارلاپ چىرقىرار.
ئىككى بارماقتىن چىگىپ ئارقىغا تارتىپ ئاستۇزۇپ،
گەردىنىگە خىش قويۇپ ئۇرغاندا شۇئان قان قۇيار.
باشقا چاغلاپ تاسما بىرلە سالدىلەر تولغاپ بۇراپ،
ھەم ياغاچقا سانىنى باغلاپ گاڭزىدا جانىنى ئاللار.
بار يەنە تۇرلۇك ئىلىپكىرتوك بىلەن قىلغان ئازاب،
كۆزى چىققان ئورنىدىن سۆزلەشكە يوق تىلدا مادار،
بىگۇناھ ئاتقان ۋەچاپقان سىرتىدا يىللاپ قاماپ،
ئۆلدى قىيناشلار ئازابىدىن تۇمەنلەپ ياخشىلار،
بەزىلەر تۇرمىدە ئۆلگەن، بەزىلەر بالىنستا،
جەستىدۇر بى ناماز كېپىنى بورا - تاغار.
بەزىلەرنى لېۋداۋانغا ئاپىرىپ كۆمدى تىرىك،
بەزىلەرنى ئاتتى، چاپتى ھەر كۈنى لەيلى ناھار.

بىز بىرىنچى تۇرمىگە قامىلىپ، بىر بىرىمىزدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، سەككىز ئاي ئۆتكەندە مەن بىر قېتىم سوراق قىلىنىپ، ئەمگەككە چىقىرىلغان بولسامۇ، تۆت ئاي ئىشلىگەندىن كېيىن ئىگكىنچى تۇرمىگە ئاپىرىپ گۇڭتۇ قىلىپ قويدى. دېمەك تۇرمىدىكى بىچارە گۇناھكار ياشلاردىن ئون نەچچە نەپىرىنى كۈندۈزى كامېردىن ئېلىپ چىقىپ، تۇرمە تازىلىقى

قاتارلىق ئەمگەككە سېلىپ، ئاخشىمى قاماپ قويىاتتى. مەن ساقچىلار ئاشخانىسىدا ياتاتتىم، تۇرمە كامېرلىرىغا تاماق ئەكىرىپ بېرىدىغان ئىناۋەتكە ئىگە بولدۇم. تاماقتىقى مەھبۇسلارنى كۆرۈپ تونۇشۇشقا باشلىدىم. شۇنىڭ بىلەن ئۆيدىن - ئۆيگە كېرىپ گەپ توشۇپلا قالماستىن، بەلكى بىر قانچە مەھبۇسنىڭ خېتىنىمۇ توشۇپ پوچتالىيون بولدۇم. ھەمىلەرگە مەلۇمكى، 1938 - يىلى مارت ئايلىرى، شېڭ شىسەينىڭ قانخورلۇق پىلانىدىكى ئىككىنچى باسقۇچلۇق سۈيىقەستلىك (ئۈچ تۇرلۇك كىشىلەرنى قولغا ئېلىش) سىياسىتىدىكى دەھشەتلىك ئاي بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا ئاساسلىق نىشان قىلىنغانلار كاپىتال ئىگىلىرى، زىيالىيلار ۋە دىنىي زاتلار ئىدى. دەل شۇ كۈنلەردە جەنۇبتىن، شىمالدىن ھەر كۈنى دېگۈدەك پۇتىدا كىشەن، قولىدا كويزا، بېشىغا كۆزى بىلەن قوشۇپ كىيگۈزۈلگەن كۆك خالتا بولۇپ، خالتىنىڭ ئاستى بويۇن بىلەن قوشۇپ باغلانغان ھالدا تۇرمىگە ئەكىلىپ تاشلىنىۋاتقان ناھەق، بىگۇناھ بىچارىلەر بىان - سانا قسىز ئىدى.

تېخىمۇ نەپرەتلىكى شۇكى، يىراق ناھىيىلەردىن ماشىنا بىلەن ئېلىپ كېلىنگەنلەر ئىككى - ئۈچ سوتكىلاپ تەرەت قىلىدۇرۇلماي، تامبالغا تەرەت قىلغانلار كۆپ ئىدى. بەزىلەر بەدبۇيلۇقتىن قۇسۇپ، بېشىغا كىيگۈزۈلگەن خالتىلارنى توشقۇزۇۋېتتى. يەنە بەزىلەرنىڭ قولى ئارقىغا باغلانغانىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا تۇن كېچىلىرى تۇرمىگە يەتكۈزۈلگەن بىچارىلەرنى كامېرغا قاماش ئالدىدا پۈت - قوللىرىدىكى كىشەنلەرنى بوشىتىش، يوتقان - كۆرپىلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ تۇرمە كامېرلىرىغا ئاپىرىش ۋاقتىلىرىدا مېنى يارىدەمگە چاقىراتتى. مەن يارىدەمدە بولاتتىم. قىينالغانلىقتىن بەزىلەر بېشىدىن خالتىنى ئالغاندا يېقىلىپ چۈشۈپ، ئاغزىدىن قانلار ئېقىۋاتقاندەك ئەھۋاللارنى كۆرەتتىم. ئۇسسۇزلۇقتىن چاكىقاپ بىتاقەت بولغانلارنىڭ سۆزلەشكە دەرمانى قالمىغانىدى. غۇلاجىدىكى تۇرداخۇن باي

ئوغلى نۇرتاي، موللا هېلىم شەنجاڭ، نەجمدىن ئەزىزى (بۇرۇن مەن كۆرمىگەن ئادەملەر) ماڭا قاراپ: «سۇ بېرىشكە رۇخسەت بولسا سوراپ باققان بولسىلا، ناھايىتى ئۇسساپ كەتتۇق ئۇكام»- دېيىشتى. بۇ تەلەپنى تۇرمە باشلىقى «ۋاڭ»غا چىرايلىق جاۋابلىدى. بىلەن تەرجىمە قىلدىم. «ۋاڭ» مېنىڭ بىر چېلەك سۇ ئېپ چىقىپ بېرىشىمگە رۇخسەت قىلدى. يەتتە نەپەر ئادەم بىر چېلەك سۇنى ئىچىپ بولاي دېدى. بۇ بىچارىلەرنىڭ ماڭا ھەم «ۋاڭ» غا قاراپ، ئارقىمۇ ئارقا رەھمەت ئېيتىپ كۆز ياشلىرى بىلەن تەلمۈرۈپ قاراشلىرى ھازىرغىچە كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ. بۇ جەريانلاردا كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ، قۇلىقىم بىلەن ئاڭلىغان دەھشەتلىك ئەھۋالارنى بايان قىلسام كېچە - كۈندۈز سوراقتا ئېلىپ چىقىلىۋاتقان ئادەملەرنىڭ تۆھمەتلىك سوراق ئۇستىدە تارتىۋاتقان ئازابلىرىنى تەسەۋۋۇر قىلغاندا، ئىنسان قانداقمۇ تاقەت قىلىپ تۇرالىسۇن؟ ئەدناسى لەنتەن ياققان لۈكزىغا بىر مېتر ئۇزۇنلۇقتا پالاسۋاي تۆمۈرنى قىپقىزىل قىلىپ ئەكىرىپ، ئادەملەرنى دۈم ياتقۇزۇپ باغلاپ تاشلاپ، تېنىگە يېقىپ داغلىغاندا ئازابتا چىدىمىغان جاندىن چىققان ئاۋازغا، ئاسماندا ئۇچۇۋاتقان قۇشلارمۇ تاقەت قىلالماي پىرقىراپ كېتەتتى. بىر - بىرىگە ئوخشىمىغان ئازابلارنىڭ تۈرى 50 نەچچە خىل بولۇپ، تولىمۇ ۋەھشىلىك بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى.

مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە كامېرلارغا شىفەن توشۇپ يۈرۈپ، ئۆيدىن - ئۆيگە پوچتالیون بولغانلىقىمنى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتتۈم. مەسىلەن، نەجمدىن ئەزىزنىڭ خېتىنى ئىنىسى ئابلىزغا، ھاشىم شاكۈزۈكنىڭ خېتىنى موللا ھېلىمغا، ئىمىن ئاخۇنۇنىڭ خېتىنى بىر ئۆزبەككە يەتكۈزدۈم. بۇ ئەھۋاللار بولۇپ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن تۈن نىسپىدە تۇرمە باشلىقى مېنى ئويغىتىپ ئەگەشتۈرۈپ توپتوغرا باش جاللات لى فۇلىڭ قېشىغا ئېلىپ

كىردى (لى فۇلىڭ شېڭشىسەي بىلەن ياپونىيىدە بىر مەكتەپتە ئوقۇغان زالىم بولۇپ، ئۇنۇمچى تۇرمىسىگە تاشلانغان بارلىق بىگۇناھ خەلقنى تۇرلۈك ئۇسۇل ئاستىدا ئۆلتۈرۈشكە ھۆكۈم قىلدىغان ئىككىنچى شېڭشىسەي ئىدى). لى فۇلىڭ قانخور كۆزى بىلەن تىكىلىپ: «ئىزىز دېگەن سەنمۇ»- دېدى. مەن «خوش»- دېدىم. «گوۋدۇكشى، ساڭا ئىشەنچ قىلىپ گۇڭتۇلۇق ۋەزىپىسىنى بەرسەك سەن نېمە ئۈچۈن تۇرمە ئىچىدە پوچتالیونلۇق قىلىپ يۈرسەن؟ راستىڭنى ئېيت، قانچە كىشىنىڭ مەخپىيىتىنى يەتكۈزدۇڭ؟» دەپ كۆزۈمگە كىرىۋالدى. قارىسام ئەھۋال جىددىي، ناھايىتى قورقتۇم. ئىككى قولۇمنى ئىككى تەرەپكە سېلىپ تىك تۇراتتىم، تىترەك باسقان ھالەتتە كۆزلىرىمدىن تارام - تارام ياشلار ئاققۇزۇپ تۇرۇپ ئۈچ قېتىم خەت توشۇغانلىقىمنى، بۇ خەتلەردە ھېچقانداق مەخپىيەتلىكنىڭ يوقلۇقىنى ئېيتتىم، ھەم خەت توشۇغانلىق خاتالىغىم بىلەن بىر - بىرىنىڭ سالىمىنى يەتكۈزگەن خاتالىقىمنى ئىقرار قىلىپ يىغلاپ كەتتىم. رەھمىسى كەلدىمۇ قانداق، خازىچاڭلىق تۇرغان كانۇايغا: «تۇرمە باشلىقىنى چاقىرىپ؟» - دېدى. كانۇاي شۇئانلا تۇرمە باشلىقىنى چاقىرىپ كىردى. لى فۇلىڭ ۋاڭغا قاراپ: «بۇ ئىنىنىڭ پۈتىغا كىشەن سېلىپ قاراڭغۇ ئۆيگە سولاپ قوي، ئۇچ كۈن تاماق بېرىلمىسۇن!» دېدى. كانۇايدىن بىرى دەرھال بىلىكسىنى ئامبۇردا قىسقاندەك قاتتىق قىسىپ تارتىپ تۇردى. يەنە بىر كانۇاي گەدىنىمگە مۇشت بىلەن بىرنى سېلىپ، پۈتۈمغا 16 جىڭلىق كىشەننى سېلىپ قاراڭغۇ ئۆيگە سولاپ قويدى. يوتقان كۆرپىسىز قاتتىق تاختاي ئۇستىدە ئۇيقۇ يوق، ئۆزۈمگە ئۆزۈم تاپا - تەنە قىلىپ ياتتىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇچىنچى كۈنى ئاران بىر چىنە شىفەنگە ئۇلاشتىم. بەشىنچى كۈنى قاراڭغۇ ئۆيدىن ئېلىپ چىقىلىپ تۆتىنچى تۇرمىگە ئاپىرىلدىم. شۇ ياتقانچە سوراقسىز تۆت يىل ياتتىم. ئەسلىدە بىر يېرىم يىللىق كېسىلگەن بولسامۇ

مۇشۇ خىل سەۋەبلەر بىلەن ئالتە يىللاپ تۇرمىدە قىيىقبلىشىمغا ئۆزۈم سەۋەبچى بولدۇم. يەنە بىر تەرەپتىن لىۋۇلىنىڭ ئۆلۈمگە بۇيرۇش خەۋىدىن قۇتۇلۇپ قالدىم.

قامالغانلارنىڭ جازالىنىش ئەھۋالى بەكمۇ دەھشەت ئىدى. بەرىنچى قېتىم زىندان ئىچىگە ئىشىكتىن تاشلاشتا گەجگىسىدىن قاتتىق ئىتتىرىۋەتكەندە ماغدۇرسىز ئادەم ئالدىغا دۇم چۈشەتتى. ئىشكىلەرگە يوغان قۇلۇپلار سېلىنغان بولۇپ، زىنداندا كۈن ۋە تۈنلەردە سۇرلۇك جاراقلاشلاردىن يۈرەكلەر جىغىلدايتتى. ئۆينىڭ قاراڭغۇلۇقىدىن ئادەمنى دەرھال تونۇغىلى بولمايتتى. ئادەتتە مەھبۇسلارنى بىر سوتكىدا ئىككى قېتىم تەرەتكە ئېلىپ چىقاچقا ئۆينىڭ ئىچى تەرەتخانىدىن پەرقسىز ئىدى. بۇ خىل ئەھۋالدا ئادەملەر ئاغرىپ ئۆلۈپمۇ كېتەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چۈسى، پىت، بۈرگىدىن قېنىنالغانلىقتىن ئاك ئاتقۇچە ئۇيقۇ يوق ئىدى. ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ناھىيىلىرىدىن ئېلىپ كېلىنگەن قازاق قېرىنداشلارنىڭ پۈت - قولىدا كىشەن - كويزا بولغاچقا كىيگەن تېرە ئىشتانلىرى پۈتىنىڭ كۆچىدىن ھەربكەتلىنەتتى. بۇ يەردە يېتىپ كەتكەن - نى - نى زىيالىيلار، دىنىي زاتلار، ئىنقىلابىي قەھرىمانلار، مۇتەپەككۇر شائىرلار، ئادالەتپەرۋەر خىزمەتچىلەرنىڭ ئاھۇ نالىسى پەلەككە كۆتۈرۈلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ «ۋاي... خۇدا...» دېگەن ئىنچىكە ئاۋازدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان تاۋۇشلىرى، بەزى خەنزۇلارنىڭ «تىەننا!» دەپ تولغىنىشلىرى، شۇنىڭدەك ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئۆز تىللىرىدىكى پەريادلىرى سوراق ئازابىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. يېمەكلىكلەر ئەتىگەندە بىر غېدىر قايناق سۇ بىلەن بىرىدىن خام موما، چۈشتە داش قازاندا قاينىتىلغان جۇسەي سۇيى، كەچتە قايناقسۇ ياكى شىفەن بېرىلەتتى. بۇ شىفەننىڭ بىر قاچىسىدا يىگىرمە تالچە گۈرۈچ دانىسى سۇ ئىچىدە بىلىنىدەك ئۈيۇلەتتى. كۆكتاتنىڭ ئورنىغا ئاچچىق ھەم

قاتتىق لوبۇگەر قاتارلىقلار بېرىلگەچكە، تولا ئادەملەر ئاغرىپ ھاياتىدىن ئايرىلغانىدى.

سوراقتا ئېلىپ چىقىپ كېتىلگەنلەرنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ تۇراتتۇق. چۈنكى بەزىلەرنى دوختۇرخانىغا ئېلىپ چىقىپ كېتەتتى ياكى سوراقتا ئاچىقىپ كېتەتتى. ئاچىقىپ كېتىلگەنلەرنىڭ بەزىسىنى ئۈچ كۈن ياكى بىر ھەپتىدە ئېلىپ كېلەتتى. بەزىسىنى ئېلىپ كەلمەيتتى. كەلمىگەنلەرنىڭ يوتقان - كۆرپە، كىيىم - كېچەكلىرىنى ئاچىقىپ كېتەتتى ۋە ياكى شۇ ئۆيدە ياتقانلارغا تارقىتىپ بېرەتتى. مۇشۇنىڭدىن ئۆلگەن، ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى بىلىپ تۇراتتۇق، سوراقتا چىقىپ بىر ھەپتىدىن كېيىن كىرگەنلەرنىڭ ھوشسىز ھالدا تاشلانغانلىقىنى كۆرەتتۇق. مانا بۇ ئادەملەر ئىچىدە تەنلىرى داغلانغان، قول - پۇتلىرى باغلانغانلىقتىن جاراھەتلىرى كۆكىرىپ كېتىشتەك ئېچىنىشلىق ئەھۋاللار بولۇپ تۇراتتى. شۇنىڭدەك كېچىلەردە تۇنجۇقتۇرۇپ ئۆلتۈرۈش، لىۋداۋان جىرالىرىغا ئاپىرىپ تىرىك كۆمۈش قاتارلىق فاشىستلىق دېكتاتۇرا ئاستىدا نۇرغۇنلىغان ئادەملەر نابۇت قىلىندى. ئۇنداقلارنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى خانۇەيران بولۇپ، كۆزلىرىدىن ياش ئورنىغا قان ئاققۇزۇپ، ھەسرەت - نادامەت ئىچىدە قالاتتى.

مەن 4 - تۈرمىگە تاشلىنىپ ئىككى يىلدىن كېيىن (1940 - يىلى نويابردا) ياتقان كامېرنىڭ ئىشىكى ئېچىلىپ، مېنى چاقىرتىپ بېشىمغا خالتا كىيگۈزۈپ سوراقخانىغا ئېلىپ چىقتى. سوراقخانىغا كىرىپ بېشىمدىكى خالتىنى ئېلىۋەتكەندىن كېيىن قارىغۇدەك بولسام، بىر خەنزۇ ئەمەلدار بىلەن ھاشىم ھاجى دەيدىغان ژاندارما ئولتۇرۇپتۇ، خەنزۇ ئەمەلدار مېنىڭ قۇمۇلدا يولۇاسقا قارشى ياخشى خىزمەت قىلغانلىقىمنى قوشۇمچە قىلىپ، چۈشەنچە بەرگىلى باشلاپ، سورىغان سوئاللارغا تولۇق جاۋاب بېرىشىمنى ئۇقتۇردى. بۇنىڭغا قوشۇلۇپ ھاشىم ھاجى زەھەرخەندىلىك بىلەن: «ئەپەندىم، ئەمدى ئۇستىلىق قىلماڭ، ئەمدى

يوشۇرۇشقا تۇرۇن يوق، تولۇق جاۋاب بېرىش كېرەك» — دېدى. شۇئان مەن تاقەت قىلالماي كەتتىم. ئۇنىڭ بىزگە قىلغان دۇشمەنلىكى تۈپەيلى قامىلىپ، ئازاپلىنىپ ياتقان بولغاچقا غەزەپ بىلەن: «مېنىڭ سىياسەتكە دائىر ھېچقانداق ھەرىكىتىم يوق!»-دېدىم. بۇنى ئاڭلاپ ھاشىم شۇئان: «سېنىڭ قىلمىشىڭ يوقما؟ ئېيتمىساڭ ئەمدى كۆرسەن» — دېدى. جاندىن جاق تويۇپ تۇرغان، ئۆلۈم كۆزۈمگە كۆرۈنمەيدىغان بۇ ھالەتتە زەردەم تېخىمۇ تېشىپ: «ساڭا بېرىدىغان جاۋابىم يوق»-دېدىم. ھاشىم دەرھال ناگىنىنى چىقىرىپ: «ئاتمەن!» دېدى. «ئات!» - دەپ كۆكسۈمنى ئاچتىم. شۇ ئاندا خەنزۇ ئەمەلدار ماڭا بىر ۋاقىراپ ھاشىمدىن ناگاننى تارتىۋالدى. مەن شۇ چاغدا خەنزۇ ئەمەلدارغا قاراپ: «سورايدىغان سۆزۈڭ بولسا سەن سورا، مەن بۇ نىڭغا جاۋاب بەرمەيمەن»- دېدىم. خەنزۇ ئەمەلدار سوئال قويۇپ: «باۋدۇننىڭ ياپونىيىگە بېرىپ قانداق تەشكىلاتقا قاتناشقانلىقىنى ئېيت؟»-دېدى. بىلمەيمەن-دەپ جاۋاب بەردىم. «قۇمۇلدا قانداق تەشكىلات بار؟ شۇنىڭدەك ئەيسانىڭ چىقارغان ژۇرنىلىنى تارقاتتىڭمۇ يوق؟ تولۇق جاۋاب بەر؟» — دېدى. ئۇنىڭغا مەن: «قۇمۇلدا ھېچقانداق تەشكىلات يوق، تەشكىلات بارلىقىنى ئاڭلىغىنىمۇ يوق. ئەمما ئەيسانىڭ ژۇرنىلىنى ئۆچ سانىنى كۆرگۈنۈم راست. بۇنىڭدىن باشقا ئەھۋالنى بىلمەيمەن»— دەپ جاۋاب بەردىم. مېنىڭ بۇ جاۋابىمنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ھاشىم خەنزۇ ئەمەلدارغا ئېيتىپ: «بۇنىڭغا چارە كۆرۈش كېرەك، ئۆزلىكىدىن جاۋاب بېرىدىغان ئىشنى قىلىش كېرەك» - دېدى - دە، سىرتتىن ساقچىغا تۆت دانە خىشنى ئالدۇرۇپ كىرىپ ئىككى خىشنى تىك، ئىككى خىشنى يانتۇ ياتقۇزۇپ يۇكۈندۈرۈپ ئولتۇرغۇزۇپ، قولۇمنى كۆتەرتىپ قويدى. بەش مىنۇت تاقەت قىلالماي كۆزۈمگە قاراڭغۇلۇق تىقىلدى - دە، يىقىلدىم، قايتا يەنە ئولتۇرغۇزۇپ: «ئېيتامسەن يوقمۇ؟»-دېدى. «بىلمەيمەن» —

دەپ جاۋاب بەرگىنىمدىن كېيىن خەنزۇ ئەمەلدار مېنى باشلاپ بىر ئۆيگە ئېلىپ كىرىپ، تام تەرەپكە قارىتىپ قولۇمنى كۆتەرتىپ قويدى. شۇ تۇرغانچە ئۇچ سوتكا تۇردۇم. ئۇچ سوتكىدىن كېيىن مېنى كامېرغا قايتۇردى. بۇ ئۇچ سوتكىدىكى ئازاب ماڭا ئاسانغا چۈشمىدى. قولنى بىرەر سائەت كۆتۈرۈپ تۇرغاندىن كېيىنلا چىداش مۇمكىن ئەمەس ئىكەن. ئۇيقۇسىزلىقتىن يىقىلىپ، بېشىم تامغا تېگىپ، ئېغىر جاراھەتلىنىپ، ھوشۇمدىن كېتىپ كامېرغا كەلگەندە ئۆتۈكۈمنىڭ قونجىنى كېسىپ ئايالىرىمنى سالدۇرغانلىقىنى سەزمەپتىمەن.

تۇرمىلەردە كۆپرەك بىللە بولغان كىشىلىرىم، ئالتايلىق ئابدۇراخمان ھاجى، بۇ ئادەمنىڭ قامىلىش سەۋەبى ئابدۇغوپۇر دامولللىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىدىن گۇمانلانغان بولۇپ، تۇرمىدىلا يوقىتىلدى. شۇنداقلا ئۆزبېك زېرىپ قارى ھاجىم مەشھۇر ئالىم كىشى بولۇپ، يەتتە ئاي بىللە بولۇش جەريانىدا مەندە ھەر جەھەتتىن تەڭداشسىز تەسىراتلارنى قالدۇردى. ئۇ كىشى 1943 - يىلى بوشاپ چىقىپ كەتكەن. ئۇيغۇر، قازاق ۋە خەنزۇ مىللەتلىرىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك بىلىم ئىگىلىرى بىلەن بىللە بولۇش جەريانىدا ھايات ئۇچۇن لازىم بولىدىغان دىنىي، پەننىي ۋە ئەخلاقىي جەھەتلەردىن تەلىم ئېلىپ گويا كى مەكتەپتە ئوقۇغاندەك بولدۇم. تام مەشكە بور بىلەن خەت يېزىپ خەنزۇچە خەت ئۆگىنىپ، بىرقەدەر سەۋىيىگە ئىگە بولدۇم. بولۇپمۇ بىللە ئولتۇرغانلاردىن ھىلالىدىن ھاجى ئەزىزى، مىر ھامىت، باقى نىياز ھاجى، قاسىمجان قەمبىرى قاتارلىقلار بىلەنمۇ چوڭقۇر سىرداشلاردىن بولۇپ كەتتۇق. باقى نىياز ھاجىدىن باشقىسى 1942 - يىلى بوشاپ چىقتۇق.

بۇ جەريانىدا كامېردىن تۇرمە ئىچىدە ئەڭ كىچىك ئىشىنى تەلەپ قىلىپ، تەكرار يازغان ئىلتىماسىمغا بىنائەن سىساچۇ (تەپتىش باشقارمىسى) نىڭ باشلىقى، دۇبەن تەرجىمانى

خۇيزۇ ليۇ بېندى (ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدا ئېتىۋتىلگەن، بۇ زالىم شېك شىسەينىڭ جاللاتلىرىنىڭ بىرى ئىدى.) 1941 - يىلى 7 - ئايلاردا مېنى چاقىرتىپ، تەكشۈرۈش شەكلىدە مەندىن ئەرەپ، پارس ۋە قازاق تىلىدىن ئىستىھان ئالغىلى تۇردى. بىرقانچە سوئاللىرىغا جاۋاب بەرگىنىمدىن كېيىن مېنى كامېرغا قايتۇرغان بولسىمۇ ئۇچىنچى كۈنى يوتقان - كۆرپىلىرىمنى يۆتكەپ چىقىپ ئاز، دە بىر ئۆيگە ئورۇنلاشتۇردى. ئاندىن مېنى تەرجىمانلارغا قوشۇپ قويدى، تەرجىمانلاردىن نۇربەگ، مەھەممەت بەگ، پاساربەگ، ئۆزبېك ئەكبەر، ئىمىربەگ، خەتتات مامۇت ئەپەندى قاتارلىقلار بارئىكەن. بۇلار بىلەن بىر بۆلۈمدە ئىشلىدىم. مېنىڭ ۋەزىپەم ئۇچ ۋىلايەت تەرەپتىكى ئىشپىيونلارنىڭ قازاق تىل - يېزىقىدا بەرگەن مەلۇماتلىرىنى تەرجىمە قىلىش بىلەن بىرقانچە ئاي ئىشلىگەندىن كېيىن، ليو بېندى مېنى ۋاقىتلىق بۇ خىزمەتتىن توختىتىپ مېنى بىر زالىنىڭ ئېچىگە ئېلىپ كىردى. بۇ زالدا ۋىلايەت، ناھىيىلەردىن مۇسادىرە قىلىنىپ كەلتۈرۈلگەن كىتابلارنىڭ ساندۇقلاپ، تاغارلاپ دۆۋە لىنىپ تۇرغانلىقىنى كۆردۈم. ليو بېندىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە سىياسىي، دىنىي ۋە ئىجتىمائىي كىتابلارنى ئايرىپ، رەتلەپ چىقتىم. سان - ساناقسىز بۇ كىتابلارنى ھەر قانداق پەيلاسوپ لارنىڭمۇ كۆرۈپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى بۇ زالنى مۇبالىغە قىلىپ ئېيتقاندا كىتاب دېگىزى دېيىشكە بولاتتى. مەندەك چالا ساۋات ئادەمگە بەزى ئىشلار شۇ قەدەر تەسىر قىلدىكى، ئۆزۈم ئىلىم دېگىزىغا چۆمۈپ كەتكەندەك بولدۇم. چاغىتاي يېزىقىدا قازان باسمىسىدا بېسىلغان ئەرەپ، پارس، ئوردۇ، تۈرك، تاتارچە ۋە باشقا ئەللەر تىلىدىكى ئەسەرلەر، نەشرى قىلىنغىلى ئىككى - ئۇچ ئەسىر بولغان كىتابلار تۇم - تۇم، جىلد - جىلد دۆۋىلىنىپ ياتاتتى. گۈزەل سەنئەتلىك ھەرپە لەردە نەشرى قىلىنغان قول يازمىلار، ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن

كىتابلار بولۇپ، ئۇچ ئاي رەتلىگەن بولسامۇ ئاران يۈزدە يىگىرمە پىرسەنتىنى تۈگىتەلەپتىمەن. مۇشۇ ئاردىدا مېنىڭ تۇر- مىدىن بوشاش ۋاقتىم توشۇپ قالدى. كىتابلارمۇ زالنىڭ ئىچى- دە شۇ پېتى قالغانىدى. ئاڭلىشىمچە، كېيىن زالىم شېك شىسەي بۇلارنى قېچىش ئالدىدا لیۇداۋانغا ئېلىپ چىقىپ بېنزىن چېچىپ كۆيدۈرۈپ تاشلاپتۇ.

بۇ مۇدھىش ئۆتمۈشتىكى رېئاكسىيون قارا ھاكىمىيەتنىڭ خەلق ئۈستىدە يۈرگۈزگەن زۇلمى نىمىدىگەن ئېچىنىشلىق - ھە! بۇ چىدىغۇسىز تارتقان ئەلەمنى ئاڭلىغان ھەر بىر ۋىجدان قانداقمۇ ئۇنتۇلۇپ كەتسۇن؟! ...

يۇقىرىدا مەن تەرجىمانلىققا تونۇشتۇرۇلۇپ، ئىشلىگەن خىزمەتلىرىمنىڭ داۋامىغا كەلسەم، ئۈرۈمچى ۋە ئالتايلاردا بولۇپ، تەرجىمە قىلغان ماتېرىياللارنىڭ قارا روھىدىن شۇ نەرسە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇكى، ئۇلار پۈتۈنلەي خەلقنىڭ بېشىنى يېيىش، قېنىنى ئىچىش ۋە مال - مۈلكىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خىل تەرجىمە ماتېرىياللاردا ئاجايىپ، كىشى لەر ھاڭ - تاڭ قالغۇدەك، بولىدىغان ۋە بولغۇسى خەلق ئۈستى دىكى دەھشەتلىك ئەھۋاللارنى كۆرگەن ۋاقىتلىرىمدا گاھى ئې چىنىپ، گاھى غەزەپلىنىپ، يىغلاپ ۋە مەيۈسلىنىپ كەتكەن چاغلىرىمۇ بولدى.

1942 - يىلى 16 - ئىيۇل كۈنى سىياچۇنىڭ تەرجىمانلىق بۆلۈمىدە ئىشلەۋاتقان لى يېڭچى (سابىق گومىنداڭ گۇەنلىچۇنىڭ باش باشلىقى) نىڭ كانتۇنىيە كىرىپ مېنىڭ باشقارمىدىن چاقىرىلغانلى قىمنى ئېيتتى. باشقارمىغا كىرسەم لى يېڭچى، جاڭ گۇاڭچېيەن، لیۇ بېندى قاتارلىق ئۇچ جاللات ئولتۇرۇپتۇ. لى يېڭچى ماڭا قاراپ: «سېنىڭ ئىلتىماسىڭنى دوبەنگە يوللىغانىدۇق، دوبەن قوبۇل كۆرۈپ كەچۈرۈم قىپتۇ. سېنىڭ خاتالىقىڭ كۆپ بول- سىمۇ ساڭا بۇگۈن كەڭچىلىك قىلىندى. مۇشۇ سائەتتىن ئېتى-

بارەن بوشتىلدىڭ» — دېدى. ئاندىن لىۋ بېندى: «سەن قامالغاندىن كېيىن نۇرغۇن ئادەملەرنى كۆردۈڭ، تەرجىمانلىقتا نۇرغۇن مەخپىي ماتېرىياللارنى يازدىڭ. تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن تىنچ يۈر، كوچىغا چىقىپ تۇرمە ئەھۋالىدىن سۆزلىسەڭ بېشىڭ بىلەن جاۋاب قىلسەن — بىلدىڭمۇ؟» — دەپ ئاگاھلاندۇرىدى. ئىپادە بىلدۈرگۈنۈمدىن كېيىن بېسىپ تەييار قىلىپ قويۇلغان ھۈججەت بارئىكەن، قول قويدۇم. ئۇلارمۇ قاپقىدىن چىقىرىلىشىم ئۈچۈن قولۇمغا قەغەز يېزىپ بەردى. خوشاللىقىمدىن شۈكرى ئېيتىپ تەرجىمان يولداشلار بىلەن خوشلاشقىلى كەردىم. ئۇلار قۇچاقلىشىپ مەن بىلەن خوشلاشقان ھالدا يىغلىشىپ قالدى. دېمەك شۇ كۈنى بوشۇتىلىشقا قارار قىلىنغان 60 نەچچە ئادەم بىلەن بىرگە بوشتىلدىم. بۇ مېنىڭ 30 يېشىمدا قامالىپ 36 يېشىمدا بوشتىلىشىم بولسىمۇ، شۇ چاغدىكى چەكسىز خوشاللىقىم شۇ بولدىكى، ئەگەر شۇ نۆۋەت بوشتىلمىغان بولسام شېكىسپېرنىڭ ئاخىرقى ۋەھشىيلەشكەن باسقۇچىدا زىيانكەشلىككە ئۇچرىشىم شەكسىز ئىدى. مەن گەرچە ھۆرلۈك ۋەشاتلىقتا ئۇلاشقان بولساممۇ، ئەپسۇسكى قۇمۇلدا بىللە قولغا ئېلىنغان ئىككى نەپەر سەبدىشىم شېكىسپېي قولىدا نابۇت قىلىنىدى.

قارا قاپقىدىن چىقىشىم ئۈچۈن قولۇمغا بېرىلگەن قەغەزنى ئېلىپ، كوچىغا چىقىپ مەپىگە كىرا قىلدىم. چۈنكى ئۇ چاغلاردا ئۇرۇمچى كوچىسىدا ئاپتوبۇسلار يوق بولۇپ، كىراكەش خادىك ھارۋا ۋە مەپىلەر بولاتتى. مەن مەپىدە ئولتۇرۇپ نەنگۇەندىكى ئابدۇرېھىم ھاجىنىڭ سارىيىغا كەلدىم. سارای ئازادە بولۇپ، ئۇستى يېپىق ئىدى. ئوتتۇرىغا قويۇلغان چوڭ كارىۋات ئۇستىدە ئىككى نەپەر چوڭ ياشلىق كىشى چاي ئىچىشىپ ئولتۇرۇپتۇ. مەن كىرىپ بۇ كىشىلەرگە سالام قىلدىم. كېيىملىرىم كونا، پۇتۇمدا خەي بارئىدى. ماڭا بىرلا قارىغان كىشى مېنىڭ تۇر-

مىدىن يېڭى چىققانلىقىمنى بىلىۋالالايتتى. سارايۇەن مېنى كارىۋاتقا تەكلىپ قىلىپ، نەرسە - كېرەكلىرىمنى خىزمەتچىنىڭ ئېلىشىغا بۇيرۇدى. ئاندىن مەن كارىۋاتتا ئولتۇردۇم. بۇ كىشىلەرنىڭ يەنە بىرى كېرىم ھاجى دېگەن كىشى ئىكەن. بىر پىيالە چاي ئىچكىنىمدىن كېيىن سارايۇەن ئابدۇرېھىم ھاجى دېگەن كىشى ماڭا قاراپ: «بىر ھارغاندىن گەپ سورىما دېگەن گەپ بار ئۇكام، شۇنداق بولسىمۇ سوراپ قويای، تارتىنماي دېسىلە، نەدىن كەلدىلە؟!» - دېدى. «تۇرمىدىن» دەپلا كۆزۈمگە ياش كەلدى. «مۇبارەك بولسۇن» — دەپلا ئورنىدىن قوزغىلىپ ھەر ئىككىسى گەپ سوراشقا باشلىدى. ئۇلار ئىسمىمنى، يۇرتۇمنى، نەدىن قولغا ئېلىنغانلىقىمنى سوراشتى. جاۋابەن سۆزۈم ئايانغلاشماي تۇرۇپ: «سىلە مەلىكخانىنىڭ ئاكىسى بولامدىلا» — دېدى. مەن «شۇنداق»، دېدىم. ئۇ كىشى چۆچۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ: «بىز ئۆزلىرىگە قۇدا بولىمىز» — دېدى. دەرھال سەزدىم. «سىگىلم مۇشۇ ئائىلىگە تۇرمۇشلۇق بولغان ئوخشايدۇ» دېگەن خىيالغا كەلدىم. مۇشۇ سۆز ئۈستىدە تۇرغۇنىمىزدا سارايغا چەت ناھىيىدىن كەلگەن بىر مېھمان سۆھبىتىمىز ئۈستىگە كېلىپ سۆزىمىزنى چالا - پۇلا ئاڭلاپلا ماڭا قاراپ: «سىلە ئايسىخان ئاچامنىڭ ئوغلى بولامدىلا؟»—دېدى. بۇنىڭغا ھاڭ - تاڭ بولۇپ تۇرۇشۇمغا ئۇ كىشى مېنىڭ ئۆگەي دادامنىڭ ۋە سىگىللىرىمنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ :«ئۇلار ھەممىسى سالامەت، مەن بۇگۈن كېچە قابا ناھىيىسىدىن كەلدىم. ئۇ يەردىكى تۇغقانلارنىڭ ھەممىسى سىلىنىڭ گەپلىرىنى قىلىپ يىغلايدۇ» - دېگەن گەپلەرنى قىلدى. بۇ ئۇشتۇمتۇت خەۋەرلەر مېنى ئەجەپلەندۇرۇپلا قالماي، يۈرەكلىرىمنى ئۆرتەپ تاشلىدى. چۈنكى تۇغقانلىرىم ئەسلىدە مانا ستا قالغانىدى. قانداق قىلىپ قابا ناھىيىسىگە بېرىپ قالغانىدۇ دەپ ھەيران قالدىم. بۇ خەۋەرنى ئېلىپ كەلگۈچى باقى دېگەن كىشى ئىدى. ئەھۋالنى تەپسىلى ئۇققىنىمدىن كېيىن بىر قەدەر

خاتىرجەم بولدۇم. ئاندىن كېرىم ھاجى بىلەن ئابدۇرېھىم ھاجى ئىككىسى مېنى قورۇسىغا باشلاپ باردى. مېھمانخانىغا كىرگىنىمىزدىن كېيىن كېرىم ھاجى مېنى ئايالىلار قورۇسىغا باشلاپ كىرىپ — «مەلىكىخان» دەپ چاقىردى. بۇ ئاۋازنى ئاڭلىغان سىڭلىم يۈگۈرۈپ ئۆيدىن چىقتى. «ئاكىلىرى كەلدى، سۆيۈنچە بەرسىلە» — دېدى. شۇئان سىڭلىم بىلەن ئىككىمىز ئېسىلىشىپ يىغلاشتۇق. سەككىز يىل جۇدالىق شۇنىڭدەك مېنىڭ گۆر ئاغزىدىن قايتىشىم بىز ئۈچۈن چەكسىز، خۇشاللىق ۋە مۇبارەك سائەت ئىدى. شۇنىڭ بىلەن مەن بۇ خانىدا بىرنەچچە كۈن مېھمان بولدۇم. ئەمما يەنە بىر قايغۇلۇق خەۋەرنى ئاڭلاپ يۈرۈكىمگە جاراھەت تامغىسى بېسىلدى. دېمەك ئىككىنچى كۈنى ئۇرۇمچىكوچىسىغا چىقسام قۇمۇلدىن كەلگەن يېقىن بىر بۇرادىرىم ئىمىن مەزىن دېگەن كىشى يولۇقۇپ، قۇمۇلدىكى بالا-چاقا ۋە يار بۇرادەرلەرنىڭ ئامانلىقىنى ئېيتىش بىلەن سۆز ئاخىرىدا تۆت ياش ۋە ئىككى ياشتا قالغان ئىككى ئوغلۇمنىڭ قىزىل چىقىپ ۋاپات بولۇپ كەتكەنلىكىنى ئېيتتى، ماڭا غەم چۈشتى، قانداق قىلىشىم كېرەك؟!... قۇمۇلدا ئايالىم بىلەن قىزىم، ھاماچىلىرىم بار. قۇمۇلغا بېرىشىم كېرەكمۇ ياكى ئانام ۋە قېرىنداش تۇغقانلىرىمنىڭ قېشىغا بېرىشىم كېرەكمۇ - دېگەندەك چوڭقۇر خىيالىلار ئىچىدە ئاخىرى ئانا مېھرى غالىپ كەلدى، قاباغا بېرىش قارارىغا كەلدىم. شۇنىڭ بىلەن ئۈرۈمچىدە ئازراق تۇرۇپ سىڭلىمنىڭ خىراجەت يارىدەم بېرىشى بىلەن ماناسقا باردىم. مانىستا نەۋرە ئاچام مەريەمخان يارىدەم قىلىپ بىر ئات بىلەن يولغا سالدى. مانىستا بىر كىشى بىلەن ھەمراھ بولۇپ يولغا چىققانىدىم. ئۇ چاغدىكى قاتناشنىڭ يامانلىقى! ساۋەن، شاۋگەينى بېسىپ ماڭغاندا مەنزىللەردە چۈشكۈن يوق. ئەڭ دەھشەتلىك يېرى شۇكى، يولدا كۈن - تۈن چايانىدەك چاقىدىغان كۆكۈيۈن، پاشىنىڭ دەستىدىن نە ئاتقا، نە ئادەمگە ئارام بولسۇن. كۈرمىگىلىغان ئازاب بىلەن بۆرچىن

ناھىيىسىگە يەتتۇق. بۇ ناھىيىنىڭ خەلقى ئاساسەن قازاق مىللىتىدىن ئىبارەت بولسىمۇ بازىرىدا ئاندا - ساندا ئۇيغۇرلار بارىكەن. كوچىلىرى قۇملۇق، بەكمۇ رەتسىز ئىدى. بۇ جەرياندا بۆرچىندىن قاباغا ناھىيىسىگە ماڭارىپ خىزمىتى بىلەن بارماقچى بولغان ئابدۇكېرىم مەھمۇدوۋقا ھەمراھ بولۇپ قاباغا باردىم.

ئىت ئۆۋۈسىدىكى ئىشلار

قاباغا كېلىپ ئاتا - ئانام، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىم بىلەن كۆرۈشۈپ بىر يىل بىكار تۇرغاندىن كېيىن، 1943 - يىلى ئالتايغا بېرىپ كىچىكىرەك بولسىمۇ تىجارەت قىلاي دېگەن ئوي بىلەن ئالتايغا باردىم. ئالتايدا نوپۇزلۇق كىشىلەردىن مۇنەۋۋەر باي، مامۇت ياقۇپبايۇۋ، مەھەممەت تۆمۈر بايۇۋ، ئىمىن قۇربانى، ھوشۇر ھاجى، خىلىل تۇردى، تۇزسۇنتاي، خالىق ساقى، مەھەممەت قۇربان، ئەغزەم، ئاق موللا، ئىبراھىم قارى، ھۈسەيىن ئاخۇن، قاسىم بەختىيارى قاتارلىق زىيالىلار بىلەن تونۇشۇشقا باشلاپ، بەزى يولداشلارنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن ھۈسەيىن ئاخۇننىڭ دۇكىنىدا ئۇچتىن بىر ئۇلۇش پايدىغا شېرىكەتچىلىك قىلدىم. بۇ يولداشلار يازنىڭ ئىسسىق ۋاقىتلىرىدا ئارال ئىستىراھىتىگە بارىدىكەن. ئارال، ئالتاي بازارى ئىچىدىن شاۋقۇن سېلىپ ئاقىدىغان قىران دەرياسىدا بولۇپ، بۇ دەريانىڭ باش ۋە ئاياغلىرىدا ئىككىگە ئايرىلىپ ئاقىدىغان جايلىرى بارىكەن. دەريا ئىككىگە ئايرىلغان جايلارنىڭ ئوتتۇرىسى مەنزىرىلىك بۇك - باراقسان بولۇپ، تۇرلۇك دەرەخلەر، ھەرخىل گۈللەر ئېچىلغان جەننەتكە ئوخشاش بوستان ئىكەن. مېنى يولداشلار ئارىغا ئېلىپ ھەر ھەپتە ياكى ئون كۈندە بۇ بوستاندا قۇزا، قىمىز، كاۋاپ، پولو، پىتىرمانتا يېيىشىپ، دۇتار، تەمبۇر چېلىشىپ، ئىچىملىكلەر ۋە خۇشچاقچاقلار بىلەن ئولتۇرۇ-

دىغان ئولتۇرۇشلىرىغا قاتناشتۇردى. بىر قېتىملىق ئولتۇرۇشمىزدا ھاۋا بەكمۇ ئىسسىق ئىدى. مەرھۇم قاسىم بەختيارى ماڭا قاراپ: «كەم سۆز ئىكەنلا، قورقمىسىلا، بىزنىڭ ئىچىمىزدە يامان ئادەم يوق» - دېدى. لېكىن مەن بەزىلەردىن گومانلانىدىم. چۈنكى مەن ئۇرۇمچى سىياسىيۇنلىرىنىڭ تەرجىمان بولغان ۋاقتىمدا جەنۇب ۋە شىمالدىن كەلگەن ئىشپىيونلارنىڭ ماتېرىياللىرىنى كۆپ كۆرگەنىدىم. شۇڭا مەن شۇ كۈندىكى ئولتۇرۇشتىن كېيىن بۇ ئولتۇرۇشتىن چېكىنىدىم. يولداشلار مېنى تەكرار تەكلىپ قىلغان بولسىمۇ، مەن يەنىلا قاتناشمىدىم. بىر كۈنى مەرھۇم بەختيارى بىلەن قۇربانى ئۆچمىز ئولتۇرغاندا مەن نېمە ئۈچۈن قاتناشمايدىغانلىقىمنى ئوچۇق ئېيتتىم. بۇ ئىككىسى ماڭا بىزنىڭ ئارىمىزدا ئۇنداق دەيدىغان ئىشپىيونلار يوق دەپ چۈشەندۈردى.

«يېتمىنىڭ ئاغزى ئاشقا تەگسە، چىشىغا تاش تېگەر» دېگەندەك، ئەمدىلەتىن دۈكانغا ئېرىشىپ مۇنداق كېيىنىكى ھايا تىمنىڭ ئۇيغۇر گۈلى ئېچىلىشىغا ئىشەنچ ھاسىل قىلىپ تۇرغان كۈنلىرىمىدە، يەنى 1943 - يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا دۈكان ئالدىغا بىر تونۇش قازاق خىزمەتچى كېلىپ مەن بىلەن سالاملاشتى. ئۇ كىشى: «مېنى تونۇدىڭىزمۇ» - دېدى. مەن - ھەئە، ئۇرۇمچى ساقچىدا بىر - ئىككى قېتىم كۆرگىنىم ئېسىمدە - دېدىم. ئۇ ماڭا: «مېنىڭ ئىسمىم ئىلمۇكەن، خىزمەت بىلەن كەلدىم» دېدى. مەن ياخشى بوپتۇ، دېدىم. بىز پەقەت شۇنچىلىك سۆزلەشتۇق. ئەتىسى دۈكاندا ئولتۇرغىنىمدا ئالتاي ۋىلايەتلىك جىڭسا جۇينىڭ ساقچىسى مۇھەممەت تاز دېگەن كىشى سالام قىلىپ يېنىمغا كېلىپ يېقىن ئولتۇرۇپ مەخپى تاۋۇشتا: «بۈگۈن سائەت ئۈچتە جىڭسا جۇيگە بېرىپ قايتسىلا، لى جۇيجاڭنىڭ گېپى بارىكەن» — دېدى. (لى جۇيجاڭ دېگىنى باش كېسەر قانخور جاللات لى فىڭيىڭ بولۇپ ئازادلىقتىن كېيىن تۇرپاندا

باستۇرۇلغان). «بولىدۇ» - دېدىم. ئۇ تاز كېپتىپ مېڭەمدىن بىر تۇتۇن چىققاندەك بولدى - دە، تېنىمگە تىترەك يامىشىپ تۇرلۇك خىيال ۋە ئەندىشىگە چۆمدۇم. بۇ ھەقتە مەن ئىككى خىل ئويغا كەلدىم: بىرى مېنىڭ ئەسلى يۇرتۇم ماناس ئىكەنلىكى ئېنىق، شۇڭا مېنىڭ ئالتاي چېگرىسىغا كېلىپ قېلىشىمدىن گۇمانلانغانىدۇ. ئەگەر كەت دېسە نېمە دېيىشىم كېرەك ياكى يوق باھانىلار بىلەن قاماپ قويارمۇ، دېگەندەكلەردىن ئىبارەت. شۇنداق قىلىپ شېرىكىم ھۈسەيىن ئاخۇنغا ئەھۋالنى ئېيتىپ قويۇپ سائەت ئۈچتە جىڭسا جۇيگە باردىم. خەۋەرلىشىش بۆلۈمى ئارقىلىق جاللات لى فىڭيىڭ پېنىغا كىرىشىمگە، ئولتۇرۇشۇمغا ئىجازەت بەردى. «مەن لى جۇيجاڭ بولىمەن، بۇ كىشى ۋالىي پىڭ جۇەنيۈەن بولىدۇ» - دېدى. ئاندىن تاماكا چېكىشىمگە ئىجازەت بەردى، چاي قويۇلدى، ئالتايغا كېلىشىم ۋە ئائىلە ئەھۋالى قاتارلىقلار سورالغاندىن كېيىن: «ئاڭلىساق سىز ئۇرۇمچى سىياسىيۇدا ئىشلەپتىكەنسىز، بىزنىڭ سىزنى چاقىرتىشىمىز، سىزگە ئېھتىياجىمىز چۈشۈۋاتىدۇ. ئىدارىمىزدا تەرجىمان يېتىشمەيدىكەن، سىز قازاق تىلىنى چۈشىنىدىكەنسىز. بىر مەزگىل تەرجىمان بۆلۈمىدە يارىمىدە بولۇشىڭىزنى تەكلىپ قىلىماقچى، قانداق قارايسىز؟» — دېدى. بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ بىرئاز خاتىرجەم بولغان بولسامۇ، ئەمما ماڭا بۇ گەپ نىجاسەتتىنمۇ سېسىق پۇرايتتى.

مەن ئۇنىڭغا: «جۇيجاڭنىڭ تەكلىپىگە رەھمەت، يارىمىلىشىم ئىشلىسەم بولاتتى. ئەمما تۇرمۇشتا قىينىچىلىقىم ناھايىتى ئېغىر، ئۆتكەندە قولغا ئېلىنىشىم بىلەن ئىقتىسادىمۇ مۇسادىرە قىلىنىپ كەتكەن، ھازىر قول ئىلكىمىدە ھېچنەرسە بولمىغاچقا ئەمدىلەتىن قەرز پۇل تېپىپ تىجارەتكە كىرىشكەنىدىم. مۇمكىن بولسا ئۆزرەم قوبۇل كۆرۈلسە» - دېدىم. پىڭ جۇەنيۈەن گېپىم ئايالاشماي تۇرۇپلا: «بوپتۇ، يېرىم كۈن يارىمىلىشىڭىز

پۇتۇن مائاش بېرىڭلار» - دېدى. لى جۇيجاڭ: «بولىدۇ» - دېدى. مەن بۇنى رەت قىلىشتىن قورقۇپ ماقۇل دېيىشكە مەجبۇر بولدۇم. ھۇسەيناخۇن بىلەن بولغان شىركەتچىلىكتىن ئايرىلدىم. ئىنسىغا كىچىك تەنزە ھېسابىدا بىر دۇكان ئېچىپ بېرىپ ئۆزۈم ھەر كۈنى يېرىم كۈن جىگسا جۇيگە قاتارايدىغان بولدۇم. ئالتە ئايغا قەدەر پۇقرا كىيىمى بىلەن ئىشلەپ كەلدىم. پۇتۇن مائاش بىلەن تەمىنلىنىپ تۇردۇم. ئىشلىگەن ئورنۇم جىگسا جۇينىڭ سىياسىي بۆلۈمى بولۇپ، 2 - بۆلۈم دەپ ئاتىلاتتى. بۇ بۆلۈم قانخورلۇق، قاماش، جازالاش ۋە ئىشپىيونلارنى ئىشلىتىشتەك ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، بىرىنچى باشلىقى باش كېسەر جاللات لى فىڭيىڭ ئىدى. مۇئاۋىنى فۇپىڭيۇڭ (شىبە) ئىدى، ئۇ تەرجىمان بۆلۈمىگە ئاساسلىق باشلىق بولۇپ ئىشپىيونلاردىن كەلگەن ماتېرىياللارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ تەرجىمانلارغا بېرەتتى. بەزى ماتېرىياللارنى بىزگە كۆرسەتمەي ئۆزى تەرجىمە قىلاتتى.

مۇشۇ ئەھۋال ئاستىدا، مەن ئالتاي بازار ئىچى ۋە قىردا ياشاۋاتقان كىشىلەر بىلەن ۋىلايەتكە قاراشلىق ساقچى ئورۇنلىرىدىن ئەۋەتىلگەن ئىشپىيونلارنىڭ ماتېرىياللىرىنى تەرجىمە قىلىشقا كىرىشتىم، شېڭ شىسەي ئىشپىيونلىرىنىڭ ھەربىتى توغرىسىدا بىر ئەھمىيەتلىك مىسال قىلسام، 1937 - يىلى 1 - تۇرمىدىكى ۋاقتىمدا شېڭ شىسەينىڭ خۇ فامىلىلىك كاتىپى بىلەن بىر مەزگىل بىر كامېردا بولغانىدىم. سىياسىي ئەھۋاللاردىن سۆزلىشەتتۇق. ئۇ: «شېڭ شىسەينىڭ سۇيىقەستلىك پىلانى ناھەق ئادەم ئۆلتۈرۈشتىن ئىبارەت. ئۇ خەلق ئامىسىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن 30 كىشىگە بىر ئىشپىيون قويۇپ، داۋامىنى رازۋىت قىلىشقا گۇڭئەن گۇەنلىچۈنى مەسئۇل قىلغان» دېگەن سۆزنى قىلغانىدى. مەن بۇ گەپنى ئاڭلىغىنىمدا ئانچە ئېتىبار قىلمىغان بولسامۇ، كېيىن ئالتاي جىگسا جۇينىڭ تەرجىمان

بۆلۈمىدە ئىشلىگەن ۋاقتىمدا ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ ئاندىن ئىشەندىم. ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ مەركىزىي بولغان سارسۇمبە ناھىيىسىدە بارماق بىلەن ساناشقا بولىدىغان، خەلق ئۈستىگە قويۇلغان ئىشپىيونلار خۇددى «سەپەر ئېيىدا جاھانىي جەن باسارمىش» دېگەندەك ھەممىلا يەرنى قاپلاپ كەتكەنىدى. بۇ ئەھۋالدىن: يۇقىرىقى 30 ئادەمگە بىر ئىشپىيوننىڭ بارلىقى ھەققەتەن راست ئىكەنىدىم. ئىشپىيونلارنىڭ ماتېرىياللىرىنى تەرجىمە قىلىش جەريانىدىكى ئىسپاتلاردىن تۆۋەندىكى بىرقانچە مىسالارنى دېمەكچىمەن: ئۇرۇمچى سىياسىي ئىشلىگەن ۋاقتىمدا ئىككى تەرجىمان «پالاقاق» دېگەن سۆزنى نېمە دەپ تەرجىمە قىلىدۇ، دەپ كۆلۈشتى. نېمە گەپ دېسەم، خوتەندە بىر ئىشپىيونىڭ يازغان ماتېرىياللىدا بىر كىشى يەنە بىر كىشىگە: «بۇ دوبەن دېگەن زالىم يەنە قانچە يىل ئولتۇرار؟ يەنە ئىككى يىل ئۆتسىدىغان بولسا زامان قەھەتچىلىك بولۇپ، ئادەملەر ئاشقا زار بولىدۇ، ئاچ قالغان توخۇنىڭ كۆنىگە قالىدۇ، تۇ - تۇ دەپ قىچقارغاندا بىچارە توخۇ پالاقاق - پالاقاق قىلىپ يۇمىلىنىپ كەتكەندەك كۆن كېلىدۇ» دېيىلگەن. مانا بۇ ئىشپىيونىڭ ماتېرىياللىدىن خەلق نەقەدەر قورقۇنچ ئىچىدە تۇرغانلىقىنى ۋە زۇلۇمنىڭ چېكىدىن ئاشقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. يەنە بىر خىل ئەھۋال: ئالتاي بازىرىدا نوپۇزلۇق ھوشۇر ھاجى، ئەمەت باقى ھاجى، مامۇت قاراجى دېگەن چوڭ ياشلىق ئادەملەر بولۇپ، ھوشۇر ھاجىنىڭ مامۇت قاراجىغا دېگەن سۆزلىرىنى (مەخپى ئىسمى زىدۇڭ) ئىشپىيون بەرگەن ماتېرىياللاردىن تەرجىمە قىلدىم. مەزمۇنىدا: «پالانى كۈنى، پالانى سائەتتە دۇكان ئالدىدا ئولتۇرۇپ پاراڭلىشىپ ھوشۇر ھاجى شۇنداق دېدى: بۇ شېڭ دوبەن دېگەن زالىمغا خۇدا زاۋالمۇ بەرمىدى. يا بۇ كاپىرنى ئۆلتۈرۈۋېتىدىغان بىرەر ئۇغۇل بالا چىقمىدى» دېيىلگەن. بۇ چاغدا مامۇت ھاجى ھوشۇر ھاجىنىڭ سۆ-

زىنى قۇۋۇەتلەپ: «شۇنى دېمەملا، شۇنداق بولغاندا خەلق بىر چوڭ بالايى - ئاپەتتىن قۇتۇلغان بولاتتى» دەيدۇ. دېمەك هوشۇر هاجىنىڭ سۆزى هەق سۆز بولۇپ خەلق ئۇستىدىكى مسلمسز جەۋىر زۇلۇمنى بىلدۇرسە، «زىدۇڭ» ئىشپىيونىنىڭ سېتىلما خەلق خائىنى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئەمما بۇ ماتېريالنى تەرجىمە قىلغان بولساممۇ تارتمامدا ساقلاپ بىر هەپتىگىچە تاپشۇرمىدىم. ئېهتىيات قىلىپ، يوقاتماي ماتېريالىلار ئارىسىدا ساقلاپ 20 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن يوقاتتىم. ئەگەر بۇ ماتېريالنى شۇ ۋاقىتتىكى شارائىتتا يۇقىرىغا تاپشۇرغان بولسام هەر ئىككى هاجى يوق دېگەن گەپ. مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندە بۇ ئەهۋالنى مەرهۇم هوشۇر هاجىغا ئېيتقانىدىم، ئورنىدىن تۇرۇپ پىشانىمگە سۆيۈپ، يىغلاپ تۇرۇپ دۇئا قىلدى. مەن بۇ سىرنى هېچكىمگە ئېيتماسلىق توغرىسىدا تاپىلىدىم. ئەگەر سىزلىپ قالسا مېنىڭ هايات ممۇ خەۋپلىك بولۇشى تەبىئى. تەرجىمانلىق قىلىش جەريانىدا ئالتاي بازار ئىچىدىكى ئۇيغۇر ۋە قازاق ئىشپىيونلارنى تونۇشقا باشلىدىم ۋە بەزىلىرىنى قەلبىمدىن تونۇدۇم. ئىشپىيونلارنىڭ ئىسمى هەر خىل بولۇپ، قۇچقاچ، قەلەم، تۇيغۇن، زىدۇڭ، نامەن ۋە باشقىلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئازساندىكى ۋېجدان ئېگىلىرى ئىشپىيون بولۇشقا نارازى ئىدى. ئەمما ئۇلارنى ئىشپىيون بولۇشقا مەجبۇر قىلاتتى. بەزىلىرى ماتېريال يازماغانلىقتىن گۇمانلىق ئۇنسۇرلار تىزىمغا كىرگۈزۈپ ئۇستىدىن رازۋىت قىلاتتى. هاپىز ناملىق بىر تاتار يىگىت ئىشپىيونلىققا مەجبۇر قىلىنغانلىقتىن ۋېجدان ئازابىغا چىدىماي ئېسىلىپ ئۆلۈۋالدى. شۇ ۋاقىتتا مەن بىلەن بىر خۇيزۇ تەرجىمان ئىشپىيونلارنىڭ كۈندىلىك بەرگەن مەلۇماتىنى تەرجىمە قىلىشقا يېتىشەلمەي كېتەتتۇق.

1943 - يىلىنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن باشلاپ شېڭ شىسەينىڭ

راسا غالجىرلاشقان ۋاقتى بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈپ كۆزنگە قان تولغان بىر ۋاقىتتا مەن جىڭسا-جۇيدىكى تەرىمانلىقتىن يىرگەندىم. ئەمما يەنە بىر جەهەتتىن مېنىڭ جىڭساجۇيدە ئىشلىگەنلىكىم ناهايىتى ياخشى بوپتىكەن. چۈنكى مەن تەرجىمانلىق قىلىش جەريانىدا يۇقىرىدا مسال قىلغان ئىككى ئادەم بولماستىن يىگىرمىدىن ئارتۇق كىشىلەرنىڭ ئۇستىدىن چۈشكەن ماتېريالىلارنى ئۆزگەرتىپ تەرجىمە قىلدىم. بىر قانچە ئائىلىگە بېرىپ دىققەت قىلىشنىڭ تاپىلاپ قويدۇم.

1945 - يىلدىن باشلاپ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دولقۇنى كۈنسانىڭ ئالغا راۋاجلاندى ۋە ئالتاي بازىرى دەلىلقان قوماندانلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن مۇهاسىرە قىلىندى. جاسىقان، ئەلەنۇاڭدەك گومىنداڭچىلار ئالتايدا تۇرۇش خەۋپلىك بولغانلىقتىن، ئايروپىلان بىلەن ئۇرۇمچىگە قاچتى. مۇهاسىرىدە قالغان گومىنداڭ قاراقچىلىرىغا ئۇرۇمچىدىن ئايروپىلاندا ئەۋەتىلگەن ئاشلىق قوزغىلاڭچىلار بار جايغا چۈشكەچكە، گومىنداڭچىلار ئاشلىقتىن قېينىلىپ، ئات - ئېشەك، خېچىر، ئىت، مۇشۇك ۋە توخۇلارنىمۇ قويماي يەپ تۈگەتتى. ئاندىن خەلقنىڭ قورۇلىرىغا قوراللىق كىرىپ بۇلاپ - تالاش، بەرمىگەننى ئېتىش، ئۇرۇش قاتارلىق زوراۋانلىقلارنى قىلدى. نەق شۇ كۈنلەردە ئالتاي دۆڭ بازار پەيچۇسو باشلىقى بولغان خەنزۇ بىر كېچىدىلا تۇيۇقسىز ئۆلتۈرۈلدۇ. بۇ ئەهۋالنى كۆرگەن لى جۇيجاڭ (بۇرۇنقى جۇيجاڭ لى فىكىيڭ ئورنىغا گومىنداڭ تەرىپىدىن بەلگىلىنىپ كەلگەن جۇيجاڭ لى مېڭبەي) ئۇچىنچى كۈنى تەرجىمە بۆلۈمىدە ئولتۇرسام مەجلىس بار دەپ مېنى چاقىرىپ ئېلىپ چىقتى. مەجلىستىكى ئاساسىي مەزمۇن: جۇيجاڭ، ۋالىيلارنىڭ تەستىقى بويىچە دۆڭ بازار، ئوي بازاردىكى ئىككى پەيچۇسونى بىرلەشتۈرۈپ، ئوي بازاردا بىرلا پەيچۇسو تەشكىل قىلىش بولۇپ، سوجاڭلىققا مېنى بەلگىلەنلىكىنى ئۇقتۇردى. مېنىڭ

سوجاڭ بولۇشۇم گومنداڭنىڭ ئىشەنگەنلىكىدىن ئەمەس، پەقەت ۋەزىيەتنىڭ مۇرەككەپلىكىدىن ۋاقتىلىق ھەيكەل سوجاڭ قىلغانلىقى ئېنىق ئىدى. لېكىن مەنمۇ بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ئىچكى جەھەتتىن بىرقانچە خىل پايدىلىق ئىشلارنى قىلىشقا مۇۋەپپەق بولدۇم.

بىرىنچىسى، ئالتايدا تۇرۇشلۇق نوپۇزلۇق ۋە زىيالىي كىشىلەرنىڭ ئالتاي بازىرىدا تۇرۇشى خەۋپلىك بولۇپ چەت ناھىيىگە چىقىپ كەتمىسە بولمايدىغان ئەھۋال ئاستىدا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئۇلارنى ئالتايدىن چىقىپ كېتىشكە يارەدەم بېرىپ، ھەربىيلەرگە قوشۇپ بېرىپ چىقىرىۋەتتىم. بۇ كىشىلەرنىڭ بەزىسى ۋاپات بولغان بولسىمۇ بىرقانچىسى ئۇرۇمچى، دۆربىلجىن، ئالتاي ۋە ئالماتالاردا بار.

ئىككىنچىسى، ئالتايدا ئاچارچىلىق يۈز بەرگەن كۇنلەردە گومنداڭ قاراقچىلىرىنىڭ خەلقتە قىلمىۋاتقان زوراۋانلىقلىرىنى پەسەيتتىم. ئۇ چاغدا خەلق بىلەن ئەسكەرلەر ئارىسىدا داۋام لىق دېگۈدەك توقۇنۇش بولۇپ تۇراتتى. مەن بۇ ھەقتە تەدبىر قوللىنىپ سىلىكىبۇدىن ئىككى نەپەر پەيجاڭ دەرىجىلىك ئەسكەر ئېلىپ شۇلار بىلەن بىرلىكتە كوچا ئارىلاپ يۈرۈپ زوراۋانلىقنى خاتىمە بەردىم. بىرىنچىچە كىشىنى ئۆلتۈرمىدىن قۇتۇلدۇردۇم. شۇنىڭدەك تەرجىمان ۋاقتىمدا بىر مەخپى دېلو ئۇچراتقانىدىم. دېلو سىرتىغا خەۋىچە «قەتئىي مەخپى» دەپ بېزىلغان بولۇپ، ئىچىدە ئالتاي ۋىلايىتى بويىچە بۇزۇق ئۇنسۇرلار تىزىمى دېپىلگەن. بۇنىڭغا ئىسمى بېزىلغان كىشىلەرنىڭ ئورنى، يېشى قاتارلىقلار تولۇق بېزىلغان. كۆپىنچىسى قازاق، ئۇيغۇر، خۇيزۇلاردىن ئىدى. ئاز ساندا خەنزۇلارمۇ بار ئىدى. مەن بۇ دېلونىڭ ھەممىسىنى كۆرەلمىدىم. ئاساسەن ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت قالغانلىرى تۆۋەندىكىچە: مۇنەۋۋەر باي، ماموت ياقۇپ بايۇۋ، ھۇشۇر ھاجى، ئەخمەت باقاجى، يۇنۇس شاڭ

يۇ، غوپۇر شاڭيۇ، ماموت قاراجى، مەھەممەت تۆمۇر بايۇۋ، قاسىم بەختىيارى، ئىمىن قۇربانى، ئەغزەم، ھاپىز، تۇردى ھاجى، تۇرسۇنتاي، مەھەممەت قۇربان، خالىق ساقى، ئەخمىدى، ئاقمۇللا، ئاۋۇت، خېلىل تۇردى قاتارلىقلار. بۇ ئادەملەر ئىچىدە ئاز سانىدىكى زىيالىلارنى ئىشپىيونلۇققا مەجبۇر قىلغان بولسىمۇ، بۇلار يەنىلا ئىشەنچسىز ھېسابلىناتتى. كېيىنچە ئۇلار ماتېرىيال يېزىپ تۇرمىغاچقا ئىشپىيونلۇق ۋەزىپىسىدىن توختىتىلىپ ئۇستىدىن رازۋېت قىلىنغان. ھازىر بۇ كىشىلەردىن بىرقانچىسى ۋاپات بولغان بولسىمۇ، ھايات قالغانلىرى ۋە ئۆلگەنلەرنىڭ ئەۋلاتلىرى بار. شۇنىڭدەك ئالتايدا ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن ھەر مىللەت خەلقى بۇ ئىشلارغا ئىسپات بولۇشى مۇمكىن. مەن ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ دۇرۇپ قاچقۇدۇۋەتكەن كىشىلەردىن ھازىر ئۇرۇمچىدە بارلىرى مەھەممەت قۇربان، ئايالى، قېيىن ئىنىسى، ئاقمۇللا، ئىبراھىم قارى، مەھەممەت ئەخمىدى، ئۆزبېك ئەخمەت نۇر بولۇپ بۇ ئەھۋاللارنى بىلمىدىغانلار، سودا نازارىتىدىكى ھېكسم ئاخۇن، دۆربىلجىنىدە پازىلجان ئابلا كۆككۆز، ئاۋۇتلار، ئالمۇتادا تۇرسۇنتاي، مەھەممەت، خېۋىر قاتارلىقلاردۇر.

بىر قېتىملىق قىرغىنچىلىق

سارسۇمبە (موڭغۇلچە ئالتاي بازىرىنىڭ ئىسمى) دە يېقىن، تولتى، سارقامىس دېگەن يەر بولۇپ، بۇ يەرلەر ئاز - تولا تېرىلغۇ قىلىش ۋە چارۋا بېقىشقا قولايلىق ئىدى. بۇ ئارىلىقتا بىر پەيچۇسومۇ بار ئىدى. سارقامىستا ماكانلاشقان پىچانلىق توختى ئىسىملىك بىر باي دېھقان بولۇپ، بۇ ئادەم ئاق كۆڭۈل، خەلقپەرۋەر، مۇلايىم كىشى ئىدى.

1944 - يىلىنىڭ ياز ئايلىرى، گومنداڭنىڭ ۋەنسجاڭ

ئىسملىك ئەپيۇنكەش گېنېرالنىڭ قوماندانلىقىدا ئوسمان ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇۋاتقان ئىدى. بۇ ئۇرۇشتا گاھى گومىنداڭ چېكىنەتتى، گاھى ئوسمانلار چېكىنەتتى. ئەمما گومىنداڭنىڭ چېكىنىشى كۆپ بولغانلىقتىن ئالتاي بازىرى مۇھاسىرىدە قالاتتى. بۇنداق ئەھۋالدا گومىنداڭ تەرەپ پىنىك يەيدىغان ئوزۇقلىرى تۈگەپ، خەلقەزوراۋانلىق ئىشلىتىپ، ئات ئۇلاق، ئاشلىق ۋە باشقا يېمەكلىكلەرنى بۇلاپ - تالاپ، بەرمىگەنلەرنى ئېتىپ تاشلاشقا مەجبۇر بولدى. ئەنە شۇنداق بىر ئىشلارنى قىلغاچقا، خەلقنىڭ ھاياتى مىسلىسىز ئېغىرچىلىققا قالغانىدى. مۇشۇنداق ئېغىر كۈنلەردە بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا ئوسمان چېكىنىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ۋەنسجاڭ 32 - پولك باشلىقى دەي تۆەنجاڭ ۋە ئاق ئۇرۇس، موڭغۇللاردىن تەركىپ تاپقان بىر تۈركۈم قاراقچىلارغا ئاۋېتەن، چىمىرچەك تەرەپلەرگە بېرىپ يېمەكلىك تېپىپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. ئۇلار يولبۇيى ئۇچرىغانلىرىنى بۇلاپ - تالاپ ماڭىدۇ. دەي تۆەنجاڭ تولتىنى بويلاپ مېڭىپ ئۇچرىغانلىكى ئادەملەرنى ئۆلتۈرۈپ، چارۋىلارنى قوغلاپ سۈرۈپ، سارقامىسقا بارىدۇ. سارقامىستا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرۈۋاتقان ئۇيغۇر، قازاق ئەر - ئاياللاردىن بولۇپ 37 ئادەم ئوسمانلىك بۇلاڭ - تالىڭدىن قۇتۇلۇپ توختى پىچانلىك جاڭزىسغا جەم بولۇشۇپ تۇرۇشىدۇ. شۇنىڭ ئۈستىگە گومىنداڭ ئەسكەرلىرى چاڭ - توزاڭ چىقىرىپ يېتىپ كېلىدۇ. بۇ تىنچ پۇقرالار گومىنداڭدىن ئۈمىد كۈتۈپ قىزىل لاتىدا بايراق ياساپ پۈخرالىق بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ چاۋاك چېلىپ قارشى ئالىدۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن جاللات دەي تۆەنجاڭ ھۇلۇقۇپ كېتىپ: «ئات! چاپ!» - دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تەڭلا قاراقچىلار ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى ئادەملەرنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، قاچقانلارنى قوغلاپ يۈرۈپ، گاھىسىنى قىلىچ بىلەن، سەبى بالىلارنى نەيزە بىلەن ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ

قورۇ ئەتراپىنى قانغا بوياپ تاشلايدۇ. مۇشۇ ئەھۋال يۈز بېرىپ ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە خەۋەرسىز ئولتۇرسام، پەيچۇسوغا بىر نەپەر لىيەنجاڭ كىرىپ كەلدى. «سىزنى سبودا لى جۈيجاڭ چاقىرىدۇ» — دېدى. كىرىشىم ئەپيۇنكەش گېنېرال ۋەنسجاڭ بىلەن ژالى گاۋبەيبۇ، جۈيجاڭ لى مېڭبەيلەر ئولتۇرۇشۇپتۇ. ئىشىكتىن كىرىشىمگە لى جۈيجاڭ ماڭا قاراپ: «بىزنىڭ ئەسكەرلەر باندىتلارنى قوغلاپ سارقامىسقا بارغاندا باندىتلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن يەرلىكلەرمۇ ئەسكەرلەرگە قارىتىپ ئوق چىقارغانلىقتىن، ئەسكەرلەر ئۇلارنى باستۇرغان. سىز ھازىر بازاردىكى ئىككى نەپەر ئىناۋەتلىك ئادەم بىلەن سارقامىسقا بېرىپ ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ، ماڭا دوكلات بېرىڭ. سىلىڭبۇدىن ئىككى ئەسكەر قوشۇلىدۇ ھەم ئاتمۇ بېرىلىدۇ. يەرلىك خەلقنىڭ ھەر دائىم باندىتلارغا قوشۇلۇپ، ھۆكۈمەتكە قارشى ئوق چىقىرىپ كەلگەنلىكىنى خەلقە تولۇق چۈشەندۈرۈش كېرەك. ئۆلگەنلەرنىڭ تۇغقانلىرى بولسا چىقىپ كۆمۈپ ئالسۇن، تۇغقىنى يوقلارغا سىز باشچىلىق قىلىپ بىر تەرەپ قىلىڭ» - دېدى. «خوپ!» دەپ چىقىپ، يۈسۈپ ئىمام، مۇنەۋۋەر باينىڭ ئىنىسى ھاشىم ۋە ئىككى ئەسكەر بولۇپ بەش نەپەر ئادەم سارقامىستىكى توختى پىچانىنىڭ جاڭزىسغا يېتىپ بارىدۇق. كۆرگۈدەك بولساق قورۇنىڭ ئىچى - تېشى قانغا بويالغان. ئۆلگەن ئەر - ئايال ۋە بالىلار ئوخشاپ، دۆمىده يېتىپتۇ. بەزىلەرنىڭ بېشى چانىلىپ، مېڭىسى چۈۋۈلۇپ كەتكەن. مەسۇم ئەمچەك بالىلارى ئانا قوينىدا نەيزە سانجىلىپ ئۆلگەن! بۇ ئېچىنىشلىق ئەھۋالغا قاراپ ئادەمنىڭ ئىچى سېرىلىپ كېتىدۇ. بەزىلەرنى مەن تونۇمايدىكەنمەن. يۈسۈپ ئىمام، ھاشىملار تونۇدى. يەتتە نەپەر ئادەم بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى قازاق ئىكەن. يەنە بىر نەپەر خۇيزۇمۇ بار ئىكەن. بىز ئارىلاپ بىر ئۆيگە كىرسەك بىر كىچىك بالىنىڭ ئىڭرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. دىققەت

بىلەن تىكشىساق - «مەن كاتىنىك تىگىدە» دېگەن ئاۋاز كەلدى. بىز دەرھال كاتىمەنزىنى قومۇرۇپ قارىساق 12 ياشلارغا كەلگەن بىر ئۇيغۇر بالىسى ئىكەن. قورقۇپ كەتكەن بالىنىك ئاغزى گەپكە كەلمەي قالدى. بىز ئۇنىڭغا سۇ ئىچكۈزۈپ، يۈز - كۆزىدىكى چاك - توزاڭلارنى سۈرتۈپ گەپ سورىدۇق، ئۇ بالا بولغان ئەھۋالنى بىزگە تەپسىلى سۆزلەپ بەردى. دېمەك بۇ ئۆلگەنلەردىن ھۆكۈمەتكە قارشى مىلتىق تۇتقان بىرمۇ ئادەم يوق بولۇپ، ئەكسىچە باندىتلارنىك زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن گومىنداڭنىك دەھشەتلىك قىرغىن قىلىشىغا ئۇچرىغان ئىكەن. بىز ھېلىقى بالىغا: «سەندىن قانداقلا كىشى گەپ سورىسا بىلمەيمەن دېگىن» - دەپ ئۆگىتىپ قويدۇق. مەن ئۇ بالىنى پەيچۇسوغا ئېلىپ كەلدىم. يۇقىرىدا كۆرگەن ئەھۋاللارنى دوكلات قىلىش بىلەن بالىنىك ھېچنىمىنى بىلمەيدىغانلىقىنى ئېيتتىم. شۇ كۈنى قايتىپ كېلىپ ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىك تۇغقانلىرىغا خەۋەر قىلغاچ، تۇغقىنى يوق جەسەتلەرنى دەپنە قىلىش ئۈچۈن خەۋەرلەندۈرۈشكە ئات ھارۋىلىرى بىلەن بېرىپ، بىر قىسىم جەسەتلەرنى بازارغا، كۆپ قىسمىنى سارقامىسقا دەپنە قىلدۇق. ئەمما بۇ قان ئىچكۈچى جاللاتلار مەيلى ساقچى بولسۇن ياكى ھەربىي بولسۇن، دېھقانلارغا تۆھمەت چاپلاپ «بىزگە ئوق چىقاردى» دەپ تەشۋىق قىلىشى ماڭا ئايدىڭ ئىدى. شۇڭا ئۇ بالىنى مېنىك قۇتقۇزۇپ قېلىشىم ئاسانغا چۈشمىدى.

يەنە ئۈچ نەپەر كىشى ئۇستىدىكى دەھشەتلىك ۋەقەنى مۇنداق: مەن تۇرۇشلۇق پەيچۇسوغا يېقىن بىر قورۇدا گومىنداڭنىك بىر يىك ئەسكىرى تۇراتتى. ئۇلارنىڭ جاڭ فامىلىلىك بىر يىگىتى بولۇپ ئۇچىغا چىققان زالىم ئىدى. ئۇ مېنى تېلېفونىدا چاقىردى. مەن بېرىپ كۆرۈشكەندە، ئۇ ماڭا: «تۇنۇگۈن بىزنىڭ ئەسكەرلەر تۇتۇپ كەلگەن ئىككى ئۇيغۇر بار، ئۇلار يەرلىك بۇلاڭچى ھەم ئىشپىيون ئىكەن. ئەمما ئۇلار راستىنى

ئېيتمايۋاتىدۇ. يەنە بىر قازاقمۇ بار. ئەگەر ئۇلار راستىنى ئېيتمىسا، بۈگۈن كېچە ئۆلتۈرۈش كېرەك» - دېدى. مەن ماقۇل دېدىم. يىگىتاڭ مېنى بىر زالنىڭ ئىچىگە باشلاپ كىردى. قارىغۇدەك بولسام قولى ئارقىغا قىلىپ ئېسىلغان بۇ ئۈچ كىشى ھالسىزلىنىپ كېتىپتۇ. تاياق زەربىسىدە پۈتۈن ئەزايىدىن قان تېمىپ تۇرۇپتۇ. ئەھۋال تولىمۇ ئېچىنىشلىق ئىدى. مەن يىگىتاڭغا: بۇلارنى بوشىتىپ، ھوشىغا كەلتۈرۈپ ئاندىن سوراپ كۆرەيلى، دېدىم. ئۇ ماقۇل بولۇپ، ئەسكەرلەرگە: «بۇلارنى بوشىتىپ سوجاڭغا تاپشۇرۇڭلار، نېمە سورىسا شۇنى بېرىڭلار!» - دەپ بۇيرۇق قىلدى. ئۇلارنى يەرگە چۈشۈرگەندىن كېيىن قارىسام، بىرى ئۆزبېك ئەخمەتجان، يەنە بىرى قەشقەر بەشكېرەملىك ياغاچچى نۇر دېگەن كىشى، يەنە بىرى ئالتاي بازىرىدا سېتىقچىلىق قىلىدىغان قازاق ئىكەن. ھەممىسىنى تونۇدۇم. ئۇلارغا سۇ ئىچكۈزۈپ، بىرئاز دەم ئالدۇرغاندىن كېيىن ئاستا - ئاستا ھوشىغا كېلىشكە باشلىغان بولسىمۇ، تېنىق يەنىلا ئاجىز ئىدى، شۇئان يىگىتاڭنىك يېنىغا چېقىپ مەسلىھەت بېرىپ: بۇ ئۈچ كىشىنى مەن تونۇيمەن. بۇلار قاچان ۋە قانداق بولۇپ باندىتلار تەرەپكە بېرىپ قالغانلىقىنى ئېنىق ئىغىلى بولىدۇ. ئۇلارنى ئالدى بىلەن دوختۇرخانىغا كۆرسىتىپ ياخشى بولغاندا ئەھۋالغا قاراپ تەكشۈرسەك، ماڭا تاپشۇرۇڭ، ئىككى كۈندىن كېيىن مەن ئەھۋالدىن سىزگە دوكلات قىلىمەن دېدىم. ئۇ ماقۇل بولدى. زەمبىل بىلەن ئەسكەرلەرگە كۆتەرتىپ پەيچۇسوغا ئېلىپ چىقتىم. كېچىلەپ دوختۇرخانىغا ئاپارغۇزۇپ تەكشۈرتتۇم. بالىنىستا ياتىدىغانغا پۈتۈشتۈق. ئەتىسى بۇ ئەھۋالنى جىڭساجۇيدىكى لى جۇيجاڭغا دوكلات قىلىۋىدىم، ئۇ: «بولىدۇ، ساقايتىپ ياخشىراق بولغاندا چوڭقۇر تەكشۈرۈپ، نەتىجىسىنى مەلۇم قىل، جاڭ يىگىتاڭ بىلەن كارىڭ بولمىسۇن، ئۇنىڭغا ئۆزۈم جاۋاب قىلىمەن» — دېدى. ئەھۋالدىن بىرئاز

خاتىرجەم بولدۇم. تۇتقۇنلار داۋالىنىپ بىرئاز ياخشى بولغاندىن كېيىن تەكشۈرتۈپ كۆرسەم ياغاچچى نۇر تولتىدا بىر دېھقاننىڭ ھارۋىسىنى ياساۋاتقاندا ئۇشتۇمتۇت ئوسمان كېلىپ زورلۇق بىلەن ئېلىپ كەتكەنلىكىنى ئۇچ ئاي تاغدا يۈرۈپ، يېقىندىلا قايتىپ كەلگەنىكەن. ئەخمەتجان تولتىدىن چىقىپ قوي ئالغىلى شەھەرگە كىرەلمەي دېھقانلارغا ئىشلەۋاتقاندا، گومىنداڭنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان. سېتىقچى قازاقنىڭ جىنايىتى بولسا، جاڭ يېڭجاڭنىڭ قورۇسى ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ قورۇنىڭ ئىچىگە قاراپ قويغانلىكەن. ئۇمۇمىي ئەھۋال شۇنچىلىك ئىدى. ياغاچچى بىلەن قازاقنىڭ ئالتاي بازىرىدا ئائىلىسى بار، تىنچ، ياخشى ئادەملەر بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىتى بىلەن قارشىلىشىدىغان ئىشلارنى قىلمايدۇ. ئەخمەتجان بويتاق ئادەم، بۇ كىشىلەر ئۇستىدىن تەكشۈرۈش ئارقىلىق دوكلات يازغىنىمدىن كېيىن جېڭسا جۈينىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈپ ئاندىن بۇ كىشىلەرنى قويۇپ بەردىم. ئەگەر يېڭجاڭ مېنى ھېلىقى كۈنى چاقىرمىغان بولسا شۇ ئاخشىمىلا بۇلارنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى شەكسىز ئىدى. ئۇلارنىڭ ھايات قېلىشىدىكى سەۋەب: بىرى ئەجەل توشمىغان بولسا، يەنە بىرى مېنىڭ سەۋەبچى بولغانلىقىم. بۇ ئىشلار شۇ چاغدا پۈتۈن ئالتاي خەلقىگە ئايان بولغانىدى. بۇ ئۇچ ئادەمنىڭ ھازىر قەيەردە ئىكەنلىكى نامەلۇم. ئەمما بۇلاردىن ھاياتلىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن.

1945 - يىلى 5 - ئايلار مەزگىلى، مېنىڭ يەنىلا سوجاق ۋاقتىم. بىر ئاخشىمى تۈن نىسبىدە ئىشلەۋاتاتتىم. پەيچۇسوغا يېقىن يەردىن بىر پاي ئوق ئاۋازى ئاڭلاندى. شۇئان ئىككى نەپەر ساقچى بىلەن كوچىغا چىقتىم. كوچىلاردا ھەربىي ھالەت بولۇپ، ئەسكەرلەر ئارا پروپوسكا بولماي يۈرۈش مۇمكىن ئەمەس، بىزدە پروپوسكىغا جاۋاب بار بولغاچقا، تېزدىن مېڭىپ خەلق

كۆلۈبىنىڭ دوقمۇشىدىكى مۇنەۋۋەر بىناسىنىڭ قورۇسىغا ئۇدۇل كېلىۋالدۇق. قورۇنىڭ ئالدى تەرىپىدە موزدوزچىلىق قىلىدىغان بىر قانچە دۇكانلار بار ئىدى. مىلتىق ئېتىلىشىنىڭ ئالدى كەينىدە مۇنەۋۋەر بىناسىنىڭ قورۇسىدىن قاتتىق يېغا - زارە چىقىپ تۇرغانىكەن. بىزنىڭ كېلىشىمىزگە كىشىلەر دۇكاندىن چىقىشىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلىشتى، مەن دەرھال قاپقا ئالدىغا كېلىپ بەلگە بەرسەم بىر كىچىك بالىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. شوتا قۇيۇپ قورۇ ئىچىگە چۈشتۇق. يەردىن بىر مېتىر ئېگىز سېلىنغان ئۆينىڭ قورۇغا قارىتىلغان دېرىزىسىدىن يەردە ياتقان بىر جەسەت كۆرۈندى. يېقىن بېرىپ قارىساق، جان ئۈزگەن بۇ مەرھۇمە بالاغەتكە يەتكەن پەرى سۈپەتلىك قىز بولۇپ، قاسىم بەختىيارنىڭ قىزى پېرىدەۋىس ئىدى. بۇنى كۆرۈپ ئالدىراپ چوڭ ئۆيگە كىرسەك چىراغ يېنىق، بىر بالىنىڭ ئىگىراۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدۇق. بۇ بالا بىزگە تونۇش بەختىيارنىڭ ئەسئەت ئىسىملىك 12 ياشلىق زېرەك ئوغلى ئىكەن. مەسۇم ئەسئەتنىڭ قورسىقىغا سانجىلغان نەيزىنىڭ زەربىسىدىن ئۈچەيلىرى سىرتقا چىققان ھالدا قانغا مىلىنىپ ھالسىزلىنىپ ياتاتتى. بەختىيارنىڭ رەپىقىسى يىغلاپ دات - پەريات قىلغاندا مىلتىق بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلۈپتۇ. يەنە زۇبەيدە ئىسىملىك 9 ياشلىق قىزىنىمۇ مىلتىقنىڭ خەنجىرى بىلەن سانجىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. تەلئەت ئىسىملىك ئاغزىدىن تېخى ئانا سۈتى تېمىپ تۇرغان ئوغۇل بالا يوتقانىنىڭ ئىچىدە كۆرۈنمەي قالغانلىقتىن ھايات قاپتۇ. مەن بۇ ئەھۋاللارنى بىر تەرەپتىن تەكشۈرۈپ، بىر تەرەپتىن يېرىم جان ياتقان ئەسئەتتىن گەپ سوردىم. ئۇ ماڭا: «ئۆيگە ئىككى ئەسكەر كىردى. ئۇنى تونۇيمەن، ئۇ ۋالىنىڭ قوگۇەنى، يەنە بىر ئەسكەر كىرىپ ساندۇقنى ئاختۇرۇپ، ئالدىغاننى ئېلىپ بولۇپ، ئاچامغا ئېسىلىپ رەسۋالىق قىلماقچى بولغاندا، ئاچام ئۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسەتتى. ئاندىن

ئاچامنىڭ قولىنى باغلىماقچى بولغاندا دېرىزىدىن قاچماقچى بولۇۋېدى، مىلتىق بىلەن ئېتىپ تاشلىدى. ئاپام ۋارقىراپ يىغلۇۋېدى، مىلتىقنىڭ نەيزىسى بىلەن مەيدىسىگە سانجىپ يەتتى. مەنمۇ يىغلىغان ئىدىم، ئەسكەر كېلىپ مىلتىق بىلەن سانجىغىنىنى بىلىمەن» - دەپلا بولالماي قالدى. شۇئان ئەسىتىنى دوختۇرخانىغا ئاپارغان بولساقمۇ، داۋا ئۇنۇم بەرمەي جان ئۈزدى. ئەتىسى دەپنە قىلىش ئۈچۈن قەبرىستانلىققا ئېلىپ چىقىشمۇ ئالاھىدە بىر مەسىلە ئىدى. چۈنكى كوچا - مەھەللىدىن ھېچقانداق ئادەم ئىشىكىنى باش چىقىرالمايتتى. شەھەردە خەۋىپلىك ھەربىي ھالەتنىڭ شۇم شۇمۇرغانلىرى ھۆۋلاپ تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن قاراقچىلار سىلىكىۋېسىغا ۋە گۈڭگۈنجۇيگە بېرىپ مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، ئۇلار بەرگەن ئىمزانىيەت ئىچىدە بىرقانچە كىشى كۆزىمىزدىن ياش ئورنىغا قان ئاققۇزۇپ، ئۇلارنى دەپنە قىلدۇق.

بۇ پاجىئە يۈز بېرىشتىن خېلى كۈنلەر ئىلگىرى، قاسىم بەختىيارى 17 ياشلىق ئوغلى مەسئۇدنى ئېلىپ تىجارەت قىلىمش ئۈچۈن ئالتاينىڭ چوڭقۇر دېگەن يېرىگە كەتكەنىكەن. بۇنداق بولۇشى شۇ ۋاقىتتا ئالتاي بازىرىدىكى يەرلىك خەلق ئىچىدە نوپۇزلۇق ئادەملەر بىر - بىرلەپ قولغا ئېلىنىپ يوقىتىلىۋاتقاچقا ئىدى. بۇنداق ئەھۋالنى سېزىپ تۇرغان قاسىم بەختىيارى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ئالتاينىڭ چېت ناھىيىسىگە چىقىپ كەتكەنىدى. گومىنداڭ قاراقچىلىرى بەختىيارىنىڭ يوقلۇقىنى بىلىپ بۇ ھەقتە پاراكالاشقاندا، ۋالىنىڭ فۇگۇەنى ئاڭلاپ ئاندىن بۇ باسقۇنچىلىققا تەۋەككۈل قىلغان. بۇ پاجىئە ئالتاي خەلقىغە شۇ قەدەر دەھشەت بولدىكى، ھەممە ئادەم قان - زارىيغلاپلا قالماي بەلكى «بىزنىمۇ شۇنداق ئۆلتۈرۈپ يوقىتىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ غۇلغۇلىغا چۈشتى. بەختىيارى بولسا بۇ ۋەقە بولۇپ ئون

نەچچە كۈندىن كېيىن ئائىلىسىگە قايتىپ كەلدى. دەھشەتلىك ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن ئۇ ھوشىدىن كەتتى. ناله - پەريادى پەلەككە يەتتى.

قاتىللىق قىلمىشنى يوشۇرۇش ئەھۋالىغا كەلسەك: پاجىئەلىك ئەھۋال بولغان كۈننىڭ ئەتىسى جىڭساجۇيگە بېرىپ بولغان ئىشلارنى ئەينەن دوكلات قىلسام، جۇيجاڭ ئاڭلاپ بولۇپ مۇنداق دېدى: «ۋالىنىڭ فۇگۇەنى ئۆلتۈردى دېگەن گەپنى ئاغزىڭدىن چىقارغۇچى بولما، ياخشى تەسىر بولمايدۇ. شۇنداقمۇ - ئەمەسمۇ» - دەپ مېنى تەستىقلىتىپ بولۇپ، «ئۆلگەن بالىنىڭ تونۇشى خاتا. بۇنى تەكشۈرۈشنىڭ ھاجىتى يوق» - دەپ ئېتىبارسىز قالدۇردى. ئەمما مەن بۇ زالىم جۇيجاڭنىڭ بۇ ئەنزىنى يوشۇرۇپ يوققا چىقارماقچى بولغانلىقىنى ئۆز ۋاقتىدىكى يۇرتنىڭ چوڭلىرىغا ۋە قاسىم بەختىيارىغا تولۇق پاش قىلدىم.

1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابى غەلبىسىنى ئىلگىرىلەپ، غۇلجا، چۆچەك تەرەپنى ئازاد قىلدى. پارتىزانلارنىڭ ئالدى بۇرچىنگە كېلىپ بۇ يەرنىمۇ ئازاد قىلىپ، ئالتايغا قاراپ مېڭىپ ئالاقاقا يېتىپ كەلگەندە، گومىنداڭ قاراقچىلىرى ئالاقزادە بولۇپ تاشقى موڭغۇلغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى.

9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى سائەت سەككىزلەردە لى جۇيجاڭ تېلېفوندا مېنى چاقىرىپ: «پەيچۇسودىكى ئەسكەرلەرنى جىداۋېيۈەنگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزۈڭ ساقچىغا كەل» - دېدى. بارسام ساقچى كادىرلىرى ۋە ساقچى ئەسكەرلىرى پاراكەندە ۋە سارىسىمگە چۈشۈپ، ھەممىسى ئۆز ئەھۋالى بىلەن بولۇپ كېتىپتۇ. بەزىلىرى ئات، تۆگە، ئېشەك ۋە كالىلارغا يۈك - تاقىلىرىنى ئارتىشىپ، بەزىلىرى ئەپكەش بىلەن نەرسە - كېرەكىلىرىنى كۆتۈرۈپ مېڭىشقا ھازىرلىنىپ، ئەنسىز قىياپەتتە ھولۇقۇپ بىر-

بىرىگە باقماي، پاتپاراق بولۇۋاتقانىكەن. جۇيجاڭنىڭ يېنىغا كىرسەم: «ياخشى كەلدىڭ، بۇگۈن سائەت 7 دە چېكىنىدىغان بولدۇق. سەن دەرھال پەيچۇسوغا بېرىپ، بارلىق ماتېرىياللارنى تەخلەپ، ساقچىلارنى جىداۋيلاڭگە تاپشۇرغىن. ئۇلار تەييارلىنىپ سائەت 12 گىچە شەھەردىن چىقىپ كېتىشى كېرەك. ئولاستايغا قاراپ ئۆرلەپ ماڭسۇن، يەيدىغان ئاشلىقلىرىنى ئات - ئۇلاغقا ئارتىپ، ئۆزلىرى پىيادە ماڭسۇن، سەن يول بىلىدىغان ئىشەنچلىك بىر كىشى بىلەن تېزدىن مېنىڭ يېنىغا كەل، بىز ھەربىيلەرگە قوشۇلماي باشقا يول بىلەن ئۇرۇمچىگە قاچىمىز، سەن مېنىڭ يارەمچىم بولىسەن. ئامان - ئېسەن ئۇرۇمچىگە يەتكۈزسەك، سېنىڭ ھەر قانداق ئىشىڭغا مەن چوقۇم يارەم قىلىمەن» - دېگەن سۆزلەرنى قىلدى. مەن ماقۇل دېدىم. ئۇ ماڭا چوڭ ئوق يەيدىغان بىر دانە تاپانچا، يۈز تال ئوق بەردى. بىر دانە دۇربۇنمۇ بەردى. ئىشىم موددىسىيىمدىكىدەك ئورۇندالدى - دە، پەيچۇسوغا بېرىپ تاپشۇرۇق بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇپ بولدۇم. ئاندىن تۈرسۇن ئىسمىلىك بىر ساقچىنى ئۆزۈمگە ھەمراھ قىلىپ ساقچى ئىدارىسگە كەلدىم ۋە دەرھال ھېكىم ئىسمىلىك ئادەمنى تاپتىم. ئۇ بىرەر يىل ئوسمانلارغا قوشۇلۇپ، كېيىنكى ۋاقىتتا يۈسۈپ بىلەن بىرلىكتە ئون نەپەر ئادەمنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ گومىنداڭغا تەسلىم بولغان ئادەم ئىدى. بۇلارنى گومىنداڭ قاراقچىلىرى ۋاقتىلىق قارشى ئېلىپ جېڭىسا جۇيدە ساقچىلار قاتاردا خىزمەت بېرىپ تۇرۇپ ۋاتاتتى. مەن ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشتىم. ھېكىم تەسلىم بولۇپ كەلگىنىگە پۇشايمان قىلىپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىدىن چۆچۈپ قالغانلىقىنى، قېچىپ كېتىش مەقسىتى بارلىقىنى ئېيتقاندى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋىرىم بولغاچقا مەن ساقچى باشلىقىدىن قورال ئېلىپ، پەيچۇسوغا مېڭىش ئالدىدا ھېكىمغا

ئېيتقانىدىم. ئۇ مېنىڭ پىكرىمگە قوشۇلۇپ يەنە بىر ئادەمى بىلەن ئارالنىڭ ئايىق تەرىپىدە تەييار بولۇپ، مېنى ساقلاپ تۇرماقچى بولدى. شۇڭا مەن پەيچۇسودىن چىقىپ ساقچى ئىدارىسگە بارماستىن ئارال تەرەپكە مېڭىپ ھېكىملار بىلەن تېپىشتۇق. بىز جەمئىي تۆت ئادەم تولۇق قوراللىنىپ جۇيجاڭنى تاشلاپ كېچىلەپ جاڭجۇڭ تېخىغا چىقىپ كەتتۇق. تاغقا قېچىش ئالدىدا، بولۇۋاتقان ۋە بولغۇسى ئەھۋاللاردىن مۇنەۋۋەر بولۇپ، ماموت يىغىۋېلىۋۇ ۋە بەختسىزلىرىغا خەۋەر قىلدىم.

شۇ كېچىسى پۈتۈن ھەربىي، مەمۇرىي ئىدارە - جەمئىيەت ئورۇنلىرىدىكى بارلىق خىزمەتچىلەر، ئاز ساندا خەنزۇ پۇقرالار بولۇپ، تاڭ ئاتقۇچە ئۇلاستايغا قاراپ قېچىشتى. گومىنداڭ قاراقچىلىرى پۇقرالارنىڭ قورۇلىرىغا باستۇرۇپ كىرىپ - ئات - ئۇلاق، يېمەك - ئىچمەك قاتارلىق نەرسىلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. ئەمما كېيىنلىكىدىن قورققان ۋەنسىجاڭنىڭ پۇقرالارنى قەتئىي ئۆلتۈرمەسلىك دېگەن ئەمرىگە بىنائەن ئۆلۈم ئىشى يۈز بەرمىدى. تاڭ ئاتقۇچە بىز جاڭجۇڭ تېغىنىڭ چوققىسىدا شەھەر ئىچىدىكى ۋاراڭ - چۇرۇڭ، گاھى ئېتىلغان مىلتىق ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇخلىماي تاڭ ئاتقۇزدۇق. تاڭ يورۇغاندا بازار ئىچى تىنجىدى. دۇربۇن بىلەن ھەممىنى كۆرۈپ ئاندىن بازار ئىچىگە ئامان - ئېسەن كىرىۋالدۇق. بىز بازار چىتىگە كىرگىنىمىزدە، ئازساندىكى پۇقرالارنىڭ ئىدارە - جەمئىيەت ئورۇنلىرىدىن بەزى قولغا چىققۇدەك نەرسىلەرنى ئولجا قىلىپ يۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ ئۇلارنى دەرھال توستۇق ۋە يۇرتنىڭ نوپۇزلۇق ئادەملىرىنى يارەملىشىشكە تەكلىپ قىلدۇق، ھەمدە تېزلىكتە پارتىزانلار ئالدىغا خەۋەر يەتكۈزۈش ئۈچۈن يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى ماشىنا، ئاتلار بىلەن چىمىرچەككە يولغا سالدۇق.

9 - ئاينىڭ 5 -كۈنى ئالتاي ئازاد بولۇپ دەلىلقان ھەربىي

باشلىنىشقا ۋە سۆزبتتىن يارىدەم ئۈچۈن كەلگەن ئارنى باي ۋاقىتلىق ۋالىلىققا، سىمباي تىمىرخانىلار سىياسىي رەھبەر- لىككە تەيىنلىنىپ، ئىش باشلاپ كەتتى. بىز تۆت نەپەر ئادەم قوراللىرىمىزنى تاپشۇرۇپ ئۆزىمىزنى مەلۇم قىلىدۇق. ھېكىمنى تەكشۈرۈپ ئىككى كۈن قاماپ قويدى. مېنىمۇ تەكشۈردى. ئار- خىپتا چوڭ مەسىلە يوقلۇقى، شۇنىڭدەك خەلقنىڭ ھىمايە قىلغان- لىقى ئۈچۈن قايتىدىن خەلق ساقچىسىنىڭ سىياسىي خىزمەت بۆلۈمىگە خىزمەتكە ئالدى.

شۇ يىلى 12- ئاي ئاخىرىغا قەدەر ساقچىدا ئىشلەپ، خىزمەت- لەر يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئائىلەم قېشىدا ئىشلەش تەلىۋىم قوبۇل قىلىنىپ، چۆچەك ۋىلايىتىگە تونۇشتۇرۇلدۇم. خىزمەت ئىشلىگەن ئورۇنلىرىم دۆربىلجىن سودا سانائەت باشقارمىسى، قوشۇمچە كۇلۇپ مۇدىرلىقى ۋە دىنىي نازارەت باشقارمىسى ھەم شەخسىي تىجارەتچىلەرنىڭ ئىتتىپاق شىركىتى قاتارلىق ئورۇن- لاردا مەسئۇل بولۇپ ئىشلىدىم.

ئالتاي ئازاد بولغاندىن كېيىن، پارتىزانلار، چېكىنگەن گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ، موڭغۇلىيە چېگ- رىسىغا يېقىنلاشقاندا، موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ، گومىنداڭچىلار ئامالىنىڭ يوقلۇقىدىن ۋەنسجاڭ، گاۋ- بەيبۇلەر باشچىلىقىدا پۈتۈن قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ تەسلىم بولدى. ئۇلار ئالتاي بازىرىغا ئاتلىق ۋە پىيادە ھەيدىلىپ كەل- گەندە گويا كى سوغا چۈشكەن چاشقاندەك مۇكچۈيۈپ ئۆتۈشتى. ئالتايدا ئۇزۇن مۇددەت خەلققە ھەددىدىن تاشقىرى زۇلۇم قىلغان جاللاتلار خەلقنىڭ قان - ياشلىق شىكايىتى ئاستىدا تارتىپ چىقىرىلىپ باستۇرۇلدى. شۇ قاتاردا قاسىم بەختىيارنىڭ ئائىلىسىنى قىرغىن قىلغان ۋالىنىڭ فۇگۇەنى بىلەن يەنە بىر قاراقچى تارتىپ چىقىرىلىپ، باستۇرۇلۇپ ئىنتىقام ئېلىندى.

ئىككى ئىنسانىڭ ئۆلۈمى ۋە ئالتايدىكى قىرغىنچىلىق ۋەقەسى

1944 - يىل كۈز ئايلىرى، ئالتايدىكى خەلقنىڭ ھاياتى قىيىنچىلىقتا بولسىمۇ قىسمەن كەسىپ ۋە تىجارەتلەر بىلەن جان بېقىشنىڭ ئامالىنى قىلىپ ھەربىرىمىز تۇراتتى. مۇ- شۇ ۋاقىتلاردا مەن ئازراق تىجارەت بىلەن شۇغۇللىناتتىم. دا- دام، تاغام ۋە 17 ياشلىق بىر ئىنىم بىلەن ئۈچ كىشى سار- قامىستا دېھقانچىلىق قىلاتتى. بىزنىڭ ئىككى ئات بىلەن بىر ھار- ۋىسىز بار ئىدى. ئون مو يەرگە تېرىغان قوغۇن پىشىپ، با- زارغا ئەكىرىپ سېتىپ، ئاغزىمىز ئەمدىلا تاڭغا ئۇلاشقان چاغدا، كۈندە قاتناپ تۇرغان ھارۋا ئۈچ كۈنگىچە پەيدا بولمىدى. قاتناش توختاپ قالدى. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقۇدەك بولساق ئوسمانلار كېلىپ گومىنداڭ بىلەن سوقۇشقانىكەن، گومىنداڭ- چىلار بازارغا چېكىنگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، باندىتلار ئېتىز ۋە خامانىدىكى بۇغدايغا ئوت قويۇپ، قوغۇنلارنى ئاتقا دەسسە- تىپ چەيلىگەندىن تاشقىرى، ئىشقا يارىغۇدەك ئەرلەرنى ئات- ئۇلاغلىرى بىلەن ھەيدەپ ئېلىپ كېتىپتۇ. شۇ قاتاردا تاغىمىز روزاخۇن بىلەن ئىنىمىز كېرىمخاننىمۇ بىللە ئېلىپ كېتىپتۇ. بۇ چاغدا مەن ياكى دادىمىز سارقامىستا بېرىشقا ئامال تاپالا- مىدۇق. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئالتە، يەتتە ئاي ۋەزىيەت ئېغىر- لىشىپ كۈندىن - كۈنگە خەتەرلىك بولۇپ كەتكەنلىكتىن تاغا- مىز بىلەن ئىنىمىزدىن ھېچقانداق دېرەك ئالالمىدۇق. ئاردىدىن توققۇز ئاي ئۆتكەندە تاغىمىز قېچىپ كەلدى. ئىنىمىز يوق. دې- گەك، باندىتلار بۇ ئىككىسىنى ئايرىۋەتكەنلىكتىن بىر - بىرى- نىڭ خەۋىرىنى بىلمەيدىكەن. تاغىمىز قېچىش ئالدىدا سۆزلۈش- تە قىلسا، ئىنىمنىڭ قاتتىق ئاغرىپ بىر قازاقنىڭ ئۆيىدە قال-

غانلىقىنى ئېيتىپتۇ. مۇشۇنداق كۈنلەردە گومىنداڭ تەرەپ غەلىبە قىلىپ، باندىتلار قېچىشقا مەجبۇر بولغاندا ئۇيۇ ئىگىسى ئىنسىزنى هايات قالسۇن دەپ بىر ئوڭكۇرگە ئېلىپ كىرىپ، ئۆڭكۈر ئاغزىنى تاش بىلەن بېكىتىپ تاشلاپ كەتكەنكەن. ئاردىدىن ئون نەچچە كۈن ئۆتكەندە تاغىمىز ئىزدەپ يۈرۈپ ئۆڭكۈرنى تاپقان بولسىمۇ، مەرھۇم ئىنىمىز ئۆمىلەپ يەرنى تاتىلاپ يۈرۈپ ئاللاقاچان جان ئۈزگەنكەن. بۇ ئىنىمىز زېرەك، هوشيار، چۈھەر هەم قابىل يىگىت ئىدى.

بۇ ئېچىنىشلىق پاجىئەنى ئاڭلىغان مېهرىبان ئانام ۋە بارلىق تۇغقانلارنىڭ ناله - پەريادىمىز كۆككە كۆتۈرۈلدى. زار - زار يىغلاشتۇق.

هېچقانداق ئائىله بىزدەك تەلەيسىز بولمىسۇن. يۇقىرىقى دەرد - ئەلەم ئۈستىگە تەكرار يۈز بەرگەن مۇدهىش ۋەقە شۇ كى: 30 ياشلىق ئابدۇللا ئىسىملىك بىر نەۋرە ئىنىمىز بولۇپ، ئۇ خەيرۇللا ئائىلىسىنىڭ ۋەجدانلىق يىگىتى ئىدى.

ئالتاي قابا ناهىيىسى سوۋېتكە چېگرىداش بولۇپ ئۇنىڭدىن ئاقدىغان قابا دەرياسى بېلىققا باي، بويلىرى قىيىنزارلىق، ئوت - چۆپلىرى مول، چارۋىچىلىققا قولايلىق ناهىيىلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئاساسىي خەلقى چارۋىچى قازاق خەلقىدىن ئىبارەت ئىدى، ناهىيە بازىرىنىڭ بىرلا كوچىسىدا كىچىكرەك بازىرى بولۇپ، ناهىيىلىك خەلق هۆكۈمىتى شۇ يەردە ئىدى. ساقچى ۋە جەمئىيەت ئورۇنلىرى بار بولۇپ، رەتسىز جايلاشقان ئۆچ مەھەللىدە هەر مىللەتتىن تەركىب تاپقان ئىشچىلار، دېهقانلار ۋە قول هۈنەرۋەن - تىجارەتچىلەردىن بولۇپ بىر قانچە يۈز ئائىله ياشايتتى. شەنجاڭ ئەي شىڭيۈەن، ساقچى باشلىقى جىڭ جۈيجاڭ ئىدى. گومىنداڭنىڭ بىر لىيەن ئەسكىرىمۇ بازار ئىچىدە تۇراتتى.

1944 - يىلى ئىيولنىڭ ئاخىرلىرىدا قابا ناهىيىسىنىڭ

ئەترايىنى جېمىنەيدىكى ئۈچ ۋىلايەت پارتىزانلىرى مۇهاسىرىگە ئېلىپ گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى تىنچلىق بىلەن تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلغاندا، ئەكسىيەتچىلەر قوبۇل قىلمىنىڭ ئەكسىچە قارشىلىق بىلدۈرۈپ، پارتىزانلارغا ئوق چىقىرىدۇ.

يەنە بىر ياقتىن بازار ئىچىدە تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر - قازاق قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ناهىيە قورۇسى، ساقچى قورۇسى، مۇخابەرەت قالى قورۇسى، خەيرۇللا ئەپەندىنىڭ قوراسى بولۇپ تۆت ئورۇنغا قامايدۇ. بۇنداق قىلىش كۆرۈنۈشتە خەلقنى همايە قىلىش دېيىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە يامان نىيەت بار ئىدى. ئۇلارنىڭ قەستى ئەگەر پارتىزانلار غالىب كېلىپ بازارغا هۇجۇم قىلىپ كىرەلسە، بۇلار دۈشمەنگە قوشۇلۇپ كەتمەسۇن دېگەندىن ئىبارەت قىلاتتى. ئىككىنچى كۈنى تاڭ يورۇشى بىلەن پارتىزانلار تەرەپ دۈشمەنگە ئوق يېغدۇرۇپ، بازارنىڭ غەرب ۋە جەنۇب تەرىپى بىلەن هۇجۇمغا ئۆتىدۇ. ئۈچ سائەتلىك جىددىي جەڭ بولۇپ، دۈشمەن تەرەپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولۇۋاتقاندا، بۆرچىن تەرەپتىن ئاق ئورۇس ئارىلاش 32 - تۈەننىڭ بىر لىيەن ئەسكىرى ئۇشتۇمتوت يارەمگە كېلىپ قالدۇ. بۇ چاغدا يېڭىم ئۆلۈك قاراقچىلارغا جان كىرىپ جەڭ باشقىچە كۆچىيىدۇ. شۇنداقتىمۇ پارتىزانلار جەڭنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئاخىر سان جەهەتتىن ئازلىق قىلىپ جېمىنەيگە قاراپ چېكىنىدۇ.

پارتىزانلارنىڭ چېكىنگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان قاراقچىجالالتلار ۋەهشىيلەرچە يىرتقۇچلۇق قىلىپ قاماقتىكى خەلقلەرگە: «قورۇدىن چىقىڭلار، ئامانچىلىق بولدى!» - دەپ چاقىرىدۇ، بۇنى ئاڭلىغان خەلق قورۇلار ئىچىدىن توپ - توپى بىلەن سىرتقا چىقىشقا باشلايدۇ. شۇئان ئالدىن تەييارلانغان پىلىموتلاردىن بىردىن ئوق يېغدۇرۇپ، ئېتىشقا كىرىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلق قول كۆتۈرۈپ: «بىز تىنچ پۇقرا! بىزنى شەنجاڭ، جۈيجاڭ

جاڭلار بىلمدۇ! بىزنى ئاتماڭلار!»، دەپ داد - پەريات كۆتۈ-
گەن بولسىمۇ رەھىمسىز جاللاتلار قولاق سالماستىن ئېتىپ تاش-
لايدۇ. كىچىككىنە بازار كوچىسى ھايت - ھۇيت دېگۈچە ئادەم-
لەرنىڭ جەسىتى بىلەن تولىدۇ. يەر يۈزى قانغا بويىلىدۇ. قا-
راقچى - جاللاتلار بۇنىڭ بىلەن قالماي بەزى قورۇلارغا كىرىپ
بىر قانچە ئائىلىنى قىرغان. بۇ چاغدا يوشۇرۇنۇپ ھايات قال-
غان ئادەملەردىن قادىرجان، خەيرۇللا ئەپەندى، مەھەممەت قۇربان-
لارنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا، شۇ كۈنى ئۆلتۈرۈلگەن ئادەم
ئۇيغۇر، قازاق بولۇپ 28 نەپەر، يارىدار بولغانلىرى يەتتە
نەپەر ئىكەن.

بۇ چاغدا خەلق ئىچىدە دۈشمەنگە قارىتا ئېيتىلغان ئۇيغۇرچە ۋە قازاقچە نۇرغۇن قوشاقلار بار ئىدى. بۇلار ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىپتۇ، شۇنى ئېيتىپ ئۆتەمكەچمەنكى، ئالتاي ئازادلىقىغا ئېرىشىپ، گومىنداڭ قاراقچىلىرى تەسلىم بولغاندا قابا ناھىيىسىدە قىرغىنچىلىق قىلغۇچى جاللات لىيەنجاڭ، جۇيجاڭ ۋە شەنجاڭلارنىڭمۇ ئەسىرگە چۈشكەنلەر قاتاردا ئىنتىقام چاڭگىلىدا كۆردۈم. دېمەك، ناھەق ئاققان قان ھەر قاچان ئۆز قىساسىنى تاپماي قويمايدىكەن.

ئازادلىقتىن كېيىنكى ئەھۋاللار

1951 - يىلى مەن خەلق ئىشلار نازارىتى (سابىق كادىرلار نازارىتى) نىڭ نازىرى ئابدۇراخمان مۇھتىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بويىچە، ھازىرقى ئاپتونوم رايونلۇق جەنسايۋەننىڭ ئىشخانىسىدا كاتىپ ۋە يارەمچى تەرجىمان بولۇپ ئىشلىدىم. بۇ جەريانىدا پارتىيىنىڭ تەپتىش خىزمىتىگە دائىر ماتېرىياللىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئوقۇپ، ئەكسىنقىلابچىلارنىڭ باستۇرۇش سىياسىي ھەرىكەتلىرىگە قاتنىشىشىم بىلەن بۇندىن كېيىنكى خىز-

مەتلىرىم ئۇچۇنمۇ بىر قەدەر تونۇشقا ئىگە بولدۇم. بۇ جەريانىدا يەر ئىسلاھاتى خىزمەتلىرىگمۇ قاتنىشىپ تاكى ئاخىرلاشقىچە ئىشلىدىم. پارتىيە رەھبەرلىكىدە يۈرگۈزۈلگەن بۇ ھەرىكەتلەر ئەسىرلەر بويى داۋام قىلىپ كەلگەن ئەزگۈچى قارا سىياسەتنى تۈپ يىلتىزىدىن قومۇرۇپ تاشلاپ، ئېزىلگەن دېھقانلارغا ئازاد يېڭى دۇنيا يارىتىلىپ، ئازاب - ئوقۇبەت ۋە زۇلۇم، بەختسىزلىك نۇرلۇق ھاياتقا ئايلاندى ۋە كەلگۈسىدىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىلگىرى سۈرۈلۈشى ئۈچۈن ماددىي ۋە مەنىۋى كۈچ ھاسىل قىلىندى.

1953 - يىلنىڭ ئاخىرى جەنسايۋەننىڭ تەيىنلىشى بويىچە چۆچەك ۋىلايىتىگە دېلو تەكشۈرۈش ئۈچۈن، يۇقىرى سوت كادىرلىرى بىلەن بىرلىكتە چۆچەك ۋە شىخو ناھىيىلىرىدە تەپتىش خىزمىتىدە بولدۇم. بۇ قېتىمقى قايتا تەكشۈرۈش سىياسىتى ناھايىتى توغرا خىزمەت بولۇپ، كۆپلىگەن ئەنزىلەر قايتا تەكشۈرۈلۈپ تۈزىتىلدى. دېمەك، پارتىيىنىڭ بىرمۇ ياخشى ئادەمگە ئۇۋال قىلماسلىق، بىرمۇ يامان ئادەمنى تۇردىن چۈشۈرۈپ قويماسلىقتەك سىياسىتى تولۇق ئىجرا قىلىنىپ، خەلق رازىلىقىغا ئېرىشتى، چۆچەك ۋە شىخودىكى خىزمەتلەر ئاياقلاشقاندىن كېيىن ئۈرۈمچىگە قايتىپ كېلىپ جەنسايۋەندە ئىشلىگەن بولسامۇ، كاللامدا ئەدەبىيات ساھەسىدە ئىشلەش ئارزۇيۇم بار ئىدى. شۇ تەلىپىمگە بىنائەن مەدەنىيەت نازارىتىگە ئالماشتىم. مەدەنىيەت نازارىتى مېنى ئاپتونوم رايونلۇق كۈتۈپخانىغا مەسئۇل قىلىپ بەلگىلىدى. كۈتۈپخانىغا تونۇشتۇرۇلغا نىلىقىم شەرەپلىك ئىش بولغاندى. چۈنكى كۈتۈپخانا كىتابلار كانى بولۇپ مىليونلىغان مۇھىم كىتابلار ھەرخىل تىلدا كونا - يېڭى تارىخ ئىلمىيى، پەننىي ئەسەرلەر بولۇش بىلەن بىللە يۈز نەچچە خىل ژۇرنال، 50 خىلغا يېقىن گېزىت بار ئىدى. شۇنىڭدەك قىرائەتخانىلار ئارقىلىق مەدەنىي، ئەخلاقىي تەربىيە ئوچىقى بولغان بۇ كۈتۈپخانا

هەر مىللەت خەلقى ئۇچۇن تەرىبىلىنىشكە پۇرسەت يارىتىپ بە-
رىلىدىغان ئورۇن بولدى. ئەسەرلەردىن ئالغان تەسىراتىمدا، دۇنـ
يا كۇتۇپخانىلىرىدىن چەت ئەلدىكى زور كۇتۇپخانىلار ۋە بېيجىڭ
كۇتۇپخانىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا بۇ كۇتۇپخانىمىز بەك كىچىك
دېگەن ھېسسىياتقا كەلدىم. بىراق كىچىك بولسىمۇ كىتاب - ژۇر-
نالالار نىڭ كۆپىنچىسى ئۆز تىلى — يېزىقىمىزدا بولغاچقا چەكسىز
پەخىرلەندىم.

1956 - يىلى 10 - ئايدا مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ تەشـ
كىللىشى بويىچە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت، نا-
ھىيىلىرىدىكى مەدەنىيەت خىزمىتىنى ئىشلىگۈچىلەردىن بولۇپ 32
نەپەر ھەر مىللەت ۋەكىلى ئىچكىرى ئۆلكىلەرنى ئېكسكۇر سىيە قىلىشقا
بارىدۇق. ئۇ يىللاردا شىنجاڭدا پويىز قاتنىمىغانلىقتىن ماشىنا
بىلەن مېڭىپ جۇڭخۇەندىن ئۆتۈپ، پويىزغا ئولاشتۇق، ئىچكىرى
ئۆلكىلەرنى ئېكسكۇرسىيە قىلىشتا بىر ئۆلكىدىن يەنە بىر ئۆل-
كىگە بېرىشتا ئالدىن خەۋەر تاپقان رەھبەرلەر كىچىك ماشىنا
بىلەن كېلىپ قارشى ئالدى. بىز تېخىمۇ ئالىي ھۆرمەتكە ئىگە
بولدۇق. كۆپچىلىكىمىز ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغانلار بولغاچ-
قا، بۇ جەھەتلەردىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلىپ ئايرىم كۇتۇۋېلىنـ
دۇق. بارغانلا ئۆلكىلەردە زاۋۇت، كان، كارخانا، دېھقانچىلىق
مەيدانى، مەدەنىي - مائارىپ، تارىخىي يادىكارلىقلارنى ئېكسكۇر-
سىيە قىلدۇق. شۇ كۇنلەردە بىز مەدەنىيەت مىنىستىرلىكىگە ئىلتى-
ماس يېزىپ داھىلىرىمىز بىلەن كۆرۈشۈش تەلىپىنى قويدۇق. مەدەنىيەت
مىنىستىرلىكىدىن تەكلىپىمىز نى قوبۇل كۆرۈپ تەستىقلىدى، شۇنىڭ بىلەن
مىنىستىر تەرىپىدىن داھىلار بىلەن كۆرۈشكەن چاغدا رىئايە قىلىشقا
تېگىشلىك قائىدىلەرنى ئۇقتۇردى. بۇلار: داھىلارزالغاكىرگەندە چاۋاك
بىلەن قارشى ئېلىش، كۆرۈشكەندە ئىككى قولـلاپ كـۆرۈشۈش،
تاماكا چەكمەسلىك، سورىغان سوئاللارغا قىسقا جاۋاب بېرىش
دېگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. شۇنداق قىلىپ بىز ئىككى سـەپ

بولۇپ قاتار تۇرۇشىمىزغا ماۋ جۇشى، لىيۇشاۋچـى، جـۇدې، پىك
دېخۇەي، مەدەنىيەت مىنىستىرى جاك بۇجاك قاتارلىقلار زالـغا
كىردى. ئالدىنقى سەپتە تۇرغانلار قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈشكە مۇ-
يەسسەر بولدۇق.

ماۋجۇشى سەپنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە توختاپ مېنىڭ قايسى
مىللەتتىن ئىكەنلىكىمنى سورىدى. مەن: «ئۇيغۇر» دەپ جاۋاب بەردىم.
«قايسى ئورۇندا خىزمەت قىلىسىز» دېۋىدى، مەن: «شىنجاڭ ئۆلكىلىك كۇتۇپخا
نىدا دەپ جاۋاب بەردىم. ماۋجۇشى: «مەنمۇ كۇتۇپخانىدا ئىشلىگەن كۇتۇپ-
خانا خىزمىتى شەرەپلىك» دېدى، شۇ چاغدا لىيۇشاۋچى: «لېنىنمۇداۋاملىق
كۇتۇپخانىدا بۇلاتتى - ھە،» دېدى. جۇدې مېنى كۆرسىتىپ: ئۇ
خەنزۇ تىلىنى ياخشى ئۆگىنىپتۇ، سۆزىمە بېيجىڭ شىۋىسى بـار
ئىكەن» دېدى. ماۋجۇشى يەنە: «شىنجاڭ خەلقىنىڭ تونۇشى،
روھى - ھالىتى قانداق» دېدى. مەن ئۆتمۈشتىكى ھايات ۋە تو-
نۇش بىلەن ھازىرقى ئەھۋالنىڭ ئاسمان - زېمىن پەرق ئېتى-
دىغانلىقىنى ئېيتتىم. ماۋجۇشى بۇ سۆزنى ئاڭلاپ تەبەسسۇم بىلـ
دۈردى. شۇ ئارىلىقتا ئاپپاراتلارنى چارىسى - چۈرىسى قىلىپ رە-
سىمگە ئېلىۋاتقان مۇخبىرلارنى كۆردۇق. ئەتىسى گۇۋۇيۈەن تە-
رىپىدىن بىز ئۇچۇن مەخسۇس مىللىي ئىشلار ھەيئىتى زالىدا
چوڭ زىياپەت بېرىلدى. بۇ زىياپەتكە داھىلاردىن لىيۇشاۋچى، جۇ-
دې، پىك دېخۇەي قاتارلىقلار قاتناشتى. ئۇستەلگە تەييارلانغان
تاماملارنىڭ تۈرى 20 خىلغا بارىدۇ. تاۋاقلاردا گۈلدەك بېزەل-
گەن تاماملاردىن گويا تىرىك تەخلىتتە تىزىلغان غاز، ئۆردەك، بې-
لىق، ۋە كاۋاپ، مانتا، پولۇ ھەتتا قايماق چايغىچە بار ئىدى. يەنە تەك
لىنىپ تۇرغان بوتۇلكىلار، جارانگلىق قەدەھلەر ئاستانىسىدىكى
بۇ ئالىي زىياپەتنى كۆرگەندە مەن يولداشلارغا: «داستىخانغا پې-
كىرىڭلار يوقتۇ» - دېدىم. ئۇلار كۈلۈشۈپ كەتتى. ئۇستۇن كەيپىيات-
تا بولغان بۇ ئالىي زىياپەت گويا ئۆتمۈش تارىخلاردىكى تەسـ
ۋىرلەنگەن شاھانە زىياپەتلەردىن دېرەك بېرەتتى. ھازىرلانغان

تاتاملارغا قول ئۇزتمشتىن قورۇناتتۇق. چۈنكى ھەر خىل تاتام تۇرلۇك ئۇسۇلدا ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى.

لىيۇ شاۋچى مەن بار ئاۋازدا بولۇپ - «قېنى مەرھەمەت»، دەپ تاماقتا تەكلىپ قىلدى. بۇ ئۇستەل ئۈستىدىكى يولداشلىرىم ئىچىدە پىشىقراقى مەن بولۇپ، قالغان كۆپچىلىكى جەنۇب، شىمالنىڭ چەت ناھىيىلىرىدىن كەلگەن مەدەنىيەت ساھەسىدىكى كادىرلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئۆز ناھىيىسىدىن باشقا جايلارنى كۆرۈپ باقمىغان ھەمدە چوڭراق زىياپەتلەردىمۇ بولمىغان بەزى ياشلار ئۈچۈن بۇ زىياپەت بىر يېڭىلىق ئىدى.

مەن بۇ چاغدا ئورنۇمدىن تۇرۇپ، بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلىشقا رۇخسەت سورىدىم. مېنىڭ بۇ تەلىپىم دەرھال قوبۇل قىلىندى. مەن: بىز بولساق كونا جەمئىيەتتە بۈگۈنكىدەك داھىلار ئەمەس، ھەتتا مەھەللە باشلىقى ياكى شاڭيۇلارنىڭمۇ يېنىدا ئۆلۈرۈشقا جۈرئەت قىلالمايتتۇق. يەنى بۇ خىل ئۇستەلگە تىزىلغان تاتاملارنى ئۇڭمۇز تۇرماق چۈشمىزدىمۇ كۆرۈپ باقمىغانىدۇق. بۈگۈن پارتىيەنىڭ ھەقىقىي مىللىي سىياسىتى ئاستىدا بۇ شەرەپلىك داستىخاندا داھىلىرىمىز بىلەن ئولتۇرۇشقا مۇيەسسەر بولدۇق. راستىنى ئېيتسام، بۇ تاتاملارنى قانداق يېيىشنى بىلمەيۋاتىمەن، دېدىم. مېنىڭ بۇ سۆزۈم توختاش بىلەن لىيۇشاۋچى ئورنىدىن تۇرۇپ تەسىرلەنگەنلىكىنى ۋە سۆزۈمنىڭ بىردىنبىر ئەمەلىيەتلىكلىكىنى قۇۋۋەتلەپ، سۆزىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ: «قېنى ئەمسە، مەن تاماقنى ئېلىپ باشلاپ بېرەي» دېدى. بۇ زىيادە تىن كېيىن مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى، مىللىي ئىشلار ھەيئىتى قاتارلىق يۇقىرى ئورۇنلارنىڭ ئارقىدىن بىرلىگەن زىياپەتلىرىگە ئائىل بولدۇق.

ئەتىسى بېيجىڭ ئەتىگەنلىك گېزىتىدە: «شىنجاڭ مەدەنىيەت ئېكسكۇرسىيە ئۆمىكى ئەزاسى ئۇيغۇر ئىزىز نىياز ماۋجۇشى بىلەن بىۋاستە سۆزلەشتى» دېگەن خەۋەر ئېلان قىلىندى. ماۋجۇشى

بىلەن سۆزلەشكەندە بەرگەن جاۋابىمنىڭ قوبۇل كۆرۈلۈشىدىن خۇرسەن بولغان باش مىنىستر جاڭبۇجاڭ مېنى كاتىپى ئارقىلىق ئايرىم چاقىرتىپ ئەھۋال سورىغاندىن كېيىن، مەندىن: «بېيجىڭدا قالامسەن» - دەپ سورىدى. بۇ دېمەك مەن ئۇچۇن زور شەرەپ ئىدى. ئەمما مەن ماقۇل دېيىشنىڭ ئورنىغا بۇ قېتىم ئۇرۇمچىنگە قايتىپ بېرىپ خىزمەتلىرىمنى تاپشۇرۇپ، بالا - چاقىلىرىمدىن خاتىرجەم بولۇپ ئاندىن كەلسەم دېدىم. - مىنىستر بىر ئاز ئويلىنىپ تۇرۇۋېلىپ، «بولىدۇ» - دېدى.

1957 - يىلى بېيجىڭدىن قايتىپ كېلىپ، 1959 - يىلغىچە يەنە كۇتۇپخانىدا ۋە مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ژۇرنىلىدا تەھرىر بولۇپ ئىشلىدىم. يۇقىرىقى خىزمەت تارىخلىرىدا ئاساسىي رەھبەر گوۋكې تىڭجاڭ بولۇپ، يولداشلار كۆپىنچە ئۇنىڭ يولىورۇقىغا تايىناتتى. چۈنكى رەھبەرلىككە نىسبەتەن ئۇ ئىقتىدارلىق، توغرا سەمىمى كىشى ئىدى. بۇ چاغلاردا مەن باشقا باشلىقلار بىلەن ئازراق مۇناسىۋەت قىلاتتىم. بۇ ئىشىم باشقىلارنىڭ ئوغىسىنى قاينىتىپ قويدى. شۇڭا ئۇلار باشقىچە پوزىتسىيىدە بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى.

«ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى» دە بۇ باشلىقنىڭ ئىستىل جەھەتتىكى ئۇچۇق - ئاشكارا بولغان ئىشلىرىدىن پىكىر قىلىسام ئۇنىڭ ماڭا بولغان دۇشمەنلىكى تېخىمۇ ئېشىپ، ئاخىرى «ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى» دە ھوقۇقتىن پايدىلىنىش پۇرسىتىنى قولغا كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن ماڭا قارا - قويۇق بوھتان چاپلاپ بېسىم ئاستىدا مەجبۇرىي ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەشكە ئەۋەتىلدىم. بۇ ھەرىكەتتىكى سىياسەتتە بىرەر شەخسىنى تەربىيىگە ئەۋەتىش توغرا كەلسە، پاكىتنى قويۇپ، ئامما ئىچىدە ئېلان قىلدۇرۇپ، ئاندىن ئەۋەتىلەتتى. ئەمما مېنىڭ ئۇستۇمدە ھېچقانداق پاكىت بولمىغانلىقتىن ئېلان قىلمايلا تەربىيىگە ئەۋەتىپ بەردى. ھەمدىن ئەلەم قىلىدىغىنى شۇكى، مېنى تەربىيىگە ئەۋەتكەن ۋاقتى

1959 - يىل 9 - ئاپرىل، يەنى روزى ھېيتنىڭ ھارپا كۈنى ئىدى. 10 - كۈنى بولدىغان ھېيىت شاتلىقىغا كۆرۈلگەن ھازىرلىقلار بىردىنلا ماتەم كۈنىگە ئايلىنىپ، بەش بالام بىلەن ئايالىمنى قان يىغلىتىپ ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش ئورنىغا ئاپىرىپ تاشلاندىم. بۇ قانۇنسىز ئېغىر چارىگە دۇچار بولۇپ، سىياسىي ھوقۇق ئۈچ يىل دەپسەندە قىلىنغاندىن كېيىن بوشىتىلدىم - ماڭا كىيگۈزگەن ئۈچ بۇرجەك قالپاقنىڭ قانداق قالپاق ئىكەنلىكىنى بىلمىگەنىدىم. كېيىن بوشىتىلغان ۋاقتىمدىلا تەربىيە مەيدانىدىن بىرىلگەن تونۇشتۇرۇشتا «ئوڭچى» دېگەن قالپىقى ئېلىندى، دېگەن خەتنى كۆرۈپ ئېپسۇسلاندىم.

1962 - يىلى مەن گەرچە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىشتىن بوشاپ كەلگەن بولساممۇ، ئۇستۇمدە قوش قەھەتچىلىك ھۆكۈم سۈرەتتى. بىرى: كادىر، ئىشچىنىڭ ماڭاشى توختىتىلسا دېھقان سۈيىدىن، بېلىق دەريادىن ئايرىلغاندەكلا بولۇپ قالىدىغانلىقى تەبىئى. بۇنداق چاغلاردا ھۇنەرمۇ كارغا كەلمەيدىكەن. ئەمما مەندە ھۇنەر يوق. ئەمگەك قىلىشقا تېخى مادارىم يوق. چۈنكى ئاغرىپ گۆر ئاغزىدىن كەلگەنمەن. يەنە بىرى، شۇ يىللار قەھەتچىلىك يىللىرى بولۇپ ئوماچقا تويۇشنىڭ ئۆزى بىر بايلىق ئىدى. بۇ ۋاقىتلارنى تەسۈرلەش تەس. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇششاق باللىرىم بىلەن تاش چوقۇشقا مەجبۇر بولدۇق. ئۈچ كىشى بىر لىپاك تاش چوقساق ئاران ئىككى يېرىم يۈەن بېرىلىدۇ. بۇ پۇلغا ئىككى كىلو پىشۇرۇلغان يېگىلى ئالمىمىز.

بىر كۈنى ئائىلىمىز بويىچە ئاران ئون بەش يۈەن پۇلىمىز بارلىقىنى ھېسابلاپ، بۇ پۇلغا قوناق ئۇنىسى سېتىۋالماقچى بولدۇق. مەن پۇلنى ئېلىپ، تىرەك بوت تەرەپتە ئون ساتىدىغان بىر خۇيزۇنىڭ دۇكىنىغا باردىم. ئۇنىڭ ئېلىپ بۇلۇپ پۇل بىرەي دەپ يانچۇغۇمغا قول سالسام، پۇل يوق. مېنى سۇر باستى. يانچۇقلىرىمنى بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىغىچە ئاختۇرغىلى تۇردۇم. نەتىجىدە يانچۇقچى ئوغرىلاپ كېتىپتۇ، دېگەن تونۇشقا كەلدىم. بېشىمغا ئارقىمۇ ئارقا كېلىۋاتقان ھادىسىلەرگە ھەيران بولۇپ قېتىپ قالدىم. چىرايىمنىڭ ئۆزگىرىۋاتقانلىقىنى سەزگەن خۇيزۇ تاغام قاراپ ئىچى ئاغرىغاندەك قىلىپ: «ئۇنىنى ئېلىپ كەت، بۇگۈن - ئەتىگىچە ئەكىلىپ بەرسەڭمۇ بولىدۇ» - دېدى. مەن ئۇنىڭغا رەھمەت ئېيتتىم. ئەمما شۇنداقتىمۇ خالتىنى ئۇن بىلەن قويۇپ پۇل تېپىپ كەلمەكچى بولدۇم. ئۆيدە پۇل يوقلۇقى ماڭا مەلۇم. خۇسۇسەن بۇ ئەھۋالنى ئۆيگە دەپ كېلىشىم تېخىمۇ ئېغىر ھەم خەۋپلىك ئىدى. چۈنكى ئايالىم رەنجىپلا قالماي ئۇششاق باللىرىمۇ نارازى بولاتتى. مەن ھەر خىل خىيالىلار بىلەن نېمە قىلىشنى بىلمەي نەنىمگە كېلىپ قاپتىمەن. شۇنىڭ بىلەن بەشكىرەملىك ھەسەن ھاجىدىن 20 يۈەن قەرز ئالدىم - دە، ئىشلارنى ئۆز يولىدا پۈتتۈرۈپ كەلدىم.

كېيىن ئانچە - مۇنچە ماغدۇرمۇ كىردى. قورۇلۇش ئورۇنلىرى، تۆمۈرىيول، تېرە زاۋۇتى — مويكا قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىدىم. داگۇڭ ئۇستىلارغا شىياۋگۇڭ بولۇپ لاي ئەتتىم. بۇ ۋاقتىسكى ئەمگەكنىڭ ئېغىرلىقىدىن پېشانەمدىن چىققان تەرگە كۆزۈمدىن ئاققان ياشلار قوشۇلۇپ تېنىمسىز ئېقىپ تۇراتتى. بەزىدە داگۇڭلارنىڭ تاپا - تەنىلىرىنىمۇ ئاڭلايتتىم. دېمەك 1958-يىلدىن 1978 - يىلغىچە مۇشۇنداق مۇشەققەت ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈردۇم.

پارتىيىدىن كۈتكەن ئۈمىدىمنىڭ گۈلى ئاخىر 1978 - يىلى ئۆكتەبرىدىكى مەركىزىي كومىتېتنىڭ مەملىكەت بويىچە تارقاتقان ھۆججەتنىڭ روھى ئاستىدا ھەققانىي ئېچىلىشقا نائىل بولدى. ئۆتمۈشتىكى جازالىنىشلىرىمنىڭ ھەممىسىنى خاتا بولغان دەپ خۇلاسە چىقىرىش بىلەن بىللە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدۈم. مەنلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئائىلەمنىڭ بېشىدىكى قارا تۇتەك كۆزۈ تۈرۈلۈپ يېڭى دۇنياغا كۆز ئاچتىم.

ئوبۇلخەيىر تۆرە توغرىسىدا ئەسلىمە

قوجاي دوقاس

(ماقالىنىڭ ئاپتورى قوجاي دوقاس 1944 - يىلى 11 - ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ئىتتىپاقىغا قاتنىشىپ مىللىي ئارمىيىمىزدە ئىشلىگەن. ئازادلىقتىن كېيىن ھەربىي قىسىمدا شۆبە ھەربىي رايون مۇئاۋىن كوماندىرى قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. ئوبۇلخەيىر بىلەن ئانا جەمەت تۇغقان.)

ئوبۇلخەيىر رابات 1890 - يىلى 7 - ئايدا ئىلى ۋىلايىتى نىلقا ناھىيىسىنىڭ لاستاي يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن، 1970 - يىلى ۋاپات بولدى. تۆۋەندە ئۇ توغرىلىق بىلىدىغانلىرىمنى ئەسلەپ ئۆتىمەن.

ئوبۇلخەيىرنىڭ تۆرە بولۇپ ئاتىلىشى

تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، 1780 - يىللىرى قازاقلارنىڭ قىزاي قەبىلىسى ئايىاگۇستىن (سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسى ئىچىدە) تۆۋەنكى ئالتاينىڭ ئېرتىش جايىسىغا قوڭىر دېگەن يېرىگە كۆچۈپ كېلىپ، شۇ جايدا يېرىم ئەسىر ماكانلاشقان. بۇ، قىزاي قەبىلىسى مالغا مال قوشۇلۇپ، تىنچ شارائىتتا ياشاپ گۈللەنگەن مەزگىل ئىكەن. مۇشۇ چاغدا قىزاينىڭ تۆت ئوغلى تۆت قەبىلىگە بۆلۈنۈپ يەتتە ئاتىغا (يەتتە ئەۋلاد) توشقاندا، ئۇلار ئۆز ئىچىدە ئۆزئارا نىكاھلىشىدىغان بولۇشۇپتۇ. يەنە مۇشۇ جەرياندا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى بىلەن قوشنا بولۇپ ياشاپ كېلىۋاتقان كېرەي قەبىلىسى ئوتتۇرىسىدا يايلاق، چارۋا

ماجراسى قاتارلىق ئىشلار كۆپتېپ كەسكىنلىشىپتۇ. نەتىجىدە بۇ ئىشلارنى بىرتەرەپ قىلىش ئۈچۈن قىزاي قەبىلىسى ئىچىدىن بىرەر نوپوزلۇق ئادەمنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى، يەنى تۆرە تىكلەش زۆرۈر بولۇپ قالدۇ. بۇ چاغدا باشقا قەبىلىلەرنىڭ ئۆز تۆرىلىرى بارئىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن قىزاي قەبىلىسىنىڭ باتۇرى ئىسەن كەلدى — «تۆرىسىز (چوققىسىز) يەر بولماس، تۆرىسىز ئەل بولماس» (قازاق خەلق تەمسىلى) دېگەن ئاتا ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، قىزايلارغا تۆرە ئىزدەش مەقسىتىدە قىزاينىڭ سەككىز ئاقساقىلىنى باشلاپ ئابلايقانىنىڭ 3 - ئوغلى ئادىل بەگ (شۇ چاغدا ئادىل كىچىك يۈزنىڭ تۆرىسى ئىكەن) نىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئۇنىڭ بىر بالىسىنى تۆرىلىككە سورىتىدۇ. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، توغاناس باتۇر بارغانىكەن. ئادىلنىڭ 30 ئوغلى بار ئىدى (نەچچە خوتۇنى نەچچە قىزى بارلىقى نامەلۇم). چوڭ ئوغۇللىرى ئايرىم - ئايرىم ئاۋۇللارغا بۆلۈنۈپ كېتىپتۇ. بەزىلىرى رۇس مەكتىپىدە ئوقۇۋېتىپتۇ. قىزايلار ئۇلارنى لايىق كۆرمەي ئادىلنىڭ كىچىك خوتۇنى ماغىشتىن تۇغۇلغان ساما ئىسىملىك 15 ياشلىق بالىسىنى لايىق كۆرۈپ سورىۋالىدۇ.

ماغىشتىن سانا، ساما ئىسىملىك ئىككى ئوغۇل بولۇپ، سانا ئۆلۈپ كەتكەنىكەن. ئادىل ئوغلى سامانى قىزايغا تۆرىلىككە بەرگەن بولسىمۇ، يەنىلا كۆڭلى ئۇنىماي: «30 ئوغلۇمنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئوغلۇم سانانى خۇدا ئالدى، سامانى قىزاي ئالدى، سىلەر ئۇ ئەلگە، بىز بۇ ئەلگە بۆلۈنۈپ كەتتۇق، قازاق ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى.»، دەپ شەرقىقە قاراپ تىز پۈكۈپ يىغلىغانىكەن.

قىزايلار 15 ياشلىق سامانى ئەكەلگەندىن كېيىن، ئۇنى ئاق كېگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئاق قوي سويۇپ ئۆز تۆرىسىگە ھۆرمەت ئىزھار قىلغان، قۇرئان ئوقۇپ، قوللىرىنى قانغا چىلاپ

قەسەم ئىچىپ ئۆز تۆرىسىنى ھمايە قىلىدىغانلىقىنى ۋە ئىتتىپاق ئۆتۈدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. سامانى تەكىر بەردىنىك ئۆيگە ئولتۇرغۇزۇپ (تەكىر بەردى قىزايىنىك نەۋرىسى بولۇپ، ئۇنىك ئولتۇرغان ئۆيىنى قىزايلار چوك ئۆي دەپ ھېسابلايتتى)، ئۇنىك قېشىغا ھەر جەھەتتىن يېتىشكەن ئابرىيلۇق ئادەملەرنى تۇرغۇزۇپ، تۆرە رەھبەرلىكىنى ئۇرنىتىدۇ.

تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، سامانىك قىزايغا تۆرە بولۇپ كەلگەن ۋاقتى 1780 - يىلىنىك باشلىرى بولۇپ، بۇ ۋاقىت ئىسەن كەلدىنىك ئابلايقانىنىك قېشىدا يۈرگەن ۋاقتىغا يېقىن كېلىدۇ. ئىسەن كەلدى قىزاينىك 5 - ئەۋلادى بولۇپ، سامانى قىزاي قەبىلىسىگە تا ۋاپات بولغىنىغا قەدەر 30 يىل تۆرە بولغان. سامانىك جەسىتى جاساڭنىك قوكىر دېگەن يېرىگە قويۇلغان.

توغانسقا كەلسەك، ئۇ قىزاينىك 9 - ئەۋلادى بولىدۇ. ئۇ باتۇر بولۇپ يۈرگىنىدە سامانىك 3 - ئوغلى نۇرئاسىل ئۇنىك بىلەن ناھايىتى يېقىن ئۆتكەن. مەنچىك خانى چېھنلۇكنىك ئىلتىپاتىنى قوبۇل قىلىش ئۈچۈن توغانىس - نۇرئاسىل ۋە باشقا قىزاي ۋەكىللىرىنى باشلاپ بېيجىڭغا بارغان. شۇ مەزگىلدە قىزايلار تارباغاتاي رايونىدا ئولتۇراقلاشقانىكەن.

سامانى ئىككى خوتۇن ئالغان بولۇپ، ئۇنىك بىرىنچى خوتۇنى سەمەن تۆرىنىك قىزى مەريەمدىن ئالپەيىز، قۇۋات ئىسىملىك ئىككى ئوغۇل تۇغۇلغان. ئىككىنچى خوتۇنى، ئارغىن قەبىلىسىدىن بولغان ئىرىستىن ئېرئاسىل، نۇرئاسىل (ئۇلار ئىكى جەكەك، كۆكەك دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئىسىملىك ئىككى ئوغۇل تۇغۇلغان. سامانى تۆرە ھايات ۋاقتىدا نۇرئاسىلنى ئۆزىگە ۋارىس قىلماقچى بولغان. چۈنكى نۇرئاسىل جۇرئەتلىك ۋە مەرگەن يىگىت ئىكەن. شۇ زامانلاردا جۇرئەتلىك ۋە مەرگەن ئادەم ئالاھىدە ھۆرمەتلىك بولاتتى. سامانى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىك

ئوغلى نۇرئاسىل قىزايلارنىك تۆرىسى بولغان، مەنچىك ھۆكۈمىتى تەرەپتىن تەيچلىق مەنسىپى بېرىلگەن. بىراق، نۇرئاسىل مەنسەپكە ئولتۇرغاندىن كېيىن باشقىلارنى كۆزگە ئىلماي، ئىسلام دىنىنىك قائىدە - نىزاملىرىنى بۇزغان. نۇرئاسلىنىك بۇ ئىشلىرىدىن غەزەپلەنگەن توغانىس باتۇر قىزاي قەبىلىسىنىك ئابرويلۇق كىشىلىرىنى يىغىپ، نۇرئاسلىنىك مەنسىپىنى سامانىك چوك ئوغلى ئالپەيىزگە ئېلىپ بېرىپ، بۇ ئىشنى ئىلى جاڭجۈنگە مەلۇم قىلغان. كونىلارنىك ئېيتىشىغا قارىغاندا، قىزايلارنىك تاجلىق مەنسەپنى ئالپەيىزگە ئېلىپ بېرىشىدىكى تۈپ سەۋەب، ئالپەيىز تۆرە قىزىدىن تۇغۇلغان، ئاتا - ئانىسىنىك ھەممىسى تۆرە ئىكەن. نۇرئاسىل بولسا دادىسى تۆرە بولغىنى بىلەن، ئاپىسى كەمبەغەل قىزى بولغانلىقى ئۈچۈن، نۇرئاسلىنىك قېنىنى ئارىلاشما ئىكەن، شۇڭا ئۇنىك تۆرە بولۇشقا لاياقىتى يوق ئىكەن. تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئالپەيىز قىزاي قەبىلىسىدە 40 يىل مەنسەپ تۇتۇپ، 69 يېشىدا چوك ئوغلى بوتەكەنى ئۆز ئورنىغا ۋارىس قىلغان. بوتەكە 20 يىل مەنسەپ تۇتۇپ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىك ئورنىغا تۇنجى ئوغلى قۇدەيمەنده ئولتۇرغان. قۇدايمەنده تەقۋادار، خەلقە زۇلۇم سالمىغان ئادىل كىشى ئىكەن. ئۇ قىزايغا تۆرە بولۇپ ھوقۇق تۇتۇپ تۇرغان مەزگىلدە، قىزايلار - ئىلىگە كۆچۈپ چىقىپ، تېز ئارىدا رونىق تاپقان. ھۆكۈمەتكە تاپشۇرىدىغان ئالۋان - سېلىقلارنى ۋاقتىدا تاپشۇرغان. ئۇ زامانلاردا ئۇيغۇر، قازاقلاردىن ئەسكەر قوبۇل قىلمايدىكەن. ھۆكۈمەت ۋە چېگرىدىكى ئەسكەرلەرنى ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئاشلىق بىلەن تەمىنلىسە، قازاق چارۋىچىلىرى ئات ۋە گۆش بىلەن تەمىنلەيدىكەن. ئىلى جاڭجۈنى قىزاي تۆرىسىگە رازى بولغان. قىزاي خەلقىنى يۇقاش، راستچىل خەلق ئىكەن، قىزاي تۆرىسى ئادىل ئىكەن، دەپ ماختىغان. ھەم قۇداي مەندەنى گۇڭلۇق مەنسەپكە كۆتۈرۈش

شى لايىق كۆرۈپ، مەنچىك ئوردىسىغا مەلۇم قىلغان، لېكىن يۇقىرىدىن تەستىق كەلگىچە قۇدايىمەندە ۋاپات بولۇپ كېتىپ، ئورنىغا ئوغلى رابات چىققان. رابات ۋاپات بولغاندىن كېيىن رابانىڭ ئاكىسى قۇكىر قۇلجانىڭ ئوغلى ئەۋەلقان گۇڭ بولغان.

يېڭىپ ئېيتقاندا، قىزاي تۆرىلىرى فېئودالىق ۋاراسلىق تۈزۈمى بويىچە، ئاتىدىن قالغان مەنسەپكە بالىسى ۋاراسلىق قىلىپ، ئادىلىنىڭ ئوغلى ساماددىن باشلاپ ئالتە ئەۋلاد تۆرىلىك مەنسەپ داۋاملىشىپ، ئازادلىقتىن كېيىن تۆرىلىك تۈزۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئوبۇلخەيىر تۆرە بىلەن ئايالاشقان. تەيجى مەنسىپى تۆت ئەۋلاد، گۇڭلۇق مەنسىپى ئۈچ ئەۋلاد داۋاملاشقان. ئەڭ ئاخىرقى گۇڭلۇق مەنسەپكە ئولتۇرغىنى ئوبۇلخەيىر تۆرىنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى ئەۋەلقان گۇڭ بولدى. گۇڭلۇق مەنسەپ 1945 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. يۇقىرىدا قىزايلار ئېچىدىكى تۆرىلىك مەنسەپ ۋە باشقىلار توغرىسىدا قىسقىچە توختالدىم.

ئوبۇلخەيىر تۆرىنىڭ قىسقىچە تارىخى

ئوبۇلخەيىر رابات 1890 - يىلى 7 - ئايدا ئىلى نىلقا ناھىيىسىنىڭ لاستاي چۈنجى كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. 1900 - يىلىغىچە ئاتا - ئانىسىنىڭ تەربىيىسىدە بولغان. 1910 - يىلىغىچە غۇلجا ناھىيىسىدە مواللىدا دىنىي تەلىم ئالغان، بۇ جەريانىدا ئۇ قىش پەسلى مواللىنىڭ ئۆيىدە يېتىپ ئوقۇغان بولسا، يازدا مواللىنى ئۆز ئۆيىگە تەكلىپ قىلىپ ئوقۇغان، نەتىجىدە ئونتۇرا دەرىجىلىك دىنىي مەلۇماتلىق بولغان. 1932 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن بايجان، بەكمۇرات قاتارلىق مۇئەللىملەرنى ئۆز بۇرتىغا باشلاپ چىقىپ، يېڭىچە مەكتەپ تەسىس قىلىپ، ئۆزى باشلامچى بولۇپ ئوقۇغان، يېڭىچە تولۇق

ساۋاتقا ئىگە بولۇپ، گېزىت - ژۇرناللارنى كۆردىغان ۋە خەت يازالايدىغان سەۋىيىگە يەتكەن.

1911 - يىلى شىڭخەي ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن تەبرىكلەش ئۈچۈن ئوبۇلخەيىر دادىسى رابات گۇڭ ۋە باشقا قىزاي باشلىقلىرىغا ئەگىشىپ ئىلى جاڭجۈنىگە بارىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئوبۇلخەيىرنىڭ ئەقىل - پاراسىتى خەلقنىڭ كۆزىگە چېلىقىشقا باشلايدۇ. ئوبۇلخەيىر 1912 - يىلدىن 1917 - يىلغىچە زەڭگە بولىدۇ. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلاپ تۇنجى سوۋېت ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇ يېڭى ھاكىمىيەت توغرىسىدىكى خەۋەرلەرنى ئۇقۇشۇپ تۇرىدۇ. شۇ مەزگىلدە پىتنە - پاساتلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بەزىلەر ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى ئۇستىدە تەتۇر تەشۋىقات تارقاتسا، بەزىلەر ماختىشاتتى. ئوبۇلخەيىر قايسى سۆزگە ئىشىنىشنى بىلمەي يۈرگەندە، چۇقان ۋالىقانوۋنىڭ (تىيانشانسكى) نەۋرىسى ماغوروۋدېگەن تۆرە سوۋېتتىن ئوبۇلخەيىرنىڭ يورتىغا كېلىپ يىل تۇرىدۇ. ماغوروۋ ئوقۇغان، نەزەر دائىرىسى كەڭ بولغانلىقتىن ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى توغرىسىدا ئوبۇلخەيىرگە توغرا چۈشەنچە بېرىپ، ئۇنىڭ ئېڭىنى ئۆستۈرىدۇ. ئوبۇلخەيىر كېيىنكى ۋاقىتلاردا سوۋېتتىن گېزىت - ژۇرناللارنى ئەكەلدۈرۈپ كۆرىدۇ، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى سوۋېت قازاقلىرىنىڭ يېڭىلىقلىرىنى ئۆز يۇرتىدىكى خەلققە تەشۋىق قىلىدۇ. بۇ ۋاقىت شىنجاڭدا شېڭ شىسەي تەختكە چىقىپ «ئالتە بۈيۈك سىياسەت» نى يولغا قويغان مەزگىل بولۇپ، ئوبۇلخەيىر بۇ يېڭى سىياسەتنى قوللاپ پائال تەشۋىق قىلدى.

1917 - يىلدىن 1938 - يىلغىچە ئوبۇلخەيىر مامپاك (مۇئاۋىن رايون دەرىجىلىك) بولدى. 1939 - يىلى نىلقا ناھىيىلىك سەنىيخۇينىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى. بۇ مەزگىلدە ئۇ ئۆزىگە قاراشلىق قازاق چارۋىچىلارنى ئولتۇراقلاشتۇرۇپ، تېرىلغۇ يەرلىرىنى بۆلۈپ بەردى. ئۆزى باشلامچى بولۇپ بايلاردىن

پۇل يىغىپ چۈنجى كەنتىدە ئالتە يىللىق باشلانغۇچ مەكتەپ ئاچتى. باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 5 -، 6 - يىللىقلىرى ئۈچۈن خەنزۇ تىلى دەرسى بېرىش ئۈچۈن نىلقا بازىرىدىن تۇرسۇن ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر مۇئەللىمنى تەكلىپ قىلدى. مەن شۇ مەكتەپتە 1940 - يىلى ئوقۇغانىدىم.

1941 - يىلى 2 - ئايدا، شېڭ شىسەي ئوبۇلخەيىرنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى ئەۋەلقان گۈڭنى ئۇرۇمچىدىكى تۇرمىسىگە قامىدى. ئوبۇلخەيىر شېڭ شىسەينىڭ زۇلمىغا قارشى 1943 - يىلى نىلقىدا قوراللىق كۆرەش قوزغىغان نەۋرە تۇغقانلىرى ئەكبەر، سەيىتلەرگە ئارقا تېرەك بولدى، گومىنداڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى يوشۇرۇن تەشۋىق ئېلىپ باردى. يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ قوزغىلاڭچىلارغا يار - يۆلەك بولۇپ، ۋەقەنىڭ تېخىمۇ ئۇلغىيىپ كېتىشىدىن ئەنسىرىگەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوبۇلخەيىر، نۇر سۇپقان، باۋدۇن خەلپەت (ئۇيغۇر)، ئىسھاق، ئوسمان، دورجى كەسگېۋۇ (موڭغۇل) قاتارلىق ئابرويلۇق كىشىلەرنى نىلقا ناھىيىلىك ساقچىغا قاماپ قويدى.

1944 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پارتىزانلار نىلقىنى ئازاد قىلدى. شۇ كۈنى پارتىزانلار ئوبۇلخەيىرنى تۇرمىدىن ئاچقىپ، پارتىزان شتابىغا يەتكۈزدى، شۇنىڭ بىلەن ئوبۇلخەيىر پارتىزانلارنىڭ قوماندانلىق ئىشلىرىغا قاتناشتى. 1944 - يىل 11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئوبۇلخەيىر نىلقا پارتىزانلىرىنى باشلاپ غۇلجا شەھىرىگە بېرىپ، شەھەر خەلقى بىلەن بىرگە گومىنداڭ قوشۇنلىرىغا قارشى ئۇچ سوتكا قوراللىق كۆرەش ئېلىپ بېرىپ، 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى غۇلجا شەھىرىنى ئازاد قىلدى. 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى غۇلجا شەھىرىدە ئېلىخان تۆرە باشچىلىقىدا ۋاقتىلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. ھۆكۈمەت تەركىبىگە ئوبۇلخەيىر تۆرە بىلەن پاتىخ كىرگۈزۈلمىدى. 15 - نويابر كۈنى ئوبۇلخەيىر بىلەن پاتىخ نۇسۇپقانىنى باشلاپ ئۆيلىرىگە قايتىپ كېتىشتى.

ئوبۇلخەيىر 1945 - يىلى 10 - ئايدىن 1946 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ ئۈرۈمچىدە تەنجىڭ گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى جاڭ جىجۇڭ بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن بىرقانچە قېتىملىق سۆھبەتكە قاتناشتى.

1950 - يىلى 5 - ئايدا مەن ئالتايدىن ئىلگىرى يۆتكىلىپ كېلىپ، ئوبۇلخەيىر ئاتىمىزنىڭ ئۆيىگە كېلىپ قوندۇم. شۇ چاغدا ئۇ كىشى ماڭا: «مەن مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشكە ئەزا بولۇپ قاتناشتىم. مېنى جۇڭيىاڭغا جاڭ جىجۇڭ تونۇشتۇرغانىكەن. مەن بۇرۇندىن ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قۇۋەتلەپ كەلگەنىدىم. 1945 - يىلدىن كېيىن ئەخمەتجان ئەپەندىم مېنى چاقىرىپ، بىرلىكتە يىغىنلارغا قاتناشتۇردى. بۇ ئارقىلىق نەزەر دائىرەم يەنمۇ كېڭەيدى. مېنىڭ ئەمگىكىم بىرلا، ئۇ بولسىمۇ ۋەتەننى سۆيۈپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش. ئاتىمىز ئابلايقان بىزنىڭ ئورتا يۇز قازاقلىرىمىزنى باشلاپ جۇڭگو پۇقرالىرى بولغانلىقىمىزغا 200 يىلدىن ئاشتى. شۇنىڭدىن بېرى بىز ئۇلۇغ جۇڭگو تۇپرىقىدا خەنزۇ مىللىتى بىلەن بىرلىكتە ياشاپ كەلدۇق. بىز قازاقتا «بۆلۈنگەننى بۆرە يەيدۇ» دېگەن تەمسىل بار. مەن ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ تۇتقان يولىدىن قايتمىدىم. مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ يىغىنىغا بارغاندا جاڭ جىجۇڭ بىلەن كۆرۈشتۇم. ئۇ كىشى مېنى قىزغىن قوبۇل قىلدى. قولۇمنى چىڭ سىقىپ، — سىز ۋەتەننى سۆيىدىغان ئادىل كىشى، — دېدى. ئەگەر مەن ئېلىخان تۆرىگە ئەگىشىپ «شەرقىي تۈركىستان» قۇرمىسا دەپ يۈرگەن بولسام، ئۇنىڭ ئاقىۋىتى نېمە بولاتتى. پارتىيە، ھۆكۈمىتىمىز ئادىل، كىم ئادىل ئەمگەك سىڭدۈرۈپ توغرا نىيەتتە بولىدىكەن،

ئۇنى چەتكە قاقمايدۇ.» — دېدى.

ئوبۇلخەيىر تۆرە ۋەتەن سۆيەر ئادەم بولۇپ، خەلق ئىچىدە يۇقىرى ئابرويغا ئىگە، ئۇ نۇرغۇن ئىجتىمائىي، سىياسىي ئىشلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىزچىل تۇرىدە تەشەببۇس قىلىپ ھىمايە قىلغان. ئۆزى ئاقكۆڭۈل، تۇز ئادەم ئىدى. 1949 - يىلى ئۇ مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، 1950 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، 1951 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، 1955 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، نىلقا ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولغان. ئۇزۇن ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە قازاق قىرغىز ئۇيغۇشمىسىنىڭ باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

شېڭ شىسەينىڭ 1930 - يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇغۇچى ئەۋەتكەنلىكى ھەققىدە ئەسلىمە

ئابلىمىت ھاجىيۇۋ

(ئاپتور ئابلىمىت ھاجىيۇۋ شىنجاڭ ئاتۇشتىن بولۇپ، 1933 — يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ قوزغىلىڭىغا قاتناشقان. 1944 — يىلى 7 — ئايدا، چۆچەكتىكى «ئازادلىق ئۈچۈن كۈرەش تەشكىلاتى»غا قاتنىشىپ، ئۇنىڭ مەسئۇللىرىدىن بىرى بولغان. چۆچەك ئازاد بولغاندىن كېيىن، تارباغاتاي ۋالى مەھكىمىسىنىڭ باش كاتىبى، ۋىلايەتلىك ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ سېكرېتارى، ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن. 1948 — يىلى «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەشكىلى ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ سايلانغان. 1949 — يىلى تارباغاتايغا مۇئاۋىن ۋالى بولغان. 1952 — يىلى خوتەن ۋىلايىتىگە ۋالى بولغان. 1955 — يىلدىن باشلاپ شىنجاڭ ئۇلكىلىك مالىيە ئىقتىسادىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، سودا نازارىتىنىڭ نازىرى، ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، مالىيە — سودا بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم مالىيە — سودا بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، پىلان كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مەسلىھەتچىلەر كومىتېتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ.)

سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇغۇچى ئەۋەتىشنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى

شېڭ شىسەي شىنجاڭ خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىق قوزغىلىڭىنى پاجىئەلىك باستۇرۇپ 1933 - يىلى 4 - ئايدا ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشكە، يەنە بىر تەرەپتىن بىر نەچچە يىللىق ئۇرۇشتا خانىۋەيران بولغان خەلق ئىگىلىكى، مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى ۋەيران بولغان شىنجاڭنى پۈتۈن كۈچ بىلەن قايتىدىن قۇرۇپ چىقىشقا توغرا كەلگەنلىكتىن، ئۇ-

نىڭ ئالدى بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھىما-
يىسىگە ئىگە بولۇشى كېرەك ئىدى. مانا شۇنداق بىر پەيتتە
ئۇ خەلق مەنپەئىتىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن ئىلغار سىيا-
سەتچى قىياپەتتە مەيدانغا چىقىپ، ئاتالمىش ئالتە سىياسەتنى
تۈزۈپ چىقىپ، بىر نەچچە قېتىمدا تولۇقلاپ ئېلان قىلدى. بۇلار:
«جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست
بولۇش، مىللەتلەر ھوقۇقىدا باراۋەر بولۇش، پارىخورلۇقنى يو-
قىتىش، تىنچلىقتا بىللە تۇرۇش، شىنجاڭنى ئىسلاھ قىلىش» دىن
ئىبارەت ئىدى. ئۇ ئۆزىنى «ماركسىزم - لېنىنزمغا ئېتىقاد
قىلغۇچى» دەپ پەدەزلەپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىشەنچىسىگە
ئىگە بولۇۋالدى. شۇنەرسىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشىنى
قولغا كەلتۈرۈپ ئۆنىڭ ماددىي جەھەتتىن، قەرز پۇل جەھەتتىن
ياردەم بېرىشىگە ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە سوۋېت ئىتتىپا-
قىدىن مەسلىھەتچىلەر، مۇتەخەسسىسلەر تەكلىپ قىلىپ شىنجاڭ-
نىڭ قۇرۇلۇش ۋە باشقا ئىشلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تولۇق
ياردىمىگە ئىگە بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن، شېڭ شىسەي جۇڭ-
گو كومموۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىدىنمۇ بىر تۈركۈم
كومموۇنىستلارنى شىنجاڭغا ئەۋەتىشنى تەكلىپ قىلدى. مۇشۇنداق
يوللار بىلەن ئۆزىنى ماركسىزمچى دەپ ئاتىۋالغان شېڭ شى-
سەي ئۆزىنىڭ ئورنىنى ۋە ھاكىمىيىتىنى بىر قەدەر مۇستەھكەم-
لەپ ئالالىدى. ليكىن بۇنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ۋە ھەر مىللەت
خەلقىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش تېخىمۇ مۇھىم بولۇپ، ئۆز
ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسىي پروگراممىسىنى يۈرگۈزۈش ۋە ئۇنى
ئەمەلگە ئاشۇرۇش، ئالتە سىياسەتنى خەلق ئاممىسى ئىچىدە
تەشۋىق قىلىش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن زور بىر تۈركۈم-
دىكى يېڭى ئىدىيىگە ئىگە بولغان قابىلىيەتلىك ياش تايانچى
كۈچلەرگە موھتاج بولدى. بۇنىڭ ئۈچۈن شىنجاڭنىڭ ماۋارىپ
مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىختىساسلىق كىشىلەرنى تېزدىن
تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ چىقىش - شۇ ۋاقىتتىكى مۇھىم ۋەزىپىلەر-
نىڭ بىرسى بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇغۇچى ئەۋەتىش

مەسىلىسى شۇ ۋاقىتتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

جۇڭگو كومموۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى دەسـ
لەپ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن يولداش دېڭ فا قاتارلىق نۇرغۇن
ئىلغار كومموۇنست يولداشلارنىڭ، شۇنىڭدەك يەنىمۇ پارتىيە
مەركىزىي كومىتېتىنىڭ بەزى مەسئۇللىرىنىڭ شىنجاڭ ئارقىلىق
سوۋېت ئىتتىپاقىغا خىزمەت ياكى ئوقۇشقا كېتىۋاتقان ئۇرۇم-
چىدە توختاش جەريانىدا شىنجاڭنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالىنى
كۆزدە تۇتۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇغۇچى ئەۋەتىش ھەققىدىكى
تەشەببۇسلىرى ۋەئۇنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئاكتىپ قوللاپ،
ياردەم بېرىشى نەتىجىسىدە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ھەر مىللەت ئوقۇغۇ-
چىلىرىنى كۆپلەپ ئەۋەتىپ، بىر نەچچە يىل داۋام قىلغان ئىچكى
ئۇرۇش، قوزغىلاڭلار تۈپەيلىدىن ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان
شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى، يېزا ئىگىلىكى، خەلق تۇرمۇشى جەھەتتىكى
يىمىرىلىش گىردابىغا بېرىپ قالغان ۋەزىيەتنى ئوڭشاش ۋە
ياخشىلاش بىلەن ماۋارىپ، مەدەنىيەت ۋە سەھىيە ئىشلىرىنى
راۋاجلاندۇرۇش، مالىيە - پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى ئىسلاھ
قىلىش، مالىيە كىرىمى بىلەن مالىيە چىقىمىنى تەڭپۇڭلاشتۇ-
رۇش، شۇ جۈملىدىن ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تەربـ
يىلەپ يېتىشتۈرۈش ئىنتايىن ئېھتىياجلىق بولۇپ قالدى. شېڭ
شىسەي شۇنداق جىددىي ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ۋە قىستىشى
بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا كۆپلەپ ئوقۇغۇچى ئەۋەتكەنىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ شەرتى، مىللىي تەركىبى ۋە ئەۋەتىلىش ئەھۋالى

1. سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلىدىغان ئوقۇغۇچـ
لارنىڭ شەرتى ئالدى بىلەن ئىمتىھاندىن ئۆتۈش كېرەك ئىدى.
ئاساسەن ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيىسىدە بىلىمگە ئىگە بولۇشى
لازىملىقى تەلەپ قىلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەخسۇس ئىمتىھان
ئېلىش ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، ئۇ: ماۋارىپ نازارىتى، مالىيە نا-

زارىتى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەسلىھەتچىلىرى ھەمدە ئوقۇغۇچىلار قوبۇل قىلىنىدىغان مەكتەپلەرنىڭ مەسئۇللىرىدىن تەركىب تاپقانىدى. ئىمتىھان ئېلىش ھەيئىتى ھەربىر ئوتتۇرا مەكتەپ، دارىلمۇئەللىمىنلەرگە مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ ئوقۇشقا ئەۋەتمەكچى بولغان ئوقۇغۇچىلاردىن ئىمتىھان ئالغانىنىڭ سىرتىدا، جەمئىيەتتىكى ئۆز ئىختىيارى بىلەن تىزىمغا ئالدۇرغان، شۇ دەرىجە بىلىم سەۋىيىسىگە ئىگە بولغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەدەنىيەت بىلىمىدىن ئىمتىھان ئېلىش بىلەن تەن - سالامەتلىكىنى ئۆلكىلىك دوختۇرخانىدىكى سوۋېت دوختۇرلىرىنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئىمتىھاندىن ئۆتكەن، تەن - سالامەتلىكى ياخشى، ساغلام ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلىدىغان ئىدى.

2. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت شەھىرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت دارىلفۇنىنىغا (C.A.L.Y) ئۈچ تۈركۈمدە 300 ئەتراپىدا ئوقۇغۇچى ئەۋەتىلگەنىدى.

بىرىنچى تۈركۈمدىكى ئوقۇغۇچىلار 106 نەپەر بولۇپ 1934-يىلى 11 - ئايدا، ئىككىنچى تۈركۈمدىكى ئوقۇغۇچىلار 101 نەپەر (كېيىن لۆكچۈن ۋاگزىنىڭ ئوغلى قوشۇلغان) بولۇپ 1935 - يىلى 11 - ئايدا، ئۈچىنچى تۈركۈمدىكى ئوقۇغۇچىلار 100 نەپەر بولۇپ 1936 - يىلى 11 - ئايدا ئەۋەتىلگەنىدى. ھەر بىر تۈركۈمدىكى ئوقۇغۇچىلارنى مەخسۇس تەيىنلەنگەن كىشى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېلىپ بېرىپ مەكتەپكە تاپشۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن قايتىپ كەلگەن. بىرىنچى، ئىككىنچى ۋەئۈچىنچى قارارداكىلەرنى ماتارىپ نازارىتى بىلەن مالىيە نازارىتىدىن ئىككى كىشى ئاپىرىپ قويغان. بۇ ئۈچ تۈركۈمدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئەۋەتىلگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلاردىن: ئابدۇراخمان مۇھتوۋ، سەيپىدىن تاش ئاخۇنوۋ، سەيدۇللا سەيپۇللايوۋ، ئابلىمىت ھاجىيوۋ، ئابدۇقادىر ھەسەنوۋ، ئابلىمىت مەخسۇتوۋ، ئابدۇللا داۋۇتوۋ، مەۋلانجان تۇردىيوۋ، ئوسمان يۇنۇسوۋ، ئابدۇراخمان

سۇلايمانوۋ، خەلىفەت سۇزۇك ھاجىيوۋ، ھەمدۇللا قۇربانوۋ، ئابدۇللا زاكىروۋ، مەھەممەت ئىمىن خۇداۋەردىيوۋ، تۇرسۇنتاي مەھمۇتوۋ قاتارلىق 140 كىشى بولۇپ 46 ئۇيغۇرمى سانىنىڭ پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان.

قازاق، قىرغىزلاردىن: ھۈسەيىن سىيابايوۋ، نۇرمەدى، ئەنۋەر ماميوۋ، قالى جاپسقبايوۋ، ئالىم ئەيتۋاروۋ، ئابدۇقادىر توختاروۋ، تۇرغان خوجامبايوۋ، رىشات نۇرساپايوۋ قاتارلىق 30 كىشى بولۇپ، 10 پىرسەنتنى تەشكىل قىلىدۇ.

تاتارلاردىن: مەسئۇت خالىدوۋ، سەيدۇللا ئابدۇرىشىتوۋ، تاھىر دۆلەت چىنوۋ قاتارلىق بەش كىشى بولۇپ، 1.5 پىرسەنتنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئۆزبېك، تاجىكلاردىن: ھامۇت مەخمۇت خوجايوۋ، سۇلتان شەيخوۋ، ئىسلامجان ئابدۇجاپپاروۋ، ئايۇپ سەپەرمۇھەممەدوۋ 4 كىشى بولۇپ، 1.2 پىرسەنتنى ئىگىلەيدۇ.

موڭغۇللاردىن: ئىبرەھ، دۇرجى، كاما، دۇشە، بالىيىم، يىنمە، ساغان قاتارلىق 12 كىشى بولۇپ، 3.5 پىرسەنتنى ئىگىلەيدۇ.

شىبە - سۇلۇنلاردىن: گۇسوكلىن ئەن زىيىك، مىك يىمىن قاتارلىق بەش كىشى بولۇپ 1.5 پىرسەنتنى ئىگىلەيدۇ.

خۇيزۇلاردىن: ما يىشۇين، بەي ۋىنيۇ ماكۇيئۇ (ئابدۇللا)، مومۇزايوۋ، ئالىمجان، جاۋ رىكچىن، ما جۇن، ماچىشەن، ئەنتاك مىن قاتارلىق 16 كىشى بولۇپ، 5.5 پىرسەنتنى ئىگىلەيدۇ.

مانجۇلاردىن: بۇداچىك، خۇدىك جاۋ، لىيۇدە جۇك قاتارلىق ئۈچ كىشى بولۇپ، بىر پىرسەنتنى ئىگىلەيدۇ.

خەنزۇلاردىن: پىك جاۋكۇن، خى رۇي، لى تەييۇ، لى رۇي، خۇچاك خۇا، خەن يۇفا، سۇن جالۇ، لى چۇنفاك، ئۇ شۇخى، لىيۇ جۇشى، لى شۇيمىك، سۇك مى قاتارلىق 84 كىشى بولۇپ، 30 پىرسەنتنى ئىگىلەيدۇ (3 - تۈركۈمدىكى ئوقۇغۇچىلاردىن ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق بولۇپ كېسەل سەۋەبى بىلەن تۆت نەپەر ئوقۇغۇچىنى قايتۇرۇۋەتكەن. 26 كىشىنى شېك شىسەي

قايتۇرۇپ ئېلىپ كەتكەن). بۇنىڭدىن شېكىل شىسە يۈنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئەۋەتىلگەن ئوقۇغۇچىلار نىڭ مىللىي تەركىبىگە خېلى ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى، شۇنىڭدەك جايلارغىمۇ ئېتىبار بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىپلىشقا بولىدۇ، مەسىلەن: ئۇرۇمچى، ئىلى، قەشقەر، چۆچەك، ئالتاي، قۇمۇل ۋىلايەتلىرىگە تۇرپان، ئاتۇشلارغىمۇ ئېتىبار بەرگەنلىكىدىن كۆرۈپرەك ئېلىنغان، ئوقۇغۇچىلار نىڭ سانى بىر قەدەر كۆپرەك ئىدى. بولۇپمۇ تۇرپان بىلەن قۇمۇلدىن قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار كۆپرەك بولۇشىنىڭ سەۋەبى خوجانىياز ھاجى بىلەن ماھمۇت سىجاڭ نىڭ تەسىرى بولسا كېرەك. بۇلاردىن باشقا جايلاردىن قوبۇل قىلىنغانلار ئاز دېيەرلىك ئىدى.

3. يۇقىرىقىلاردىن باشقا شۇ مەزگىلدە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت، تەمىرات نازارىتى تەرىپىدىن ئىختىساسلىق يېزا ئىگىلىك كادىرلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىغا 20 نەچچە نەپەر ئوقۇغۇچى ئەۋەتىلىپ، بۇلارنىڭ ئىچىدىن 10 نەپىرى سەمەرقەنتتىكى يېزا ئىگىلىك ئىنىستىتۇتىغا - بۇلار: ئىسمايىل ياسىنوۋ، ئىبراھىم تۇردىيوۋ، مامۇتخان ئەخمەدىيوۋ، ئىمىن روزىيوۋ، ئىلى جالالىدىنوۋ، يۈسۈپ شايىتوۋ، ئاباخان، يۇداشىن، جۇمىكچاۋ، شى چىنيىك قاتارلىق ئون نەپەر ئوقۇغۇچى - ئەۋەتىلگەنىدى، قالغان ئون نەپەر ئوقۇغۇچىدىن ئالماتادىكى دېھقان، چارۋىچىلىق ئالىي تېخنىكومغا نەسىرىدىن نەقىيوۋ، ئاباباكرى، چوڭ ئاخۇنوۋ قاتارلىق بەش نەپەر ئوقۇغۇچىنى، ئەنجەندىكى يېزا ئىگىلىك ئالىي تېخنىكومغا ئابلىمىت ياسىنوۋ، ئابباس قارى، ئۆمەرجان توختايوۋ قاتارلىق بەش نەپەر ئوقۇغۇچىنى ئەۋەتكەنىدى.

4. بۇلاردىن باشقا تاشكەنتتىكى مېدىتسىنا ئىنىستىتۇتىغا ئابدۇرۇپ ئەخمىدوۋ، رەخمىتۇللا كېرىموۋ، شامىل تاجىيەكىنوۋ، شەفىقە تاجىدىنوۋا، قەمبەرخان ئابدۇللايۇۋا قاتارلىق 14 نەپەر ئوقۇغۇچى ئەۋەتىلگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى خەنزۇ

ھەمدە چاۋشەن مىللىتىدىن ئىدى.

5. ئەينى زاماندا سوۋېت ئىتتىپاقىغا بىر تۈركۈم ئوقۇغۇچىلار نىڭ ئۆز خىراجىتى بىلەن ئوقۇشقا بېرىشىغمۇ رۇخسەت قىلىنىپ، بارغانلاردىن: ئەنۋەرخانباباىيوۋ، ئەسئەت ئىسھاقوۋ، ئۇيغۇر سايرانى، نۇسرەت شەھىدوۋ، شادىيە شەھىدىۋا، مەخپۇزە مىرزايېتىۋا؛ خەنزۇ ئوقۇغۇچىلاردىن جاۋدىشىڭ قاتارلىق تۆت كىشى بولۇپ، بۇلار موسكۋادا ئوقۇغانىدى.

6. سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارىدىغان ئوقۇغۇچىلار يولغا چىقىقاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن ئوقۇغۇچىلار نىڭ ئالدىغا بەختلىك چېگرىسىغچە قەدەر، مەكتەپ مەسئۇللىرىدىن ياكى ئوقۇتقۇچىلاردىن بىرەرسى كېلىپ قارشى ئېلىپ بىرلىكتە ئېلىپ كېتەتتى. بىزنىڭ (2 - تۈركۈمدىكى ئوقۇغۇچىلار نىڭ) ئالدىمىزغا مەكتەپنىڭ تىل - ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى، يازغۇچى ئابدۇلھەي مۇھەممىدوۋ بەختىگە كېلىپ، مەكتەپ نامىدىن قارشى ئېلىپ، بىرلىكتە تاشكەنتكە ئېلىپ كەتكەنىدى. تاشكەنت پويىز ئىستانسىسىغا يېتىپ بارغاندا مەكتەپ مەسئۇللىرى، ئوقۇتقۇچىلار، ئوقۇغۇچىلار ۋەكىللىرى ئالدىمىزغا چىقىپ قارشى ئالغانىدى. مەكتەپكە يېتىپ بېرىشىمىز بىلەن يۈك - تاقالارنى دېڭىنفېڭسىيە قىلدۇرۇپ، ئىسكىلاتقا كىرگۈزۈپ تويۇپ، ئوقۇغۇچىلارنى مۇنچىغا ئېلىپ بېرىپ يۇيۇندۇرۇپ، ئىچكى كىيىملەرنى ئالماشتۇرۇپ، سىرتقى كىيىملەرنى دېڭىنفېڭسىيە قىلدۇرۇپ، ئاندىن مەكتەپ ياتاقلىرىغا ئورۇنلاشتۇرغانىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا بارغان ئوقۇغۇچىلار نىڭ ئوقۇش ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئەھۋالى

1. سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا بارغان ئوقۇغۇچىلار مەكتەپكە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ئالدى بىلەن دوختۇرنىڭ سالامەتلىك تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكۈزۈلەتتى، يەنە بىر تەرەپتىن ئوقۇغۇچىلار نى ئادەتتىكىچە سىناپ (ئىمتىھان ئېلىپ) كۆرۈپ، سىنىپلارغا

بۆلۈپ ئاندىن دەرس ئۆتكەن. ھەربىر سىنىپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى 15 - 20 گىچە بولۇپ ئۇنىڭدىن ئاشمايتتى. ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار (تاتار، ئۆزبېك، تاجىكلار قوشۇلۇپ) ئۈچ سىنىپقا، خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار (خۇيزۇ، مانجۇ، شىبە، سولۇن قاتارلىقلار قوشۇلۇپ) ئۈچ سىنىپقا، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل ئوقۇغۇچىلار ئايرىم - ئايرىم ئىككى سىنىپقا بۆلۈنۈپ ئوقۇتۇلاتتى. ئوقۇتۇلىدىغان دەرسلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، رۇس تىلىنى مەخسۇس پەن سۈپىتىدە ھەر كۈنى ئىككى سائەت مۇئەللىم بولغاكۇۋا ئۆتەتتى. دۇنيا تەبىئىتى، ئىقتىسادىي جۇغراپىيىنى مۇئەللىم نۇغمان دالىموۋ ئۆتەتتى، ماتېماتىكا، ئالىي ماتېماتىكا ۋە گىئومېتىرىيە دەرسىنى مۇئەللىم ئىسرائىل ئىسماۋ ئاۋۇ ئۆتەتتى. فىزىكا، خىمىيىنى مۇئەللىم مىرتازايوۋ، ئاناتومىيە، فىزىولوگىيىنى مۇئەللىم قايۇموۋ، تىل - ئەدەبىياتنى ئابدۇلھەي مۇھەممىدوۋ، دۇنيا تارىخىنى مۇئەللىم، پروفېسسور بۇرھان قاسىموۋ، جۇڭگونىڭ دۆلەت تۈزۈلۈشى ھەم ئىقتىسادىي جۇغراپىيىسىنى مۇئەللىم، پروفېسسور لىپانوۋ، سىياسىي ئىقتىسادنى مۇئەللىم، ئىقتىسادىي پەنلەر كاندىداتى ئابدۇرېھىم سادىقوۋ، خەلقئارا ھۆقوقنى مۇئەللىم، پروفېسسور لىيوتىسكى، دۆلەتلەرنىڭ تۈزۈلۈش تارىخى ھەم ھوقۇقنى مۇئەللىم پروفېسسور ئۆمەر قاسىموۋ، دېھقانچارۋىچىلىق ئاگراتمىسىنى مۇئەللىم، يېزا ئىگىلىك پەنلىرى كاندىداتى شاھېكىمبايوۋ، ئىگىلىك باشقۇرۇش، بوغالتىرىيە دەرسىنى مۇئەللىم شاكىرجان ئەكبەروۋ قاتارلىقلار ئۆتەتتى. دەرسلەر ئۇيغۇر سىنىپلىرىغا ئاساسەن ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار تىللىرىدا، ئايرىم پەنلەر رۇس تىلىدا ئۆتۈلۈپ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىناتتى. خەنزۇ، خۇيزۇ ئوقۇغۇچىلىرىغا سىياسىي ئىقتىساد دەرسىنى خەنزۇ تىلىدا دوتسېنت لىن شەيلۇ ئۆتكەنىدى. ئايرىم پەنلەر رۇس تىلىدا ئۆتۈلۈپ خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. قازاق، قىرغىز ئوقۇغۇچىلارغا ئاساسەن قازاق، ئۇيغۇر، تاتار

تىلىدا دەرس ئۆتۈلۈپ، ئايرىم رۇس تىللىرىدا ئۆتۈلگەن دەرسلەرنى تەرجىمە قىلىپ بېرەتتى. موڭغۇل ئوقۇغۇچىلارغا ئايرىم پەنلەردىن موڭغۇل تىلىدا (موڭغۇل مۇئەللىملەرمۇ بار ئىدى) دەرس ئۆتكەننىڭ سىرتىدا باشقا پەنلەرنى رۇسچىدىن تەرجىمە قىلىپ بېرەتتى. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك ھەممە پەنلەردىن دەرس ئۆتكەننىڭ سىرتىدا، بەزى نەزەرىيە مەسىلىلىرى لېكسىيە قىلىنىپ ئوقۇغۇچىلارغا ئاساسەن ماركسىزم - لېنىنىزم نەزەرىيىسى ئىدىيە جەھەتتىن سىڭدۈرۈلگەنىدى.

2. ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئەملىيەت بىلەن بىرلەشتۈرۈلەتتى. تەجرىبە - سىناق ئۆتكۈزۈش ۋە ئېكسكۇرسىيە قىلدۇرۇش قاتارلىق ئىشلار بىلەن بىرلەشتۈرۈلەتتى. ئۆتۈلىدىغان دەرسلەرنىڭ پروگراممىسى ئېغىر ھەم يېنىك، ھەم زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ھەر كۈنى سەككىز سائەت دەرس ئۆتۈلەتتى. بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە ئىنىستىتۇتنىڭ پروگراممىسىنى تولۇق ئۆتۈپ بولۇش ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ سەۋىيىسىنىمۇ شۇ دەرىجىگە يەتكۈزۈش كېرەك ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر بىر سىنىپتا ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى كۆپ بولمىغانلىقتىن ئوقۇتۇش سۈپىتى يۇقىرى بولۇپ، ئوقۇغۇچىلاردىن كۆپلىدىغان تەلەپمۇ قاتتىق ئىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئۆگىنىشكە بېرىلىپ كەتكەنلىكتىن مەكتەپ تەرەپتىن ئېلىپ بېرىلىدىغان كىنو - تىياتىرلارغىمۇ ئاز باراتتى. كۆپ ۋاقىتلاردا دەرس تەكرارلاش ۋە ئۆگىنىش بىلەن مەشغۇل بولاتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلار ئۆگىنىش ۋاقتىدا سىرتقا چىقىپ كېتىدىغان ئەھۋاللار يوق دېيەرلىك ئىدى. مەكتەپمۇ بۇنداق ھەرىكەتلەرگە دەم ئېلىش كۈنلىرىدىن باشقا ۋاقىتلاردا رۇخسەت قىلمايتتى. ھەر بىر سىنىپقا مەسئۇل بولغان ئوقۇتقۇچىلار ھەر كۈنى كەچتە ئۇخلاشقا بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە ياتاقلارغا كىرىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بار - يوقلۇقىنى تەكشۈرۈپ چىقاتتى. ئەگەردە بىرەر ئوقۇغۇچى ياتاقتا بولماي قالسا، سۈ-

رؤشتۇرۇپ ئوتتۇرىدا ئېلان قىلىناتتى. شۇنىڭدىن كېيىن بونداق ئىشلار ھەرگىز تەكرارلانمايتتى. ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ چەت ئەلگە ئوقۇشقا كەلگەنلىك يۇكىنىڭ ئېغىرلىقىنى ھېس قىلىپ ئويۇنغا بېرىلمەستى. ئوقۇشقا تەسىر يېتىدىغان ھەر قانداق ئىشلار بىلەن شۇغۇللانمايتتى ھەمدە شۇغۇللىنىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى دەرسىنىڭ ئېغىرلىقىدىن، تەلەپنىڭ يۇقىرىلىقىدىن، دەرسلەرنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنەتتى، ئۇنىڭدىن باشقا بۇلار ئۆز ئىدىيىسىدە ئۆزلىرىنى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى زور ئۈمىد بىلەن چەت ئەلگە ئوقۇشقا ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ قان - تەر بەدىلىگە ئوقۇتۇۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۆتكەن ئۈمىدىنى ھەرگىز يەردە قويمايمىز، دېگەن ئىرادە ھەم مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن ئۆگەنگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇتلەق كۆپچىلىك ئوقۇغۇچىلار مەكتەپ پۈتتۈرۈش ئىمتىھانىدىن ئەلا دەرىجىدە ئۆتكەنىدى، ئىپادىسىمۇ ناھايىتى ياخشى بولغانىدى. شۇنچىۋالا ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىچىدىن بەرەرسىمۇ ئوقۇش تۈگىگەندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىدا قېلىشنى خالىمىدى. بۇنىڭدىن بۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەر لىكىنى، ۋەتەننى قىزغىن سۆيىدىغانلىقىنى ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ ئۈستىدە قانچىلىك ئېغىر مەسئۇلىيەتنىڭ بارلىقىنى ئۇنتۇمىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

3. مەكتەپ شىنجاڭدىن بارغان ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن مەخسۇس ئاشخانا ئاچقان بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تاماق بىلەن تەمىنلىنىشىگە كاپالەتلىك قىلىنغانىدى. توختام بويىچە، ئوقۇغۇچىلار مەكتەپكە بارغاندىن كېيىن ئوقۇشنى تاماملاپ شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەنگە قەدەر ھەربىر ئوقۇغۇچىغا تۆت پاردىن كاستيۇم - بۇرۇلكا، ئىككىدىن دۇراپ پەلتو، ئالتە جۈپتىن ئاياغ كىيىم، سەككىز - ئوندىن كۆڭلەك ۋە ئىچكى كىيىملەر بىلەن تەمىنلەنگەنلىك سىرتىدا، مەخسۇس كىر يۇيۇش ئورنى تەشكىللەپ

ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم كىر بولغان كىيىملەرنى ۋە يوتقان تېشى، پىراستىنالارنى، كۆرپىلەرنى يۇيۇپ بېرەتتى. ئوقۇغۇچىلار پەقەت ئوقۇش بىلەنلا شۇغۇللىناتتى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا مەكتەپ ھەر ئايدا، ھەربىر ئوقۇغۇچىغا 100 روبلىدىن قوشۇمچە پۇل بېرەتتى. بۇ پۇلنى ئۆزلىرىنىڭ پارچە - پۇرات كۇندىلىك تۇرمۇشىغا خىراجەت قىلاتتى ياكى مەكتەپ تەمىنلىگەن كىتابلارنىڭ سىرتىدا يېڭىدىن نەشىردىن چىققان كىتابلارنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتەتتى.

4. ئوقۇغۇچىلار مەكتەپكە يېتىپ بېرىپ دەرس باشلانغاندىن كېيىن، مەكتەپ بىر نەچچە قېتىم تاشكەنتنىڭ ئۆزىدىكى سانائەت، ېزا ئىگىلىك كارخانىلىرىغا، پەن - تېخنىكا مۇئەسسەلىرىگە، كولخوز ۋە ساۋخوزلارغا ئېكسكۇرسىيىگە ئېلىپ بارغان ئىدى. يازلىق تەتىلدە موسكۋا، لېنىنگرادلارغا ئېكسكۇرسىيىگە ئېلىپ بېرىپ، چوڭ سانائەت كارخانىلىرىنى، ئاپتوموبىل زاۋۇتلىرىنى، ئىلمىي مۇئەسسەلەرنى، مەدەنىيەت ئورۇنلىرىنى، تارىخىي يادىكارلىقلارنى، ھەر خىل مۇزى، كۆرگەزمىخانىلارنى، پەن - تېخنىكا ئورۇنلىرىنى، گىدروئېلېكتر ئىستانسىلىرىنى، پىلانتاريە ۋە بەزى ئۇنىۋېرسىتېتلارنى ئېكسكۇرسىيە، ئۆگىنىش قىلدۇرۇپ كەلگەنىدى. موسكۋا، لېنىنگرادتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ۋاقىت بولۇپ قالسا فەرغانە ئوبلاستىدىكى شاھىمە ردان قاتارلىق جايلارغا ئېلىپ بېرىپ سایاھەت قىلدۇرۇپ كەلگەنلەرمۇ بولغانىدى. ئوقۇش پۈتتۈرۈپ شىنجاڭغا قايتىش ئالدىدا يەنە بىر قېتىم ئېكسكۇرسىيە، ئۆگىنىش قىلدۇرۇپ ئىلگىرى كۆرمىگەن ئورۇنلارنى كۆرسىتەتتى. بىز ئىككىنچى تۇركۇمدىكى ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرۈپ قايتىپ كېلىش ئالدىدا، تاشكەنتتىن 100 كىلومېتر يىراقلىقتىكى چىرچىق دەرياسى قۇرۇلۇشى (ھازىرقى ئورجانىكىدزى شەھىرى) غا ئېلىپ بېرىپ يېڭىدىن قۇرۇلۇۋاتقان گىدرو ئېلېكتر ئىستانسىسى بىلەن خىسمىيۇى ئوغۇت كۇمبىناتىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇرۇپ ئاندىن شىنجاڭغا ئۇزىتىپ قويغانىدى.

5. مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان مەزگىلدە، ئوقۇشتىن سىرت بىر نەچچە خىل كۇرژۇكلارنى ئۇيۇشتۇردى. مەسىلەن، شوپۇرلۇق، تانسا ۋە سەنئەت، مۇزىكا، شاھمات، تەنتەربىيە قاتارلىق كۇرژۇكلارنى تەشكىللەپ، مەخسۇس مۇئەللىملەرنى تەكلىپ قىلىپ دەرس ئۆتۈپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇشۇ ساھەلەردىمۇ بىلىملىرىنى ئاشۇرۇشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەنلىكتىن خېلى زور نەتىجىلەرگە ئېرىشكەنىدى. ھەر يىلى ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ خاتىرە بايرىمى، 1 - ماي خەلقئارا ئەمگەكچىلەر بايرىمى ۋاقىتىدا ئوقۇغۇچىلارنى تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىگە ئىشتىراك قىلىشقا تەكلىپ قىلاتتى. بۇنىڭدىن باشقا مەكتەپ شىنجاڭنىڭ «12 - ئاپرىل» بايرىمى ۋاقىتىدا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بايرام پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇشىغا ياردەملىشىپ شەرت - شارائىت ھازىرلاپ بېرىدىغانىدى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ياخشى ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلارنى تەقدىرلەپ، ئۇلارنىڭ سۈرەتلىرىنى تام گېزىتلىرىدە چىقىراتتى.

سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى ئەھۋالى

1. ھەر بىر قارارداكى ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن مەخسۇس ئۇچ ئايلىق سىياسىي ئۆگىنىش كۇرسى (2-قارارداكىلەرگە ئەندىخۇيدا ئاچقان) ئېچىپ، شېڭ شىسەينىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك سىياسەت، ئاتالمىش ھۆكۈمەتنىڭ نۆۋەتتىكى مۇھىم ۋەزىپىلىرى، سەككىز ماددىلىق خىتابنامە ۋە ئۇنىڭ ئەزەلدىكى ئاساسلىرى ھەققىدە ھەپتىدە ئىككى سائەتتىن دەرس ئۆتكەن. ئۇنىڭ دەرسى بار كۈنلەردە بىرەر ۋەقەنىڭ يۈز بېرىشىدىن ئەندىشە قىلىپ غەربىي زالىنىڭ ئېتراپىدا كۆپلەپ

ئەسكەر تۇرغۇزغانلىقىنى سىرتىدا، زالىنىڭ ئىچىدە يول تەرەپكە قارايدىغان دېرىزىلەرنىڭ ئالدىغا پىلىموت ئورنىتىپ، ئۇنىڭ يېنىدا مەخسۇس ئەسكەر ھەم ئوفېتسىرلەرنى قويۇپ، دەرس تۈگىگۈچە ناھايىتى ھوشيارلىق بىلەن كۆزىتىپ تۇراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ۋەزىيەت ھەققىدە خەلق ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى، مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى ھەققىدە مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى، مىللىي مەسىلە ھەققىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەسلىھەتچىلەر، سىياسىي ئىشلار ھەققىدە فەندىخۇي (جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما)نىڭ مىشۇجاڭى قاتارلىقلار دەرس ئۆتكەنىدى. سىياسىي كۇرس تامام بولغاندىن كېيىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەقسىم قىلىش لايىھىسى كۆپىنچە بىلىم سەۋىيىسىگە ۋەكەسپىي ئىقتىدارىغا قاراپ تۇزۇلۇپ، خىزمەتكە تەقسىم قىلغان. كۆپرەك بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا مەكتەپ، دارىل مۇئەللىمىن مەكتەپلىرىگە، بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار يېزا ئىگىلىك ساھەسىگە، مالىيە، بانكا، پاج ئىشلار ئورۇنلىرىغا، مەلۇم ساندا جامائەت خەۋپسىزلىك ئورۇنلىرى بىلەن خارجى ئىشلار بۆلۈملىرىگە تەقسىم قىلىپ ئەۋەتىلگەنىنىڭ سىرتىدا، ئاز سانداكى ئوقۇغۇچىلار ۋىلايەتلەرگە ئەۋەتىلگەنىدى.

2. بۇ يولداشلار ئەينى زاماندا ئۆزى ئىشلىگەن ئۆز ساھەسىنىڭ خىزمەتلىرىدە زور ئۆزگىرىشلەر ۋە يېڭىلىقلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش بىلەن شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە جاپالىق كۆرەش قىلىپ، قىيىنچىلىقلار ۋە قارشىلىقلارنى يېڭىپ، ئاجايىپ نەتىجىلەرنى يارىتقانىدى. شۇنىڭدەك مەدەنىيەت - مائارىپ ساھەسىدە ھەتتا باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ ياشلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشتە، مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا ئىلىم - بىلىم، مەدەنىيەتنى تارقاتقۇچىلاردىن بولۇپ، پىداكارلىق بىلەن تىرىشىپ ئىشلە-

لەپ، جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈپ زور نەتىجىلەرنى يارىتىپ، جەمئىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقانىدى. گەرچە يۇقىرىقىدەك چەت ئەلگە ئوقۇغۇچى ئەۋەتىپ كادىرلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشتە مۇستەبىت شېكىشىسە يېنىك مۇددىئاسى يوشۇرۇنغان بولسىمۇ، ئوبيېكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا، ئەينى زاماندا، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيىتى، مائارىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بۇ ساھەدە زور ئۆزگىرىشلەرنى مەيدانغا كەلتۈرۈشتە چوڭ رول ئوينىغانىدى، لېكىن بۇلار نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارغا ۋە قارشىلىقلارغا ئۇچرىغان. سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇغۇچى ئەۋەتكەن ۋاقىتلاردا يېڭىچە مائارىپقا قارشى ھەرىكەت قىلىدىغان مۇتەئەسسىپ كۆچلەرمۇ يوق ئەمەس ئىدى. بولۇپمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشىر قىلىنغان تۈرلۈك پەننىي كىتابلارنىڭ تارقىلىشىغا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ كەلگەن كىشىلەرگە، بۇلاردىن ئوقۇتقۇچى بولغانلارغا نىسبەتەن قارشىلىق تېخىمۇ كۈچلۈك ئىدى. 1937 - يىلى 8 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىككىنچى تۈركۈمدە ئوقۇپ قايتىپ كېلىۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ 11 ھارۇندىكى ھەرخىل پەننى — يەنى تەبئىي پەن، ئىجتىمائىي پەن كىتابلىرى، پەن - تېخنىكىغا دائىر ھەر خىل كىتابلار، تارىخىي ماتېرىياللار، ئوقۇتۇش ئەسۋابلىرى، تۈرلۈك خەرىتىلەر ۋە كىيىم - كېچەك قاتارلىق نەرسىلەرگە قۇتۇبىدا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىلگەن بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش جەريانىدا توپلىغان ئوقۇش ۋە ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدى. بۇلار ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان مەزگىلدە تېخىمۇ قاتتىق قارشىلىققا ئۇچراپ تۈرغان بولسىمۇ، بەرداشلىق بېرىپ، تۈرلۈك يوللار بىلەن كۆرەش قىلىپ قىينىچىلىقلارنى يېڭىپ خىزمەت قىلغانىدى. ئۇلار تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن ئوقۇغۇچى، كادىرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھازىر جەمئىيەتتە مۇھىم خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، چوڭ ئورۇن تۇتۇپ، تۆتىنى زامانە

ۋىلاشتۇرۇش، ئىشكىنى ئېچىۋېتىش، سوتسىيالىستىك ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىش يولىدا پىداكارلىق بىلەن ئىشلەپ، ئۆزلىرىنىڭ ھەسسىلىرىنى قوشماقتا.

ئۆز ۋاقتىدا، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ كەلگەن يولداشلاردىن ھايات قالغانلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس. مىلتارىست شېكىشىسەي ئۆزىنىڭ تورىنى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلارغا قارىتاقانلىقىتىن ئەينى زاماندا بۇلارنىڭ خېلى بىر قىسمى قىرغىنچىلىقتا ئۆلتۈرۈلدى، بەزىلىرى ۋاپات بولۇپ كەتتى، بىر قىسمى چەت ئەللەرگە چىقىپ كەتتى، ھازىر ھايات قالغانلىرى يۈز ئەتراپىدا (ئاز سانلىق مىللەتلەر 60 ئەتراپىدا) بولۇپ، ئۇلار ھەر قايسى سەپلەردە ئىشلەۋاتىدۇ.

3 . ئەينى زاماندا بىر تەرەپتىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ئوقۇپ كەلگەن ئوقۇغۇچىلارھەر قايسى ساھەلەردە پىداكارلىق بىلەن ئەستايىدىل ئىشلەپ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلار كوممۇنىستىك پارتىيە شىنجاڭغا ئەۋەتكەن يۈزدىن ئارتۇق كوممۇنىستلارنىڭ جۈملىدىن چىن تەنچېۋ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق يولداشلارنىڭ تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشى ۋە ئاسرىشىنى قوبۇل قىلىپ، نەتىجىدە سىياسىي، ئىدىيە جەھەتتىن ناھايىتى تېز ئالغا باستى. بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مارکسىزم - لېنىنىزم روھىدا تەربىيە ئالغانلىقى ئۈچۈن كوممۇنىستىك پارتىيە ئەزاسى بولمىسىمۇ (ئەينى زاماندا بەزى ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر ۋە تارىخىي شەرت - شارائىتتىنىك يار بەرمەسلىكى تۈپەيلىدىن پارتىيە قۇرۇلۇشى ھەمدە پارتىيە ئەزالىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش مۇمكىن بولمىغانىدى.) كومپارتىيىنى بىجانىدىل سۆيۈپ ھىمايە قىلغان ۋە كوممۇنىزم غايىسى ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ، شۇ غايىنىڭ سادىق كىشىلىرىدىن بولۇپ قالغانىدى. شۇ ۋاقىتلاردا بۇلاردىن ئۈچ ۋىلايەت تەۋەسىدە ئىشلىگەنلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى گومىنداڭغا قارشى يوشۇرۇن تەشكىلاتلارنى ئۈيۇشتۇرۇپ، دۇشمەنگە قارشى كۈرەش قىلدى

هەمدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ ئوخشاشمىغان دەرىجىدىكى خىزمەتلەرنى ئۈستىگە ئېلىپ، ئاكتىپلىق بىلەن كۆرەش قىلىپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا پىداكارلىق كۆرسەتتى، ئۇنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناندى. بۇلار: سەيپىدىن ئەزىزى، سەيدۇللا سەيپۇللايوۋ، ئەنۋەرخان بابايوۋ، ئابلىمىت ھاجىيوۋ، ئابدۇللا زاكىروۋ، ئەسئەت ئىساقوۋ، ئىسمائىل ياسىنوۋ، ئىبراھىم تۇردى، قۇسەيىن سىيابايوۋ، ئابدىراخمان مۇھىتى، مەجىت زاھىدوۋ، ئۇيغۇر سايرانوۋ، باۋۇدۇن يۈسۈپوۋ، ئابلىمىت مەخسۇتوۋ، ھەمدۇللا قۇربانوۋ، ئوسمان يۇنۇسوۋ، تۇرسۇنتاي مەخمۇدوۋ، خەلپەت سۇزۇك ھاجىيوۋ، قاسىم پەرسايوۋ، تۇرسۇن ئىسرائىلوۋ، ئالىم ئەيتىباروۋ، يۈسۈپجان ياسىنوۋ، خې رۇي، لى تەيبۇ، لۇزى قاتارلىق نۇرغۇن يولداشلار ھەمدە ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبېك، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، دەلىلقان قاتارلىقلارنىڭ رەھبەرلىكىدىكى ئىلغار تەرەققىپەرۋەر يولداشلار بىلەن بىرلىكتە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە، جاھانگىرلىككە قارشى جاپالىق بىلەن قەتئىي كۆرەش ئېلىپ باردى. بۇنىڭدىن باشقا سۇۋېت ئىتتىپاقىدىن ئوقۇپ كەلگەنلەردىن يەتتە ۋىلايەت دائىرىسىدە ياشاپ ھەمدە ئىشلەپ تۇرغان يولداشلار ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئاشكارا ياكى يوشۇرۇن بولسۇن ھېسداشلىق بىلدۈرۈپ ۋە ئۇنى قوللاپ، ھمايە قىلىپ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ماسلاشتى ھەمدە مەدەت بەردى. يۇقىرىدىكى يولداشلار ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بەزى خاتالىقلىرىنى تۈزىتىپ، ئۇچ ۋىلايەت ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تەۋرەنمەي كۆرەش قىلدى، ھەمدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ماسلىشىش ئۈچۈن شۇ چاغدىكى نۇرغۇنلىغان ھەر مىللەت كادىرلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى. بۇلار ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسى

بىلەن بىرلەشتۈرۈپ شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشىغا ئۆزلىرىنىڭ ھەسسىلىرىنى قوشتى. بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئازادلىقتىن كېيىن كومموۇنىستىك پارتىيىگە ئەزا بولدى، پارتىيە رەھبەرلىكىدە شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئىسلاھات ئىشلىرىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىشتا، ھاكىمىيەت ئۆزگەرتىش خىزمەتلىرىنى، ئىجارە كېمەيتىش، يەر ئىسلاھاتى، كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش، باندىتلارنى ۋە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى يوقىتىش، شىنجاڭنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا ئاكتىپ قاتنىشىپ، ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناندى. ھەمدە زور نەتىجىلەرنى ياراتقانىدى. لېكىن يەرلىك مىللەتچى ــ ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش مەزگىللىرىدە بولسۇن، ئاتالمىش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا بولسۇن، بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنىڭ سۇۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغانلىقى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقانلىقى چوڭ جىنايەت بولۇپ، «چەتئەلگە باغلانغان قارا يېپ»، «مىللەتچى»، «مىللىي بۆلگۈنچى» ئۇنسۇرلار دەپ ئاتىلىپ، قالپاق كەيگۈزۈلۈپ، ئېغىر ئاقىۋەتلەرگە دۇچار قىلىندى. ھەتتا بەزىلىرى ئېزىز جانلىرىدىن ئايرىلىپ، خانىۋەيران بولۇپ كەتتى. شۇنداق ئېغىر كۈنلەرگە قالىسىمۇ، ئۇلار يەنىلا جوڭگو كومموۇنىستىك پارتىيىسىگە ۋە خەلق ئامىسىغا ئىشىنىپ، ئۆز مەيدانلىرىدا قەتئىي ئېغىشماي چىڭ تۇرۇپ كەلدى.

بۇ يولداشلارنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىرى بولسۇن، ھازىر ياشاۋاتقانلىرى بولسۇن، قىسقىسى ئۇلار ئۆز باشلىرىدىن بىرنەچچە دەۋرنى خەۋپ ـ خەتەرلىك مۇھىت ۋە ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى جاپالىق كۈرەشلەر ئىچىدە، ھەتتا تۇرمىلەردە ئۆتكۈزۈپ، ئاخىرى جوڭگو كومموۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە ھەقىقىي ئازادلىققا ئېرىشتى، ئەركىن، بەختلىك ھايات كۆچۈرۈش (ئازادلىقنىڭ باشلىرىدا بولارنىڭ

كۆپى هايات ئىدى) ۋە ئىشلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. بۇ يولداشلارنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئۈچۈن ھارماي - تىنماي جان پىدالىق بىلەن ئىشلەپ ۋە كۆرەش قىلىپ ياراتقان غايەت زور تۆھپىلىرىنى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى مەڭگۈ يادلايدۇ.

ئەسكەرتىش:

بۇ ئەسلىمىنى يېزىشنى بەزى يولداشلار تەشەببۇس قىلغانىدى. باشتا يېزىشنى ماقۇل كۆرمىگەنىدىم. لېكىن يولداشلارنىڭ ئوقۇپ كەلگەندىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر (ئالەمدىمن ئۆتكەن ۋە ھايات بارلىرى) جەمئىيەتكە قوشقان تۆھپىلىرى بىلەن باشلىرىدىن ئۆتكۈزگەن ھەر خىل ئوخشىمايدىغان سەرگۈزەشتىلىرىنى ئويلاپ، بۇ يولداشلارنىڭ جەمئىيەتتە ئونتۇلۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن يېزىشقا ماقۇل بولدۇم، ۋاقتى ئۇزۇن بولغانلىقتىن كۆپ نەرسىلەر ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ قالغانلىكەن. شۇنداقلا ئالدىراش بولغانلىقتىن بىرگە ئوقۇغان بەزى يولداشلاردىن مەسلىھەت ئېلىشقا پۇرسەت بولمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تولۇق بولمىسمۇ بۇ ئەسلىمىنى يازدىم. تولۇق بولمىغان جايلىرىغا يولداشلارنىڭ تولۇقلىما پىكىرىنى بېرىشنى ئۈمىد قىلىمەن.

قوشۇمچە:

1934 - يىل 11 - ئايدا بىرىنچى تۈركۈمدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىسىملىكى:

ئابدۇراخمان مۇھىتوۋ، ئابلىمىت مۇھىتوۋ، ئابدۇرېھىم مۇھىتوۋ، قاسىم پەرسايوۋ، باۋۇدۇن يۈسۈپوۋ، سېيىت ھاسىلوۋ،

ئىسمائىل روزىيوۋ، مۇھەممەت ئەلى جېلىلوۋ، ئابدۇكېرىم رازىيوۋ، ئەنۋەر مۇھىتوۋ، ئابدۇرىشىت مۇھىتوۋ، ھەسەن كېرىموۋ، ئەنۋەر يۈسۈپوۋ، ھوشۇر ھاجىيوۋ، چوڭئاخۇن ئابدۇراخمانوۋ، ئابلېتىپ قادىروۋ، ھوشۇر كېرىموۋ، ئابدىراخمان قاسىموۋ، ھامۇت مەخمۇتوۋ، نۇردۇن قارى، خوجەخمەت زاكىروۋ، قۇربانوۋ، مۇھەممەت ھامۇت، مەخمۇت غوجايوۋ، ئەلى قارىيوۋ، قۇسەيىن سىيابايوۋ، ئەنۋەر مەمتوۋ، نۇرمەدى سابايوۋ، تىلەۋ بەردى قىزىروۋ، سابىر ئالى، قالى چابىقبايوۋ، رىشات نۇرسابايوۋ، ھۈسەين ياخشىلىقوۋ، كامال ئىبراھىموۋ، قاببىاس، ئەسەين، ماقات، سېيىت غازى، پاتىخ، ئەسئەت ئابلىمجىنوۋ، ئەيتىكەن، ھەمزە ئەزىمۇھەممىدوۋ، سامزا.

1935 - يىلى 11 - ئايدا ئىككىنچى تۈركۈمدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىسىملىكى:

سەيپىدىن تاش ئاخۇنوۋ، سەيدۇللا سەيپۇللايوۋ، ئابلىمىت ھاجىيوۋ، ئابلىمىت مەخسۇتوۋ، مىجىت زامىدوۋ، ئابدۇقادىر ھۈسەنوۋ، مۇھەممەت ھۈسەينوۋ، ئابدۇللا ھوشۇروۋ، ئابدۇقەييۇم ئاروزۇھاجىيوۋ، ئەبەيدۇللا رۇبەيدۇللايوۋ، ئىسمائىل ھىبزۇللايوۋ، ئەيسا نىيازوۋ، ئابلىز شېرىپوۋ، ئابدۇلېتىپ نىيازوۋ، مۇھەممەت سىلىموۋ، مۇھەممەت قارى ئەخمىدوۋ، توقسۇن سابىتوۋ، ئابلىزخان روزىيوۋ، ھەبىبۇللا مۇسا ھاجىيوۋ، مۇھەممەت يۈسۈپ جالالىدۇنوۋ، رەھمىتۇللا سابىتوۋ، ئوسمان يۇنۇسوۋ، مەمتىمىن خۇدا بەردىيوۋ، ئوردى قادىروۋ، ئابدۇھازىر ئارزۇھاجىيوۋ، سەيدۇللا خوجا نىيازوۋ، يۇنۇس ئىمىنوۋ، تاھىر بوسۇقۇۋ، سوپاخۇن تۇرانوۋ، ئەخمەت ئىمىنوۋ، ھەبىبۇللا سۇبۇروۋ، ئابدۇللا قارى توختايوۋ، سۇلتان شەيخوۋ، ئەخمەت روزىبايوۋ، مەسئۇد خالىدۇۋ، سەيدۇللا ئابدۇرىشىتوۋ، ئىبراھىم مۇتىتۇللايوۋ، ئەخمەت ھەسەنوۋ، تۇرسۇن ياسىنوۋ، تاھىر دۆلەتچىنوۋ، ئىسلامجان ئابدۇجاپپاروۋ، ئىسكەندەر ئىمىنوۋ، ئابدۇراخمان ھىدايوۋ، ئالىم ئەيتىبايوۋ، ئابدۇقادىر توختاروۋ، تۇرغان خوجامبايوۋ، مادامبېك سىرغازى، نۇرەخمەت،

مۇقەممەت، تۇردىيوۇ، قالدىنجان، سابىر ئالى، زارىپ ئابۇتايوۇ، چۇقاش، شەمەي.

1936 - يىلى ئۇچىنچى تۇركۈمدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن مىللىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىسىملىكى:

مەۋلانجان تۇردىيوۇ، مويدىنخان جالالىدىنوۇ، ئابدۇۋاھىت ۋاجىدوۇ، ئابدۇلېتىپ خەبىروۇ، ئابدۇللا سەيدۇللايوۇ، تۇرسۇن دەريا، تۇرسۇن سابىتوۇ، ئابدۇللا داۋۇتوۇ، ئابدۇراخمان سۇلايمانوۇ، ئابلىز قادىروۇ، ئابدۇراخمان سەيىدوۇ، تۇرسۇن ئابدۇرەھىموۇ، خەلپەت سۇزۇك ھاجىيوۇ، ئابدۇللا زاكىروۇ، تۇرسۇن ئىسرائىلوۇ، خۇدابەردى تالىپوۇ، تۇرسۇنتاي مەھمۇدوۇ، ئابدۇكېرىم تۇرسۇنوۇ، ئىسھاق ئارسلانوۇ، ئىدرىسوۇ، ئابدۇرېھىم ئابدۇللايوۇ، تەۋەككۇل ئۇلۇغوۇ، ئابلىتىپ ئەخمەدوۇ، ھەمدۇللا قۇربانوۇ، يۇسۇپجان ياسىنوۇ، ئابدۇرىشىت ياقۇپوۇ، مۇختەر ئابدۇكېرىموۇ، مويدىنخان تۆرە، ئايۇپ سەپەر مۇھەممەدوۇ، مەنسۇرئاخۇنبايوۇ، ئايۇپ مەنسۇروۇ، توختى ھاشىموۇ، ئابدۇغوپۇر قادىر ھاجىيوۇ، ئابدۇللا زۇنۇنوۇ، ئابدۇللا ياقۇپوۇ، جالالىدىن، سەيدىدىن سەدرىنوۇ، سىدىق بەلىيوۇ.

(ئەسكەرتىش: ① ئوقۇغۇچىلارنىڭ يۇقىرقى ئىسىملىكى تولۇق ئەمەس، ئېسىمدە قالغانلىرىنى يازدىم، ئۇلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى ئوقۇۋاتقان ۋاقىتتىكى ئىشلىتىلىشى بويىچە يېزىلدى، كېيىنكى خىزمەت جەريانىدا ئۆزگەرتىۋەتكەنلەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسىنمۇ ئەسلى بويىچە يازدىم. ② بۇنىڭدا يېزىلغان مىللەتلەرنىڭ سىرتىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسى تولۇق بولمىغانلىقى ئۈچۈن تەرجىمە بېرىلمىدى. ③ ۋاقتى ئۇزۇن بولغانلىقتىن ھەرقايسى تۇركۈمدە بارغانلارنىڭ ئورنى ئالمىشىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.)

سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئوقۇش تارىخىم

ئابدۇقادىر توختاروۇ

مەن ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ كونا ئۇلۇغچات يېزىسىدا تۇغۇلغان بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىشتىن بۇرۇن شۇ يېزىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتاتتىم. 1935 - يىلى كۈز ئايلىرىنىڭ بىر كۈنى، قەشقەر شەھىرىدە تۇرۇشلۇق ئاكام ئاتىشبەگتىن ماڭا خەت كەلدى، خەتتە ــ «سوۋېتكە ئوقۇغۇچى چىقىرىلىدىكەن، سېنى يازدۇرۇپ قويدۇم، قانداق قارايسەن؟... ئانام ۋە تۇغقانلار قانداق قارايدۇ، ھەممىلار قوشۇلسىلار مۇشۇ ئاينىڭ ئاخىرىدىن قالماي شەھەرگە مېنىڭ قېشىمغا كەل...»، دېيىلگەن. ئۇ ۋاقىتتا ئاكام ئاتىشبەگ ئۇلۇغچات يېزىم ناھىيىسىنىڭ ناھىيە باشلىقى بولۇپ، ئىش بىلەن قەشقەرده تۇرۇۋاتاتتى. دادىمىز ۋاپات بولغانىدى. ئانام ۋە باشقىلار مېنىڭ چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇشۇمغا قوشۇلدى. مەن ئاكامنىڭ قېشىغا باردىم.

قەشقەردە ئىسھاقبەگمۇ بار ئىكەن. ئاكام مېنى ئىسھاقبەگنىڭ ئالدىغا باشلاپ باردى. ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەندە، ئۇ ئاكامغا: «ناھىيىدىن ئابدۇقادىر بىلەن زاكىر سوۋېتكە (تاشكەنتكە) ئوقۇشقا باردۇ، زاكىر كەلگەندە ئۇ ئىككىسىنى شەھەر ئىچىدىكى ئۆمەر باي چايخانىسىدا مەھەممەت ئىلى ئەپەندىم دېگەن بىر كىشى بار، شۇ كىشىگە تونۇشتۇرۇڭ، بۇلارنى بىرنەچچە ۋاقىت تەربىيىلىسۇن، يولغا چىقىش ۋاقتىنى كېيىنچە سۆزلىشىمىز» - دېدى. بىز قوزغىلىپ مېڭىشىمىزغا، ئىسھاقبەگ ماڭا قاراپ:

«ھەي موللا بالا، يەنە ئەزان توۋلاپ، بەش ۋاقتى (بەشۋاق نامازنى دېمەكچى) ئورۇنلاۋاتامەن» ـ دەپ، ئاستا دولامغا قەپ قېپ: «ئۇ يەرگە بارغاندا ئوقۇشقا ئوبدانراق زەك قويۇپ ياخشى ئوقۇغىن جۇمۇ، ياخشىراق بىر نەرسە بىلمەي يېنىپ كەلسەك سەت بولىدۇ» ـ دەپ نەسىھەت قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا مېنىڭ ئەزان توۋلاپ ناماز‌دا تۇرغانلىقىم ئىسھاقبەگنىڭ كۆزىگە چېلىقىپ قالغان بولسا كېرەك. قىرغىزلاردا بىر ئائىلىدىكى يەڭگىلەر قەيىن ئىنىلىرىنىڭ ئىسمىنى ئاتىماي، ئۆزلىرى قويۇۋالغان لەقەم بىلەن چاقىرىدىغان ئادەت بار. مەن موللامدا ئوقۇپ، كىچىكىمدىلا موللا ئابدۇقادىر ئاتىلىپ قالغانلىقىم ئۈچۈن يەڭگىلىرىم مېنى «موللا بالا»، دەپ چاقىرىشاتتى. ئىسھاقبەگنىڭ نەسىھەتىدىن مەن مەكتەپكە كىرگەندىن كېيىن ئىدىيىنى چاچماي، پۈتۈن دىققىتىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئوقۇش زۆرۈلۈكىنى چۈشەندىم.

ئىسھاقبەگ بىلەن كۆرۈشۈپ بىر كۈن ئۆتكەندىن كېيىن زاكىر كەلدى. زاكىر يېغىن يېزىسىدىن ئىدى. ئاكام ئاتىشبەگ زاكىر ئىككىمىزنى ياۋاغ دەرۋازىسى ئېچىدە ئەنجان رەستە كوچىسىدىكى بىر جايغا ئېلىپ باردى. بۇ جايدا 18 ـ 20 ياشلار ئارىلىقىدىكى ئۇيغۇر بالىلىرىدىن 30 نەپىرى بولۇپ، ئۇلار مەلۇم ۋاقىت تەربىيىلەنگەندىن كېيىن، يۇقىرى مەكتەپلەرگە ياكى چەت ئەلگە چىقىدىغان ئوقۇغۇچىلارنى شۇلاردىن تاللايدىكەن، ئۇلار بىلەن بىر يېرىم ئاي چامىسىدا بىللە بولدۇق. بۇ يەردە بىزگە ئاساسەن سوۋېت ۋە شىنجاڭنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى تونۇشتۇرۇلدى، جۈملىگە تارىخىغا ئائىت ساۋاتلارمۇ سۆزلەندى، بولۇپمۇ ئوقۇشقا بارغان جايدا تەرتىپ ـ ئىنتىزامغا قەتئىي رىئايە قىلىش تەكىتلەندى. ئاخىردا ئىمتىھان ئېلىندى، زاكىر ئىمتىھاندىن ئۆتەلمەي قايتىپ كەتتى. شۇ ئەسنادا تۇرغان غوجامبايېۋ پەيدا بولدى. ئۇ ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ تېرەك يېزىسىدىن بولۇپ،

ئۇنىڭدىن بىزدىن بالىدۇرراق ئىمتىھان ئېلىنغانلىكەن. ئېسىمدە قېلىشچە، قىرغىزلاردىن تەخمىنەن تۆت ـ بەش نەپەر بالا ئىمتىھانغا قاتناشقانىدى، باشقىلارنىڭ ئىلمىي يادىمدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىپتۇ. قەشقەر مائارىپ ئىدارىسى تۇرغان غوجامبايېۋ ئىككىمىزنىڭ ئىمتىھاندىن ئۆتكەنلىكىمىزنى ھەم قەشقەر ۋىلايەتلىك قىرغىز ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن يولغا سېلىنىدىغانلىقىمىزنى ئۇقتۇردى. ئۇيۇشما رەئىسى قادىر بەگ بىزنى باشلاپ چىقىپ، ھېيتكا جامەسىنىڭ ئالدىدىكى «ئىتتىپاق شىركىتى» نىڭ دۇكىنىدىن بىزگە بىر قۇردىن پەلتۇ، كاستۇم، ئاياغ ھەتتا ئېچ كىيىملىرىمىزدىن تارتىپ تولۇق جابدۇش بىلەن، بۇ كىيىملەرنى ھازىر كىنىمەي مەكتەپكە بارغاندا كىيىشىمىزنى تاپىلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن مائارىپ ئىدارىسىدىن بىر كىشى بىزنى دوتەي يامۇلغا باشلاپ بېرىپ بىزنى سوۋېتكە ئوقۇشقا چىقىشقا تاللانغان ئون نەپەر ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىنىڭ ئارىسىغا قاتتى. ئۇلار سەيپەدىن ئەزىزى، سەيدۇللاسەيپوللايوۋ، ئەيسا نىيازوۋ، ئابدۇقادىر ھەسەنوۋ، ئابلىمىت مەخسۇدوۋ، ئابدۇللا ھوشۇروۋ، ئابلىمىت ھاجىيوۋ، ئىسمايىل ھىبزۇللايوۋ، مەھەممەت قارى لەردىن ئىبارەت بولۇپ، بىز قوشۇلۇپ جەمئىي 12 ئادەم بولدۇق. بىزنى ياۋاغ دەرۋازا سىرتىدىكى بىر سارايغا ئورۇنلاشتۇردى. ياتاق ۋە تاماقلىرىمىزنىڭ سۈپىتى يۇقىرى ئىدى، بىزنى ھەتتا ئالىي دەرىجىلىك چاي، تاماكا (پاپىروس) لار بىلەن تەمىنلىدى، بۇ سارايدا بىر ھەپتىدىن ئوشۇقراق تۇردۇق. بىر كۈنى، بىزنى كاتتىلار (باشلىقلار) قوبۇل قىلىدىكەن دەپ ۋالىي مەھكىمىسىگە باشلاپ باردى. ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ بېغىدا قەشقەر ۋالىسى × × ماموت سېجاك، ئىسھاقبەگ، مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى سابىت قاتارلىقلار بىزنى قوبۇل قىلدى. قىرغىز ئاقارتىش ئۇيۇشما رەئىسى قادىر بەگ بىللە بولدى. ۋالىي سۆز قىلىپ، بىزلەرنىڭ ئۇلۇغچات تەۋەلىكىدىكى ئەركەشتام چېگرىسى ئارقىلىق

سوۋېتكه بېرىپ تاشكەنتته ئوقۇيدىغانلىقىمىزنى، ئوقۇش ۋاقتى ئىككى يىل ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. ئاندىن كېيىن ماموت سىجاق، ئىسھاقبەگ، سابىت جۇيجاڭلار سۆز قىلىپ، ياخشى ئوقۇپ كېلىشىمىز توغرىسىدا قىسقىچە يوليورۇق بېرىشتى. بىزنى يولغا سېلىش قىرغىز ئۇيۇشما رەئىسى قادىر بەگ ۋە ئاتىشبەگلەرگە تاپشۇردى.

ئۇ چاغدا ئاپتوموبىل بولمىغانلىقتىن قەشقەردىن ئەركەشتام چېگرىسى ئارقىلىق سايۇغا قاتناپ تۇرىدىغان كىراكەش ئاتچىلار بار ئىدى. قادىر بەگ بىلەن ئاتىشبەگ كىراكەش ئاتچىلارنى تېپىپ، بىزنى چېگرىدىن ئۆتكۈزۈپ ماشىنا بار جايغىچە يەتكۈزۈپ قويۇشنى سۆزلىشىپ بىزنى يولغا سالدى. بىز شەھەردىن چىقىپ يولدا ئىككى قونۇپ، ئەتىسى ئۇلۇغچات ناھىيىسىگە (كونا ئۇلۇغچات) بارىدۇق. مېنىڭ ئائىلەم ناھىيىدىن 20 كىلومېتر يىراقلىقتىكى ئاق تەكتىر دېگەن كەنتته ئىدى. يېرىم كۈن رۇخسەت سوراپ ئانام ۋە تۇغقانلار بىلەن خوشلىشىپ كەلدىم. ناھىيىدە بىر قونۇپ ئەتىسى ئەركەشتام چېگرىسىغا يېتىپ باردۇق. ئاكام ئاتىشبەگلىك يېزىپ قويغان خېتىنىڭ ئاساسەن، بىز 1935 - يىل 10 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدە قەشقەر شەھىرىدىن يولغا چىقىپ، 26 - چىسلا چېگرىدىن ئۆتكەن ئىكەنمىز. ماشىنا يولى ــ ئالاي يولىنى قار بېسىپ ئالغانلىقى ئۈچۈن ئات بىلەن تېرەك داۋانى ئارقىلىق ماڭىدىغان بولدۇق. ئەركەشتامدىن چىقىپ تاغ ئارىلاپ مېڭىپ ئىككىنچى دېگەن بىر قىشلاق (كەنت) قا بارىدۇق. يەرلىك خەلقىنىڭ ھاۋا تۇتۇق چاغدا تېرەك داۋانىدىن ئۆتۈش خەتىرلىك، ھاۋا ئېچىلغاندىن كېيىن مېڭىڭلار، دېگەن مەسلىھىتى بىلەن ئىككى - ئۈچ كۈن تۇرۇپ قالدۇق. بۇ كەنتته بىر ياشلانغۇچ مەكتەپ، بىرنەچچە ئائىلىلىك ئولتۇرۇشلۇق ئاھالە بار ئىكەن، شۇ جايدا قوندۇق. ئۇلار بىزگە ئاش - تاماق ئېتىپ بېرىپ

ئوبدان كۈتۈۋالدى. ھاۋامۇ ئېچىلىپ قالدى، ئەمما بۇ جاينىڭ تەبىئىي شارائىتىدا ھاۋا ئۈچۈق بولغان تەغدىردىمۇ چۈش ۋاقتىدىن قالماي، سائەت 12 - 11 ئارىلىقىدا تېرەك داۋانىنىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتۈپ بولۇش شەرت ئىكەنلىكىنى يەرلىك خەلقلەر ئەسكەرتتى. شۇنىڭدەك بىزگە يول باشلاش ئۈچۈن ئىككى يىگىتنى قوشۇپ، بىزنى خېلى سەھەردىلا ئۈزىتىپ قويدى. يول ئۈستىدە قارغا كۈمۈلۈپ قالغان نۇرغۇن ماشىنىلارنى ئۈچراتتۇق. ماشىنىلارنىڭ شەكلى بىلىنەر - بىلىنمەس كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بىزبۇ جايدا بىر ئاز ھايال بولۇپ قالدۇق. داۋاننىڭ ئېتىكىدىكى جىلغىدا ئىككى ئۆيلۈك چارۋىچى بار ئىكەن، شۇ يەردە قونۇپ، ئەتىگەن سائەت 10 دىن ئاشقاندا تىنچ - ئامان داۋاننىڭ چوققىسىغا چىقىۋالدۇق. تېرەك داۋاننىڭ چوققىسى ئاسمانغا تاقىشاتتى. قار ئۈچتۇنلىرى يۈز - كۆزىمىزگە ئۇرىلاتتى. پەس تەرەپكە تېزىراق چۈشۈۋېلىشىمىز زۆرۈر بولۇۋاتقاندا، بەزى ھەمراھلىرىمىزنىڭ تاماشىسىنى كۆرۈڭ: تۇرپان، قۇمۇللۇق ئوقۇغۇچىلىرىمىزنىڭ بەزىلىرى بۇنداق ئېگىز قارلىق تاغلارنى كۆرمىگەنلىكتىن ھەم ئاتقا ئولتۇرۇشقا ئانچە پىششىق بولمىغانلىقتىنمۇ، ــ ۋاي جان، قانداق قىلىمىز، ئات بىلەن ماڭالمايمىز،... دەپ ناله قىلغىلى تۇردى. پىيادە مېڭىڭلار دېسەك، نەدىكىنى، بىرەر چامدام دەمسىمەيلا تېيىلىپ دۇم چۈشىدۇ. ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق، شۇنداق قورقاقلاردىن ئاخىرىدا ئۈچى بار ئىكەن. بىزگە يارەملىشىۋاتقان يەرلىك كىشىلەر ئۇلارنى ئاتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ، بىلىدىن مەھكەم قوچاغلاپ ماڭدى. بىزمۇ ئاتنىڭ ئۈستىگە مەھكەم ئولتۇرۇپ، تىزگىنىنى چىڭ تۇتۇپ، بىر - بىرىمىزگە يانداشىپ ئۈدۈلىمىزغا قاراپ ماڭدۇق. تۇرغان غۇجامبايۇۋ قاردىن بېشىنى چىقىرىپ تۇرغان «تۆگە قۇيرۇق» (بىر خىل ئۆسۈملۈك) نى يىلتىزى بىلەن يۇلۇۋېلىپ، ئۇنى قامچا ئورنىدا ئىشلىتىپ كەينىمىزدىن ئاتلارنى ھەيدەپ ماڭدى.

چەستكە چۈشۈشتە، قورقتىندىن ئاتتىن ئۆزلىرىنى تاشلىۋەتكەن-
لەرمۇ بولدى. بۇنداقلارنى قايتا ئات ئۈستىگە ئېلىپ ماڭدۇق.
يېڭىدىن ياققان يۇمشاق قار ئۈستىگە ئاتتىن ئەمەس ئېگىز
تاغدىن دومىلاپ چۈشكەندىمۇ ھېچ نەرسە بولمايتتى. قار ئۈس-
تىدە ئاتتىن يىقىلىپ قويۇپ مېڭىۋېرىش چارۋىچى خەلقلەر ئۈ-
چۈن ئادەتتىكىدەك ۋە ئويۇن - تاماشا قاتارىدىكى ئىش
ھېسابلىناتتى.

تېرەك داۋاندىن پەسكە چۈشۈپ سۇپى قۇرغان دېگەن
جايغا كەلدۇق. بۇ يەردە ئاھالە، مەكتەپ، ھەربىي قاراۋۇلخا-
نا، ماشىنا بېكىتى قاتارلىقلار بار ئىكەن. بۇ يەردە بىر قۇ-
نۇپ، ئەتىسى قاردا ماشىنىغا ئولتۇرۇپ يېرىم كېچە ئەتراپىدا قىر-
غىزستان رىسپوبلىكىسىنىڭ ئوش شەھىرىگە يېتىپ كەلدۇق. بەك
كېچە بولۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن بىزنى ئىشچىلارنىڭ بىر ئوپ-
چا ياتىقىغا ئورۇنلاشتۇردى. ياتاقتىكى ئىشچىلارنىڭ كۆپۈنچىسى
رۇس ئىكەن، بىر قىسىم باشقا مىللەت ئىشچىلىرىمۇ بار ئىكەن.
بۇ يەردە مۇنداق بىر قىزىق ۋەقەنى قېستۇرۇپ ئۆتەي: كۆز-
مىز ئەمدىلا ئۇيقۇغا ماڭغاندا بىردىنلا قاتتىق ۋاراڭ - چۇرۇك
بولۇپ كەتتى. ئىشچىلار: نېمە پۇرايدۇ! — دېيىشۈاتىدۇ. بۇ
ئىش مۇنداق باشلانغاندى: ئوقۇغۇچىلارنىڭ بەزىلىرى قەشقەر-
دىن تېرە جۇۋا كېيىشىپ كەلگەندى، شەھەرگە يېقىنلاشقىنىمىز-
دا قاتتىق يامغۇر ياقماقتا ئىدى، يامغۇردا ھۆل بولۇپ كەتكەن
جۇۋىلار ئىسسىق ئۆيگە كىرگەندە بۇراپ ھاۋانى ھەقمەتەن بەك
بۇلغىماقتا ئىدى. ياتاقتىكىلەر بىزنى چېقىپ كېتىڭلار، دەپ قوغ-
لىغىلى تۇردى. كەچ بولغاندا نەگە بارىمىز، بىزمۇ بوي بەرمە-
دۇق. ئاڭغىچىلىك سىرتتىن بىر رۇس، بىر قىرغىز كىشى كىردى.
ئۇلار مەسئۇل كىشىلەردەك قىلاتتى، ئەھۋالنى سۈرۈشتۈرۈپ، بىز-
نىڭ چەت ئەلدىن ئوقۇشقا كەلگەنلىكىمىزنى ئۇققاندىن كې-
يىن رەنجىمەسلىكىمىزنى ئۆتۈنۈپ، ئىشچىلارغا چۈشەنچە بېرىپ،

ئەتە خەۋەر ئالىدىغان بولۇپ چېقىپ كەتتى. پۇرىغان جۇۋىلار-
نى سىرتقا ئەپچىقىۋەتتۇق.

ئىككىنچى كۈنى ھېلىقى قىرغىز يولداش كېلىپ بىزنى
ئازادە بىر جايغا باشلاپ ئاپاردى. مۇناسىۋەتلىك مەسئۇل يول-
داشلار بىلەن كۆرۈشۈپ پاراڭلاشتۇق. چۈشلۈك تاماقتىن كېيىن
قاتناش ئاپتوۋوزى بىلەن ئۆزبېكىستان رىسپوبلىكىسىغا قاراشلىق
ئەنجان شەھىرىدىكى جۇڭگو كونسۇلخانىسىغا باردۇق. كونسۇل-
خانا بىر كۈن ئارام ئېلىپ ئەتىسى پويىز بىلەن تاشكەنتكە
ماڭدۇق. ئەنجاندىن بىر يېرىم سوتكىچە يول مېڭىپ تاشكەنتكە
باردۇق. ئېسىمدە قېلىشچە تاشكەنت شەھىرىگە خېلى كېچىدە
كەلگەنىدۇق. شەھەر ئاپتاق قارغا كۆمۈلۈپ كېتىپتۇ. ۋوگ-
زالدىن مەكتەپكە ئات ھارۋىسى بىلەن باردۇق. مەكتەپكە كى-
رىشتىن ئاۋۋال مەكتەپتىن سەل چەتتىرەك بىر جايدا سالامەت-
لىك تەكشۈرۈشىدىن ئۆتۈپ، نەرسە - كېرەكلىرىمىز دېزىنفېكسى-
يە قىلىندى. ھەتتا بىز بىلەن قول تۇتۇشۇپ كۆرۈشۈشكىمۇ
رۇخسەت قىلىنمىدى. ھۆكۈمەتتىن بېرىلگەن كېيىم - كېچەكلە-
دىن باشقا نەرسىلىرىمىزنىڭ بەزىلىرى كۆيدۈرۈپ تاشلاندى.
مۇنچىدا يۇيۇنۇپ، چاچلىرىمىزنى ياستىپ،
مەكتەپتىن تارقاتقان كېيىم - كېچەكلەرنى كېيىپ
مەكتەپكە كىردۇق. شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر - بىرىگە قارىمۇ
قارشى قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ئىككى ئالىي مەكتەپ بارئىكەن.
ئۇنىڭ بىرى ساگۇ (ئوتتۇرا ئازىيا مەملىكەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتى)
بولۇپ، يەنە بىرى ساكۇ (ئوتتۇرا ئازىيا كوممۇنىزم ئۇنىۋېرسى-
تېتى) ئىدى. بىز ساگۇنىڭ «پىداگوگىكا مەمۇرىي باشقۇرۇش»
فاكولتېتىدا ئوقۇدۇق، سىنىپلارغا بۆلگەنده قازاق - قىرغىزلار
بىر سىنىپقا ئايرىلدۇق. بۇرۇن قازاقچە ئوقۇغان قالسىنداش
ئىسىملىك موڭغۇل ئوقۇغۇچى بىز بىلەن بىللە ئوقۇدى، قازاق
سىنىپتا 12 دەك ئوقۇغۇچى بار ئىدى. بىزگە ئۆتۈلگەن دەرس-

لىكلەر ئاساسەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىي مەكتەپ ئوقۇتۇش پروگراممىسىدىكى مەزمۇنلاردىن ئىبارەت بولۇپ، مەلۇم بىر كەسپىي پەننى ئاساس قىلىپ ئوقۇمىدۇق، ھەرقايسى پەنلەردىن خەۋەردار قىلىش خاراكتېرىدە دەرس ئۆتۈلدى. مەسىلەن، قىسقىچە جۇڭگو تارىخى ۋە دۇنيا تارىخى، ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپ لەرنىڭ تىل گرامماتىكىسى ئۆتۈلدى. ئاخىرقى يىلى رۇس تىلى بىلەن پىداگوگىكا مەمۇرىيىتى قوشۇمچە دەرس ھېسابىدا قىسقا ۋاقىت كىرگۈزۈلدى. ئوقۇش مۇددىتىمىز ئىككى يىل بولغاچ، دەرسلىكلەر ناھايىتى ئىخچام تۈزۈلۈپ، دەرسنىڭ ئۆتۈلۈشىمۇ ئىخچام بولدى. ئوقۇتقۇچىلار سەۋىيىلىك ۋە ئىقتىدارلىق ئىدى، دەرسنى ئەستايىدىللىق بىلەن ئۆتەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ دەرسلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈشىمىزمۇ ئوبدان بولدى. بىزنىڭ مىللىي تەركىبىمىزگە ئاساسەن بىرلا سىياسىي ئىقتىساد دەرسلىكى رۇس چىدىن تەرجىمە قىلىنغاندىن باشقا دەرسلەر بىۋاستە ئۇيغۇرچە ياكى قازاقچە ئۆتۈلدى. ئاگرونومىيە دەرسى ئۆتۈلگەندە دەرسخانىدا نەزەرىيىنى ئۆگىنىپ، ئەمەلىي مەسىلىلەرنى يېزا ياكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ ئۆگەندۇق. ئوقۇتقۇچىلار ۋاقىتقا بەكمۇ رىئايە قىلاتتى. ئاغزىپ قالغاندىن باشقا ھەرقانداق سەۋەبلەر بولسىمۇ رۇخسەت سوراشقا بولمايتتى. ئوقۇتقۇچىلار خېلى يىراق جايلاردىن ماشىنىلىق كېلەتتى. دەرس باشلاش قوڭغۇرىقى چېلىنىشتىن يېرىم سائەت بۇرۇن دەرسخانا ئالدىدا ھازىر بولۇشاتتى. ئادەتتە بىر كۈن بۇرۇن بېرىلگەن دەرستىن بىر - ئىككى ئوقۇغۇچىدىن سوئال سوراپ ئاندىن كېيىن يېڭى دەرس ئۆتۈشكە كىرىشەتتى. بۇ ئۇلارنىڭ مۇنتىزىم تۈزۈلمىسى ئىكەن. ئىمتىھان ئاساسەن ئېغىزچە ئېلىنىدىكەن، مەخسۇس ئىمتىھان ئېلىش كومىسسىيىسى قۇرۇلىدىكەن. ئىمتىھانغا تەييارلانغان سوئاللارنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالدى بىلەن ئوبدان كۆرۈپ ئويلىنىشىغا رۇخسەت قىلىناتتى. چۈشەنمىگەنلەرنى سوراشقىمۇ

بولاتتى. جاۋاب بېرىش ۋاقتىمۇ كەڭ - كۇشادە ئىدى. كومىسسىيىلەر مۇلايىم، پوزىتسىيىسى ئوبدان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلار ئىمتىھان مەيدانىدا بەكمۇ ھودۇقۇپ كەتمەيتتى. ئوقۇغۇچىنىڭ سىنىپقا باش كىيىم بىلەن ياكى گالىستۇك تاقىماي كىرىشىگە رۇخسەت قىلىنمايتتى.

دەرس تەكرارلاش ۋە قوشۇمچە ئۆگىنىش ئۈچۈن ئايرىم ۋاقىت ئاجرىتىلغاندىن باشقا، ئارام ئالماي باش كۆتۈرمەي ئۆگىنىشكە، ئارتۇقچە ئۇرۇنۇشقا يول قويۇلمايتتى. ئۆگىنىش بىلەن دەم ئېلىشنى ياخشى ماسلاشتۇرۇش دائىم تەكىتلىنەتتى. ئۇخلاش ۋاقتىدا دەرس تەكرارلىسا ياكى كىتاب كۆرسە، تەربىيە چىلەر كېلىپ چىراغنى ئۆچۈرۈپ دەرھال ئۇخلاشقا بۇيرۇيتتى. كېچىكىپ يېتىش ياكى كېچىكىپ ئورنىدىن تۇرۇش ئوخشاشلا تۈزۈمگە رىئايە قىلمىغانلىق ھېسابلىناتتى. ئەتىگەنلىك يېرىم سائەتلىك تەنھەرىكەتكە ۋاقتىدا قاتناشمىغانلار، دەرسكە ۋاقتىدا كىرمىگەنلەر قاتارىدا قارىلاتتى. بىز ئوقۇۋاتقان مەزگىللەردە مەكتەپ بىزنىڭ تەنتەربىيە ۋە كۆكۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىمىزنىڭ ئوبدان قانات يايدۇرۇلۇشىغا ئالاھىدە كۆكۈل بۆلدى. مەكتەپىمىزدە دوختۇر، سېستىرالار ئوقۇغۇچىلاردىن دائىم خەۋەر ئېلىپ تۇراتتى. ئوقۇش بېسىمى ئانچە ئېغىر ئەمەس ئىدى. مۇۋاپىق كۆرۈلگەن چاغلاردا مەدەنىي كۆكۈل ئېچىش بولۇپ، سىنىپلار بويىچە خور، ناخشا، تانسا، بىلىيارد قاتارلىقلارغا تەشكىللەيتتى. ھاۋالىق، مەنزىرىلىك جايلارغا ئاپىرىپ تاماشا - ساياھەت قىلدۇراتتى.

سايوزدا ھەر يىلى 5 - ئايلاردا ئايروپىلان ئويۇنى (ئايروپىلانىڭ موللاق ئېتىش ئويۇنى) بولاتتى، بۇ ئويۇنغا بىزمۇ قاتنىشاتتۇق. بۇنىڭدا خالىغانلار ئايروپىلانغا چىقىپ ئولتۇرۇشاتتى، ئايروپىلان ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ بىر نەچچە قېتىم موللاق ئاتاتتى. ئاسمان بوشلۇقىدا ئوچۇش ۋاقتى ئون مىنۇت ئىدى. بۇ-

نىكدىن باشقا ماشىنا ھەيدەشنى ئۆگىنىشنى ئىختىيارى قىلغۇچىلارغىمۇ شارائىت يارىتىپ بېرىلدى. بىزلەرنى يەنە زاۋۇت - فابرىكىلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلىشقا ئۇيۇشتۇردى. ئۆزبېكستان پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە پاختا ماكانى بولدۇ، بىز تاشكەنت شەھىرىدىكى پاختا تىقۇمچىلىق فابرىكىسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق، بىزنى ھەيران قالدۇرغىنى فابرىكىنىڭ سىرتىدىكى كەڭ مەيدانغا يىغىپ قويۇلغان ــ «پاختا تېغى» بولدى. ناھايىتى ئېگىز دۆۋىلەنگەن پاختا تېڭىلغىرى بىزنىڭ كۆزىمىزگە خۇددى قارلىق تاغدەك كۆرۈندى. پاختىلىق چوققىغا مەخسۇس ياسالغان يول بىلەن بىرنەچچە قېتىم دەم ئېلىپ چىققانلىقىمىز ئېسىمدىن چىقمايدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا مەكتەپ بىزگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى، يەرلىك ئوقۇغۇچىلارغا قارىغاندا خېلى كۆپ غەمخورلۇق قىلدى. بىر پەسلىدە بىر قېتىم بىر قۇردىن يېڭى ئىچ كىيىم بەرگەندىن باشقا يەنە يىلدا بىر قۇردىن پەلتۇ، ئىككى قېتىم كاستۇم بېرىلەتتى. ئوقۇش ماتېرىياللىرى پۈتۈنلەي مەكتەپتىن تەمىنلىنەتتى. تاماقلىرىمىزنىڭ سۈپىتى ياخشى ئىدى. ياتاقلىرىمىز كەڭ، ئازادە بولۇپ، سىرلانغان تاختايلىق ئۆيلەر ئىدى. يېتىشىمىز سىم كارىۋات بولۇپ، بىر ئۆيدە ئۈچ نەپەردىن ئوشۇق ئادەم ياتمايتتى.

تۆۋەندىكى ئىككى يىللىق ئوقۇش داۋامىدا ئالغان تەسىراتلىرىمنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتەي:

1. سوۋېت دۆلىتىدە مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش خېلى بۇرۇنلا يولغا قويۇلۇش بىلەن مائارىپ ئىشلىرىغا ئىتتىپاق تولۇق ۋە ئەتراپلىق كۆڭۈل بۆلۈنگەن. مەسىلەن، بىز ئاتلىق بېسىپ ئۆتكەن يوللىرىمىزدا قىرغىزىستاننىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى قىسمەن باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى كۆردۇق. تاغ جىلغىلىرى ئارىسىغا سېلىنغان مەكتەپ ئۆيلىرى مۇستەھكەم، سۈپەتلىك ئىدى. پارتا - ئورۇندۇق، ئوقۇش - ئوقۇتۇش قوراللىرى

تولۇق ئىدى. سىنىپلىرى يورۇق، پاكىز ۋە رەتلىك ئىدى. ئوقۇغۇچىلار يېراق قىر - داۋانلاردىن ئېشىپ كېلىدىغان بولسىمۇ، دەرسكە ۋاقتىدا كېلىپ، ۋاقتىدا قايتىشىدىكەن. ئوقۇتقۇچىلىرىمۇ ئىقتىدارلىق - سەۋىيىلىك بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرس ئۆزلەشتۈرۈش ئېھتىياجىدىن چىقىدىكەن. قىسقىسى، بەزى جايلارغا تېخى توك يېتىپ كەلمىگەننى ھېسابقا ئالمىغاندا، تاغلىق رايونلاردىكى مەكتەپلەر بىلەن يېزا، شەھەر مەكتەپلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئانچە چوڭ پەرق يوق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم.

2. سەھىيە ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بېرىلگەن. دۆلەت خىراجىتىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى سەھىيە بىلەن مائارىپ ئىشلىرىغا ئاجرىتىلغانلىقى بۇنىڭ دەلىلى بولدۇ. تاشكەنتتە بىرقانچە ئالىي دوختۇرخانىلار ناھايىتى كاتتا سېلىنغان. داۋالاش ئۇسۇللىرى زامانىۋى ۋە تولۇق، يۇقىرى مەلۇماتلىق ۋىراچلار كېسەل كۆرىدۇ. بالىنستلارنىڭ مۇھىتى ناھايىتى ئازادە ۋە پاكىز، بىمارلارنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە تولۇق كاپالەتلىك قىلىنغان. مىسال ئۈچۈن ئالساق، مەكتىپىمىزدە مەخسۇس دوختۇر، سېستىرالار ۋە دوختۇرخانا بار ئىدى. ئېغىرراق بىمارلار دەرھال چوڭ دوختۇرخانىلارغا يەتكۈزۈلەتتى. قەرەللىك ھالدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەن سالامەتلىكىنى تەكشۈرۈپ تۇراتتى. بىز بىلەن ئوقۇشقا كەلگەن بىر ئوقۇغۇچى نېرۋە خاراكتېرلىك كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قېلىپ شىنجاڭغا قايتىشنى تەلەپ قىلغاندا، دوختۇرلار ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ دىئاگنوز قويغاندىن كېيىن ئۇنىڭ تەلىپىنى ماقۇل كۆردى. يازلىق تەتىلدە مەن ۋە تۇرغان غۇجامبوياۋ ئىككىمىلەن ئۇنى قەشقەرگە سالامەت يەتكۈزۈپ دەرسكە ئولگۈرۈپ مەكتەپكە قايتىپ كەلدۇق.

3. تەرتىپ، ئىنتىزام ۋە ھەر خىل تۈزۈملەرگە ھەرقانداق ئورۇن ۋە شەخسىيلەرنىڭ، ھەرقانداق شارائىتتا ئاڭلىق ھالدا بويسۇنۇشى ئادەتكە ئايلانغان. مەسىلەن، كېسەل يوقلاش ياكى

بىرەر ئىش بىلەن بالىنستقا كىرىش ئۈچۈن ئالاھىدە تەۋزۇم ئورنىتىلغان. كېسەل يوقلاشقا كەلگەنلەر ئالدى بىلەن مەخسۇس ھازىرلانغان ئۆيدە كۈتىدۇ، رۇخسەت بولغاندا ئاندىن خالات كىيىپ، سېستراىنىڭ باشلىشى بىلەن بىمارنىڭ قېشىغا كىرىدۇ. بىمار ياتقان كارىۋاتقا ئولتۇرۇشقا، قول تۇتۇشۇپ كۆرۈشۈشكە، ئوزۇقلىنىشقا بولمايدۇ. بەلگىلەنگەن ۋاقىت توشقاندا دەرھال قايتىشى تەلەپ قىلىنىدۇ، بىمار يوقلاش ۋاقتى بەش مىنۇتتىن ئاشمايدۇ. يۇقۇملۇق كېسەللەر قېشىغا كىرىشكە قەتئىي رۇخسەت قىلىنمايدۇ.

ئاھالە قويۇق ئولتۇراقلاشقان شەھەرلەردە ئىشلارنىڭ تەرتىپلىك بېجرىلىشى ئۈچۈن ئۆچىرەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ ھەرقانداق ئادەمنىڭ قەتئى رىئايە قىلىشى تەلەپ قىلىنغان، پەقەت ھامىلدار ئاياللارغا، ياشانغانلارغا ۋە مەجرۇھلارغا ئېتىبار بېرىلىدۇ. مەيلى قانداق نوپۇزلۇق ياكى ھوقۇقلۇق كىشى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، چوقۇم ئۆچىرەت تەرتىپى بويىچە ماڭىدۇ، بۇ ئادەت ھەممە پۇقراغا سىڭىشىپ كېتىپتۇ.

1937 - يىلى 7 - ئايدا بىز ئوقۇش پۈتتۈردۇق، مەكتەپ بىزلەرگە دىپلوم تارقاتتى. ئارىمىزدا ئىمتىھان نەتىجىسى ياخشى ۋە ئوتتۇراھال بولغانلارنىڭ سالمىقى كۆپرەك بولدى. ئەلاچى ۋە ناچارلار ئازىراق بولدى. مەكتەپ بىز ئۈچۈن كاتتا ئۇزىتىش زىياپىتى بەردى، زىياپەتكە مەكتەپ رەھبەرلىرى، ئوقۇتقۇچىلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەر قاتناشتى. مەكتەپتىن ئايرىلىپ ۋوگزالغا بارغاندا، بىز ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ قان - تەرىنى سىڭدۈرگەن ئوقۇتقۇچى - خىزمەتچىلەر بىلەن ئۇزاققىچە قۇچاقلىشىپ خوشلاشتۇق. فاكۇلتېت مۇدىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلار ۋەكىلى بىزنى بەختى چېگرىسىغىچە ئۇزىتىپ كەلدى. بەختى چېگرىسىدا چۆچەك شەھەرلىرىنى پەرق قىلىشقا بولاتتى، ۋەتەن تۇپرىقى كۆزىمىزگە ئالتۇندەك كۆرۈنۈپ كەتتى. چېگرا رەسمى

يېتى تاماملانغاندىن كېيىن شۇ كۈنى چۆچەككە كىردۇق. بىزنى يەرلىك خەلقلەر ۋە مۇناسىۋەتلىك ئىدارە - جەمئىيەتلەرنىڭ خادىملىرى قىزغىن قارشى ئالدى. چۆچەك شەھىرىدە تۆت - بەش كۈندەك تۇردۇق. ئاندىن يەرلىك ھۆكۈمەت بىزنى ھارۋا بىلەن ئۇرۇمچىگە يولغا سالدى. ئۇرۇمچىگە ئامان - ئېسەن يېتىۋالدۇق. بىرنەچچە كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن مائارىپ نازارىتى بىزنى بىر يەرگە يىغىپ بىر مەزگىل ئۆگىنىش قىلدىغانلىقىمىزنى ئۇقتۇردى. شېڭ شىسەي، غوجامنىياز ھاجى ۋە مائارىپ نازارىتىنىڭ مەسئۇللىرى بىزنى قوبۇل قىلىپ شىنجاڭنىڭ ھازىرقى ۋەزىيىتى توغرىسىدا قايتا - قايتا چۈشەندۈرۈشلەرنى قىلدى. سىياسىي ئۆگىنىش تاماملانغاندىن كېيىن ھەرقايسى جايلارغا تەقسىم قىلىنىدۇق. مەن، تۇرغان غوجامباۋۇ، مەھەممەت يۈسۈپ جالالىدىنوۋ (قەشقەرلىك) ئۈچىمىز قەشقەرگە تەقسىم قىلىنىدۇق. مەھەممەت يۈسۈپ قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا، تۇرغان قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا، مەن قەشقەر ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىگە ئورۇنلاشتۇق. خىزمىتىمىز شۇنداق تەقسىم قىلىنغان بولسىمۇ، بىز يەنىلا ئوقۇتقۇچىلىق قىلدۇق. چۈنكى شۇ ۋاقىتتا قەشقەردە يېڭىدىن قۇرۇلغان ۋە قۇرۇلۇۋاتقان مەكتەپلەر كۆپ بولۇپ، ئوقۇتقۇچى يېتىشمەيتتى. مەن قىرغىز ئوقۇغۇچىلىرىگە قىرغىز تىلى گرامماتىكىسىنى قوشۇمچە ئۆتكەندىن باشقا، يەنە باشقا پەنلەردىنمۇ دەرس ئۆتتۈم.

1946 - يىلى 11 بېتىم مۇناسىۋىتى بىلەن مەن سايلامدا ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا سايلىنىپ، بېتىم بۇزۇلۇشى بىلەن گومىنداڭ تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ئىككى يىل تۇرمىدە ياتتىم. بوشانغاندىن كېيىن يەنىلا قىرغىز ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدا خىزمەت قىلدىم. ئازادلىقتىن كېيىنكى خىزمىتىمۇ ئاساسەن مائارىپ ساھەسىدە بولدى.

مولا ئسلام ئسمائلوۋ

ئابدۇكېرىم مەخمۇتوۋ

مولا ئسلام (شاكزوك) ئسمائلوۋ 1890 - يىلى ئاتوش ناھيىسىنىڭ بۇيامەت كەنتىدىكى ھاللىق دېھقان ئسمائىل ھاجى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىك ۋاقتىدا دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان. 1902 - يېڭىچە پەننىي مەكتەپتە ئوقۇغان. دادىسى ئسمائىل ھاجى ئوغلىنىڭ زېرەكلىكىگە قاراپ ئۇنى سودا ئىشلىرىغا سالغان. ئۇ دادىسى ئسمائىل ھاجى بىلەن ئاتوش‌بىلەن ئۇچتۇرپان ئارىلىقىدا تىجارەت قىلىدۇ. كېيىن ئۆز ئالدىغا سودا سېتىق قىلىپ، ئاقسۇ، كۇچا ۋە قارا شەھەر ئارىلىقىدا بىرمەزگىل يۈرگەندىن كېيىن ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ. ئۇنىڭ سودا ئىشلىرىدىكى ئىقتىدارى ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇرۇمچىدىكى سودىگەرلەر ئىچىدە ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىشقا باشلايدۇ ۋە ئۇنى «شاكزوك» (سودا جەمئىيىتىنىڭ مۇپەتتىشى) قىلىپ سايلايدۇ. شاكزوك دېگەن نام شۇ چاغدىن باشلاپ ئۇنىڭغا سىڭىپ قالغانىدى.

مولا ئسلام سودا - تىجارەت دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ئۆزلۈكسىز تىرىشىدۇ. ئۇ يالغۇز شىنجاڭدا سودا - تىجارەت قىلىپلا قالماستىن يەنە چۆچەك ئارقىلىق شەھەيگە، ئوتتۇرائاسىيانىڭ چوڭ شەھەرلىرىگە ھەتتا ياۋروپاغىچە بېرىپ تىجارەت قىلىدۇ.

1924 — 1925 - يىللىرى موسكۋا ئەتراپىدا كاتتا سودا يەرمەنكىسى ئېچىلىدۇ، بۇ ۋاقىتتا شىنجاڭدىن بىر قىسىم تىجارەتچىلەر يەرمەنكىگە چۆچەك، ئىلى، ئالتاي قاتارلىق جايلاردىن

چارۋا ھەم چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئاپىرىپ ساتىدۇ. شۇلار قاتارىدا مولا ئسلاممۇ بار ئىدى. يەرمەنكە ئاخىرلاشقاندا، ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تاتار مىللىتىدىن بولغان ئاتاقلىق ئۆلىما مۇسا جارۇللا دېگەن كىشىگە سوۋغا تەقدىم قىلىشقا لېنىنگرادقا ئەۋەتىدۇ.

مولا ئسلام لېنىنگرادقا يېتىپ بېرىپ، دىنىي ئالىم مۇسا جارۇللا بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ سوۋغا سالاملىرىنى يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭ دۇئا ۋە رەھمەتلىرىگە نائىل بولىدۇ. ۋەتەنگە قايتىش سەپىرىدە بولغارىيە، رومىنىيە، تۈركىيە، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە تىجارەت ۋە زىيارەت بىلەن ئىككى يىلنى ئۆتكۈزىدۇ. 1927 - يىلى شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، جەمئىيەتنى ناھىيىسىگە ئورۇنلىشىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مولا ئسلام سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى مەزگىللەردە، بولۇپمۇ 1929 - يىلدىن 1933 - يىللىرىغىچە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى قازاقلاردىن نۇرغۇنلىرى شىنجاڭغا كېلىشكە باشلايدۇ. 1933 - يىلغا كەلگەندە، جەمئىيەتكە كەلگەن قازاقلار كۆپىيىپ خېلى سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. جەمئىيەتنى بازىرىدىكى ئۇيغۇرلار قازاق قېرىنداشلىرىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ، ئۇلارغا خەيرىخاھلىق قىلىدۇ. ئۇ چاغدا جەمئىيەتنى بازىرىدا ئولتۇراقلاشقان قازاق ئاھالىسى تېخى يوق ئىدى، كۆچمەن قازاقلارنىڭ بىر قىسىمى قىرداماللىقا، ئاز بىر قىسمى ئۇيغۇر بايلىرىنىڭ قولىدا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئالتايغا ئۆتكەن قازاق قېرىنداشلىرىنىڭ سانى كۆپ بولغانلىقتىن، ئۆلۈم - يېتىم، ئاغرىق - سىلاق كۆپىيىشكە باشلايدۇ. مولا ئسلام ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا غەمخورلۇق قىلغاندىن سىرت ئۆلگۈچىلەرنىڭ دەپنە قىلىشقا 400 دىن ئارتۇق ماتا يارىدەم قىلىدۇ ھەمدە مولا ئسلام ئۆزى باشلامچى بولۇپ جەمئىيەتنى بازىرىدىكى ئۇيغۇرلارنى ئىئانە توپلاشقا سەپەرۋەر قىلىدۇ، شۇ-

نىڭدەك تەشكىللىك تۇردە قۇتقۇزۇش ئىشىنى باشلايدۇ. شۇنداق قىلىپ 270 ياغاچ بۇغداي (بىر ياغاچ قىرىق جىك)، 37 ئۆكۈز، 50 قوي قاتارلىق نەرسىلەرنى توپلاپ، قازاق قېرىنداشلارغا ياردەم قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن نۇرغۇنلىغان قازاق قېرىنداشلار ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ.

يۇقىرىقى ئەھۋاللارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن قازاق خەلقى، قاۋۇل تەيجى، رامزان زالىڭ، ئالتۇنبېك، قوزىقان قاتارلىق مۆتىۋار زاتلارنى ئۆزلىرىگە ۋەكىل قىلىپ بازارغا كىرگۈزۈپ، جېمىنەيدىكى موللا ئىسلام باشلىق ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىغا رەھمەت تەشەككۇر بايان قىلىپ: ئۇيغۇر قېرىنداشلار قازاق قېرىنداشلىرىمىزنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇردى، ئۆلۈپ كەتكەنلەرنى دېمىي قائىدىمىز بويىچە دەپنە قىلىپ بەردىڭلار، سىلەرنىڭ بۇ ياخشىلىقىڭلارنى بىز قازاق خەلقىلىرى مەڭگۈ ئۇنتۇمايمىز، بىز ئۇيغۇر خەلقىلىرى بىلەن دوستلۇق، ئىتتىپاقلىقتا مەڭگۈ بىرگە ئۆتىمىز» دېگەندەك يۇرەك سۆزلىرىنى قىلغاندا، موللا ئىسلام: «بىز قازاق خەلقىلىرى بىلەن قېرىنداشلارچە دوستلۇقىمىزنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، سىلەرگە بولغان ياردەملىرىمىزنى ئايىمايمىز» دەيدۇ ۋە ئۇلارنى قوي سويۇپ مېھمان قىلىپ قايتۇرىدۇ.

1937 - يىلى جېمىنەي ناھىيىسىدە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندا، موللا ئىسلام بۇ ئۇيۇشمىغا رەئىس بولۇپ سايلىنىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇ خەلقنىڭ ئاقارتىش ئىشلىرى ئۈچۈن كۆپ دۇرۇپ ئىشلەيدۇ، يەنە نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ئاستى-ئۈستى تاختايلىق، ئىككى سىنىپلىق ئۇيغۇر مەكتىپىدىن بىرنى بىنا قىلىپ، ياش ئەۋلادلارنىڭ بىلىم ئېلىشى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ، شۇنىڭدەك ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش، يېڭى مەدەنىيەتكە يۈرۈش قىلىش مەقسەت قىلىنغان سانايىنەپسە ئۆزىمكى تەشكىللەپ، مىللىي ئۆسلۇپتىكى ئويۇنلارنى ۋە يېڭىلىقنى تەشۋىق قىلىدىغان نومۇرلارنى كۆرسىتىپ، خەلقنىڭ يېڭىلىققا ئىنتىلىش روھىغا ئىلھام بەرگەن. ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ زاكات - ئۆشرىگە ئوخشاش كىرىملىرىنىڭ مەلۇم پىرسەنتىنى ئاجرىتىپ، نامرات ياكى يېتىم ئۆسمۈرلەرنى ئوقۇش ماتېرىياللىرى، ھەتتا قىشلىق ھەم يازلىق كىيىم - كېچەكلەر بىلەن تەمىنلىگەنىدى.

1942 - يىللىرى مۇستەبىت شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈپ، شىنجاڭنىڭ سوۋېت بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىنى ئۈزگەنلىكتىن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرىدىغان خەلق تۇرمۇشىغا كېرەكلىك مالىلار قامال قىلىنىدۇ ۋە بازار جىددىيلىشىپ كېتىدۇ، سەرەڭگە ئورنىغا چاقماق، كىرسىن ئورنىغا قارا چىراغ، قا قالغان خەلق ئاممىسى تۇرلۇك ئالۋاڭ-ياساق، ئېغىر باج-سېلىق زۇلمىدىن باش كۆتۈرەلمەس ھالەتكە كېلىپ قالىدۇ، تەرەققىپەرۋەر كىشىلەر تەقىپ ئاستىغا ئېلىنىدۇ. بۇ خەۋپ موللا ئىسلامغىمۇ يېتىپ كېلىدۇ ۋە ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

موللا ئىسلام سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، جېمىنەي چېگرىسىدا داۋاملىق سودىگەرچىلىك قىلىدۇ. جېمىنەي خەلقى ئېلىپ بارغان قوي، كالا، ئات، تېرە، ئۈچەي، بۇغداي، قوناق، ئارپا، تېرىق قاتارلىق مالىلارنى سېتىۋېلىپ، ئۇلارغا تۇرمۇشقا كېرەكلىك ماددىي ئەشيالارنى سېتىپ بېرىپ، خەلقنىتەمىنلەپ تۇرىدۇ. شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ باشلىرىدا، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى جېمىنەي خەلقىنى تالان - تاراج قىلىپ، خەلقنىڭ بېشىغا بالايى - ئاپەت ياغدۇرىدۇ. زۇلۇمغا چىدىمىغان خەلق ئاممىسى مال - مۈلكىنى تاشلاپ، چېگرىدىن ئۆتۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان موللا ئىسلام يېمەك - ئىچمەكتىن قىينالغان قېرىنداشلىرىغا ياردەم قولىنى سۇنىدۇ (سېغىن كالا، بۇغداي، ئۇن، قوي قاتارلىق نەرسىلەرنى بېرىدۇ). قازاقلار جېمىنەيدىكى ساۋىر يايلىقىدىن سوۋېت يېرىگە قاچقاندا، بۇ يايلاقتا تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان موڭغۇل خەلقلىرى

مۇ ئۇلار بىلەن بىللە قېچىپ، چېگرىدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ.

ئەينى زاماندا، گومىنداڭنىڭ ھەربىي قىسىملىرى ئىچىدىكى مۇسۇلمان كەمسىتىش ئېغىر بولغاچقا، مۇسۇلمان ئەسكەرلەرنىڭ زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش ئەھۋالىنى پات-پاتلا كۆرۈلۈپ تۇراتتى. 1943-يىلى 6 - ئايدا گومىنداڭنىڭ قوبۇقساردا تۇرۇۋاتقان موڭغۇل پولكىدىن زۇڭغىراۋ ئىسىملىك موڭغۇل لەينجاڭ قوبۇقساردىن بۇرۇلتوقايغا كېتىۋاتقاندا ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆز لەينىدىكى ئەسكەرلەرنى باشلاپ، چىڭگىل تەرەپكە قاراپ مېڭىپ ساۋۇر يايلاۋىغا كېلىدۇ. شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ باشلىرىدا، يايلاۋدىكى خەلق بىلەن بىللە زۇڭغىراۋمۇ ئائىلىسىنى ئېلىپ سوۋېتكە چىقىدۇ، خەلق ئۇنى زۇڭغىراۋ باتۇر دەپ ئاتايدۇ. ئۇ گومىنداڭ قوشۇنىدىن قاچقاندا ئېلىپ كەلگەن 60 دانە مىلتىق ۋە بىر مۇنچە ئوق - دورىنى، مولالائىسلام ئۇنىڭ ماقۇللۇقى بىلەن بىر تەرەپ قىلىپ، كېيىنكى پارتىزانلىق ئۇرۇشنىڭ قورال ئاساسى قىلىدۇ.

مولا ئىسلام سوۋېت يېرىگە ئۆتكەندىن كېيىن، ھەمىشە بەتلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئازادلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن «ئازادلىق ئۇيۇشمىسى» دېگەن نام بىلەن رەھبەرلىك ئورگىنى تەشكىل قىلىدۇ. «ئازادلىق ئۇيۇشمىسى» ئۆز ۋەزىپىسىنى مۇنداق بەلگىلەپ چىقىدۇ: بىرىنچى قەدەمدە، خەلقىنى ئويغىتىش، قوزغاش ئۈچۈن تەشۋىقى تەربىيە خىزمىتىنى ئىشلەش، مۇناسىۋەتلىك جايلارغا تەشۋىق ۋەرىقىسى تارقىتىش؛ ئىككىنچى قەدەمدە، سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشىر قىلىنىۋاتقان ئويغۇر ۋە قازاق تىللىرىدا چىقىدىغان «شەرق ھەقىقىتى»، «قازاق ئېلى» نامىلىق ژۇرناللارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، قورالىق دۈشمەنگە قورال بىلەن قارشى تۇرۇش تەشۋىقاتىنى جانلاندۇرۇش؛ ئۈچىنچى قەدەمدە، پارتىزان قوشۇنى تەشكىللەپ، دۈشمەنگە قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇرۇش.

ئازادلىق ئۇيۇشمىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە 1943 -

يىلى، 9 -، 10 - ئايلاردا مولا ئىسلام جېمىنەي بازىرىغا 15-20 كىلومېتر كېلىدىغان جايدىكى سار ئۆلەڭ دېگەن قىشلاقتا 17 نەپەر ئۇيغۇر يىگىتنى تەشكىللەپ، تۇنجى پارتىزانلىق ئەترىتىنى بەرپا قىلىدۇ. خوجا ئەخمەت سېلىمبايۇۋ پارتىزانلار باشلىقى بولىدۇ. ئۇلار زۇڭغىراۋدىن سېتىۋالغان قوراللار بىلەن قوراللىنىدۇ. ئازادلىق ئۇيۇشما يەنە قازاق خەلقىنىڭ مۆتىۋەرلىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، قازاق خەلقىدىنمۇ پارتىزان ئەترىدى ئۇيۇشتۇرۇشنى تەكلىپ قىلىدۇ.

مولا ئىسلام ئىسمائىلوۋ جېمىنەيدىكى ساۋۇر تېغىدا تەشكىل قىلغان پارتىزانلار ئەترىتىگە «مەركىزىي ئازادلىق ئۇيۇشما جېمىنەي ئۇيغۇر پارتىزانلار ئەترىدى» دەپ نام بېرىدۇ.

جېمىنەي ئۇيغۇر پارتىزانلار قوشۇنى بارغانسېرى زورىيىپ، خەلق ئىچىدە ۋە گومىنداڭ قىسىملىرى ئىچىدىكى مىللىي ئەسكەرلەر ئارىسىدا كۆچلۈك ئىنكاس پەيدا قىلدى. نەتىجىدە گومىنداڭ قوشۇنى ئىچىدىكى ئۇيغۇر كوماندىر - جەڭچىلەر قوراللىق قېچىپ چىقىپ جېمىنەي ئۇيغۇر پارتىزان قوشۇنىغا قېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن قوشۇن زورىيىپ، قوراللار تېخىمۇ خىللاندى. پىرىلى گىلەن، مۇقور مەيرىم، پىرجە دېگەن كىشىلەرنىڭ باشچىلىقىدا 35 نەپەر موڭغۇل ياش پارتىزانلار سېپىگە قوشۇلدى (بۇلار 1943 - يىلى سوۋېت يېرىگە قېچىپ بارغان يەرلىك موڭغۇللار ئىدى). 1944 - يىلى چۆچەكنىڭ قىزىلپەيت دېگەن يېرىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئاق ئورۇسلاردىن رەئىسوپ باشلىق 90 نەپەر رۇس سوۋېت يېرىگە ئۆتۈپ، جېمىنەي ئۇيغۇر پارتىزانلار ئەترىتىگە قوشۇلدى. مولا ئىسلام ئۇلارنى كىيىم - كېچەك ۋە باشقا نەرسىلەر بىلەن تەمىنلەپ، ئۇلارنى ئۇيغۇر پارتىزان قوشۇنىنىڭ بىر ئەترىدى قىلىپ تەشكىللەيدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي قازاق قېرىنداشلارمۇ نايماندىن بىر پارتىزان ئەترىتىنى تەشكىللەپ، ئۇيغۇر پارتىزان قوشۇنىغا قوشۇلدۇ. رەئىسوپ باشچى

لىقتىدىكى رۇسلار ئەترىتى ئۇلار بىلەن بىر مەزگىل ھەمكارلاشقاندىن كېيىن چۆچەككە قايتىشنى ۋە شۇ جايدا گومىنداڭغا قارشى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. موللا ئىسلام ئىسمائىلوۋ ئۇلارنىڭ پىكرىگە قوشۇلىدۇ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ چۆچەكتە ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشىغا مەدەت بېرىپ، ئات، كىيىم - كېچەك، ئوزۇق تۈلۈك، قورال - ياراق، ئوق - دورا ۋە پول خراجىتى بېرىپ، چۆچەككە يولغا سېلىپ قويىدۇ. رۇسلار چۆچەككە قايتىپ ئۇزۇن ئۆتمەي گومىنداڭغا قارشى قوراللىق ھەرىكەت باشلايدۇ.

موللا ئىسلام ئۆزى تەشكىللىگەن پارتىزانلار قوشۇنىنى مەخسۇس بازىدا تۇرغۇزۇپ، مۇنتىزىم ئارمىيىنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرى بويىچە باشقۇرىدۇ. پارتىزانلارنىڭ ئائىلىسىدە جەددىي قىيىنچىلىق بولۇپ قالسا ياردەم قىلىدۇ. جەمئىيەتكى ئۇيغۇر پارتىزانلار گومىنداڭنىڭ جەمئىيەتى رايونىنى بېسىپ ياتقان ئوچ مىڭدىن ئارتوق قوراللىق قىسمىغا قارىتا بىخوتلاشتۇرۇش ۋە پارچىلاپ يوقىتىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، دۈشمەن قوشۇنلىرىنى قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتى ئۆزۈل-كېسىل ئازاد بولىدۇ.

جەمئىيەتنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىدا موللا ئىسلام تۆۋەندىكىدەك خىزمەتلەرنى ئىشلەيدۇ:

1. ئۇرۇمچى - ئالتاي تاشيولى بويلىرىغا داۋاملىق پارتىزان ئەۋەتىپ، دۈشمەن قوشۇنىغا پاراكەندىچىلىك سالغۇزۇپ، ئۇلارنىڭ ئارقا سەپ تەمىناتىنى بىرقانچە قېتىم ئۈزۈپ تاشلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن خېلى كۆپ مىقداردىكى ئەشيالار بىلەن ھەربىي بۇيۇملار غەنىيمەت ئېلىنىدۇ.

2. دۈشمەن ئارمىيىسى ئىچىگە تۈرلۈك ئاماللار بىلەن تەشۋىقات ماتېرىياللىرىنى كىرگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاز سانلىق مىللەت كوماندىر - جەڭچىلىرىنى ئىسيان كۆتۈرۈپ، پارتى-

زانلارغا قوشۇلۇشقا چاقىرىدۇ. نەتىجىدە قۇبۇقسار، بۇرۇلتۇقاي، بۆرچىن، قاباقاتارلىق جايلاردىكى گومىنداڭغا مەجبۇرىي خىزمەت قىلىۋاتقان ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت ئەسكەرلىرى ئويغىنىشقا، ئىسيان كۆتۈرۈپ پارتىزانلار تەرەپكە ئۆتۈشكە باشلايدۇ.

1945 - يىلى 5 - ئايدا، بۇرۇلتوقايدا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ قوشۇنى 7 - پولكىدىن تۇرپانلىق مۆمىن لۇتپۇللا 53 نەپەر ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ 56 مىلتىق، 10600 تال ئوق، ئىككى دانە يېنىك پىلىموت، 280 گرانات، بىر دانە دۇربۇن، بىر دانە ھەربىي كاناي قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن موللا ئىسلام ئەترىتىگە قوشۇلىدۇ، بورتالالىق موڭغۇل ئەسكەر بوتاخان بۇرچىندا ئىككى ئات، بىر مىلتىق، بىر تاپانچا، بىر دۇربۇن بىلەن كېلىپ جەمئىيەتى پارتىزانلىرىغا قوشۇلىدۇ. گومىنداڭ قوشۇنىدىن مۇنداق بىرلەپ - ئونلاپ قېچىپ كېلىپ قوشۇلدىغان يىگىتلەر داۋاملىق چىقىپ تۇرىدۇ. يەنە ئالتايدىكى ئالتۇن كاندا ئىشلەۋاتقان يىتمىچىلەردىن كېلىپ پارتىزان قوشۇنىغا قوشۇلغانلار خېلى سانىنى تەشكىل قىلىدۇ.

1945 - يىلى 3 - ئايدا جەمئىيەتى ئازاد بولغاندا، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ جەمئىيەتى يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىدە ئېلىپ كېتىشكە ئۇلگۈرەلمەي قېپقالغان 700 تونا قوي يۇڭى، 20 تونا ئاق قەغەز قاتارلىق نەرسىلەرنى پارتىزانلار غەنىمەت ئالىدۇ ۋە بۇلارنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتكۈزۈپ، ئۇنىڭ بەدىلىگە 150 تونا بۇغداي، 100 تونا تېرىق، 30 تونا شىكەر ۋە باشقا ئېھتىياجلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ كېلىپ، جەمئىيەتى پارتىزانلىرىنى تەمىنلەيدۇ.

1945 - يىلى 6 - ئايدا، جەمئىيەتى پارتىزانلار قوشۇنى قۇبۇقسارغا يۈرۈش قىلىپ، لاۋرىنكۆرە دېگەن جايغا بارغاندا، گومىنداڭ ئارمىيىسى نازارىتى ئاستىدا يايلاققا كېتىۋاتقان 200 ئائىلىلىك موڭغۇل قېرىنداشنى ئازاد قىلىپ، ئۇلارنى

يايلاۋغا يولغا سالىدۇ، تۇرمۇشتا قېيىنالغانلارغا جېمىنەيدىن 50 ياغاچ بۇغداي ۋە تېرىق كەلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ قېينىچىلىقىنى يېنىكلىتىدۇ. يايلاۋغا چىققان لاۋرىنىكۆرە خەلقى 50 نەپەر موڭغۇل يىگىتنى تەشكىللەپ پارتىزانلار قوشۇنىغا تاپشۇرىدۇ.

1944 - يىلى مولا ئىسلام ئىسمائىلوۋ چۆچەك شەھىرىدە تۇرۇۋاتقان ئىنسى قاسىم ئاخۇن ئىسمائىلوۋغا خەت يېزىپ، چۆچەكتە گومىنداڭغا قارشى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشنى تاپشۇرىدۇ ۋە مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىدۇ (قاسىم ئاخۇن ئىسمائىلوۋ 1945 - يىلدىن باشلاپ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە چۆچەككە مۇئاۋىن ۋالىي بولغان. ئازادلىقتىن كېيىن 1955- يىللىرى ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشمىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان. 1960 - يىلى بەختكە قارشى راك كېسىلى بىلەن ۋاپات بولغان). قاسىم ئاخۇن ئاكسىنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن چۆچەكتىكى كۆڭلى يېقىن ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر بىلەن سۆزلىشىدۇ. نەتىجىدە ئابلىمىت ھاجىيۇۋ قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر زىيالىلار بىلەن بىرلىشىپ گومىنداڭغا قارشى يەر ئاستى تەشكىلات قۇرىدۇ. مەخپىي تەشۋىقات خىزمىتى قانات يايدۇرىدۇ ۋە ئاخبارات توپلايدۇ. گومىنداڭ دائىرىلىرى قاسىم ئاخۇندىن گۇمانلىنىپ، ئۇنىڭ ئارقىسىغا ئادەم سېلىپ قويغاندا، قاسىم ئاخۇن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ، چېگرىغا بېرىپ تۇرۇۋالىدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك دوستى ئىسمائىل ئىبراھىم دېگەن كىشىنى چۆچەك شەھىرىگە يوشۇرۇنچە ئەۋەتىپ، مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر بىلەن ئالاقىلاشتۇرۇپ، ئاخبارات ئىگىلەيدۇ. كېيىنرەك ئابلىمىت ھاجىيۇۋ، راخمانوۋ، ئارىپ ئەسىبى، ئۆمەر ئاخۇن، مەمتىلى ئەمەت، مولالاخۇن دېگەن كىشىلەر بىر - بىرلەپ قاسىم ئاخۇن تۇرۇۋاتقان جايغا بارىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قاسىم ئاخۇن باشچىلىقىدىكى گومىنداڭغا قارشى يەر ئاستى ئىنقىلابى پائالىيەت جانلىنىشقا باشلايدۇ ۋە تەـ

سىرى كۈچلۈك ئىنقىلاب ئوچىقىغا ئايلىنىپ، چۆچەك شەھىرىدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى دائىرىلىرىنى ئالدىرىتىپ قويىدۇ، خەلق ئاممىسىنى، ياشلارنى ھاياجانلاندۇرىدۇ. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسى دۆربىلجىندىن يېتىپ كېلىپ، چۆچەكتىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرى ئىككى تەرەپتىن قاتتىق بېسىمـ

ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇچ مىڭدىن ئارتۇق ئادەم پاناھ تىلەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ تارباغاتايدىكى گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ تەسلىم بولغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. دېمەك، 1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ باشلىرى چۆچەك گومىنداڭ ئاسارىتىدىن تىنچلىق بىلەن ئازاد بولىدۇ. ئىنقىلابىي يەرلىك ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىنىپ، مەنسۇر ئەپەندى ۋالىي، مولا ئىسلام ئىسمائىلوۋنىڭ ئىنىسى قاسىم ئاخۇن ئىسمائىلوۋ مۇئاۋىن ۋالىي، ئابلىمىت ھاجىيۇۋ ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باش كاتىپى، ۋىلايەتلىك ئىنقىلاۋىي ياشلار تەشكىلاتىنىڭ رەئىسى، ئابلىز راخمانوۋ ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، ئارىپ نەسىبى ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، ئىسمائىل ئىبراھىم مۇئاۋىن باشلىق، ئۆمەرئاخۇن ناھىيىنىڭ ھاكىمى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ.

1945 - يىلى 5 - ئاينىڭ ئاخىرى، مولا ئىسلام ئىسمائىلوۋ باشچىلىقىدىكى پارتىزانلار قوشۇنى بۈرچىننىڭ كېمە بېشىدا گومىنداڭنىڭ بۈرولتوقايدىكى 7 - تۇەننىنىڭ تۇەنجاڭى لىيۇ خۇاڭتاۋنىڭ ئالتايغا باشلاپ كېلىۋاتقان قىسمىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، 100 تۆگىگە تارتىلغان ھەربىي قورال - ياراقنى قولغا چۈشۈرىدۇ، 28 تۈياق ھەربىي ئات ئولجا ئالىدۇ. نەق مەيداندا 37 دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ، بىر قانچە ئەسكىرىنى ئەسىرگە ئالىدۇ. 1945 - يىل 8 - ئاينىڭ 6 - كۈنى قوبۇقسارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەردىكى موڭغۇل قېرىنداشلارنىڭ تەلىپى بويىچە قوشتولغايغا بېسىپ كىرگەندە (ئەينى ۋاقىتتا بۇ جايدا قوبۇقسار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورگىنى بار ئىدى)، گومىنداڭ ئەمەلدارـ

لىرنىڭ بىر قىسمى ئورخو ئارقىلىق ساۋەنگە قاچىدۇ، يەنە بىر قىسمى قوبۇقسار ۋاڭ ئوردىسىدىكى گومىنداڭ ھەربىي قىسىملىرىنىڭ ئاتلىق 2 - بىرىگادىسىنىڭ بىر تۈتاش قوماندانلىقىدا بولۇپ، بىرىگادا شتابىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن 8 - ئاينىڭ 21 - كۈنى قوبۇقساردىن يولغا چىقىپ، بۇرچىن ناھىيىسىگە يېتىپ بارىدۇ. بۇرچىننىڭ چەت ناھىيىلەر بىلەن بولغان قاتناش ئالاقە يوللىرىنى ئۈزۈپ، تېلېفون سىملىرىنى كېسىپ تاشلايدۇ. بورچىننىڭ چوڭقۇر رايونىدا تۇرۇۋاتقان كىرزاك رۇسلار (ئەينى زاماندا گۇيخۇا تۆەن دەپ ئاتىلاتتى) نىڭ گومىنداڭ قىسىملىرى ئۈچۈن ئېلىپ كېتىۋاتقان 35 ئۆكۈزگە ئارتىلغان ئاشلىقىنى ئۆكۈزلىرى بىلەن قوشۇپ غەنىيمەت ئالىدۇ. بىر قانچە مىنۇت داۋاملاشقان جەڭدە كىرزاكلاردىن بەش كىشى يارىدار بولىدۇ، قالغانلىرى تاغقا قېچىپ كېتىدۇ. ئىككىنچى كۈنى، ئۆز تەمىناتىدىن ئايرىلىپ، ئاچ قالغان گومىنداڭ قوشۇنى بۇرچىننىڭ شەرقىدىكى گومىنداڭ قوشۇنى ئىچىدىن تاللانغان ئىككى لىيەن ئەسكىرىنى ئىشقا سېلىپ، پارتىزانلارغا قارشى دەھشەتلىك تۈردە ھۇجۇم قوزغاپ، ئاشلىقلىرىنى قايتۇرۇۋالماقچى بولىدۇ. شۇ كۈنى سائەت 11 دە باشلانغان ھۇجۇم كەچ سائەت 6 گىچە داۋاملاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار پارتىزانلارنىڭ زەربىسىگە چىداشلىق بېرەلمەي، ئاخىرى چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى بۇرچىن ئەتراپىغا بېسىپ كېلىپ، ئېرتىش دەرياسىدىن ئۆتمەستىن تۇرۇپ، بۇرچىن ئەتراپىنى قورشىۋالىدۇ ۋە شەھەرگە قارىتىپ زەمبىرەك ئوقى ياغدۇرىدۇ. بۇنىڭدىن چۆچۈگەن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى قاتتىق سارىسىگە چۈشۈپ، مەيلى پارتىزانلار بىلەن سوقۇشۇۋاتقان قىسىملىرى بولسۇن ياكى شەھەرگە ئەتراپىدىكى قىسىملىرى بولسۇن ھەممىسى شەھەرگە كىرىۋېلىشقا ئالدىرايدۇ. بۇ پۇرسەتنى

4 - پولكىغا 250 نەپەر پارتىزان بىلەن كېلىپ قوشۇلىدۇ.

قوبۇقسار ئازاد بولغاندىن كېيىن، موللا ئىسلام ئىسمائىلوۋ تەشكىللىگەن جېمىنەي پارتىزانلار قوشۇنى مىللىي ئارمىيىنىڭ ئاتلىق 2 - بىرىگادىسىنىڭ بىر تۈتاش قوماندانلىقىدا بولۇپ، بىرىگادا شتابىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن 8 - ئاينىڭ 21 - كۈنى قوبۇقساردىن يولغا چىقىپ، بۇرچىن ناھىيىسىگە يېتىپ بارىدۇ. بۇرچىننىڭ چەت ناھىيىلەر بىلەن بولغان قاتناش ئالاقە يوللىرىنى ئۈزۈپ، تېلېفون سىملىرىنى كېسىپ تاشلايدۇ. بورچىننىڭ چوڭقۇر رايونىدا تۇرۇۋاتقان كىرزاك رۇسلار (ئەينى زاماندا گۇيخۇا تۆەن دەپ ئاتىلاتتى) نىڭ گومىنداڭ قىسىملىرى ئۈچۈن ئېلىپ كېتىۋاتقان 35 ئۆكۈزگە ئارتىلغان ئاشلىقىنى ئۆكۈزلىرى بىلەن قوشۇپ غەنىيمەت ئالىدۇ. بىر قانچە مىنۇت داۋاملاشقان جەڭدە كىرزاكلاردىن بەش كىشى يارىدار بولىدۇ، قالغانلىرى تاغقا قېچىپ كېتىدۇ. ئىككىنچى كۈنى، ئۆز تەمىناتىدىن ئايرىلىپ، ئاچ قالغان گومىنداڭ قوشۇنى بۇرچىننىڭ شەرقىدىكى گومىنداڭ قوشۇنى ئىچىدىن تاللانغان ئىككى لىيەن ئەسكىرىنى ئىشقا سېلىپ، پارتىزانلارغا قارشى دەھشەتلىك تۈردە ھۇجۇم قوزغاپ، ئاشلىقلىرىنى قايتۇرۇۋالماقچى بولىدۇ. شۇ كۈنى سائەت 11 دە باشلانغان ھۇجۇم كەچ سائەت 6 گىچە داۋاملاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار پارتىزانلارنىڭ زەربىسىگە چىداشلىق بېرەلمەي، ئاخىرى چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى بۇرچىن ئەتراپىغا بېسىپ كېلىپ، ئېرتىش دەرياسىدىن ئۆتمەستىن تۇرۇپ، بۇرچىن ئەتراپىنى قورشىۋالىدۇ ۋە شەھەرگە قارىتىپ زەمبىرەك ئوقى ياغدۇرىدۇ. بۇنىڭدىن چۆچۈگەن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى قاتتىق سارىسىگە چۈشۈپ، مەيلى پارتىزانلار بىلەن سوقۇشۇۋاتقان قىسىملىرى بولسۇن ياكى شەھەرگە ئەتراپىدىكى قىسىملىرى بولسۇن ھەممىسى شەھەرگە كىرىۋېلىشقا ئالدىرايدۇ. بۇ پۇرسەتنى

غەنىيەت بىلگەن پارتىزانلار قاچاق دۇشمەنلەرنى قوغلاپ، ئۇلارنىڭ بازارغا يېقىن جايغا قۇرۇۋالغان ھەربىي ئىستىھكاملىرى ۋە ئىككى پوتىنى ئېگىلمۇالمىدۇ. بىرنەچچى ئوت بازىشنى ئېگىلگەن پارتىزانلار پوتەيدىكى پىلىموتلاردىن پايدىلىنىپ، ئىككى پوتەيگە قارىتىپ ئوق ياغدۇرىدۇ ۋە ئۇنى تارتىۋالىدۇ. شۇ ئەسنادا مىللىي ئارمىيە ئاتلىق 4 - پولكى شەرق شىمال تەرەپتىن بۆسۈپ ئۆتۈپ بۇرچىن ناھىيىسىنى قورشىۋالىدۇ. قىساس ئىسكەنجىسىگە ئېلىنغان گومىنداڭ قوشۇنى ئاخىرى شەرتسىز ھالدا تەسلىم بولىدۇ. بۇرچىن ئازاد بولىدۇ (1945 - يىل 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى).

1945 - يىل 8 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، مىللىي ئارمىيە قىسىملىرىنىڭ پولكوۋنىكى دېسكىنوۋ خىل پارتىزانلاردىن بىر ئەترەت تەشكىللەپ، قابا ناھىيىسىنى ئازاد قىلىشقا يۈرۈش قىلىدۇ. موللا ئىسلامنىڭ بۇيرۇقى بويىچە جېمىنەي ناھىيىسىدە تۇرۇۋاتقان باتۇر پارتىزان باۋۇدۇن قادىراخۇن 35 نەپەر پارتىزانىنى باشلاپ قوم ئارقىلىق ئېرتىش دەرياسىدىن ئۆتۈپ قاباغا قاراپ يۈرۈش قىلىدۇ. قابا ناھىيىسىدە تۇرۇۋاتقان گومىنداڭ قىسىملىرى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ قاتتىق پاراكەندىچىلىككە چۈشۈپ، قابا ناھىيىسىنى تاشلاپ ئالتاي تەرەپكە قاراپ قاچىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى قابا ناھىيىسىمۇ ئازاد بولىدۇ. شۇندىن باشلاپ ئالتاي رايونى گومىنداڭ ئەگىسىتچى قوشۇنلىرىنىڭ توپلىنىش جايى بولۇپ قالىدۇ. گەرچە ئالتايدىكى گومىنداڭ قىسىملىرىنىڭ مۇداپىئىسى مۇستەھكەم، قورال - ياراقلىرى خىل بولسىمۇ، لېكىن مىللىي ئارمىيە ۋە پارتىزان قوشۇنلىرىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي قالىدۇ. 1945 - يىل 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئالتاي ئازاد قىلىنىدۇ. ئالتايدىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى چۆچەكتىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئالتاينىڭ شىمالىي تاغلىق رايونى بىلەن توپتوقۇش، ئۆزىگە يېتى ئارقىلىق تاشقى مۇڭغۇلىيىگە پاناھلىنىشقا ماڭغاندا، چېگرىدىكى تاغ ئارىسىدا ھەممىسى تىرنىك قولغا چۈشىدۇ.

ئالتاي ئازاد بولغاندىن كېيىن جېمىنەيدە تەشكىل قىلىنغان موللا ئىسلام ئىسمائىلاۋۇ باشچىلىقىدىكى پارتىزانلار قوشۇنى ئۆزلىرى بىلەن مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ جەڭ قىلغان 450 نەپەر قوراللىق ئاتلىق پارتىزان قازاق يىگىتنى دەللىقان سوغۇربايۇۋ پولكىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. مۇڭغۇل پارتىزانلارنى قوبۇقسارغا قايتۇرىدۇ. يۈز نەپەر ئۇيغۇر پارتىزانىنى پارتىزان ئەتىرىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئابدۇكېرىم مەخمۇتوۋ (مەن) بىلەن مىللىي ئارمىيە ئاتلىق 2 - بىرىگادىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. شۇ تەرىقىدە موللا ئىسلام ئىسمائىلاۋۇنىڭ ئىنقىلابىي پارتىزانلىق ھاياتى ئاخىرلاشىدۇ.

ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ۋەكىلى سەيپىدىن ئەزىزى باشلىق مۇھەممەتجان مەخسۇم، تىيىپ ھاجى قاتارلىق كىشىلەر چۆچەكتە مەمۇرىي ئورگانلارنى تەشكىللەش، كادىرلارنى خىزمەتكە بەلگىلەش ئىشلىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ئالتايغا بارىدۇ. يول ئۈستىدە جېمىنەيگە چۈشۈپ بىرنەچچە كۈن تۇرىدۇ. شۇ ۋاقىتتا جېمىنەي ھاكىمى رامىزان زالىڭ ۋەكىللەرگە پۈتۈن خىزمەتلەردىن دوكلات قىلىپ، موللا ئىسلامنىڭ جېمىنەي ناھىيىسى 1945 - يىل 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئازاد بولغانلىقى قەدەر نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلغانلىقىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ مەدھىيىلىدى.

شۇ كۈنى كەچتە، ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى موللا ئىسلام ئىسمائىلاۋۇ بىلەن بىۋاستە سۆھبەتلىشىپ، ئۇنىڭ شىنجاڭ خەلقىنى ئازاد قىلىش يولىدا گومىنداڭغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنى، ئۆز خىزمىتى بىلەن پارتىزانلارنى تەمىن ئېتىپ، ئالتاي ۋە تارباغاتاي قاتارلىق جايلارنى دۇشمەن قولىدىن ئازاد

قىلىش ئۈچۈن قوشقان ئۆچمەس تۆھپىلىرىنى تىلغا ئېلىپ ئالا-
ھىدە ماختايدۇ ۋە ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇنى
ئالتاينىڭ مۇئاۋىن ۋالىسى قىلىپ بېكىتكەنلىكىنى جاكارلايدۇ.
لېكسن بۇنى موللا ئىسلام قوبۇل قىلمايدۇ.

ئالتاي پۈتۈنلەي ئازاد بولغاندىن كېيىن، موللا ئىسلام
گومىنداڭ تۈرمىسىدە تۇرۇۋاتقان بالا - چاقىسىنى قايتۇرۇپ
چىقىپ، جېمىنەيگە قايتىش تەييارلىقىنى قىلىدۇ. مۇشۇ مەزگىلدە
ئالتاي شەھرىنىڭ 70% ئاھالىسى ئۇيغۇرلار ئىدى
(تولتا، چىمىرچەك، ئاۋۇستانىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى ھېسابقا
ئالمىغاندا)، ئىسلام شاڭزۇڭنىڭ كەتمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى
ئاڭلىغاندا، ئۇلارنىڭ ئىسلام ئاكىدىن ئايرىلغۇسى كەلمەي، ئۇ-
نىڭ ئالتايدا تۇرۇپ قېلىشىنى، ھېچ بولمىغاندا، ئالتاي ناھە-
يىسىنىڭ ھاكىملىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ بېرىشىنى ئىلتىماس قى-
لىپ تۇرۇۋالىدۇ. سارسۇمبە خەلقىنىڭ ۋە يار - بۇرادەرلىرىنىڭ
قاتتىق تەلىپى موللا ئىسلام ئاكىنى ئويغا سالىدۇ. بۇ مەزگىلدە
سارسۇمبىدىكى ئۇيغۇر مۆتىۋەرلىرىدىن مۇنەۋۋەر باي، مامۇت
ياقۇپبايۇۋ باشلىق يۇرت كاتتىلىرىدىن 20 دىن ئارتۇق كىشى
يىغىلىپ، ئالتايدا تۇرۇۋاتقان ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمەت ۋەكىللە-
رىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، سارسۇمبە خەلقىنىڭ ئارزۇسى بويىچە
موللا ئىسلامنى ئالتاي ناھىيىسىگە ھاكىم قىلىپ تەينىلەپ بە-
رىشنى تەلەپ قىلىدۇ. سەپىدىن ئەزىزى، مۇھەممەتجان مەخ-
سۇم، تېيىپ ھاجىلار موللا ئىسلامغا سارسۇمبە خەلقىنىڭ تەلە-
پىنى يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭ خەلقىنىڭ قوبۇل قىلىپ، ۋا-
قىتلىق بولسىمۇ ناھىيىگە ھاكىم بولۇپ بېرىشىنى ئۈتتۈرىغا قو-
يىدۇ. شۇنىڭ بىلەن موللا ئىسلام ئىسمائىلوۋ ئالتاي ناھىيىسىگە
ھاكىم بولۇپ بەلگىلىنىدۇ.

ئوسمان ئالتايغا ۋالى بولغان مەزگىلدە، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى
ئەسكەرلىرى كېچىدە خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى ئاقتۇرۇپ، ئالتۇن -

كۈموش، قىممەتلىك مال - جابدۇقلىرىنى بۇلاپ كېتىدۇ. دېھ-
قانلارنىڭ بازارغا ئېلىپ كىرگەن بېدە، سامان ۋە باشقا نەر-
سىلىرىنى ساتقىلى قويماي، بۇ نەرسىلەر باتۇرغا لازىم، دەپ
ئۇلارنىڭ قولىغا قۇرۇق قەغەزدىن بىرنى تۇتقۇزۇپ قويۇپ تار-
تىۋالىدۇ. كىمنىڭ سېمىز قويى، سۈتلۈك سېيىرى، ياخشى ئېتى
بولسا باتۇرغا لازىم، دەپ ئېلىپ كېتىدۇ. بازار — رەستە ئا-
رىلاپ، دۇكانلاردىكى ئېسىل گەزلىمە، يوڭ - تىۋىت ماللارنى
ئالا قويماي بۇلاپ كېتىدۇ. نەتىجىدە ئۇلارنىڭ خەلقتە سالغان
ئاشكارا بۇلاڭچىلىقلىرى گومىنداڭنىڭكىدىنمۇ ئېشىپ چۈشىدۇ.
بۇنىڭدىن بىزار بولغان خەلق ھاكىم ئىدارىسىغا ئوسمان ئۇس-
تىدىن ئەرز - شىكايەت قىلىشقا باشلايدۇ. موللا ئىسلام ئىسما-
ئىلوۋ ھاكىم ئىدارىسىدىكى كادىرلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، قا-
زاق مىللىتىدىن بولغان مۇئاۋىن ھاكىم كاكىم دېگەنىنىڭ
پىكرى بويىچە ئوسمانىنىڭ يېنىدىكى مەسئۇل ئادەم قالقانبايىنى
ناھىيىگە مېھمانغا چاقىرىدۇ. ئۇلار داستخان ئۈستىدە ئولتۇرۇپ:
«ناھىيىمىزدە ھازىر خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاش ئىشلىرى
بارغانسېرى كۆپىيىپ كېتىۋاتىدۇ، بۇلاڭچىلار باتۇرنىڭ نامىنى
بۇلغاۋاتىدۇ، ئەگەر باتۇرغا قانداق نەرسە كېرەك بولسا، بىزگە
خەۋەر قىلسىڭىز، بىز ھازىرلاپ بەرسەك، كېچىلىرى خەلقنىڭ
ئۆيلىرىگە كىرىپ نەرسە - كېرەك بۇلاش ئىشى توختىتىلسا؛
ئەگەر ئۇنداق ئىشلار سادىر بولۇۋېرىدىكەن، بىز خەلقنى رەت-
جىتىپ قويىمىز، بىزنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىدىن پەرقىمىز
قالمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە سىز بىلمىلىك ئادەم، بۇنداق قىلغۇ-
چىلارغا ئوبدانراق چارە كۆرۈڭ، باتۇرنىڭ ئابرويىنى ساقلاپ
قالايلى، بۇ ئىشلاردىن باتۇرنىڭ خەۋىرى بولماسلىقى مۇمكىن،
سىز بۇ گەپلەرنى ئۇ كىشىنىڭ سەمىگە سېلىپ قويارسىز»، دەپ
ئوبدان مېھمان قىلىپ يولغا سالىدۇ.

قالقانبايى ئوسمانىنىڭ يېنىغا بارغاندىن كېيىن، بۇ گەپلەرنىڭ

ئەسلى مەزمۇننى تەتۇرسىگە بۇراپ يەتكۈزىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئوسمان دەرھال ساقچى باشلىقىنى چاقىرىپ، «موللا ئىسلام هازىرلا قولغا ئېلىنسۇن، قاماپ قويۇلسۇن» - دەيدۇ. ساقچى باشلىقى ئۇنى قاماققا ئېلىشنىڭ قىلچە ئاساسسىز ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئوسمان يەنىلا ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى كونا ئادىتىنى چىقىش قىلىپ تۇرۇپ، موللا ئىسلامنى مەجبۇرىي ئاساستا ۋىلايەتلىك ساقچى تۇرمىسىگە قامىتىدۇ (بۇ ئىش 1946 - يىلى 4 - ئايدا يۈز بېرىدۇ). بۇ ئەھۋال غۇلجىغا بېرىپ يەتكەندە، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئالتايغا جىددىي تېلېگرامما يوللايدۇ (موللا ئىسلام ئىسمائىلوۋنى تۇرمىدىن تېزلىكتە بوشىتىش ھەققىدە). تېلېگرامىدىن خەۋەر تاپقان ئوسمان ۋالىلىقتىن ۋاز كېچىپ تاغقا قاچىدۇ. ساقچى باشلىقى موللا ئىسلامدىن ئەپۇ سورىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قويۇپ بېرىلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. لېكىن موللا ئىسلام: «مەن نېمە ئۈچۈن قامالدىم؟ يەنە نېمە ئۈچۈن چىقىپ كېتىمەن؟ ھەق - ناھەق ئايرىلماي تۇرۇپ ھەرگىز چىقىپ كەتمەيمەن» - دەپ تۇرۇۋالىدۇ (بەزىلەر، غۇلجىدىن ھېكسىبەگ خوجىنىڭ ئوغلى پاشاخوجا دېگەن ئادەم كېلىپ، ھۆكۈمەت نامىدىن ئۇزۇرخالىق ئېيتىپ، سىزنى تۇرمىدىن قايتۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىدىن ئالاھىدە ۋەكىل بولۇپ كەلدىم، دەپ موللا ئىسلامنى تۇرمىدىن ئېلىپ چىقىقان دەيدۇ). تۇرمىدىن چىققان موللا ئىسلام ئىسمائىلوۋ بالىلىرىنى ئېلىپ، جېمىنەيگە قايتىپ كېتىدۇ ۋە قولىدا قالغان ئازغىنە دەسمايىسى بىلەن تىرىكچىلىك قىلىپ، بالىلىرىنى باقىدۇ. 1947 - يىلى، ئوسمان ئالتاينى قايتىدىن بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئەسكەرلىرىنى جېمىنەيگە ئەۋەتىپ، موللا ئىسلامدىن ئۈچ ئالىدۇ، ئۇنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ، ئۆيى - جايلىرىنى ۋەيران قىلىپ، ئۇنى ۋە بالىلىرىنى ئۆز يۇرتىدا تۇرۇش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قىلىپ، سوۋېت

ئىتتىپاقىغا قېچىپ چىقىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. نەتىجىدە موللا ئىسلام مال - مۈلكىدىن ئايرىلغان بولسىمۇ، جېنى ئامان قالىدۇ. كېيىنچە ئوقۇش ئۈچۈن ئىككى بالىسىنى سوۋېت ئىتتىپاقىدا قالدۇرۇپ، ئۆزى ۋەتەنگە قايتىپ كېلىدۇ.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى موللا ئىسلام ئىسمائىلوۋنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ. ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ئۇنى قوبۇل قىلىدۇ ھەم ئۇنى نەچچە خىل ئوردىن بىلەن مۇكاپاتلايدۇ. 1946 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ئۇنى يولداش ئەخمەتجان قاسىمى شەخسەن قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا «ئىسمائىلوۋقا تەقدىم» دېگەن خەتلەر ئۇيغۇلغان ھەربىي خەنجەر، بىردانە ئالتۇن قەلەم تەقدىم قىلىدۇ.

موللا ئىسلام ئىسمائىلوۋنىڭ ھاياتى — شىنجاڭ خەلقىنى ئازادلىققا چىقىرىش يولىدا، بولۇپمۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىللىرىدە، ئۆزىنى، مال - مۈلكىنى ۋە بالا - چاقىسىنى ئويلىماستىن، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ئىنقىلابقا بېغىشلىغان جەڭگىۋار ھاياتىدۇر. ئۇ مال - دۇنياسىنىڭ كۆپ قىسمىنى خەلقنىڭ ئازادلىق كۈرەشلىرىگە تەقدىم قىلغان.

ئازادلىقتىن كېيىن، 1958 - يىلى، ئۇ كېسەل تۈپەيلىدىن بۇ دۇنيا بىلەن مەڭگۈ ۋىدالاشتى.

ئىنقىلابىي قۇربان قاسىمجان قەمبىرى

شېرىپ خۇشتار

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى، شائىر، دراماتورگ، ئۇستا چالغۇچى، ئارتىس، 30 - يىللاردىكى يېڭى زامان ئۇيغۇر دېموكراتىك ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ ۋەكىللىرىنىڭ بىرى، شىنجاڭ ئۇيغۇر سەھنە سەنئىتىنىڭ تۇنجى يېتەكچىلىرىدىن بولغان قاسىمجان قەمبىرى — 1910 - يىلى ئاتۇشنىڭ بۇيامەت يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇ دەسلەپكى ساۋادىنى ئاتۇشتا چىقارغاندىن كېيىن، دادىسىغا ئەگىشىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ يارکەنت ۋە تاشكەنتكى مەكتەپلەردە ئوقۇدى.

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدا شەكىللەنگەن سوتسىيالىستىك يېڭى تۈرمۇش قاسىمجان قەمبىرىنى يېڭىلىق ئۆگىنىشكە روھلاندۇردى. ئۇ ئوقۇغۇچىلىق دەۋرىدىلا ئەدەبىيات - سەنئەتكە بېرىلىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى ۋە مەكتەپتىكى سەنئەت كۈرۈژوكىغا قاتنىشىپ، سازچىلىق، ناخشا ئېيتىش، روللارغا چىقىش بىلەن ئالاھىدە كۆزگە چېلىقتى. ئۇ يەنە تاشكەنتتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلىم يۇرتىغا (مەرھۇمنىڭ ئېيتىشچە بۇ بىلىم يۇرتى ساگو ئىنىستىتۇتىنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلمىسى ئىكەن) ئوقۇشقا كىرگەن. 1925 - يىلىدىن باشلاپ، زامانداشلىرى شائىر ئۆمەر مۇھەممەدى (1906—1931)، ھېزىم ئىسكەندەر (1906 —) لار بىلەن تونۇشۇپ ئىجادى مۇناسىۋەت باغلىغان. قاسىمجان قەمبىرىنىڭ دەسلەپكى ئىجادىي ئەسەرلىرى 1930 - يىللىرىدىن باشلاپ مەتبۇئاتتا كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ.

1919 - يىلىنىڭ بېشىدا، تاشكەنتتە «ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى» قۇرۇلۇپ، سوۋېت يېرىگە ئىش ئىزلەپ ياكى سودا - تىجارەت بىلەن چەققان شىنجاڭلىق ئۇيغۇرلار ئىچىدە مەدەنىيەت ۋە سوتسىيالىزم تەشۋىقاتى ئېلىپ بارىدى. قاسىمجان قەمبىرى دەسلەپ ئاشۇ تەشۋىقات كۈرسىدا بىلىم ئالدى. 1930 - يىلىدىن 1931 يىلغىچە ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە مەدەنىي ئاقارتىش ساھەسى ئىچىدە تەشۋىقات خىزمىتىنى ئىشلىدى. 1930 - يىلى تىيېپ ھاجى پۇتۇن ئائىلىسى بىلەن غۇلجىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، قاسىمجان قەمبىرىمۇ ئۇزۇن ئۆتمەي كۆچۈپ كېلىپ، غۇلجىدا مەدەنىي - مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيىتىنى ئېلىپ بارىدى. قاسىمجان قەمبىرى ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن يىللىرى جاھالەت ۋە ئىستىبدادلىق شىنجاڭ زېمىنىدا ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى، خەلق ئادالەت ۋە مەرىپەتكە تەشنا بولۇپ تۇراتتى. قاسىمجان قەمبىرى شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە شىنجاڭ زېمىنىدا بولۇۋاتقان ئېغىر ۋەزىيەتنى ھېس قىلىپ، ۋەتەن قارشى ئويغىنىشلارنى كۆرۈپ بۇنىڭدىن ئىلھام ئالدى. خەلقنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرىغا قىزغىن ئىشتىراك قىلىپ، «ئىناق» تەخەللۇسى بىلەن كۆپلىگەن شېئىر ۋە ناخشا تېكىستلىرىنى يېزىپ ۋە ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇپ، خەلقنى ئۆگىنىشكە چاقىرىدۇ. تىيېپ ھاجىنىڭ يارەملىشىشى بىلەن مەھەللىدىكى سەنئەت ئۈيۇشتۇرۇپ، ئېغىر ۋەزىپىلەرنى ئورۇنلاپ، ۋەتەن قارشى ھەرخىل كومىدىيە، دراملارنى ئوينايدۇ. بۇ ئىش نەتىجە بېرىپ، خەلقنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى بىلەن رەسمىي سەھنە تىياتىرى بارلىققا كېلىدۇ. سەھنە دەسلەپ تەكشى تۈز يەرگە جايلاشتۇرۇلغان بولۇپ، چىملىداق شەكلىدە (بىرزىنت بىلەن ئۈچ تام توسۇلغان، ئالدىغا پەردە تارتىلغان) ياسىلىدۇ،

كېيىنچە بىر مېتر ئېگىزلىكتە سەھنە ياسىلىپ، ئەترابىنى بورا بىلەن توساپ پەردە تارتىدۇ.

ئاپىرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، شىنجاڭدا مەدەنىي ـ مائارىپ ئىشلىرى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنى قۇردى. خېلى بۇرۇنلا سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ياۋروپا ئەللىرىگە بېرىپ يېڭىلىق قوبۇل قىلغان بىر قىسىم ئىلغار ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ قول سىلىپ ئىشلىشى بىلەن ئۇرۇمچىدە شىنجاڭ مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشما، ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ھەتتاكى يېزا كەنتلەردىمۇ شۇ دەرىجىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى. 1934 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئىلىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا تېيىپ ھاجى رەئىس، قاسىمجان قەمبىرى مەسئۇل كاتىپ بولۇپ ئىش باشقۇردى. شۇنداق كېيىن ئىلىنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىدا خېلى زور يۇكسىلىشلەر بولدى.

ئاشۇ يىللىرى، ئۇرۇمچى مەركىزىي ئۇيۇشما ۋە ئىلى، قەشقەر ئۇيۇشمىلىرىدا ئەڭ ئالدى بىلەن سانائىيەتپەسە بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، ئىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدا قۇرۇلغان سانائىيەتپەسە بۆلۈمى دادىل خىزمەت ئىشلەپ، خۇراپاتلىققا قارشى مەردانە كۈرەش ئېلىپ باردى. قاسىمجان قەمبىرى سەھنىلەشتۈرگەن، فېئودال زالىملارنىڭ كۆپ خوتۇنلۇق قىلمىشىنى مەسخىرە قىلىدىغان درامما «زالىم شاگىرت»، پاراخور، زالىم شاگىرتلارنىڭ رەزىل ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلايدىغان دىرامما «پاراخور شاگىرت»، باخشى، داخان، پىرىخونلارنى مازاق قىلىدىغان درامما «فىرىخون»، ئالدامچى تۈركۈملارنىڭ ھىيلە ـ نەيرەڭلىرىنى ئېچىپ تاشلايدىغان درامما «ئالدامچى تۈركۈم» ۋە ئۆزى يېزىپ سەھنىلەشتۈرگەن، ئايالالارنىڭ خارلىق تۇرمۇشى ۋە ئەركىنلىككە ئىنتىلىشى يولىدىكى كۈرىشىنى بايان قىلىدىغان «زەينەپكە تۆھمەت» قاتارلىق درامىلار فېئودال ئاساسىتى بىلەن چىرمىشىپ كەتكەن ئاشۇ دەۋردە خەلقنىڭ ئۇيغۇنىشىغا ئاجايىپ زور كۈچ بەخش ئەتكەن ئىدى. قاسىمجان قەمبىرى ئۆز خوتۇنى رازىيەنى ھەرقانداق سۆز ـ چۆچەك ۋە فېئودالىق بېسىمغا قارىماي، شىنجاڭ تارىخىدا تۇنجى ئايال سەنئەتچى قىلىپ يېتىشتۈرۈپ سەھنىگە ئېلىپ چىقىش بىلەن، ئايالالار يۈزىگە ئۇرالغان ئاساراەت پەردىسىنى يىرتىپ تاشلىدى.

شۇ يىللاردا، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىدا سانائىيەتپەسە تەشكىل قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن تېخى رەسمىي كۈلۈبى ۋە باشقا لاۋازىمەتلىرى يوق ئىدى. شۇ چاغدىكى شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپ، ئەدەبىي ـ سەنئەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن مەخسۇس خىراجەت ئاجرىتىپ بېرىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا مەدەنىي ـ مائارىپ ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرى ھەرقايسى مىللەت مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىغا يۈكلەنگەن ئىدى. ھەرقايسى ئۇيۇشمىلار ئىچىدە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ رولى تېخىمۇ چوڭ بولدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى شىنجاڭدىكى بىر قانچە يۈزلىگەن مازار، مەدرىس ۋە بىرقانچە يۈز مەسچىتلەر خۇسۇسىدىكى تېرىلغۇ يەر، ئۆي ۋە ئىقتىسادلارنى ئۆزىگە ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇردى. مەسلەن، قەشقەردىكى خانلىق مەدرىس، ھېيتكا جامەسى ۋە ئاپپاق غوجا مازىرىنىڭ 24 مىڭ مو يېرى بولۇپ، بۇنىڭ كىرىمى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا قالدۇرۇلدى. پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئېيتقاندا، نەچچە يۈز مىڭ مو يەرنىڭ كىرىمى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا تاپشۇرۇلدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى بۇ كىرىملەردىن پايدىلىنىپ مەكتەپ قۇردى. بۇنىڭ بىلەن سانائىيەتپەسە ئىشلىرىنىڭ كۇنسىرى بىرئاز ياخشىلانغان بولدى.

1936 - يىلى، قاسىمجان قەمبىرى ئۆز يولداشلىرى بىلەن كىلاسسىك داستان «غېرىپ - سەنەم»نى سەھنىلەشتۈردۇ. بۇ ئوپېرانى ئىشلەش جەريانىدا قاسىمجان قەمبىرى ئاز بولمىغان كۈچ سەرپ قىلىدۇ. بىز كېيىنكىلەرنىڭ بۇ ئوپېرا ھەققىدىكى ئىسلاھلىرىنى ھېسابقا ئالمىغىنىمىزدا، شىنجاڭ سەھنىسىدە تۇنجى قېتىم سەھنىلەشكەن «غېرىپ - سەنەم»دىكى يېڭىلىق ۋە جۇشقۇن روھلارنىڭ غايىۋى تەسىرىدىن قاسىمجان قەمبىرىنىڭ ئەمگەك تەرىنى كۆرۈپ ئالالايمىز. يەنە كېلىپ شۇ چاغدىكى شەرت - شارائىتىنىڭ يار بەرمىگەنلىكىدىن، قاسىمجان قەمبىرى بىر تەرەپتىن رېژىسسورلىق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئاساسىي قەھرىمان غېرىپنىڭ رولىنى ئۆزى ئالىدۇ، سەنەم رولىغا خوتۇنى رازىيە خانىم چىقىدۇ.

1936 - يىلى غۇلجىدا «مىللەتلەر كۇلۇبى» ياسىلىپ، بۇنىڭدا چوڭ تېپتىكى سەھنە ئەسەرلىرى ئوينىلىشقا باشلايدۇ. مەسىلەن، «نۇزۇگۇم»، «پەرھاد - شېرىن»، «غېرىپ - سەنەم»، «ئارشىن مال ئالان»، «قانلىق داغ» قاتارلىق دراملار، بۇلاردىن باشقا، خەلقنى ئىلىم - مەرىپەتكە ئۈندەيدىغان، خۇراپات، جاھالەتكە قارشى مەزمۇندىكى كۆپلىگەن كومېدىيە، ناخشا ۋە قىزىقچىلىق نومۇرلىرى ئوينىلىدۇ. قاسىمجان قەمبىرى بۇ نومۇرلاردا رېژىسسورلۇق قىلىپ شىنجاڭ سەھنە سەنئىتى ئۈچۈن تۆھپىكار ئۇستاز بولۇش بىلەن ئاجايىپ نەتىجىلەر يارىتىدۇ.

1937 - يىلدىن باشلاپ شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ۋەتەنپەرۋەرلەر، كومۇنىزمچىلار، ئىلغار زىيالىيلار ۋە ھەر مىللەت ئىچىدىكى تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنى ھەر خىل بەدنامىلار بىلەن تۇتقۇن قىلىپ، زىيانكەشلىك قىلىدۇ. قاسىمجان قەمبىرىمۇ 1937-يىل ئاخىرىدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ بەزى رەھبەرلىرى بىلەن بىرگە قولغا ئېلىنىپ، دەسلەپ غۇلجىدا، كېيىن ئۈرۈمچىدە ئىككىنچى تۈرمىدە قامىلىدۇ. ئۇ بىر قانچە يىللىق تۈرمە ھاياتىنى

يەنىلا يۇقىرى روھ ۋە ئۈمىدۋارلىق بىلەن ئۆتكۈزىدى. ئۇ كۆپ قېتىم سوراقتا تارتىلىپ، ئېسىپ قويۇلغان ۋە قاتتىق ئۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ گۈزەل تۇرمۇشقا بولغان ئىرادىسى زادىلا تەۋرەنمىدى. قاسىمجان قەمبىرى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ تۈرمىسىدە يەتتە يىل ياتتى. 1943 - يىلى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى لېڭشىپ، شىنجاڭدا گومىنداڭ پىرقىسى قۇرۇلۇش نەتىجىسىدە، ۋەزىيەتنىڭ تەققەززاسى بىلەن تۇرمىدىكى بىر تۈركۈم سىياسىي مەھبۇسلار بوشىتىلدى. بوشىتىلغان سىياسىي مەھبۇسلارنىڭ ئىسىملىكى شىنجاڭ گېزىتىدە ئېلان قىلىنغان بولۇپ، مەرھۇم قاسىمجان قەمبىرىنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «ئارتىس» دەپ ئالاھىدە ئەسكەرتىپ يېزىلغان. قاسىمجان قەمبىرى گەرچە تۇرمىدىن بوشىتىلغان بولسىمۇ، يەنىلا تەلتۆكۈس ئازاد بولۇپ كېتەلمىدى. قاسىمجان قەمبىرىگە ئۇيغۇر مەركىزى ئۇيۇشما كۆرۈنۈشتە ئۇنىڭغا كېپىل بولۇپ تۇرمىدىن ئېلىپ چىققان ۋە رېژىسسور قىلىپ تەيىنلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئۇ رېجىسسورلۇقنى ئاستىدا ئىشلىدى. ئۇنىڭ باشقا جايلارغا بېرىشى چەكلەنمىدى، ماڭاشىمۇ ناھايىتى تۆۋەن ئىدى. ئۇنىڭ غۇلجىغا قايتىپ ئائىلىسى بىلەن ھەمدەم بولۇشىغا رۇخسەت قىلىنمىدى. مۇشۇ بىر بىر قاتار ئىشلار تۇپەيلىدىن قاسىمجان قەمبىرى چىدىغۇسىز دەرد - ئەلەملىك كۈنلەرنى ئۆتكۈزدى. لېكىن ئۇ بىر تەرەپتىن ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر تەرەپتىن كۆپلىگەن جەڭگىۋار شېئىر ۋە ناخشا تېكىستلىرىنى يېزىپ ئاھاڭغا سېلىپ، «شانلىق غەلبە» ناملىق دراما-نى يېزىپ، خەلقنىڭ ئازادلىق دېموكراتىيە يولىدىكى غايىۋى كۈرىشىنى ئەكس ئەتتۈردۇ. ئۇ يەنە ياشلارنى تەربىيەلەش خىزمىتىنىمۇ ئىشلەيدۇ. ئۇيغۇرلار ئىچىدىن تۇنجى قېتىم نوتا ئۆگەنگەن مەھەممەتجان ئىسمايىل قاسىمجان قەمبىرىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن ئۇزاق ۋاقىت نوتا ئىلمى بىلەن شۇغۇللىنىپ، نۇرغۇن شاگىرت-

لارنى يېتىشتۇرۇپ چىقتۇق. بۇ پېشقەدەم نوتا ئىلمى ئۇستازى قاسىمجان قەمبىرىنى ئۆزىنىڭ پەخرىي ئۇستازى دەپ پەخىرلىنىدۇ.

قاسىمجان قەمبىرى ئۇرۇمچى سەھنىسىدە سەنئەت پائالىيىتى ئارقىلىق خەلقنى ئىلىم - مەرىپەتكە ۋە ئۇيغۇنىشقا داللەت قىلىپ تۇرغان ۋاقىتلاردا، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ ئالدىغا قويۇلغان بىر مۇھىم مەسىلە قاسىمجان قەمبىرىنى بويسۇندۇرۇش ئىدى. شۇڭا ئۇلار خىلمۇ خىل چارە - تەدبىرلەرنى قوللاندى، زورلۇق بىلەن جەرىمانە قويدى. ئاخىرى يەنە ئۇنى تۇرمىگە تاشلاپ، ھاجەتخانا تازىلىتىش، كوچا سۈپۈرتۈش قاتارلىق ئەمگەكلەرگە سېلىپ، ئۇنىڭ شۆھرىتىگە داغ تەگكۈزمەكچى بولدى. لېكىن خەلق ئامىسىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان مۇھەببىتى تېخىمۇ ئاشتى ۋە ھەر قانداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىگە قارىماي، سوت ئورۇنلىرىغا بېرىپ قاسىمجانى ئېلىپ چىقتى.

ئاشۇ يىللاردا، قاسىمجان قەمبىرى ئۇرۇمچى، ئىلى ۋە قەشقەرلىكى كوممۇنىزمچى ئىلغارلارنىڭ «ئازادلىق تەشكىلاتى» بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزمىدى. ئۇ ھەم قەشقەرلىك مەشھۇر دېموكرات، كوممۇنىزمچى زات ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم بىلەن يوشۇرۇن سۆھبەتتە بولغانىدى. 1944 - يىلى 6 - ئايدا ئەخمەتجان قاسىمى ئۇرۇمچىدىكى تۇرمىدىن بوشىتىلغاندا، قاسىمجان قەمبىرى شۇ كۈنلا ئۇنىڭ بىلەن يۈز كۆرۈشتى. ئەخمەتجان قاسىمى تۇرمىدىن چىقىپ 3 - كۈنى ئايروپىلان بىلەن غۇلجىغا ماڭدى. تەخمىنەن ئاردىدىن يىگىرمە كۈنلەر ئۆتكەندە (7 - ئاي) مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى سەنئەت ئۆمىكىنى كېڭەيتىپ قۇرۇشنى قارار قىلىدۇ. بۇ، شىنجاڭدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچى دائىرلىرىنىڭ غالىجىرلىقى چېكىگە يېتىپ، ۋەھشىيانە بۇلاڭ - تالاڭ، قىرغىنچىلىق قىلىۋاتقان ۋاقىت ئىدى، شۇنداقلا

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى قوزغىلىش ئالدىدىكى ۋاقىتلار ئىدى. قاسىمجان قەمبىرى بۇنىڭدىن خەۋەردار بولغانلىقى ئۈچۈن سازەندە ئېلىپ كېلىشنى باھانە قىلىپ، شۇ يول بىلەن گومىنداڭنىڭ ئۇرۇمچىدىكى قامىلىدىن قۇتۇلدۇ.

قاسىمجان قەمبىرىنىڭ غۇلجىغا بارغان ۋاقتى، دەل ئۇ يەرنى ئاق تېررورلۇق قاپلىغان چاغ ئىدى. ئۇ غۇلجىغا بېرىش بىلەن غۇلجا گومىنداڭ ساقچى دائىرلىرىنىڭ نازارىتىدىن يوشۇرۇن ھالدا ھەرىكەت قىلىپ، «ئازادلىق تەشكىلاتى» نىڭ مۇھىم ئادەملىرىدىن بولغان تېيىپ ھاجى، ھەبىپ يۇنۇچى، ئەخمەتجان قاسىمى (ئەخمەتجان قاسىمى ئۇ كۈنلەردە تېخى خەلق ئىچىدە تونۇلمىغان بولۇپ، كۆرۈنۈشتە ئاددىي كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ يوشۇرۇن ھەرىكەتلەردە بولۇۋاتاتتى) قاتارلىقلار بىلەن بىرگە بولىدۇ ۋە 1943 - يىلدىن بۇيان قورغاس، چىلپەكزە، لۈسۈگۇڭ ۋە سۈيدۇڭ قاتارلىق جايلاردا گومىنداڭدىن قېچىپ يۈرۈپ، ئاخىرى «كەشماي پارتىزانلىرى» بولۇپ ئۇيۇشۇپ قوراللىق ھەرىكەت قىلىۋاتقانلار ۋە نىلقا ئۇلاستايدا ھەرىكەت قىلىۋاتقان پاتىخ، ئوسمان، ئەكبەر، نورۇم، خەمىت، ھۇشرەم، بايچۇرىنلار بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىگە مەدەت بېرىدۇ. ھەم غېنى باتۇرنى ئۇلارغا تونۇشتۇرىدۇ (ئەسلىدە غېنى باتۇر، پاتىخ، ئەكبەر، سېيىت باتۇرلار بىلەن تونۇشاتتى، لېكىن ئۇنىڭ ئۇرۇمچى تۇرمىسىدىن چىققاندىن كېيىنكى ئىز - دېرىكىنى بىلمەيتتى. قاسىمجان قەمبىرى شېڭ شىسەينىڭ تۇرمىسىدە تۇرغاندا غېنى بىلەن تونۇشقان ۋە مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن غۇلجىدا ئۇچراشقانىدى). شۇ چاغلاردا، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ سۈيدۇڭ ۋە ساربۇلاق قاتارلىق جايلاردا بىر تۈركۈم ياشلارنى ۋە گومىنداڭ زۇلمىدىن بىزار بولغان كىشىلەرنى تەشكىللەپ بىر كىچىك ئەترەت قۇرىدۇ. قاسىمجان قەمبىرى مۇشۇ كۈنلەردە ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ تەشكىللىگەن پارتىزان

تىزانلار بىلەن كەڭسايى پارتىزانلىرى ۋە نىلقا پارتىزانلىرىنى بىرلەشتۈرۈشتە كۆرۈنەرلىك رول ئويناپدۇ. 1944 - يىلى 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا، ئۇلاستايدا ئەكبەرنىڭ ئۆيىدە قوراللىق ھەرىكەت شتابى قۇرۇلدۇ ۋە قوراللانغان خەلقنى ئۇچقە بۆلۈپ ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى تۈزىدۇ. ئەسلىدە يوشۇرۇن تەشكىلات ئىلدىكى قوزغىلاڭنى ئۆكتەبىر ياكى نويابىر ئايلىرىدا ئېلىپ بېرىشنى پىلان قىلغان بولسىمۇ، گومىنداڭ دائىرلىرىنىڭ باستۇرۇش ھەرىكىتى جىددىيلەشكەچكە، نىلقا پارتىزانلىرى قوزغىلاڭنى بالدۇر ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولدۇ، نەتىجىدە 1944 - يىلى 9 - ئاي ئىچىدىلا نابۇدىن قوزغىلاڭ باشلىنىدۇ.

قاسىمجان قەمبىرى بۇ كۈنلەردە غۇلجىدا تۇرۇپ، ئازادلىقتىن كېيىنكى قۇرۇلغۇسى ئىنقىلابىي ھاكىمىيەت ۋە ئىدارە ئاپپاراتلىرىنىڭ ھازىرلىق خىزمىتىنى ئىشلەيدۇ. قوزغىلاڭ غۇلجا شەھىرىگە كېڭىيىپ ئېلىنغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرى قاسىمجان قەمبىرى باشلىق ھازىرلىق خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئىش ئېلىپ بارىدۇ (كېيىنكى ئۆزگىرىشلەر بۇيرۇقى سىرتىدا). قاسىمجان قەمبىرى پولكوۋنىك ئۇنۋانىي بىلەن ئۈچ ۋىلايەت (ئىلى) ئىنقىلابىنىڭ جەنۇبقا يۆرۈش قىلىش ئارمىيىسىنىڭ شتاب باشلىقى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. لېكىن مۇشۇ مەزگىلدە يېڭىدىن قۇرۇلۇۋاتقان ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنى — مەمۇرىي خىزمەتلەرنى تەرتىپكە سېلىش مۇھىم بولغانلىقى ئۈچۈن، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى تەركىبىدە مەمۇرىي خىزمەتكە مەسئۇل بولىدۇ.

1945 - يىل 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، قاسىمجان قەمبىرى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ۋە پولكوۋنىك سوپاخۇنلار باشلىغان مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى باي، ۋىنسۇ ناھىيىسىنى ئىشغال قىلىدۇ. بۇ قوشۇن بۇيرۇقتا بىنائەن ئاقسۇدىن قايتىپ چىقىپ قاندىن كېيىن، قاسىمجان قەمبىرى مەدەنىي - ماتارىپ ۋە سەھىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ. كېيىن ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ سوت ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ.

1946 - يىل 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋەكىلى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى ئوتتۇرىسىدا ئىتتىپاقلىقنى بىتىم نەتىجىسىدە ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلىدۇ. شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پولكوۋنىك قاسىمجان قەمبىرى قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىسى بولۇپ تەيىنلىنىپ شۇ يەردە خىزمەت قىلىدۇ. قاسىمجان قەمبىرى قەشقەردە جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازادلىق، دېموكراتىيە ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، مەرھۇم ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم يادرولۇقىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ ئىلغار ياشلار پائالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلغۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئابلىز مۇھەممىدى، ئالىم ئابدۇللا، باراتخۇن، نىزامىدىن سەلەي، ئابلەق ئېزىز ھەم شائىر تۇرغۇن ئالماسلار بىلەن بىرگە كۈرەش ئېلىپ بارىدۇ.

تىنچلىق بىتىم ئىمزالىنىپ تاشقورغان پارتىزانلىرى تارقىتىۋېتىلگەندىن كېيىن، تاشقورغان پارتىزانلىرى قوماندانلىق شتابىنىڭ 180 نەپەردىن ئارتۇق ھەربىدىنجىلىك ئوفىتسېرلىرى قەشقەرگە كەلدى. قاسىمجان قەمبىرى ئۇلارغا سىياسىي تەلىم-تەربىيە ئېلىپ بارىدى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ خەلق چىلىق سايىلام خىزمىتىگە قاتنىشىشىغا يېتەكچىلىك قىلدى ۋە ئۇلارغا ۋەزىپە تەقسىم قىلدى.

1947 - يىل 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى دائىرلىرى ئۆلكە مەركىزى ئۇرۇمچىدە تىنچلىق بىتىمىنى ئىجرا قىلىش تەلىپىدە تۇرۇپ نامايىش قىلغان 500 دىن ئارتۇق ئاممىنى قانلىق باستۇردى. شۇ كۈنى يەنە پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭ دائىرىسىدە ئىنقىلابىي ياشلارنى تۇتقۇن قىلدى. بۇ چاغدا قاسىمجان قەمبىرىمۇ قولغا ئېلىندى. قاسىمجان قەمبىرى

مبرى قەشقەر يېڭىشەھەردىكى گومىنداڭ ھەربىي تۈرمىسىدە 1949 - يىل 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنىگە قەدەر يۇقىرىدا ئىسمى ئاتاپ ئۆتۈلگەن ئىنقىلابىي زىيالىلار بىلەن، پۈتۈن شىنجاڭدىكى قولغا ئېلىنغان نەچچە مىڭلىغان ياشلارغا ئوخشاش ئازاب چەكتى. 1949 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قاسىمجان قەمبىرى تۈرمىدىن بوشاندى. شۇ يىلى 6 - ئايدا، گومىنداڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سابىق رەئىسى بۇرھان شەھىدىنىڭ تەكلىپى بىلەن قاسىمجان قەمبىرى، ئابلىز مۇھەممىدى، ئالىم ئابدۇللا، نىزامىدىن سەلەي، بارات ئاخۇنلار بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىپ، بۇرھان شەھىدىنىڭ ھۆكۈمەت نامىدىكى بۇيرۇقى بىلەن قاسىمجان قەمبىرى مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى (ئابلىز مۇھەممىدى بانكا باشلىقى، نىزامىدىن سەلەي شىنجاڭ شۆيۈەن مۇدىرى، ئالىم ئاخۇن قاراماي دىرىكتورى، بارات ئاخۇن سابىق ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىشخانا مۇدىرى) بولۇپ ئىشلىدى. ئۇ بۇ جەريانىدا پۈتۈن شىنجاڭنىڭ مەدەنىي - مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە سىياسىي تەشۋىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. 1949 - يىلى 7 - ئايدىن باشلاپ ئۇرۇمچىدە «ھەقىقەت» گېزىتى نەشىر قىلىپ، قاسىمجان قەمبىرى ئۇنىڭ باش مۇھەررىرلىكىنى زىممىسىگە ئالدى. بۇ گېزىت شىنجاڭ خەۋەرلىرىدىن باشقا جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەلىبىسىنى ئوچۇق - ئاشكارا تەشۋىق قىلدى. ئەدەبىي بەتنىڭ تەھرىرلىكىنمۇ ئۆزى ئىشلەپ، كۆپلىگەن ماقالىلەرنى يېزىپ ئېلان قىلدى. بۇ گېزىت كېيىنكى ۋاقىتتا جۈڭگو كومپارتىيىسى ۋە مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقلىرىنى ۋە خىزمەتكە تەيىنلەش قارارلىرىنى ئېلان قىلدى.

شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن، قاسىمجان قەمبىرى يەكەن ۋىلايىتىگە ۋالىي بولۇپ تۆت يىل ئىشلىدى. ئۇ بۇ جەريانىدا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر مۇزىكىسى 12 مۇقامنى رەتلەش، نوتىغا ئېلىش خىزمىتىنى ۋە خەلق ئىچىدە داستان بەتلىرىنى يىغىش، مەشھۇر سازەندە ــ ئارتىسلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشىدا تۆھپىسى ناھايىتى زور بولدى. 1954 - يىلدىن باشلاپ ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمە مۇدىرىنىڭ ئورۇن باسارى بولۇپ ئىشلىدى. بۇ جەريانىدا، سابىق ئۆلكىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ دېپۇتاتى، سابىق ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، جۈڭگو كومپارتىيىسى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولغانىدى. ئۇ 1953 - يىلى، شىنجاڭ سەنئەت ۋەكىللەر ئۆزمىكىنى باشلاپ چاۋشيەنگە بېرىپ، ئامېرىكا جاھانكىرلىكىگە قارشى كۈرەش قىلىۋاتقان چاۋشيەن خەلق ئارمىيىسى ۋە جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ پىدائىي جەڭچىلىرىگە ئويۇن كۆرسىتىپ ھال سورىدى، ھەم ئالدىنقى سەپكە بېرىپ ئۇرۇشقا قاتناشقان ھېسابتا دۈشمەن سېپىگە قارىتىپ سالىيوت (ئوق) ئاتتى.

قاسىمجان قەمبىرى كۆپ يىللىق تۇرمۇش ئازابلىرى نەتىجىسىدە يۈرەك كېسىلىگە گىرىپتار بولغانىدى. شۇ كېسەل سەۋەبى بىلەن، 1956 - يىل 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئۇ قەشقەردە 46 يېشىدا ۋاپات بولدى.

تەرەققىپەرۋەر خەلقچىل زىيالى — نامان ئەپەندى

ئەسقەر ئەيسا

تەرەققىپەرۋەر، خەلقچىل زىيالى، تونۇلغان ئىجتىمائىي ئەربات نامان ئەپەندى تۇرسۇنوۋ، 1890 - يىلى ئاتۇش شەھىرى ئۇكروق كەنتى قىشلاق مەھەللىسىدىكى بىر باي سودىگەر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى ئىمىن ھاجى ۋە تاغىسى موللا تۇردى ھاجىلار ئۆز دەۋرىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر بايلىرى بولۇپ، پول چىقىرىپ ئىلغار مەزمۇندىكى كىتابلارنى نەشر قىلدۇرغان، مەكتەپ ئېچىپ بىلىم تارقاتقان كىشىلەر ئىدى. نامان ئەپەندى مۇشۇنداق ئائىلە مۇھىتىدە تەربىيىلەنگەچكە كىچىگىدىن ئەدەپ - ئەخلاقلىق بولۇپ، ئىلىم - پەنگە ئىشتىياق باغلىدى.

1895 - يىلى ئىمىن ھاجى سودىگەرچىلىك بىلەن قارا قۇلغا چىقىپ، ئۇ يەردە ئائىلىسى بىلەن بىر مەزگىل تۇرۇپ قالدۇ. نامان ئەپەندى مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە دادىسى ئۇنىڭ ئەتراپلىق بىلىم ئېلىشىنى نەزەردە تۇتۇپ قاراقۇلدىكى رۇسچە - ئۇيغۇرچە پەننى مەكتەپتە ئوقۇتىدۇ. نامان ئەپەندى كىچىكىدىن شوخ، زېرەك، تىرىشچان بالا ئىدى. شۇڭا ئۇ مەكتەپتە ھەممە پەنلەردە ياخشى ئوقۇپلا قالماي، شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەنمۇ پىششىق تونۇشتى. رۇس تىلىنى پۇختا ئىگىلەپ رۇس تەنقىدى رېئالىزم ئەدەبىياتى بىلەنمۇ تونۇشتى. بۇ ھال ئۇنىڭدا دېموكراتىك ئىدىيە ۋە تەرەققىپەرۋەر كۆز قاراشىنى شەكىللەندۇردى.

نامان ئەپەندى 1917 - يىلى ئائىلىسى بىلەن بىرگە قاراقۇلدىن غۇلجىغا قايتىپ كېلىپ، 1924 - يىلى ئىككىنچى قېتىم قاراقۇلغا چىققاندا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى سوۋېت ئىلىدە يۈز بەرگەن غايەت زور ئۆزگىرىشلەر ئۇنىڭغا كۈچلۈك تەسىر قىلدى. ئىستىبداد تۈزۈم ۋە جاھالەت ئاستىدىكى ئۆز خەلقىنىڭ ئېچىنىشلىق ھاياتى ۋە دەھشەتلىك كەچۈرمىشلىرى ئۇنى چوڭقۇر ئويغا سالدى. ئۇ 1933 - يىلى ۋەتەنگە قايتىپ خىزمەت قىلىشنىڭ پۇرسىتى كەلدى دەپ قاراپ، ئېسىل ئارزۇلارنى قەلبىگە پۈكۈپ ۋەتەنگە قايتىپ كەلدى.

نامان ئەپەندى قاتمۇ قات زۇلۇم ۋە خۇراپاتلىق، نادانلىق ئاستىدا قالغان مەزلۇم خەلقنى ئويغىتىپ، خەلقنى ئاقارتىش، يېڭى پەن - مەدەنىيەت تارقىتىش ئىشلىرىدا قەشقەرىدىكى قابىل ئىجتىمائىي پائالىيەتچىلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى. قەشقەرنىڭ مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىدا كۆزگە كۆرۈنەرلىك خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

1934 - يىلى «ھىلال ئەھمەر» داۋالاش پونكىتى قەشقەر ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىغا ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىندى. نامان ئەپەندى مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. ئۇ يېڭىلىمەس ئىرادە ۋە تەشكىللەش ئىقتىدارى بىلەن دوختۇرخانا قۇرۇلمىسىنى تەڭشەپ ۋە تولۇقلاپ، كەسپىي خادىملارنىڭ خىزمەتىگە كۆڭۈل بۆلۈپ، قەشقەردە تۇنجى قېتىم مېدىتسىنا بويىچە داۋالاشنىڭ ئاساسىنى تۇرغۇزدى. كەسپىي بېتەكچىلىك قىلىشتا ۋە ھەمكارلىشىشقا كىرگەن سوۋېت داۋالاش خادىملىرىنىڭ خىزمىتىنى قىزغىن قوللاپ، ئۇلارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇردى. ئۇنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە جاپالىق ئەجرى بىلەن ئەسلىدىكى داۋالاش پونكىتى قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە تەرەققىي قىلىپ، ئامبۇلاتورىيىسى ۋە ئىچكى كېسەللەر بۆلۈمى، تاشقى كېسەللەر

بۆلۈمى ۋە تۇغۇت بۆلۈمىگە ئايرىلغان 40 كارىۋاتلىق بالىنىستى بولغان، دورا، داۋالاش ئۇسكۇنىلىرى بىرقەدەر يۇرۇشلەشكەن دوختۇرخانىغا ئايلىنىپ، تەسىر دائىرىسى زور دەرىجىدە كېڭەيدى.

نامان ئەپەندى قەشقەردە يېڭىچە داۋالاشنى يولغا قويۇشتا تىببىي خادىملارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىگە تاينىپ، ئۆزى تەرجىمانلىق قىلىپ، دوختۇر، دورىگەر تەربىيىلەش كۇرسىنى ئېچىپ قەشقەردە بىرىنچى ئەۋلات ئۇيغۇر تىببى خادىملارنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى، ئەينى چاغدا تەربىيىلىنىپ، دوختۇر ۋە دورىگەر بولۇپ يېتىشىپ چىققان ئىنايىتىللاخان ھەلىمى، ئابدۇلئەزىز ئۇبەيدى، ھەبىبۇللا ھەلىمى، ئابدۇراخمانجان، ئابدۇرېھىمجان، ياقۇپ بەگ ھەسەن، زەكى ئابدۇللا زايىت خوجا، مىنھابىدىن ۋە شۇ ئاساستا ئىككىنچى قېتىم تەربىيىلەنگەن رەھمىتۇللا ئىبراھىمى، ئابدۇرىشت قارى، ئابدۇقادىر نۇرىدىن، مەھەممەت ئىمىن ھامىت، ئابلىز ئەبەيدۇللا، ھەسەن ئىمىن، ئابلىز ساۋۇت، ئابدۇرۇسۇل داۋۇت، ئۇبۇلقاسىم قاتارلىق خەلق ئېچىدە ئابرۇي قازانغان ئاتاقلىق دوختۇر، دورىگەر ۋە تىببىي تەتقىقاتچىلار شىنجاڭنىڭ جۇملىدىن قەشقەر رايونىنىڭ تىببىي داۋالاش ئىشلىرىدا زور تۆھپىلەرنى ياراتتى.

1935 - يىلى قەشقەر سەمەتنىڭ خىلۋاپ كەنتىدە چۇما كېسىلى تارقىلىپ، تېزلىكتە ئادەم ئۆلۈش يۈز بەردى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر رايونى تەشۋىش ئىچىدە قالدى. بۇ چاغدا نامان ئەپەندى دوختۇرخانىنىڭ ئاساسىي خىزمىتىنى چۇما كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، چەكلەش ۋە داۋالاشقا قاراتتى. چۇما كېسىلىنى داۋالاش بويىچە تېز كۇرس ئېچىپ، تىببىي خادىملارنى تەربىيىلىدى. سوۋېتتىن يارەمگە كەلگەن تىببىي مۇتەخەسسىسلەر بىلەن زىچ ھەمكارلىشىپ، چۇما كېسىلىنىڭ تارقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە كېسەللەرنى داۋالاپ ساقايتىشتا ئا-

لاھىدە خىزمەت كۆرسەتتى. ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى خىزمىتىنى يۇقىرى باھالاپ، نامان ئەپەندىنى ئالتۇن مېدال بىلەن مۇكاپاتلىدى.

نامان ئەپەندى 1934 - يىلى قەشقەردە قۇرۇلغان «ساياسىي پىسخىكا» تەتقىقات ئورنىنى قۇرغۇچى ئاساسلىق كىشىلەرنىڭ بىرى. ئۇ تالانتلىق ئارتىس، دراماتۇرگ ۋە رېژىسسور ئىدى. ئۇ ئەينى يىللىرى ساياسىي پىسخىكا گۇرۇپپىسىدا تۆھپىكار بولغان. ئۇ ئىجاد قىلىپ رېژىسسورلۇق قىلغان «ناسىر ھاجىم» پوئېزىسىدە خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇپ، قېرى ئەرلەرنىڭ كېچىك قىزلارنى ئەمرىگە ئېلىپ ئايال ئاستى قىلغانلىقىغا پاش قىلىنغان. ئۆزى ئىجاد قىلىپ، ئۆزى رول ئالغان «ھەكىمە ھازىق نۇرۇللا ئاخۇنۇم» ناملىق كومېدىيىسىدە، پىرىخون، داخانلارنى ۋە يالغان تەۋىپلارنى ئۆتكۈر، ساتىرىك قامچا ئاستىغا ئالغان. زۇلۇمغا ۋە فېئودالىلىق خۇراپاتلىققا قارشى يېزىلغان ئۆزبېكچە «ھەلىمە» ناملىق دراما-نى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ رېژىسسورلۇق قىلغان، ئۆزىمۇ رول ئالغان. نامان ئەپەندى ئازادلىق ۋە ئەركىنلىكنىڭ ئاكتىپ تەشۋىقاتچىسى ئىدى. ئۇ ئەدەبىيات - سەنئەت ئارقىلىق خەلقنى ئويغىتىپ، زۇلۇمغا ۋە جاھالەتكە قارشى تۇرۇشقا، ئىلىم - پەنگە يۈرۈش قىلىپ، يېڭى پەن - مەدەنىيەت ئىگىلەپ، زۇلمەتلىك دۇنيانى پاچاقلاپ تاشلاشقا چاقىرغانىدى.

نامان ئەپەندى ئەينى دەۋردىكى قەشقەرنىڭ پېشقەدەملىرى بىلەن سۆھبەتداش ۋە مەسلىھەتداش ئىدى. ئۇ ماتارىپقا بەكمۇ كۆڭۈل بۆلەتتى. ھەر يىلى ئوقۇش باشلاش مۇراسىملىرىغا ۋە مەكتەپنىڭ نۇرلۇك پائالىيەتلىرىگە بېرىپ قاتنىشاتتى. ئۆز پېنىدىن پۇل چىقىرىپ ئوقۇش قوراللىرى ئېلىپ، ئوقۇغۇچىلارغا تەقدىم قىلاتتى. ئۆزىنىڭ نوپۇزى ۋە ئىجتىمائىي نۇرىنغا تاينىپ، مەكتەپلەرنىڭ ئەمەلىي قىيىنچىلىقىنى ھەل

قىلىشقا، ئوقۇش شارائىتىنى ياخشىلاشقا ياردەم قىلاتتى. شۇ-
كا قەشقەر مائارىپچىلىرى ئۇنىڭ نامىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا
ئالىدۇ.

1937 - يىلى 10 - ئايدا قەشقەر شەھەرلىك ساقچى
ئىدارىسىنىڭ باشلىقى دوختۇرخانىغا كېلىپ، جاللات شېك شە-
ھەينىڭ يېڭى شەھەردە تۇرۇشلۇق ھەربىي ئەمەلدارى ليۇ سە-
لىڭ نامىدىن نامان ئەپەندىنى «چايغا چاقىرىپ» ماشىنا بە-
لەن ئېلىپ كەتتى. ئۇ شۇ ئېلىپ كېتىلگىنىچە قايتىپ كەلمىدى،
بۇ قابىلىيەتلىك خەلقپەرۋەر زىيالى تۇرمىگە قامىلىپ ئۆزۈن
ئۆتمەي ۋەھشىلەرچە ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ بالىلىرى نامان ئەپە-
ندىنىڭ قەبرىسىنى تاپالمىدى. لېكىن ئۇنىڭ قەبرىسى ئانا دىيار-
دىن، خەلق قەلبىدىن مەڭگۈلۈك ئورۇن ئالدى. مەزكۇر ماقالە
ئاشۇ قەبرىگە ئابىدە تاش بولغۇسى.

مەزكۇر ماقالىنىڭ يېزىلىشىدا قەشقەر ۋىلايەتلىك مىللىي شە-
پاخانىدىكى تەتقىقاتچى ئىنايىتىللا ھەلىمى، باش تېۋىپ دوختۇر ئابە-
دۇراخمان ئاتا، قەشقەر سىياسىي كېڭەش ئەزاسى سالىجان قارى
ھاجىم، يەكەن دوختۇرخانىسىنىڭ مۇدىر دوختۇرى ھەبىبۇللا ھەلىمى قاتار-
لىق پېشقەدەملەر مۇھىم ماتېرىيال يېزىپ تەمىن ئەتتى. مەرھۇمنىڭ
ئىنىسى ھاجىممۇ مەلۇمات بەردى.

قىزىلسۇ ئوبلاستلىق 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى:
ئەسقەر ئەيسا

توقسۇن ئىلغار ياشلىرىنىڭ كۆرەشلىرىدىن ئەسلىمە

شېرىپ پەتتار

XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغا كەلگەندە، خەلقئارا ۋە
مەملىكىتىمىز مىقياسىدا سىياسىي جەھەتتە زور ئۆزگىرىشلەر
بولدى. سوۋېت روسىيىسىدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئۇلۇغ غەلبە-
سى دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈردى. مەملىكىتىمىزدە ئۆكتەبىر ئىنە-
قىلابىنىڭ ئىلھامى بىلەن جۇڭگو گۇڭچەندائىڭنىڭ رەھبەرلىكىدە
ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش، مەملىكەتە-
مىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇستىنى بېسىپ تۇرغان ئۇچ
تاغنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتىن ئىبارەت خەلق كۈرىشى توسۇپ ئالە-
غىلى بولمايدىغان دەرىجىدە قوزغالدى. خەلقئارا ۋە مەملىكىتىمىزدە
مىللىي، سىنىپىي كۈرەش ئىنتايىن ئۆتكۈر ھالدا شەكىللەندى.
خەلقئارا ۋە مەملىكىتىمىزدە شەكىللەنگەن مىللىي سىنىپىي كۈ-
رەشلەرنىڭ يېڭى يۈزلىنىشى شىنجاڭ رايونىمىزغا كۈچلۈك تەسىر
كۆرسەتمەي قالمىدى.

لېكىن شىنجاڭ رايونىغا ئۇزۇن يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ
كەلگەن جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىنىڭ ئىستىبدادلىق سىياسىتىدە
قىلچە ئۆزگىرىش بولمىدى. شىنجاڭدا مىللىي، سىنىپىي زۇلۇم ئوخ-
شاشلا داۋاملاشتى ۋە ئۆتكۈرلەشتى. نەتىجىدە قۇمۇل ۋەقەسى يۈز
بەردى. ئىچكىرىدىن ماجۇڭيىڭ چىقتى. خوجىنىياز ئۇيغۇر، قازاق،
قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق مىللەتلەرنى ئاساسىي تايانچ
كۈچ قىلدى. ماجۇڭيىڭ شىنجاڭدىكى خۇيزۇلارنى تايانچ كۈچ
قىلدى. ئۇلارنىڭ سىياسىي مۇددىئاسىنىڭ قانداق بولۇشىدىن

قەتئىنەزەر، دەسلەپتە ئۇلار بىرلىكتە جىن شۇرىن ھاكىمىيىتىگە قارشى يۈرۈش قىلىپ جىن شۇرىن ھاكىمىيىتىنىڭ ئاساسىنى تەۋرىتىۋەتتى. مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە، ئۇرۇمچىدە سىياسىي ئۆزگىرىش بولۇپ، جىن شۇرىن ھاكىمىيتى ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، شېڭ شىسەي ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. شېڭ شىسەي خوجىنىياز بىلەن ماجۇڭيىڭ ئىتتىپاقىنى بۇزۇۋېتىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، ئۇرۇمچىدىكى نام، ئابرويى بار كىشىلەردىن روزىنھاجى قاتارلىقلارنى گۇچۇڭ تەرەپكە ئەۋەتىپ خوجىنىيازنى ئۆزىگە تارتقان. يەنە بىر تەرەپتىن گۇچۇڭدا بولغان ئۇرۇشتا جىن شۇرىن ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى تەسلىم بولۇپ قورال تاپشۇرغاندا بۇ قورال-ياراقلارنى ماجۇڭيىڭ ئېلىۋالغان. بۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئىتتىپاقى بۇزۇلغان (ئەمەلىيەتتە بۇ خوجىنىياز—ماجۇڭيىڭ ئىتتىپاقىنى پارچىلىۋېتىش ئۈچۈن شېڭ شىسەينىڭ يوشۇرۇن ئىشلەتكەن تاكتىكىسى ئىدى). خوجىنىياز-ماجۇڭيىڭ ئىتتىپاقى بۇزۇلغاندىن كېيىن بۇ ئىككى ئادەمنىڭ ئوتتۇرىسىدا شىمالىي شىنجاڭدىن جەنۇبىي شىنجاڭغىچە سوزۇلغان جايلاردا نۇرغۇن ئۇرۇشلار بولدى. خوجىنىياز جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنىپ كەتتى. شېڭ شىسەي خوجىنىياز-ماجۇڭيىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇۋاتقان ئۇرۇشلار پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ ئەسكىرىي كۈچلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ دەم ئېلىۋالدى. ئىچكى جەھەتتىن ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملىدى. ماجۇڭيىڭ تارقاق كۈچلىرىنى توپلاپ، شىمالىي شىنجاڭدىكى خۇيزۇلارنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ ۋە تەشكىللەپ، تۇرپان ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلارنى مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە ئېلىپ، 8-10 مىڭدەك كۈچ توپلاپ، 1933-يىلى قىش پەسلىدە شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىگە قارشى يۈرۈش قىلىپ ئۇرۇمچى شەھىرىنى ئاتتىق مۇھاسىرىگە ئالدى. شېڭ شىسەي مۇشۇنداق قىيىن شارائىتتا سوۋېت ھۆكۈمىتىگە مۇراجىئەت قىلىپ ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى، ھەم سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. سوۋېت

قىزىل ئارمىيىسى تارباغاتايسكى نامىدا چۈچەك چېگرىسىدىن كىرىپ ماجۇڭيىڭ ئارمىيىسىنى تارمار قىلىپ تاكى خوتەنگىچە قوغلىۋەتتى. شېڭ شىسەي مەملىكەت ئىچى ۋە شىنجاڭنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيىتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، تىنچ-ئىتتىپاق بولۇش، پارىخور لۇقا قارشى تۇرۇش، يېڭى شىنجاڭ قۇرۇشتىن ئىبارەت ئالتە سىياسەتنى يولغا قويدى. بۇ ئالتە سىياسەت پۈتۈن مەملىكەتتىكى جۇملىدىن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇنىدى. ھەر مىللەت خەلقى بۇ ئالتە سىياسەتنى قوللىغان ھەم ھىمايە قىلغان. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ بىرقەدەر تىنچ دەۋرى باشلانغانىدى. مىللىي، سىنىپىي زىددىيەتلەر بىرقەدەر پەسىيىپ، مەدەنىيەت-مائارىپ ئىشلىرى بىرقەدەر تەرەققىي قىلىپ، سىياسىي، ئىدىيە جەھەتتە مەلۇم سەۋىيىگە ئىگە بولدى. يېزا ئىگىلىكى، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىمۇ مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. خەلقنىڭ تۇرمۇشىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ياخشىلاندى. سوۋېتلەر ئىتتىپاقى بىلەن سودا ئالاقىسى كۈچەيتىلىپ خەلقنىڭ سانائەت بويۇملىرىغا بولغان ئېھتىياجى قامدالدى. شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق خام ئەشيالىرىمۇ بازار تاپقانىدى. سانائەتنىڭ ھېچبىر ئاساسي بولمىغان شىنجاڭدا مەلۇم تەرەپلەردە سانائەتنىڭ بەزى يېڭى بىخلىرى پەيدا بولدى، قاتناش تىرانسپورتىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ياخشىلاندى. شېڭ شىسەي ئادەتتە ئالتە سىياسەتنى ئىجرا قىلىدىغانلىقىنى تەكىتلىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئاستىرتتىن ئۆزىنىڭ ھەربىي قىسىملىرىنى كۈچەيتىش، ساقچى تورلىرىنى قۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەش ئارقىلىق تەدرىجىي ھالدا ئۆزىنىڭ ياۋۇز ئەپتى-بەشىرىسىنى ئاشكارىلاپ، ئالدى بىلەن ھەر مىللەت زىيالىيلىرىنى تۇتقۇن قىلىپ، يېڭىدىن گۇللىنىپ كېلىۋاتقان مەدەنىيەت-مائارىپنى ۋەيران قىلىپ، خەلقنى جاھالەتتە تۇ-

تۇشتەك يېڭى مۇستەبىت يولنى تۇتتى. جۇملىدىن تۇرلۇك يالـ
غان دېلولارنى ئويدۇرۇپ چىقىپ، شەھەر - يېزىلاردىكى ھەر مىلـ
لەتتىن تۆمەنلىگەن كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلىپ، ئۇلارنىڭ مال -
مۈلۈكلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئىنتايىن نۇرغۇن بايلىق توپلىدى.
1941 - يىلى دۇنيا ۋە مەملىكەت ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىش بولـ
غاندىن كېيىن، شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ئالتە سىياسەتنى چۆـ
رۈپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچى ئەپتى - بەشرىسىنى ئاشكارە
لاپ، گومىنداڭ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، جياڭ جېيشىنىڭ قوينىغا
ئۆزىنى ئاتتى. شۇنىڭ بىلەن 1943 - يىلى گومىنداڭ ئەكسـ
يەتچىلىرى شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىغاندىن تارتىپ شىنجاڭنىڭ
مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. سوۋېتلەر ئىت
تىپاقى بىلەن سودا مۇناسىۋىتى ئۈزۈۋېتىلگەنلىكتىن شىنجاڭ خەلـ
قى سانائەت بۇيۇملىرىنى ئىستېمال قىلىشتىن مەھرۇم بولدى. يېزا -
ئىگىلىك، چارۋىچىلىق خام ئەشيالىرىنىڭ چىقىش يولى بولمـ
دى. ھەر مىللەت خەلقلىرى كىيىم - كېچەك ۋە باشقا تۇرمۇش
لازىمەتلىكلىرى جەھەتتە ئوتتۇرا ئەسىر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىگە تا -
يىنىپ تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. گەرچە شەخسىي سو -
دىگەرلەر ئىچكىرىدىن سانائەت بويۇملىرىنى يۆتكىگەن بولسىمۇ،
يول يىراق، قاتناش قىيىن بولغىنى ئۈچۈن باھاسى قىممەت ئـ
دى. شىنجاڭدىكى كەڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تەلىپىنى شەخـ
سىي سودىگەرلەر قاندۇرۇپ كېتەلمەيتتى. يۇقىرىقى سەۋەبلەر نە -
تىجىسىدە يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تۆۋەنلەپ
خەلق تۇرمۇشى خاراپلاشتى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچى دائىرىلىرى
ھەدەپ ئەسكەر كۆپەيتكەنلىكتىن، خەلقنىڭ ئارمىيىنى تەمىنلەش
يۈكى يىلدىن - يىلغا ئېغىرلاشتى. ئالۋان - ياساق ئۈزلۈكسىز
كۆپەيىپ باردى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ئارمىيىسىنىڭ خەلقە
قىلغان زوراۋۇق - زومبۇلۇقلىرى ھەددىدىن ئاشتى، گومىنداڭ
ئەكسىيەتچى دائىرىلىرى، ھەربىيلىرى مىللىي كەمسىتىش، مىللىي،

دىنىي ئۆرپ - ئادەتلەرنى مەسخىرە قىلىش ۋە ھاقارەتلەش ۋە -
قەلىرىنى ئۈزلۈكسىز پەيدا قىلىپ تۇرغانلىقتىن مىللىي مۇناسىۋەت
كەسكىنلەشتى. ئۇلارنىڭ بەزى سىياسەتلىرى سىنىپىي كۆرەشنى
جىددىيلەشتۈردى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچى دائىرىلىرى بىلەن ھەر -
بىيلىرىنىڭ زوراۋۇق - زومبۇلۇقلىرى يەتتە ۋىلايەتتىمۇ ئوخشاشلا
يۈز بېرىپ، بىزنىڭ ناھىيىمىز توقسۇنمۇ ئامان قالمىدى.

1. ناھىيىمىزدە گومىنداڭنىڭ بىر يېڭ پىيادە ئەسكىرى
تۇرغان بولۇپ، ئۇلار 1946 - يىلى 8 - ئايغىچە كۆپلىگەن
ۋەقەلەرنى پەيدا قىلدى. مەسىلەن، (1) 1945 - يىل 5 - ئاي -
دا قىمارۋازلارنى تۇتىمىز دەپ بىر بەن قوراللىق ئەسكىرىنى
چىقىرىپ لى خۇيجاڭ دېگەننىڭ دېڭىنى ئوققا تۇتۇپ ھارۋا يا -
ساۋاتقان مۇتەللىپ مۇجاڭ دېگەن كىشىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، خو -
دۇڭ يېزا قوش گۇمبازلىق ھوشۇر دېگەننى ئېغىر يارىدار قىلـ
دى. يەرلىك ھۆكۈمەت ۋەھەربىيلەر بۇ قانلىق ۋەقەنى سەۋەبلىكـ
تىن ئوق چىقىپ كېتىپتۇ، دەپ مەسئۇلىيەتنى سۈرۈشتۈرمەي بېسـ
ۋەتتى؛ (2) شۇ يىلى 6 - ئايدا شۇ ھەربىيلەردىن بىر قانچىسى
شەھەرگە يېقىن يەردىكى سەيپۇل ئاكىنىڭ پىشمىغان قوغۇنلۇـ
قىغا باستۇرۇپ كىرىپ دەسسەپ - چەيلەپ خام سويىملارنى ئۈـ
زۈپ قوغۇنلۇقنى ئېغىر دەرىجىدە نابۇت قىلغان. سەيپۇل ئاكا
بۇ خىل زوراۋانلىققا چىدىمای قارشىلىق كۆرسەتكەندە بـۇ كېـ
شىنى باغلاپ قويۇپ ئۇرغان ۋە يېگۈنغا ئىككى كۈن قاماپ ئېـ
سىپ قويۇپ ئۇرۇپ ئاندىن قويۇپ بەرگەن؛ (3) دېھقانلارنىڭ
كۈزلۈك زىرائەتلىرىنى يىغىۋالغاندىن كېيىن چارۋا مـاللىرىنى
ئېتىزلىققا قويۇۋېتىدىغان ئادەتى بار. مەزكۇر ھەربىيلەر بۇ پۇر -
سەتتىن پايدىلىنىپ ئاشكارا ھالدا ئون نەچچە تۈياق قوي، ئۈچ
باش كالىنى ئىلگىر - كېيىن يېگۈنسىغا ھەيدەپ ئەكىرىپ سو -
يۇپ يەپ كەتتى. مال ئىگىلىرى ھەربىيلەرنىڭ زوراۋانلىقىدىن
قورقۇپ قارشىلىق قىلالمىدى ھەم دەۋامۇ قىلالمىدى. دەۋا قىلغان

بىلەن ئاقمايتتى؛ (4) توقسۇن خەلقى تارىختىن تارتىپ قوموش يىلتىزى ۋە يانتاق قالايتتى. ھەربىيلەر يېقىلغۇ ئۇچۇن قاتتىق ئوتۇن بېرىش توغرۇلۇق بېسىم ئىشلەتكەندە خەلق ئۇلارنى را- زى قىلالمىدى. شۇنىڭ بىلەن ھەربىيلەر خەلقنىڭ دەل - دە- رەخلىرىنى كېسىپ قالغاندىن سىرت، يەرلىك مۇسۇلمانلار تا- رىختىن تارتىپ ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن «سىرىخ باش ئاتا» نام- لىق مازارنىڭ ئەتراپىدىكى تېخى قول تەگمىگەن يۇلغۇنلۇق ئور- مانىنى كېسىپ تۈگەتتى، شۇنداقلا خەلقنىڭ مازارغا باغلىغان تۇغ، موما ياغاچلىرىنىچە قالاپ كەتتى؛ (5) ئەكسىيەتچى ئارمىيە- لەر مۇسۇلمانلارنىڭ مەسچىت، جامەلىرىگە كىرىپ ئۇلارنىڭ نا- ماز ئوقۇشلىرىنى دوراش، مەسخىرە قىلىش، شەھەر - يېزىلاردا ئايالارغا چاقچاق قىلىش، كوچا، كىنو تىياتىرخانىلاردا زورلۇق زومبۇلۇق قىلىپ ئادەم ئۇرۇش، يەرلىك خەلقنىڭ توي تۆكۈن- لىرىگە باستۇرۇپ كىرىشتەك ھەر خىل بىمەنە قىلىقلاردىن قىلمىغا- نى قالمىدى. مەسىلەن، 1946 - يىلى 6 - ئايدا شەھەر ئەتە- راپىدىكى ھەمدۇل ھاجى دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىدە توي بولۇۋاتقاندا (توي بولۇۋاتقان ئۆي ئالدىدا چوڭ ئۆستەڭ بار) بىر بەن گومىنداڭ ئەسكىرى ئۆستەڭدە سۇغا چۆمۈلگەن ھەم قىپىالىڭاچ ھالدا توي ئۈس- تىگە بېسىپ كىرىپ تۇرلۇك بىمەنە قىلىقلارنى قىلىپ توينى بۇز- غان. (6) 1946 - يىلى 4 - ئايدا گومىنداڭنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ- غا قاتناۋاتقان ھەربىي شوپۇرلىرى قەشقەردىن بەكرى ھاجى، ئىبراھىم ئاخۇن دېگەن سودىگەرلەرنىڭ مېلىنى ئۇرۇمچىگە كىرا قىلغان ھەم بىر ئۇيغۇر قىزىنى ئالداپ ئېلىپ ماڭغان. بۇ سو- دىگەرلەر يول بويى قىزغا خىزمەت ئىشلەپ ئۇششاقتالغا كەل- گەندە قىزنى قاچۇرۇۋەتكەن. بۇنىڭدىن نارازى بولغان شوپۇر- لار بەكرى ھاجى، ئىبراھىم ئاخۇنلارنى توقسۇنغا كەلگىچە يول بويى ئۇرغان، توقسۇنغا كەلگەندە، بۇ ئىككى سودىگەر بازارغا قېچىپ كىرىپ يوشۇرۇنغان. شوپۇرلار بەكرى ھاجىنى تېپىۋېلىپ

ئۆزلىرى چۈشكۈن قىلغان چوڭ كۆۋرۈككىچە يول بويى ئۇرۇپ ھەيدەپ ماڭغان. دەسلەپتە ئەھۋالنى كۆرگەن كىشىلەر ۋەقەنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەكچى بولۇپ ئەگىشىپ ماڭغان، يول بو- يى ئادەم كۆپىيىپ چوڭ كۆۋرۈككە يېتىپ بارغاندا، ئامما بۇ سودىگەرنى ئاجرىتىپ ئالماقچى بولۇپ ھەربىي شوپۇرلار بىلەن تالاش - تارتىش قىلىشقان. بۇ تالاش - تارتىش ئۇستىگە غو- پۇر گەيجاڭ دېگەن كىشى كېلىپ ۋەقەنى ئېنىقلىماقچى بولۇۋاتـ قاندا ھەربىي شوپۇرلارنىڭ پەيجاڭى ئوق چىقىرىپ، غوپۇر گەي- جاڭنى ئېغىر يارىدار قىلغان. نەق مەيداندا بولغان ياشلاردىن ئابلىمىت، خالىق، ھېسامىدىن، ھەمدۇللالار پەيجاڭنىڭ قورال- نى تارتۇۋېلىپ قورالنى يەرلىك ھۆكۈمەتكە تاپشۇردى. غوپۇر گەيجاڭ قۇتۇلدۇرۇش ئۇنۇم بەرمەي ئۆلۈپ كەتتى. يەرلىك ھۆ- كۈمەت بۇ ۋەقەگە مەسئۇل بولماي پەيجاڭنىڭ قورالنى ئۆزىگە قايتۇ- رۇپ بېرىپ يولغا سالغان. بۇ ۋەقەدىن غەزەپلەنگەن ئامما ئىنقىلابىي زىيالىي ياشلارنىڭ باشلامچىلىقىدا كەڭ كۆلەملىك نامايىش ئۆتكۈزۈپ، يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ خەلققە مەسئۇل بولۇپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ئارمىيىلىرىنىڭ زوراۋانلىقلىرىنى توختىتىش توغرىسىدا پىكىر - تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، يەرلىك دائىرىلەر ئاممىنىڭ پىكىر - تەلەپلىرىگە پىسەنمۇ قىلمىدى (بۇ ھەقتە توقسۇن ئىلغار ياشلىرى گومىن- داڭ ئەكسىيەتچى ئارمىيىسى بىلەن يەرلىك دائىرىلەرنىڭ قىلمىشلىرىغا ئېتىراز بىلدۇرۇپ شۇ ۋاقىتىدا شىنجاڭ گېزىتىدە شىكايەتنامە ئېلان قىلغان). دېمەك، 1945 - 1946 - يىللىرى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى دائىرىلىرى بىلەن ئەكسىيەتچى ئارمىيە- نىڭ ناھىيىمىزدە مىللىي، دىنىي جەھەتلەردىكى كەمىستىش ۋە ھاقارەتلىرى، تۇرلۇك - تۇرلۇك زورلۇق - زومبۇلۇقلىرى، شۇنىڭ دەك ئۇلار ئۇزلۇكسىز پەيدا قىلغان قانلىق ۋەقەلەر توقسۇن خەلقى ۋە زىيالىيلىرىنىڭ چوڭقۇر غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغىدى.

مۇشۇ تۆت يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ناھىيىمىزدە يۈز بەرگەن تۈرلۈك زوراۋانلىق، قانلىق ۋەقەلەردە بىر قىسىم ئىلغار زىيالىي ياشلار خەلق ئاممىسىنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ باشلامچىلىق قىلىپ، بىرنەچچە قېتىم چوڭ سىياسىي كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى. خەلق ئاممىسىغا گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ رەزىل ماھىيىتىنى پاش قىلىپ، تونۇشنى ئۆستۈرۈپ، كۈرەش ئىرادىسىنى چىڭىتتى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي تۇغىيانىدىكى تەشۋىقاتلار توقسۇن خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەش قىلىشىغا زور ئىلھام بەردى. توقسۇن ئىلغار زىيالىيلىرىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلاردىكى سىياسىي كۈرەشلىرى تەشكىلىي رەھبەرلىكى بولغان ئاساستا ئىزچىل ئېلىپ بېرىلغان، ۋەقە يۈز بەرگەندە قوزغىلىپ، ۋەقە ئۆتكەندىن كېيىن توختىغان.

2. توقسۇن ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى، 1945 - 1946 - يىللىرىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن ئارمىيىسى تۇغدۇرغان قانلىق ۋەقەلەرگە قارشى كۈرەشلەردىن ئىلغار زىيالىيلار مەلۇم كۈرەش تەجرىبىسىگە ئىگە بولدى. خەلق كۈرەش ئەمەلىيىتى ئارقىلىق گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىپ ئۇيغاندى. ئىلغار زىيالىيلار، ياشلار ۋە دېھقانلار ئىچىدە 1946 - يىلى 7 - ئايدا ئېلان قىلىنغان ئۇلۇكسلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىي پروگراممىسى بىلەن 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمىنى ھىمايە قىلىش ۋە قەتئىي، ئىزچىل ئىجرا قىلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشتىن ئىبارەت ئىدىيىۋى ئاساس ھازىرلاندى. مۇشۇنداق پايدىلىق شارائىتتا كېيىنكى كۈرەشلەرنى تەشكىلىي رەھبەرلىكى، ئېنىق نىشانى بولغان ئاساستا داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىلغار زىيالىي ياشلاردىن ئەبەيدۇللا باقى، شېرىپ پەتتارلارنىڭ تەشەببۇسكارلىقى بىلەن، 1946 - يىلى 5 - ئايدا ئۆتكەنكى كۈرەشلەرنىڭ

ئاۋانگارتلىرىدىن ئەسمىتۇللا مەسۇم، ياسىن ئىبراھىم، باقىر غازى، جامال غوپۇر، لېتىپ كېۋىر، ھېسامىدىن ھوشۇر، ئادىل تاھىر، ھەيىتى نەئىم، مۇھەممەت نىياز، ئەزىمەتلەردىن ئىبارەت 11 كىشىدىن تەركىب تاپقان بىر تەشكىلاتنىڭ يادروسى شەكىللەندى. تەشكىلات ئەزالىرى ياش جەھەتتىن ئالغاندا چوڭلىرى 26 ياش، كىچىكلىرى 23 ياش ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى 1939 - 1940 - يىللىرى ئۇرۇمچى سىنئەمكتىپىنى پۈتتۈرۈپ كېلىپ ناھىيىنىڭ مائارىپ ساھەسىدە ئىشلەۋاتقانلار، بەزىلىرى ئۇرۇمچى تېخنىكومىلارنى پۈتتۈرۈپ كەلگەنلەر ئىدى. ئۇلار سىنئەمۇ ۋە تېخنىكومىلاردا سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا دارىلفۇنۇنىنى پۈتتۈرۈپ كەلگەن ئوقۇتقۇچىلار بىلەن جۈڭگو گۇڭچەندائىستىك شىنجاڭغا ئەۋەتكەن كومۇنىستلىرىدا ئوقۇپ تەلىم ئالغان. جۈڭگو كومۇنىستلىرىنىڭ ماركسىستىك پەلسەپە توغرىسىدا بەرگەن لېكسىيىلىرىنى ئاڭلىغان. ماركسىزم - لېنىنىزم ھەقىقىتى بىلەن ئازدۇر - كۆپتۇر تونۇشقان، ماركسىزم - لېنىنىزم، گۇڭچەندائىغا نىسبەتەن مەلۇم دەرىجىدە ئېتىقاد ئورناتقان، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەكسىيەتچى ماھىيىتىگە قارىتا مەلۇم تونۇشقا ئىگە بولغان ياش زىيالىيلار ئىدى. بىز سىياسىي كۈرەش جەھەتتىكى تەجرىبىلەرنىڭ يېتەرسىزلىكىنى ھېس قىلىپ تەشكىلاتقا ياش جەھەتتىن چوڭراق، ئۆزىنى توختاتقان، بەلگىلىك سىياسىي سەۋىيە بىلەن بىلىم سەۋىيىگە ئىگە، خەلق ئىچىدە بىر قەدەر ئىناۋىتى بولغان بىر كىشىنىڭ تەشكىلاتىمىزغا رەھبەرلىك قىلىشىنى ئويلىشىپ، خودۇك يېزىلىق مەكتەپنىڭ مۇدىرى ئابدۇۋەلى ھوشۇرنى تاللاپ، ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە تەشكىلاتىمىز سىياسىي ۋە تەشكىلىي قۇرۇلۇش جەھەتلەردىكى پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇردى.

تەشكىلاتىمىزنىڭ دەسلەپكى پروگراممىسى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى قوللاشتىن ئىبارەت بولۇپ، كونكرېت پائالىيەتلەر

جەھەتتە مەخپىي ھالدا تەشكىلاتنى كېڭەيتىش، تەشكىلات ئەزا-
لىرى ئارقىلىق ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابنىڭ غەلبە خەۋەرلىرىنى
ھەم ئۇلارنىڭ سىياسىي، ھەربىي جەھەتتىكى پائالىيەتلىرىنى
تەشۋىق قىلىش، گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ ئۇرۇشتىكى مەغلۇبى-
يەتلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى رەزىل ماھىيىتىنى
خەلق ئارىسىدا پاش قىلىش قاتارلىق ئىشلارنى ئېلىپ
بارىدۇق.

1946 - يىل 1 - ئايدا گومىنداڭ نەنجىڭ ھۆكۈمىتى
ۋەكىلى جاڭ جۈجۇڭ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىنىڭ
كېلىشىمگە ئاساسەن تەشكىل قىلىنغان ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆ-
كۈمەتنىڭ سىياسىي پروگراممىسى بىلەن 11 ماددىلىق تەنچىلىق
بىتىم ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن تەشكىلاتىمىزنىڭ كۈرەش
نىشانىسى سىياسىي پروگرامما بىلەن 11 ماددىلىق تەنچىلىق
بىتىمنى ھىمايە قىلىش ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدە ئىجرا قىلىنىشى
ئۈچۈن كۈرەش قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. باش تەشكىلات
قۇرۇلۇش بىلەنلا باش تەشكىلات ئەزالىرىنىڭ خىزمەت تەقسە-
ماتى مۇنداق بولغان:

1) تەشۋىقات خىزمىتىگە ئەبەيدۇللا باقى، مۇھەممەت
نىياز، نەمەت، باقىر غازىلار مەسئۇل بولدى؛

2) تەشكىلىي خىزمەتكە شېرىپ پەتتار مەسئۇل بولغاندىن
سىرت ئەبەيدۇللا باقى، مۇھەممەت نىياز، نەمەت، باقىر غازى-
لار قوشۇمچە ئىشلىدى؛

3) ئاخبارات، قوغداش ئىشغا جامال غوپۇر، ھېساممدىن
ھوشۇر، لېتىپ كېۋىرلەر مەسئۇل بولدى.

4) تەشۋىقات ماتېرىيالىرىنى تەييارلاش، بېسىش، تەمىن-
لەش ئىشلىرىغا ئەسمىتۇللا مەسۇم، ئادىل تاھىر، ياسىن ئىبرا-
يىم، ھەيىتى نەئىملەر مەسئۇل بولدى. تەشكىلات ئەزالىرىنىڭ
خىزمەت تەقسىماتى مەسئۇلىيەت دائىرىسى بىلەن چەكلىنىپ

قالماي، كۆپىنچە ھاللاردا ئۆملىشىپ بىرلىكتە پائالىيەت ئېلىپ
بارىدى. ئايرىم مۇھىمراق ئىشلارنى تەشكىلات ئەزالىرى ئۆزئارا
باش قوشۇپ كېڭىشىپ ئاندىن بېكىتتى.

1946 - يىلى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىللىگەن
تەشۋىقات ئۆمىكى ناھىيىمىزگە كېلىپ سىياسىي پروگراما
بىلەن 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمنىڭ مەزمۇنلىرىنى يەتكۈزدى،
ھەم سىياسىي پروگراما بىلەن بىتىمنىڭ روھىنى كەڭ دائىرە-
دە تەشۋىق قىلىپ ھەممە ئادەمنى خەۋەردار قىلىش بىلەن يىل
ئاخىرىغىچە ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى خەلقچىلىق ئاساسىدا ئۆز-
گەرتىپ سايلاپ چىقىش تەلىپىنى قويدى.

دېموكراتىك ئاساستا ناھىيىلەردىكى ھاكىمىيەت ئورگان-
لىرىنى سايلاش ئۆلكىمىز تارىخىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر يېڭى
سىياسىي ئىھۋال ئىدى. كەڭ خەلق ۋە زىيالىيلار بۇ يېڭى
سىياسەتتىن ئىنتايىن ھاياجانلاندى. مۇنداق يېڭى سىياسىي
ۋەزىيەتنى گومىنداڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرى ئۇستىگە ئېلىپ
ئىجرا قىلىشى مۇمكىنمۇ؟ ئۇلارنىڭ سىياسىي پروگراممىنىڭ
روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ بۇ ۋەزىيەتنى ئورۇندىشى مۇمكىن ئەمەس
ئىدى، ئەلۋەتتە.

3. تىنچلىق بىتىمنىڭ ئىمزالىنىشى، بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ
تەشكىل قىلىنىشى ۋە سىياسىي پروگراممىنىڭ ئېلان قىلىنىشى
تەشكىلاتىمىزنىڭ كەڭ دائىرىدە ئاشكارا پائالىيەتلەرنى قانات
يايدۇرۇشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت ھازىرلىدى.

شۇ چاغدا بىز مۇنداق پائالىيەتلەرنى ئېلىپ باردۇق:

1) ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن
سىياسىي پروگراما ۋە 11 ماددىلىق بىتىمنىڭ ئومۇمىي مەز-
مۇنىنى يازما ھالدا تارقىتىش ۋە تۇرلۇك سورۇنلاردا نۇتۇق
سۆزلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق خەلق ئاممىسىغا ئىزچىل ۋە چوڭقۇر
تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلدى.

2) يېزىلاردا تەشكىلاتنىڭ شۆبىلىرى قۇرۇلۇپ، ئەزالىرى تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. ھازىرقى بوستان يېزا بورىبۇلاقتا ئاقۇپ ئېزىز، ھېسامىدىن يۇسۇپلەر باشچىلىقىدىكى 1 - شۆبە تەشكىلات، كونا ئاخۇنكارىزدا قېيۇم توختى باشچىلىقىدىكى 2 - شۆبە تەشكىلات، يىلانلىق يېزىسىدا سەتتارخان باشچىلىقىدىكى 3 - شۆبە تەشكىلات، خودۇك يېزىسىدا قېيۇم شەمشى باشچىلىقىدىكى 4 - شۆبە تەشكىلات، ناھىيە بازىردا باش تەشكىلاتنىڭ بۇيرۇقى بىلەن كۆچلىكىدىكى 5 - شۆبە تەشكىلاتلار قۇرۇلۇپ ئەزالىرى 250 نەپەرگە يەتكۈزۈلدى.

3) ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىنىپ ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەركىبىدە ئاشكارا ئىشقا كىرىشىش بىلەنلا تەشكىلاتسىز ئەبەيدۇللا باقى قاتارلىق ۋەكىللىرىمىزنى بەلگىلەپ، تۇرسۇن ئايدۇرىمنىڭ ۋاستىچىلىقى بىلەن ئەخمەتجان قاسىمى، ئايدۇكبىرىم ئايباسوپلار بىلەن كۆرۈشۇپ، مۇناسىۋەت ئورناتتى.

1947 - يىلى تىنچلىق بىتىم بۇزۇلۇپ ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ ۋەكىللىرى ئۇرۇمچىدىن كەتكەنگە قەدەر، تەشكىلاتسىز ھەربىر ھالقىلىق پەيتلەردە ۋەكىل ئەۋەتىپ تۇرسۇن ئايدۇرىمنى، ئايلىمىت مەخسۇتوۋلار ئارقىلىق ئەخمەتجان قاسىمى، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق رەھبەرلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، تەشكىلاتسىزلىنىڭ پائالىيەتلىرىنى دوكلات قىلىپ، يېڭى ۋەزىپىلەر توغرۇلۇق يولىيورۇق ئېلىپ تۇردى. بەزى مۇھىم پەيتلەردە ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىنىڭ مۇھىم يولىيورۇقلىرىنى تۇرسۇن ئايدۇرىمنى يەتكۈزۈپ تۇردى.

4) كەڭ خەلق ئاممىسى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈلگەن ئاساستا، ناھىيىنىڭ كونا ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى دېموكراتىيە ئاساسىدا قايتا ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلدى. ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ سايلام ئېلىپ بېرىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمە - قائىدىسىگە ئاساسەن، ئالدى بىلەن

سايلامغا تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتى تەشكىل قىلىندى. تەييارلىق ھەيئىتى ھەر مىللەت، ھەر ساھە كىشىلىرىدىن كەڭ كۆلەمدە پىكىر ئېلىش ئارقىلىق ناھىيىلىك سەيلىخۇيىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىنىڭ: «بىرىنچىدىن، بىرلىكسەپ خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش، ئىككىنچىدىن، مىللىي ئىتتىپاقلىققا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك» دېگەن يولىيورۇقى باشتىن - ئاخىر ئىزچىللاشتۇرۇلدى. تەشكىلاتسىز سايلامغا تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتىگە يارەملىشىپ خەلق ئاممىسىغا خىزمەت ئىشلەش ۋە چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق يۇرت مۆتىۋەرلىرى ئىچىدىكى تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر، دىنىي ساھەدە نوپۇزى بار كىشىلەر، خەنزۇ، خۇيزۇلار ئىچىدە ۋەكىللىك سالاھىيىتىگە ئىگە تۆۋەندىكى كىشىلەردىن تەركىب تاپقان سەيلىخۇي ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى، بۇلار: مىرزەم ھاجى، ھامۇت دامۇللا، مۇھەممەت ئەلەمئاخۇن، ئايدۇۋەلى ھوشۇر، ھامۇت خوجا، ھەمدۇل ئايدۇمەت، ھەمدۇل روزى، تۆمۇر ھاجى، ئابلاباي، لىيودىساك (خەنزۇ)، فاك يۈتيەن (خۇيزۇ) قاتارلىق 15 كىشىدىن ئىبارەت ئىدى (1946 - يىلى توقسۇن ناھىيىسىدە 30 مىڭدەك نوپۇس بولۇپ خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى 500 گە يەتمەيتتى. خۇيزۇلارنىڭ نوپۇسى 2500 ئەتراپىدا ئىدى. بۇ ئىككى مىللەتنىڭ ھەر بىرىدىن بىردىن كىشى سەيلىخۇي ئەزالىقىغا كىرگۈزۈلدى).

سەيلىخۇينى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش، ناھىيىنىڭ يېڭى رەھبەرلىك ئورگىنىنى تەشكىللەش ئانچە ئوڭۇشلۇق بولمىدى. بىرىنچىدىن، گومىنداڭ ئىشپىيونلىرى بىلەن يەرلىك ئەكسىيەتچىلەر، ئۇيغۇرلار سايلام ئۆتكۈزىمىز دەپ ناھىيىنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدىكى خەنزۇ، خۇيزۇلارنى ھەيدەپ چىقارماقچى دەپ ئۆسەك تارقىتىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلماقچى بولدى. تەشكىلاتسىز بۇ خىل زەھەرلىك سۆيىقەستلەرنى پاش قىلىپ مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدىكى نورمالىلىقنى ساقلاپ،

سايلام خىزمىتىنىڭ ۋە رەھبەرلىك ئورگان قۇرۇلۇشىنىڭ ئوڭۇش لۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلدى.

3. ھەمدۇل ئابدۇمەت ۋەقەسى يۈز بەردى. ھەمدۇل ئابدۇمەت سايلام خىزمىتى يېقىنلاشقاندا ناھىيە گە شىيەنجاڭ بولۇش ھەربىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى. بۇنىڭ باشقا گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى 1946 - يىلى كۈزدە ئادەتتىكىدەك پاراق ئاشلىق ئالغاندىن سىرت، 3 مىڭ دادەن ئاشلىق سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى چۈشۈرۈپ، بۇ ئاشلىقنى يىغىپ ئالغاندىن باشقا يەنە 3 مىڭ دادەن سەي مەيلىياڭ ۋەزىپە چۈشۈرگەن، ناھىيىمىز كىچىك ناھىيە بولغىنى ئۈچۈن مۇنداق زور مىقدارددىكى ئاشلىق ۋەزىپىسىنى ئورۇندىاپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ۋەھالەنكى، ھەمدۇل ئابدۇمەت بىلەن قورچاق شىيەنجىڭفۇنىڭ خىزمەتچىسى ۋاھاپ قاتارلار ئۇچىنچى قېتىملىق سەي مەيلياڭنى تاپشۇرۇش توغرىسىدا يېزىلارغا چىقىپ خەلقتە ھەيدەكچىلىك قىلغان. تەشكىلاتسىز ھەمدۇل ئابدۇمەتنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا چاقىرىپ ئۇنىڭ يۇقىرىقىدەك ئىشلىرىنى ئەيىبلىدى. ئىككىنچى كۈنى ھەمدۇل ئابدۇمەت رەھبەرلىكىدە تەشكىل قىلىنغان «ئىتتىقلالىيەت» تەشكىلاتىنىڭ بىرنەچچە ئادىمى توتەي يېزىسىدىن 50 - 60 تەك ئادەمنى ھەربىر كەتلەندۇرۇپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا توپلاپ بىزنىڭ تەشكىلاتسىزىنى ئەيىبلەپ يىغىن ئاچتى. تەشكىلاتسىز بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ ئامىسغا ھەققىي ئەھۋال توغرىسىدا چۈشەنچە بەرمەكچى بولغاندا، بەزى ئوتتۇرا يول ئېقىمىدىكى كىشىلەرنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىدى. تەشكىللىگۈچىلەر ئالدىراپ - تېنەپ يىغىنى ئايياغلاشتۇرۇپ ئامىنى تارقىتىۋەتتى.

1946 - يىل 8 - ئايدىن 12 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان توت يېرىم ئايدەك ۋاقىتتا خەلق ئامىسىغا تەشۋىق قىلىش، سەپەرۋەر قىلىش، سەيلىمۇ نامزاتلىرىنى تاللاش، مۇ-

زاكىرە قىلىش، بېكىتىش خىزمەتلىرى غەلبىلىك ئاياغلاشتۇرۇلدى. 12 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى سەيلىمۇ بىرىنچى نۆۋەتلىك يىغىنى ئېچىلىپ، يىغاق، فۇيىجاڭلارنى سايلاش، ناھىيىنىڭ شىيەنجاڭ، فۇشىيەنجاڭلىرىنىڭ نامزاتلىرىنى مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتىش بەلگىلەندى. سەيلىمۇ يىغاڭلىرىنى سايلاشتا سەيلىمۇي ئەزالىقىغا بەلگىلەنگەن كىشىلەر بىلەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا پىكىرلىشىش ئارقىلىق سەيلىمۇ مۇدىرلىقىغا مىرزەم ھاجى سايلاندى (مىرزەم ھاجى باي ئادەم بولۇپ، يۇرت ئىچىدە ۋە دىنىي ساھەدىمۇ نوپۇزى بار، تەرەققىپەرۋەر ئادەم ئىدى، تەشكىلاتسىزنىڭ ھەربىكەتلىرىنى ئىزچىل قوللىغانىدى. ھەم تەشكىلاتسىزنىڭ رەھبىرى ئابدۇۋەلى ھوشۇرنىڭ تۇغقىنى ئىدى.) سەيلىمۇ يىغاڭلىرىنى سايلاش تاماملىنىشى بىلەن ناھىيىنىڭ شىيەنجاڭ، فۇشىيەنجاڭلىرىنى سايلاش توغرىسىدا سەيلىمۇي ئەزالىرى مۇزاكىرە قىلىشقا كىرىشتى. كۆرسىتىلگەن نامزاتلارنىڭ سالاھىيەتلىرىنى بىر - بىرلەپ سىلىشتۇرۇش نەتىجىسىدە دىنىي ساھەدىن ھامۇت دامۇللام شىيەنجاڭلىققا، ياشلار ۋەكىلى بولۇپ ئابدۇۋەلى ھوشۇر فۇشىيەنجاڭلىققا سايلاندى. سايلامدىن ئىلگىرى تەييارلىق ھەيئىتى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتكە دوكلات قىلىپ، سايلامغا نازارەت قىلىش گۇرۇپپىسى ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى. ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت چۈي ۋۇ (ھازىر مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى)، مەرھۇم قالى ئاباكوۋلارنى سايلامغا نازارەت قىلىش ئۈچۈن ناھىيىمىزگە ئەۋەتتى. تەشكىلاتسىز ئايرىم ھالدا ئۇلارغا سايلام تەييارلىق خىزمەتلىرىنىڭ ئېلىپ بېرىلىش ئەھۋالى ۋە جەريانى توغرىسىدا تەپسىلىي دوكلات قىلدى. ئۇلار تەييارلىق خىزمەتلىرى توغرا، ياخشى ئىشلەنگەن دەپ ھېسابلاپ، سايلامغا باشتىن - ئاخىر نازارەتچىلىك قىلىپ تۇردى.

ھامۇت دامۇللىنىڭ شىيەنجاڭ، ئابدۇۋەلى ھوشۇرنىڭ فۇ-

شيەنجاڭلىققا سايلىنىشى تەشكىلات ئەزالىرىمىزنى ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا كىرىپ ئىشلەش پۈرسىتىگە ئىگە قىلدى. تەشكىلاتىمىز باش تەشكىلات ئەزالىرىدىن ئەبەيدۇللا باقىنى ئىشخانا مۇدىرلىقىغا، مۇھەممەت نىياز نەزمەتنى مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا، ئۇرۇمچىدە سۇچىلىق كەسپىدە ئوقۇپ ئىشلىگەن شېرىپ پەتتارنى تەمىرە يۇلۇمىنىڭ كوجاڭلىقىغا، شۆبە تەشكىلات ئەزاسى، تەرەققىيپەرۋەر زىيالىي ھامۇت خوجىنى سوتىنىڭ باشلىقلىقىغا، باش تەشكىلات ئەزاسى ھېسامىدىن ھوشۇرنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قوغداش خىزمىتىگە، جامال غوپۇرنى ساقچى ئىدارىسىنىڭ جۇيجاڭلىقىغا (ناھىيىلىك ھۆكۈمەت جامال غوپۇرنى جۇيجاڭلىققا بەلگىلەپ بۇيرۇق چۈشۈرگىچە، ئۆلكىلىك مىنجىڭتىڭ ئابامىسلىمنى جۇيجاڭلىققا تەيىنلەپ بۇيرۇق چۈشۈرۈۋەتكەنلىكتىن، جامال غوپۇر فۇجۇيجاڭ بولدى.) ئادىل تاھىر ھەيتى نەئىملەرنى ساقچى كادىرلىققا بەلگىلەش بۇيرۇقى چۈشۈرۈلدى.

1941 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ تەشكىلات ئەزالىرىمىزدىن بولغان يۇقىرىقى كىشىلەر خىزمەت باشلىدى. يېزا باشلىقلىقىغا تۆۋەندىكى كىشىلەر سايلىنىپ ئورۇنلاشتى: بوستان يېزىسىغا شۆبە تەشكىلات باشلىقى قېيۇم توختى، يىلانلىق يېزىسىغا شۆبە تەشكىلات ئەزاسى غوپۇر سەتىم، جودۇك يېزىسىنى ئوچكە ئايرىپ شۆبە تەشكىلات ئەزاسى ھەمدۇل روزى، ئاممىدىن زايىر ئاخۇن، كېرەم بۆرىلەر شاڭجاڭلىققا سايلاندى. توتەي يېزىسىدا بىزنىڭ تەسىر كۈچىمىز ئاجىزراق بولغانلىقتىن، ئەسلىدىكى يېزا باشلىقى نىياز ھەيتنى ئۆز ئورنىدا قالدۇردى. باشقا تارماقلاردىكى مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرمۇ ئۆز خىزمەتلىرىنى داۋاملاشتۇردى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت شتاتىنىڭ يوش ئورۇنلىرىغا ئابلىمىت روزى، بۇرھانىدىن لىتىپ، خوجەخمەت ئاۋامىدىلىم، ئەبەيدۇللا ھامۇتلار قوبۇل قىلىنىپ تولۇقلاندى. ساقچى ئىدارە-

سىگە شۆبە تەشكىلات ئەزالىرىدىن ئۇن نەچچە نەپىرى كىرگۈزۈلۈپ، ساقچى ئەسكەرلەر تولۇقلاندى.

1945 - يىلدىن 1947 - يىلغا قەدەر جاپالىق، قانۇنلۇق سىياسىي كۈرەشلەر ئارقىلىق تەشكىلاتىمىز ناھىيىدە كەڭ ئىجتىمائىي ئاساسقا، تايانچ كۈچكە، ناھىيىنى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ناھىيىمىزدىكى ئىجتىمائىي ئاساسى ئاجىزلىدى. گومىنداڭ شەنداڭبۇدەرۋازىسىنى تاقاپ، شۇجىسى يۇشۇبا (خۇيزۇ) ئۇرۇمچىگە تىكىۋەتتى. ناھىيىمىزدە پەقەتلا گومىنداڭ ھەربىي قىسىملىرى، ئىشپىيونلار ۋە يەرلىك ئەكسىيەتچىلەرلا قالغانىدى.

4. 1947 - يىل 1 - ئايدىن 4 - ئايغىچە ناھىيىمىزدە بىرقەدەر تىنچلىق ھۆكۈم سۈردى. لېكىن ئۇرۇمچىدە يۈز بەرگەن 25 - فېۋرال ۋەقەسىدىن كېيىن گومىنداڭ دائىرىلىرى ناھىيىمىزدە تۇرۇۋاتقان بىر يىڭ پىيادە، ئەسكىرىي قىسىمنىڭ ئورنىغا ماچېڭشياڭنىڭ ئاتلىق قىسىمىدىن ئىككى لىيەننى يۆتكەپ ھەربىي كۈچىنى كۈچەيتتى. 1947 - يىلى 4 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى تەشكىلاتىمىزغا - تۇرپاندىكى ئابدۇراخمان مۇھتلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ شۇلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە پائالىيەت ئېلىپ بېرىشنى ئۇقتۇردى. تەشكىلاتىمىز ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىنىڭ يولىورۇقىغا ئاساسەن ئابدۇۋەلى ھوشۇر، ئەبەيدۇللا باقىلارنى تۇرپانغا ئەۋەتىپ، ئابدۇراخمان مۇھتلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتتى. ئۇلارنىڭ تەلىپى بويىچە ۋەزىيەت زۆرۈر تاپقاندا ئۇچ ۋىلايەتكە ئۆتۈپ كېتىش ئۈچۈن ئالغۇيغۇلى ئارقىلىق غۇلجىغا بېرىشنىڭ يول خەرىتىسىنى ئىشلەپ تەشكىلاتىمىزنىڭ قوغداش ئىشلىرىغا مەسئۇل ھېسامىدىن ھوشۇر ئارقىلىق ئەۋەتىپ بەردۇق. 1947 - يىلى 5 - ئايدا ئۇرۇمچىدە ئۆلكىلىك سەنىيخۇيىنىڭ يىغىنى ئېچىلدى. گومىنداڭ ھەربىيلىرى يەتتە ۋىلايەتتە ئېلىپ بېرىلغان ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى دېموك-

راتىك ئاساستا قايتا سايلاش ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، ئىلغار كۆچ-
لەرنى باستۇرۇپ، ئۆز گۇماشتىلىرىنى ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىغا
چىقىرىپ، ئۇلارنى ئىۋرۇمچىدە ئېچىلغان ئۆلكىلىك سەنىيخۇي
يىغىنىغا ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى يەتتە
ۋىلايەتتىن كەلگەن بىر قىسىم ئىلغار زاتلار بىلەن بىرلىكتە
ئۆلكىلىك سەنىيخۇي يىغىنىنىڭ ئاساسلىق مۇزاكىرە قىلىدىغان
مەسىلىسى ئۆلكىنىڭ سىياسىي ئىشلىرىنى مۇزاكىرە قىلىش، ئۆلكىلىك
ھۆكۈمەتنى قايتا تەشكىللەش، ئۆلكە رەھبەرلىرىنى قايتا سايـ
لاشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك، دېگەن پىكىردە چىڭ تۇردى.
ئەكسىيەتچى دائىرىلەر بەلگىلەپ ئەۋەتكەن سەنىيخۇي ئەزالىرى
ئۆلكىلىك سەنىيخۇينىڭ ئاساسلىق مۇزاكىرە قىلىدىغان مەسىلـ
سى شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىدىن ئىبارەت بولۇش كېرەك
دېگەن تەشەببۇستا چىڭ تۇردى، ئىككى تەرەپ جىددىي تالاش-
تارتىش قىلىۋاتقاندا نەنجىڭ ھۆكۈمىتى مەسئۇدنى ئۆلكە رەئىـ
لىكىگە بەلگىلىگەنلىكىنى ئېلان قىلدى. يەتتە ۋىلايەتتىكى ئىلغار
كۈچلەر گومىنداڭ نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ خىل ھەرىكىتى
11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىم ئاساسىدا تۈزۈلۈپ ئېلان قىلىنغان
سىياسىي پروگراممىنىڭ ئاساسىي روھىغا خىلاپ دەپ ئېتىراز
بىلدۇرۇپ، مەسئۇدنىڭ ئۆلكە رەئىسلىكىگە تەيىنلەنگەنلىكىگە
قارشى ئومۇمىيۈزلۈك دولقۇن قوزغىدى. بىزنىڭ تەشكىلاتىمىزمۇ
ئاممىنى قوزغاپ بۇ دولقۇنغا ئاكتىپ ماسلاشتى. ئۆلكىلىك سەنـ
يىخۇي يىغىنى بۇزۇلدى. ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىنىڭ «(1)
مەسئۇدنىڭ ئۆلكە رەئىسى بولۇشىغا قارشى تۇرۇش ــ ئۆلكە
رەھبەرلىك بەنزىسى سىياسىي پروگراممىنىڭ روھى بويىچە دې-
موكراتىك ئاساستا، سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلۈشى
كېرەك؛ (2) گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ئارمىيىسىنىڭ يەرلىك مە-
مۇرىي ئىشلارغا ئارىلىشىش ھەرىكەتلىرى توختىتىلىشى كېرەك؛
(3) سىياسىي پروگراممىنى ھىمايە قىلىپ، تىنچلىق بىتىمىنى ئە-

مەلىي ئىجرا قىلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلغان زىيالىيلار بىلەن
ئىلغار زاتلارنى باستۇرۇش ھەرىكەتلىرى توختىتىلىشى كېرەك»
دېگەن مەزمۇندىكى باياناتى تۇرپاندىكى ئابدۇراخمان مۇھتىلار
تەرىپىدىن بېسىپ تارقىتىلىپ بىزگە ئۇنى ئابلىمىت شەرىپى
ئەكەلدى. بۇ ئۇچ تۇرلۇك بايانات تۇرسۇن ئابدۇرېھىم ئارقـ
لىق ھەم يەتكۈزۈلدى. بىز بۇ ماتېرىيالنى كۆپەيتىپ بېسىپ
ناھىيىمىزنىڭ بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىغىچە تارقىتىپ كەڭ خەلقنى
خەۋەردار قىلدۇق. شۇنداقلا ئاشكارا سورۇنلاردا نۇتۇق سۆزلەپ
گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ سىياسىي پروگراممىنى بىلەن تىنچلىق
بىتىمگە بۇزغۇنچىلىق قىلغان قىلمىشلىرىنى پاش قىلدۇق. يۇقـ
رىقى ئۇچ تۇرلۇك مەزمۇندىكى تەلەپلىرىمىزنى ئۆلكىلىك بىر-
لەشمە ھۆكۈمەتكە يەتكۈزۈشكە ناھىيىلىك سەنىيخۇيغا بېسىم
ئىشلەتتۇق. ناھىيىلىك سەنىيخۇي يۇقىرىقى ئۇچ تۇرلۇك تەلەپـ
لىرىمىزنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە يەتكۈزگەن بولسىمۇ، ھۆكۈمەت
پىسەنت قىلمىدى. ئەكسىچە توقسۇندا تۇرغان ھەربىيلەر باش
تەشكىلاتىمىزنىڭ ئەزاسى لىتىپ كېۋىرنى تۇتقۇن قىلىپ ناھىيـ
لىك ھۆكۈمەتنىڭ تۇرمىسىگە قامىتىپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە
بېسىم ئىشلەتتى. ھەمدە گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ قارا شەھەردە
تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ مۇئاۋىن دېۋىزىيە دەرىجىلىك ئوفىتسېرى
جاڭ فامىلىلىك ئادەم توقسۇنغا كېلىپ، خەنزۇ، خۇيزۇلار ئىچـ
دىكى پومپىشچىك، ئەكسىيەتچىلەردىن 20 نەچچە ئادەمنى يې-
غىپ مەجلىس ئېچىپ، ياشلار ھەرىكىتىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈ-
چۈن قورال تارقىتىپ بەردى.

گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ تەشكىلاتىمىزنىڭ ئەزالىرىنى تۇتقۇن
قىلىشى ۋە يەرلىك ئەكسىيەتچىلەرنى قوراللاندۇرۇشى، سىياسىي پروگـ
راممىنى، تىنچلىق بىتىمىنىڭ سىياسىي دېموكراتىيىنى يولغا قويۇش،
ھەربىيلەرنىڭ يەرلىكىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق توغرىسىدىكى
ماددىلىرىنىڭ 1 -، 2 - ، 3 - ماددىلىرىنىڭ روھىغا پۈتۈنلەي

خىلاپ ئىدى. سىياسىي پروگراممىنىڭ 1 - ماددىسىدا: «شىنجاڭدا دېموكراتىيە سىياسىتى يۈرگۈزۈلۈپ، خەلق سىياسىي ئىشلارغا قاتنىشىدىغان تولۇق ھوقۇققا ئىگە قىلىنىدۇ»، 2 - ماددىسىدا: «خەلقنىڭ ئىددىيە، سۆز، مەتبۇئات، يىغىلىش، تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇش، ئولتۇراقلىشىش، كۆچۈش، جىسمانىي مال - مۈلۈك جەھەتتىكى تولۇق ئەركىنلىكى قانۇن بويىچە كاپالەتكە ئىگە قىلىنىدۇ»، 3 - ماددىسىدا: «خەلقنى قانۇنسىز تولغا ئېلىش، سولاش ياكى جازالاشقا يول قويۇلمايدۇ. ھوقۇقلۇق ئورگانىنىڭ قانۇنىي تەرتىپاسىرىدىن ئۆتكۈزمەي تۇرۇپ قولغا ئېلىشقا، سوراق قىلىشقا ياكى جازالاشقا بولمايدۇ» دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن.

ئەكسىيەتچى ئارمىيىنىڭ باش تەشكىلاتىمىزنىڭ ئەزالىرىنى تۇتقۇن قىلىشى ۋە يەرلىك ئەكسىيەتچىلەرگە قورال تارقىتىپ بېرىشى بىرىنچىدىن، مىللىي بۆلگۈنچىلىك پەيدا قىلىش؛ ئىككىنچىدىن، سىياسىي پروگراممىنىڭ يۇقىرىقى ماددىلىرىغا پۈتۈنلەي خىلاپ بولۇپ، ئەكسىيەتچىلەرنىڭ تىنچلىق بىتىمىنى بۇزۇشقا باشلىغانلىقىنى ۋە بىزنىڭ پائالىيەتلىرىمىزنى قورال كۈچى بىلەن باستۇرۇش نىيىتىنى ئېنىق كۆرسەتتى. بۇ خىل ۋەزىيەت بىزگە ئۆزىمىزنى قوغداشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئېنىق ھېس قىلدۇردى. تەشكىلاتىمىز بارلىق ئەزالارنى ۋاقتى كەلگەندە ئۆزىمىزنى قوغداش ئۈچۈن قورال توپلاشقا سەپەرۋەر قىلدى. ئەزالىرىمىز ئۆزلىرى پۇل توپلاپ قورال سېتىۋېلىش ھەمدە خەلق ئاممىسىغا تايىنىش ئارقىلىق 30 تالدەك ھەر خىل قورال توپلىدى. بورى بولاق شۆبە تەشكىلاتىنىڭ باشلىقلىرى ئاقۇپ ئەزىز، ھېسامىدىن يۈسۈپلەر قورال سېتىۋېلىش ئۈچۈن ئۈرۈمچىگە چىقىپ قايتىماقچى بولۇۋاتقاندا قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە تاشلاندى (ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سالاھىيىتىنى ئاشكارىلىمىغانلىقى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلمەي ئاماناق قىلىنىپ، 1949 - يىلى، ئەتىيازدا قويۇپ بېرىلدى).

مۇشۇنداق بىر ۋاقىتتا بۆرىبۇلاق شۆبە تەشكىلات ئەزالىرىنىڭ تاقىقا چىقىپ كېتىش ۋەقەسى يۈز بەردى. ئۇلاردىن كېيىن ھەرقايسى شۆبە تەشكىلات ئەزالىرىدىن بىرىدىن، ئىككىدىن بولۇپ تاغقا ئېقىشقا باشلىدى. ھەربىيلەر ناھىيىلىك سەنىيخۇيغا تاغقا چىقىپ كەتكەن ياشلارنى قايتۇرۇپ كېلىش توغرۇلۇق قاتتىق بېسىم ئىشلەتكەندە، سەنىيخۇي ئەزالىرىدىن مۇھەممەت ئەلەم ئاخۇن، لىيۇدىساڭ (خەنزۇ)، تەشكىلاتنىڭ رەھبىرىي، فۇشەنجاڭ ئابدۇۋەلى ھوشۇرلار تاغقا ئىككىنچى قېتىم چىقىپ كەلدى، ھەمدە تەشكىلاتىمىز ياشلار نامىدا تەييارلاپ بەرگەن ئوچ تەلەپنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى. ھەربىيلەر بۇ تەلەپلەرگە پىسەنت قىلمىدى.

ناھىيىلىك ساقچىدىكى قارا قادىر 1940 - يىللىرىدىن ئىلگىرى ناھىيىلىك ساقچىغا ئەسكەر بولغان بولۇپ، بەكمۇ ھاكاۋۇر، لۇكچەك مىجەز، ئۆزۈمچى ئادەم ئىدى. ئۇنىڭدىن شەھەر - يېزا خەلقى قورقاتتى. بۇ كىشى ساقچى مۇئاۋىن باشلىقى جامال غوپۇرنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇۋالغان بولۇپ، 1947 - يىل 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئۇلارنىڭ تاغقا چىقىش ۋەقەسى يۈز بەردى. باش تەشكىلاتىمىزنىڭ ئەزاسى، ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان جامال غوپۇر تەشكىلاتىمىزدىن بۇ ۋەقەگە قانداق تەدبىر قوللىنىش توغرىسىدا مەسلىھەتمۇ ئالماي، بەش قوراللىق ساقچىنى باشلاپ قارا قادىرلارنى قايتۇرۇپ كېلىمىز دەپلا بوستان يېزا سېرىقدۆڭ كەنتى ئىبراھىم باي كارىزىغا بېرىپ قونۇپ قالغان. ئىلانلىق يېزىسىدا تۇرغۇچى دۇشمەن ئاتلىق لىيەنى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، لىيەنجاڭ ما بىر پەي ئاتلىق ئەسكەر بىلەن 3 - ئىيول ئەتىگەندە ئۇلار چۈشكەن كارىزغا كېلىپ، ئۇلارنى بىر تەرەپتىن قورشاپ، بىر تەرەپتىن ئالداپ، لىيەنبۇسىغا ئالداپ ئاپىرىپ، قورالسىزلاندۇرۇپ قامىۋەتكەن. دۇشمەنلەرنىڭ جاماللارنى تۇتقۇن قىلىشى باش تەشكىل

لاتنىڭ تايانچلىرىنى تۆتقۇن قىلىشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. 4 - ئىيول ئەتىگەندە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە بۆلۈمىدە ئۇشتۇمتۇت ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ، ھېسابات، ئارخىپ ھۇججەتلىرى كۆيۈپ كەتتى. بۇ شۇ چاغدا مالىيە خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ تۇرغان سۇلەنگۈينىڭ جىنايەت بىلەن بېيىغانلىق پاكىتلىرىنى يوقىتىش، يەنە بىرى، ئوت ئاپىتى پەيدا قىلىپ باش تەشكىلاتىنىڭ تايانچلىرىنى‌تۆتقۇن‌قىلىش، يەنى بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇشتىن ئىبارەت سۈيىقەستىنىڭ ھەربىكەت ئىدى. بۇ سۈيىقەستنى سەزگەن ۋە شۇ كۈندىكى ھەربىيلەر ھەربىكىتىنىڭ جىددىيلىكىنى بايقىغان شەھەر سىرتىدا ئولتۇرۇشلۇق باش تەشكىلات ئەزالىرى شەھەردىن جىددىي چىقىپ كەتتى. تەشكىلاتىمىزنىڭ ئەزاسى، ھۆكۈمەت ئىشخانا مۇدىرى ئەبەيدۇللا باقىنى ھەربىيلەر تۇتۇپ كەتتى (تەشكىلاتىمىزنىڭ رەھبىرى ئابدۇۋەلى ھوشۇر ئۇرۇمچىگە مەجلىسكە كەتكەن، ئەسمىتۇللا مەسۇم، لىتىپ كېۋىرلار ئۇرۇمچىگە ئوقۇغۇچىلارنىڭ يازلىق بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسىغا چىقىپ كەتكەن. ھېسامىدىن ھوشۇر كۇچاغا كەتكەنىدى). شەھەر سىرتىدا ئولتۇرۇشلۇق شىرىپ پەتتار، باقى غازى، مۇھەممەت نىياز، نەزمەت، ياسىن ئىبراھىملار 4 - ئىيول شەھەردىن چېكىنىپ چىقىپ، 8 - ئىيولغىچە يېزىدا پاناھلىنىپ، 8 - ئىيول خوقۇڭ يېزا شۆبە تەشكىلات باشلىقى قېيۇم شەمشىنىڭكىدە توپلانىدى. بىز تاغدىكى ياشلارنىڭ كۇمۇشتىكى ھەربىيلەرگە ھۇجۇم قىلىشقا كەتكەنلىكىنى بىلدۇق، 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى پارتىزان ياشلارنى ئىزدەپ كۆكسەڭ تېغىغا بېرىپ قونۇپ، 11 - ئىيول ئەھۋال ئىگىلىسەك، ئۇلار 10 - چىسلا كۇمۇشتىكى ھەربىيلەرگە ھۇجۇم قىلىپ چېكىنىپ، قوشتېرەك تېغىدا قونۇپ، 11 - ئىيول ئالغۇي ئاغزىغا كەتكەن. شۇ كۈنى بىز ئىز بېسىپ ئالغۇي تاغ ئېغىزىغا كېلىپ ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئەھۋال ئىگىلىدۇق ھەم يىغىن ئېچىپ ياشلارغا رەھبەرلىك قىلىش ھەيئىتى تەشكىللىدۇق.

ھەيئەت ئەزالىرى باقى غازى، شىرىپ پەتتار، مۇھەممەت نىياز، ياسىن ئىبراھىم، قېيۇم شەمشى، گولى چاكسەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. يىغىن مۇنداق قارار قىلدى: «بىرىنچىدىن، ياشلارنىڭ ھەرقانداق پائالىيىتى ھەيئەتلەر يىغىنىدا قارار قىلىنغاندىن كېيىن ئىجرا قىلىنىدۇ، ھەرقانداق باشباشتاقلىققا يول قويۇلمايدۇ. ئىككىنچىدىن، ياشلارنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى بارلىق پائالىيەتلىرىگە گولى چاكسەن مەسئۇل بولۇپ يېتەكچىلىك قىلىدۇ.» بىز يىغىنىڭ قارارىنى پارتىزانلارغا يەتكۈزمەكچى بولۇۋاتقىمىزدا، قانداقتۇر بىرەيلەن تۇرپان پارتىزانلىرى بۇرجايغا كەپتۇ، بۇرجايغا بارايلى، دەپ چۇقان كۆتۈرۈش بىلەنلا بارلىق ياشلار ئاتلىنىپ، بۇرجاي تەرەپكە يول ئالدى. بىز تورۇشقىمۇ ئۇلگۈرەلمەي ئۇلارغا ئەگىشىپ بۇرجايغا بېرىشقا مەجبۇر بولدۇق. 12 -، 13 - ئىيول ئىككى كۈن بۇرجايدا تۇردۇق. 12 - ئىيول ياشلار ئارىسىدا يەنە ۋەقە يۈز بەردى. توپ ئېچىدىن بىرسى، ئىلانلىقتا دۇشمەنلەر پۇقرالارنى بۇلاپ‌قىرغىن‌قىلىۋېتىپتۇ، بىز بېرىپ ئۇرۇشۇپ پۇقرالارنى‌قۇتقۇزايلى، دېگەن چوقاننى كۆتۈردى. پارتىزان ياشلار ھەش - پەش دېگۈچە ئاتلىنىپ بولدى (شۇ ۋاقىتتا پارتىزان ياشلارنىڭ سانى 60 ئەتراپىدا ئىدى). بىز گولى چاكسەنگە بۇ ئادەملەرنى توسۇش توغرىسىدا قاتتىق تەلەپ قويدۇق. گولى چاكسەن جىددىي بۇيرۇق بىلەن ئۇلارنى توختاتتى. بىز پارتىزان ياشلارغا ئىلانلىقتا چۇشۇشنىڭ زىيانلىقىنى، دۇشمەن خەلقنى بۇلاپ قىرغىن قىلىۋېتىپتۇ، دېگەن خەۋەرنىڭ نەدىن، كىم ئارقىلىق كەلگەنلىكىنى ئېنىقلاپ ئاندىن تەدبىر قوللىنىدىغانلىقىمىز ھەققىدە سۆزلەپ تەربىيەبەردۇق. لېكىن بۇنداق خەۋەرنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقىنى سۈرۈشتۈرۈپ تاپالمىدۇق. شۇ كۈنى يەنە 12 - ئىيول كەچتە تۇرپاندىن ئىبراھىم قارى قاتارلىق 16 كىشى بىز تۇرغان بۇرجايغا يېتىپ كەلدى. ئۇ كىشىلەردىن بىز تۇرپان ۋە سىڭگىم ۋەقەلىرىدىن خەۋەر

تاپتوق. 13 - ئىيول كۈنى ئىلانلىقتا تۇرۇۋاتقان دۇشمەن ئاتلىق قىسىملىرىنىڭ لەيھىجاڭى «ما»كىبلىشىم ۋەكىللىرىنى ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار پارتىزان ياشلار قايتىپ كېلىپ قورال تاپشۇرسا كەڭچىلىك قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. بىز ئۇلار ئېلىپ كەلگەن پىكىرنى رەت قىلىپ، ئۇلانى قايتۇرۇۋەتتۇق.

تۇرپاندىن چېكىنىپ كەلگەن ئىبراھىم قارى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ خەۋىرىگە ئاساسەن، ئابدۇراخمان مۇھىتى باشچىلىقىدا تۇرپاندىن چېكىنگەن پارتىزانلارنىڭ بىز تەرەپكە كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، 13 - ئىيول كەچتە كوجەيگە بېرىپ، 14 - ئىيول كوجەيدە ئۇلارنى بىركۈن كۈتتۇق. ئۇلار يېتىپ كەلمىگەندىن كېيىن كەچتە ئەگرى دېگەن يەرگە بېرىپ، توقسۇن تەرەپ بىلەن پارچە ساغال تەرەپكە رازۋىت قىلىشقا ئادەم ماڭدۇرۇلدى. توقسۇن تەرەپكە قارا قادىرلار كەتكەنىدى. قارا قادىرلار ئۇرۇمچى - توقسۇن تاشيول بويىغا بېرىپ، ئىنتىزامنى بۇزۇپ ئۇرۇمچىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا كېتىۋاتقان چاسنى ماشىنىنى توسۇپ ئوق ئاتقان. ماشىنا ئۈستىدە ئولتۇرغۇچى مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ خىزمەتچىسى خۇتەنلىك قادىر ساقى دېگەن كىشى بولۇپ، ئوق ئۇ كىشىگە تېگىپ ئۆلۈپ كەتكەن. پارچە ساغال تەرەپكە بارغان رازۋېتچىكلەر ئابدۇراخمان مۇھىتى باشچىلىقىدىكى تۇرپاندىن چېكىنىپ چىققان پارتىزانلارنىڭ كېچىدە پارچە ساغال ئارقىلىق كوجەيگە ئۆتۈپ كەتكەنلىك خەۋىرىنى ئېلىپ كەلدى. بىز ئەگىردىن كەينىمىزگە يېنىپ، 15 - ئىيول سەھەردە پارچە ساغال تەرەپكە چىققىنىمىزدا، ئالدىمىزغا بىر كىشى پەيدا بولۇپ، ئۇ كىشى ئۆزلىرىنىڭ 15 دەك ئادەم ئىكەنلىكىنى، كېچىسى ئابدۇراخمان مۇھىتىلەرگە يېتىشىپ ماڭالمايى كېيىن قالغانلىقىنى، سەھەردە پارچە ساغال ئۆتەڭدىن ئوتۇۋاتقاندا توقسۇندىن چىققان دۇشمەنلەر قوغلاپ زەربە بەرگەنلىكتىن، ھەمراھلىرىنىڭ قۇرۇق قاغقا چېكىنىپ كىرىپ كەتكەنلىكىنى، ئۆزى سۇدا ئېقىپ كەلگەنلىكىنى

ئېيتتىدۇ. بىز قاپاقلارغا سۇ ئېلىپ تاغ ئىچىگە چېكىنىپ كىرىپ كەتكەن ئون نەچچە ئادەمنى قوتقۇزۇش ئۈچۈن بىر بۆلەك كۈچ ئاجرىتىپ، بۇ كىشىلەرنى قوتقۇزۇۋالدۇق. ئاساسلىق ئادەم كۈچسىز بىلەن پارچە ساغال ئۆتەڭ تەرەپكە بېرىپ، دۇشمەن بىلەن ئېلىشماي دۇشمەن ئېتىۋەتكەن مورتوقلۇق نەمەت شاڭجاڭنىڭ ئوغلى ئابدۇھىمىتنى دەپنە قىلىپ، كوجەيگە قايتىپ كېلىپ، مۇھىتى باشچىلىقىدىكى تۇرپان پارتىزان ياشلىرى بىلەن پىچان، ئۇرۇمچىدىن كەلگەن پارتىزان ياشلىرىغا قوشۇلۇپ جەم بولدۇق. 15 - ئىيول كېچىدە توپلانغان پارتىزانلارغا ئابدۇراخمان مۇھىتى باشچىلىقىدا بىرلەشمە قوماندانلىق ھەيئىتى تەشكىل قىلىندى. بىز توقسۇن پارتىزان ياشلىرىغا ۋەكالىتەن مۇھەممەت نىيازنى ۋەكىللىككە كۆرسىتىپ بەردۇق. 16 - ئىيول رەھبەرلىك ھەيئىتىنىڭ (شتابى) قارارىغا ئاساسەن كوجەيدە دەم ئېلىپ ئىلغا ئۆتۈپ كېتىش تەييارلىقىنى قىلىۋاتاتتۇق، توقسۇندىن ئۇرۇمچىگە ھۆكۈمەت ئاشلىقىنى ئېلىپ ماڭغان ئېشەكچىلەر كەلدى. بىز ئېشەكچىلەرنىڭ قولىغا ھۆججەت يېزىپ بېرىپ، 1500 جىڭدەك بۇغدايىنى ئېلىۋالدۇق. بۇغدايىنى ئون تارتىۋرۇپ يول ئوزۇقلۇقى قىلماقچى ئىدۇق. بەختكە قارشى بۇغدايىنى ئون قىلىۋېلىشقىمۇ ئۇلگۈرەلمىدۇق. 16 - ئىيول كېچىدە رازۋېتچىكلىرىمىزدىن ئايۇپ شاڭجاڭ دېگەن كىشى پارتىزان ياشلارنىڭ ئالدىنى توسۇش ئۈچۈن بورجاي دېگەن يەرگە ئىككى لەيھ ئاتلىق دۇشمەنلەر كېلىپ ئورۇنلاشقانلىق خەۋىرىنى يەتكۈزدى. بىرلەشمە قوماندانلىق ھەيئىتى (شتابى) دۇشمەن ئەھۋالىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇرۇش قىلىشنى قارار قىلىپ، 17 - ئىيول ئەتىگەندە توقسۇن پارتىزان ياشلىرىنىڭ دۇشمەننىڭ شەرقىي تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلىشنى، تۇرپان پارتىزان ياشلىرى دۇشمەننىڭ شىمالىي تەرىپىدىن قورشاپ ھۇجۇم قىلىشنى، پىچان پارتىزان ياشلىرى بىلەن ئۇرۇمچىدىن يارەمگە كەلگەنلەر شەرقىي جەنۇب يول ئاغزىنى

توسۇپ، دۇشمەن چېكىنىپ كەلسە زەربە بېرىشنى ئۇرۇنلاشتۇر-
غان. توقسۇن پارتىزان ياشلىرى رەھبەرلىك ھەيئىتىنىڭ
(شتابىنىڭ) قارارىغا ئاساسەن بەلگىلەنگەن لىنىيە بويىچە
دۇشمەنگە ھۇجۇم قىلىپ، دۇشمەننىڭ ئېغىر چىقىمغا ئۇچراتتى.
بۇ ئۇرۇشتا گولى چاڭسەن، غوجەخمەت، قارا قادىر قاتارلىقلار
ئالاھىدە باتۇرلۇق كۆرسەتتى (ئۇرۇشتىن كېيىنكى مەلۇماتلارغا
قارىغاندا، دۇشمەن 30 دەك ئادەمدىن ئايرىلغان. پارتىزان
ياشلاردىن بىر ئادەم قۇربان بولۇپ، ئىككى ئادەم يارىدار
بولدى). تۇرپان پارتىزان ياشلىرى سەپكە بەلگىلەنگەن لىنىيە
بويىچە كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇرۇشماي چېكىنىدى (سەۋەپ،
ئوق ئاز، باردىغان مەنزىل يىراق، ئالدىمىزدا دۇشمەن يەنە توسۇشى
مۇمكىن، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى). پىچان پارتىزان ياشلىرى
دۇشمەننىڭ چېكىنىپ كېلىشىنى بەلگىلەنگەن ئورنىدا يېتىپ ساق-
لىغان. تۇرپان پارتىزان ياشلىرى چېكىنگەندىن كېيىن، بىز مۇ-
ھەممەت نىياز بىلەن بىرگە تۇرپان پارتىزان ياشلىرى بىلەن
ئالغۇيغا چېكىنىپ كەتتۇق. 18 - ئىيول سەھەردە توقسۇن،
پىچان پارتىزان ياشلىرى ئالغۇي ئارقىلىق بىز تۇرۇۋاتقان جايغا
چېكىنىپ كەلدى (دۇشمەن قوشۇنسىمۇ بۇرجاي ئۇرۇشىدا تالاپەت-
كە ئۇچرىغاندىن كېيىن توقسۇنغا قايتىپ كەتكەن). ئۇلاردىن
گولى چاڭسەن قاتارلىق بىرنەچچە ئادەم - سىلەر بۇ جايدا ئۇ-
رۇش بولۇۋاتقاندا بىزنى تاشلاپ كېتىپسىلەر، دەپ بىزدىن نارا-
زى بولغانلىقىنى؛ شۇنىڭدەك تۇرپان، پىچان پارتىزان ياشلىرى-
بىز دۇشمەن بىلەن ئۇرۇشۇۋاتساق، ئۇلار ئۇرۇشماي دۇشمەنگە
بىزنى تاشلاپ كېتىپ قالدى، رەھبەرلىك ھەيئىتى (شتابى) بۇ
جايدا ئۇرۇش قىلىشنى قارار قىلمىغان بولسا، ھەممىمىز ئۇرۇش-
ماي بىرلىكتە چېكىنىسەك بولماسمىدى، دەپ نارازىلىقىنى بىلدۈر-
دى. بىز ۋەزىيەتنى قايتا - قايتا چۈشەندۈرگەن بولساقمۇ، ئۇلار
ئانچە قايىل بولمىدى. شۇ كۈنى چۈش ۋاقتىدا بىر ۋەقە سادىر

بولغان. گولى چاڭسەنىڭ كانۇپىيى قادىر ھارت دېگەن بىلەن
تۇرپان پارتىزان ياشلىرىدىن ئىككى ئادەم ئارا ئېڭىزدىكى
شەخسىنىڭ قوغۇنلۇقىدا ئۇرۇشۇپ قالغان. تۇرپان پارتىزان
ياشلىرى قادىر ھارتنى ئۇرۇپ قويغان. قادىر ھارت گولى چاڭ-
سەنگە ئەھۋالنى ئېيتقاندىن كېيىن، گولى چاڭسەن بىرقانچە
ئادەمنى باشلاپ كېلىپ تۇرپان پارتىزان ياشلىرىغا قورال تەڭ-
لىگەن. بىزنىڭ چۈشكۈن قىلغان يېرىمىز ئايرىم بولغانلىقتىن،
ۋەقە بولۇپ ئۆتكەندىن كېيىن خەۋەر تېپىپ گولى چاڭسەننى
قاتتىق ئەيىبلىدۇق. ئىتتىپاقلىقتا تەسىر يەتكۈزىدىغان ھەرقانداق
سۆز - ھەرىكەتتە بولماسلىقنى قاتتىق تەلەپ قىلدۇق. ھەمدە
ئۇلارغا قوماندانلىق ھەيئىتىنىڭ قارارىنى يەتكۈزۈپ، ئۇلارنىڭ
ئاتلىرىنى ئوبدان بېقىپ دەم ئالدۇرۇپ، پارتىزان ياشلارنىڭ
ئات ئايالىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ تاقىلاشنى ۋە باشقا
تەييارلىق ئىشلىرىنى پۈختا ئىشلەشنى، 20 - ئىيولدا ئىلغا
قاراپ يولغا چىقىدىغانلىقىمىزنى تاپشۇردۇق. گولى چاڭسەن
بىزنىڭ ئاتلىرىمىز چارچاپ كاردىن چىقىپ قالدى، بىز زورەوتا
تېغىغا چىقىپ ئاتلىرىمىزنى يەڭگۈشلەپ يولغا چىققۇچە ئۇلگۈرۈپ
كەلسەك، دەپ قەتئىي تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى. بىز ئامالسىز
ۋاقتىدا كېلىشىنى قاتتىق جىكىلەپ رۇخسەت قىلدۇق. گولى
چاڭسەن يارىلىق 20 دەك پارتىزان ياشلارنى باشلاپ كەتتى.
بىز 20 - ئىيولغىچە كۈتكەن بولساقمۇ ئۇلار كەلمىدى. 20 -
ئىيول چۈش مەزگىلىدە تۇرپان - پىچان پارتىزان ياشلىرى
ئابدۇراخمان مۇھىتىنىڭ باشچىلىقىدا يولغا چىقتى. ئۇلار ئىلى
تەرەپكە سوزۇلۇپ كەتكەن تاغنىڭ شىمالىي تەرەپتىكى غولى
بىلەن كەتتى. بىز ئۇرۇمچىدىن كەلگەن پارتىزان ياشلار بىلەن
بىرلىكتە تۆت سائەت كېيىن تاغنىڭ جەنۇبىي غولى بىلەن ماڭ-
دۇق. 21 - ئىيول ئەتىگەندە گومىنداڭنىڭ ئالدىمىزنى توسۇشقا
قارا شەھەردىن كەلگەن قىسىملىرى پىلىموت، مىناسىيوتلاردىن

ئوت ئېچىپ توسۇۋالدى. كەينىمىزگە يېنىپ شاگىرا دېگەن يەردە بىر كىچە قوندۇق. 22 - ئىيولدا قايسى تەرەپكە مېڭىشىمىز توغرۇلۇق مۇنازىرە بولدى. بىز شاگىرا ئېقىنى ئارقىلىق زورمۇ-تا تېغىغا چىقىپ گولى چاڭسەنلەر بىلەن بىرلىشىپ، كېيىنكى ھەربىكەت پائالىيەتلىرىمىزنى بەلگىلەشنى ئوتتۇرىغا قويدۇق. لېكىن ئۇرۇمچى پارتىزان ياشلىرىنىڭ رەھبىرى بىلەن بىزنىڭ ئىچىمىزدىكى ئۆزبىنى پارتىزانلارنىڭ رەھبىرى دەپ ئاتىۋالغان كىشىلەر بىزنىڭ پىكرىمىزگە قوشۇلماي، ئالغۇي غولى ئارقىلىق توقسۇن تەرەپكە مېڭىشقا بۇيرۇق قىلغانلىقتىن، پارتىزان ياشلار ئۇلارنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇپ ئالغۇي غولى ئارقىلىق توقسۇن تەرەپكە ماڭدى. ئاز بىر قىسىم ياشلار بۇيرۇقىغا بويسۇنماي زورمۇتا تېغىغا چىقىپ كەتتى. بىز پارتىزان ياشلاردىن ئايرىلىپ قېلىشقا قىيماي ئائىلاج ئۇلار بىلەن بىرگە مېڭىپ ئارا ئەگىز دېگەن يەرگە كېلىش بىلەنلا توقسۇندىن چىقىقان دۇشمەنلەنىڭ قورشاۋىدا قېلىپ، پارتىزان ياشلار ئۈچ تەرەپكە بۆلۈنۈپ، قورشاۋ-نى بۆسۈپ چىقىپ كەتتى، بىر قىسىم پارتىزان ياشلار كەينىگە يېنىپ شاگىرا ئارقىلىق زورمۇتا تېغىغا چىكىنىپ كەتتى، بىز غولدىن چىقىپ جەنۇبىي تاغقا چىكىندۇق، ئاز بىر قىسىم پارتى-زان ياشلار شىمالىي تاغقا چىكىندى. بۇ قورشاۋدا 23 ئادەم دۇشمەن قولىغا چۈشۈپ پاجىئەلىك ھالدا قۇربان بولدى. شۇنـ داق قىلىپ بىز توقسۇن پارتىزان ياشلىرى ئىلى تەرەپكىمۇ ئۆتۈپ كېتەلمىدۇق. بىر پۈتۈنلۈكتىن پارچىلىنىپ تارمار بولدۇق. ئۇرۇمچىدىن كەلگەن بىر قىسىم پارتىزان ياشلار ..... دېگەنلىك يېتەكچىلىكىدە قورالسىزنى تاغ ئىچىگە يوشۇرۇپ تويۇپ، قارا شەھەرگە بارغاندا تۇتۇلۇپ تۇرمىگە تاشلىنىپتۇ. باش تەشكىلات ئەزاسى مۇھەممەت نىياز، تۇردى ئېلى، مۇھەممەت يۈسۈپ قاتار-لىق بىر بۆلۈم كىشىلەر توغەي يېزا نەخول كارىز دېگەن يەرگە چۈشكەندە، دۇشمەنلىك يەنە زەربىسىگە ئۇچراپ تارقاپ كېتىپ،

ناھىيىلىك ھەرقايسى چەت ياقا كەنتلىرىدە پاناھلىنىپتۇ. گولى چاڭسەن ئادەملىرىنى تارقىتۋېتىپ، تۇرپان تەرەپكە بېرىپ پاناھلىنىپتۇ. خوجەخمەت، قارا قادىر قاتارلىق ئاز بىر قىسىم ئادەم تاغدا پاناھلىنىپ قالغان بولۇپ، كېيىن دۇشمەن تاغقا چىقىپ ئۇلارغىمۇ زەربە بېرىپ، خوجەخمەتلەرنىڭ چوڭ - كىچىك چارۋا - مالىنى بۇلاپ قايتىپ كەلگەن. خوجەخمەت، ئىلانلىق شۆبە تەشكىلات باشلىقى ساتتارخان، باش تەشكىلاتىمىزنىڭ ئەزاسى باقى غازى، بۆرى بۇلاق شۆبە تەشكىلاتىنىڭ ئاكتىپ ئەزاسى ئىسمائىل تەققى ھاجىلار شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، سالا-ھىيىتىنى يوشۇرۇپ، ئېشەك كارۋانلىرىنىڭ يارىدىمىدە ماناس ئارقىلىق ئۈچ ۋىلايەتكە ئۆتۈپ كەتكەن (ئۇلار ئازادلىقتىن كېيىن قايتىپ كەلدى). قارا قادىرلار ئىككى - ئۈچ ئادەم تاغدا پاناھلىنىپ يۈرۈپ، يىل ئاخىرىدا توقسۇنغا ئوزۇق ئالغىلى كەلگەندە، بەزى قارانىيەت ئادەملەر قارا قادىرنى دۇشمەنلەرگە تۇتۇپ بەرگەن. قارا قادىرنى گومىنداڭ دائىرىلىرى 1948 - يىلى تۇرپاندا تۇرمىدىن ئاچىقىپ ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. مەن 1947 - يىل 12 - ئاينىڭ 29 - كۈنىگىچە توقسۇندا پاناھ-لىنىپ، 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ئۇرۇمچىگە چىقىۋالدىم. مۇھەممەت نىياز 1948 - يىلى مارتتا ئۇرۇمچىگە چىقىپ لەنجۇغا ئوقۇتقۇچىلىققا كەتكەن.

سەۋەنلىكلەر ۋە قانلىق ساۋاقلار

باش تەشكىلاتىمىزنىڭ ئەزالىرى 1945 -، 1946 - يىل-لىرىدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى دائىرىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ چە-رىك سىياسىتى، ئەكسىيەتچى ئارمىيىلىرىنىڭ زورلۇق - زومبۇ-لۇقلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان سىياسىي كۈرەشلەردە نىشانى ئېنىق، مۇستەھكەم بىرلىكى، كۈچلۈك ئىنتىزامچانلىقى،

قەيسەر كۆرەش روھى بولغىنى ئۈچۈن، كەڭ خەلقنىڭ ھمايىسى بىلەن ھەر ساھە خەلقنىڭ كۆچلۈك قوللىشىغا ئېرىشكەنىدى. باش تەشكىلات بىلەن شۆبە تەشكىلات رەھبەرلىرىنىڭ بۇ كۆرەشلەردە كۆرسەتكەن پىداكارلىقى بىلەن تۆھپىلىرى تارىختا خاتىرە بولۇپ قېلىشى ئۈچۈن ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشنى زۆرۈر دەپ ھېسابلايمەن. مەسىلەن، باش تەشكىلاتىمىزنىڭ قۇرغۇچىسىدىن بىرى بولغان ئەبەيدۇللا مۇھەممەت باقى - ئۆتكۈر، قەيسەر، ئوت يۈرەك يىگىت ئىدى. ئۇ، ياش، تالانتلىق ناتىق، ماھىر تەشكىلاتچى ئىدى. دۇشمەنلەرنى پاش قىلىش، خەلقنى قايىل قىلىشقا، قوزغاش - سەپەرۋەر قىلىش، تەشكىللەش ئىشلىرىدا ئىنتايىن چوڭ رول ئويناپ، دۇشمەنلەرنىڭ كۆزىگە قادالغان ئۆتكۈر مىخ بولۇپ قالغانىدى. ئابدۇۋۇھلى ھوشۇر تەشكىلاتىمىزغا رەھبەرلىك قىلىش بىلەن باش تەشكىلات ئەزالىرى ۋە شۆبە تەشكىلات باشلىقلىرىنى ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇش، تىنچلىق بىتىم ۋە سىياسىي پروگراممىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ چاقىرىقلىرىنى تۇنجىرا قىلىپ، ناھىيىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، مائارىپ ساھەلىرىدىكى ھوقۇقلىرىنى قولغا كەلتۈرۈشتە رول ئويناڭان، شۇنىڭدەك تەشكىلاتىمىزنى باشتىن - ئاخىر ئىقتىسادىي جەھەتتىن تەمىنلىگەنلىكى سىرتىدا، تەشكىلاتىمىزنى قوغداش ئۈچۈن، جىددىي خەۋپ يېقىنلاشقاندا ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ بىر تال مىلتىق، ئىككى تال ئاپتومات سېتىۋېلىپ بەرگەن.

باش تەشكىلاتىمىزنىڭ ئەزاسى ئەسمىتۇللا مەسۇم چوڭقۇر پىكىرلىك، كۆرەش روھى ئۈستۈن يىگىت بولۇپ، سەپداشلار ئىچىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر ئىدى. شۆبە تەشكىلات ئەزالىرىدىن ياقۇپ ئىبزىز، ھېسامىدىن يۈسۈپ، قېيۇم توختى شاگجاڭ، قېيۇم شەمشىلەر شۆبە تەشكىلاتلارنى تەرەققى قىلدۇرۇش، ئەزالارنى تەربىيەلەش، خەلق ئىچىدە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش

جەھەتلەردە ئاكتىپ رول ئويناپ، تەشكىلات ئەزالىرى ۋە خەلق ئىچىدە ئالاھىدە نام - ئاتاقىغا، كۆچلۈك سىياسىي تەسىرگە ئىگە بولغانىدى.

تۇرسۇن ئابدۇرەھىم ئۇرۇمچىدە بىۋاستە ۋە ئابلىمىت مەخسۇتۇڭنىڭ ۋاستىچىلىكى ئارقىلىق ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىنىڭ يولىورۇقلىرىنى ۋاقتى - ۋاقتىدا تەشكىلاتىمىزغا يەتكۈزۈپ، تەشكىلاتىمىزنىڭ ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۇزۇپ قويماي داۋاملاشتۇرغان. يولدىشى دوختۇر قەمبەرخانىم پارتىزان ياشلارغا ئىككى يەشىك دورا ئەۋەتىپ ياردەم بەرگەنىدى، ۋەھالەنكى، باش تەشكىلاتتىكى سەپداشلىرىمىزدىن ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا كىرىپ ئورۇنلاشقان بىر قىسىم سەپداشلىرىمىزدا مەغرۇرلۇق، قانائەتچانلىق كەيپىياتى ئۆسۈپ، ئالدىمىزدىكى خەۋپنىڭ ئېغىرلىقى توغرىسىدا مۇجمەل تونۇشتا بولدى.

تەشكىلاتىمىز ئەڭ ئېغىر خەۋپ يېتىپ كەلگەندە ئۆتكۈزگەن سەۋەنلىكلىرى نەتىجىسىدە، گومىنداڭ دائىرىلىرى تاغدا قورشاپ يوقىتىش جەريانىدا، 29 ئادەم، ناھىيىدە باش تەشكىلات ئەزالىرى، شۆبە تەشكىلات باشلىقلىرى، ئاكتىپ ئەزالاردىن بولۇپ 17 ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، كارىزلارغا تاشلىدى، تىرىك كۆمۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن توقسۇن خەلق ئىنقىلابىي ياشلىرىنىڭ ناھىيە خەلقىغە رەھبەرلىك قىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زور لۇق - زومبۇلۇقلىرىغا، ئەركىنلىك، دېموكراتىيە ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئۇچ يىللىق جاپالىق كۈرىشى يۇقىرى قىدەك پاجىئەلىك ھالدا ۋاقتىنچە ئاخىرلاشتى.

1947 - يىلى 7 - ئايدا، توقسۇن خەلق ئىنقىلابىي ياشلىرىنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى زور ھەربىي كۈچ بىلەن ياستۇرغاندىن كېيىن، تۇتقۇن قىلىنغان ئابدۇۋۇھلى ھوشۇر

1947 - يىلى 12 - ئايدا تۇرمىدىن چىقىش بىلەنلا ئۇرۇمچىگە چىقىپ ئورۇنلاشتى. مەنمۇ 1947 - يىل ئاخىرىدا ئۇرۇمچىگە چىقتىم. 1948 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بىز ئابدۇۋۇلى هوشۇر بىلەن بىرلىكتە توختى قۇربان باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ئازادلىق تەشكىلاتىغا قاتنىشىپ، يەر ئاستى ئىنقىلابىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندۇق. ئازادلىق تەشكىلاتى هەپتىدە بىر چىقىدىغان «توغرا يول» ژۇرنىلىنى نەشر قىلىپ تارقىتىپ تۇردى. مەزمۇن جەهەتتە قۇربان قودايى، پولات قادىر قاتارلىقلار نىڭ «ئەرك»، «يالقۇن» گېزىتلىرى تەرغىپ قىلغان، خەلقنى زەهەرلەيدىغان پانتۇركىزم توغرىسىدىكى ئىدىيە ۋە نەزەرىيىلەرگە سىياسىي ۋە نەزەرىيە جەهەتتىن رەددىيە بەردى. 1949 - يىلى 11 - ئايدا جۇڭگو گۇڭچەندائى ئۇرۇمچى شەهەرلىك كومىتېتىنىڭ يولىورۇقى بويىچە، شۇجى لیۇخي دېگەن كىشىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئۈچ تەشكىلات ئەزالىرىنىڭ چوڭ يىغىنى ئېچىلىپ، هوشۇر مۇسا، نۇسرەت شەهىدى، توختى قۇربانلار باشچىلىقىدىكى ئۈچ تەشكىلات بىرلەشتۈرۈلۈپ، رەهبەرلىكى قايتا سايلىنىپ، تەشكىلاتنىڭ نامى «خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتى» قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. تەشكىلات باشلىقلىقىغا هوشۇر مۇسا، مۇئاۋىنلىرىغا نۇسرەت شەهىدى، مەخسۇت تىيىپوۋلار، باش كاتىپلىقىغا يۈسۈپ مۆمىن سايلانغان. 1950 - يىل 3 - ئايدا شەهەرلىك پارتكوم لیۇخي شۇجىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە يەنە ئەزالار چوڭ يىغىنى ئېچىلىپ، تەشكىلاتنىڭ تارقالغانلىقى ئېلان قىلىندى. يىغىنغا سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق رەهبەرلەر قاتناشىپ، تەشكىلاتنىڭ يەر ئاستى خىزمەتلىرىنگە - غەربىي شىمالنى ئازاد قىلىشقا هەسسە قوشقان، دېگەن باهانى بەرگەن. شۇ ۋاقتىدا جۇڭگو گۇڭچەندائى شىنجاڭ فىنجۇيىمۇ قارار ماقۇللاپ ئازادلىقتىن ئىلگىرى يەر ئاستى ئىنقىلابىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان ئىلغار تەشكىلاتلار قاتاردا بىزنىڭ خەلقچىل

ياشلار تەشكىلاتىمىزغىمۇ مۇناسىپ باها بەرگەن. 1950 - يىلى 3 - ئايدا خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ تارقىتىلغانلىقى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، باش تەشكىلاتنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن مەن توقسۇنغا بېرىپ، ئابدۇۋۇلى هوشۇر بىلەن بىرلىكتە ئەزالار چوڭ يىغىنىنى ئېچىپ، باش تەشكىلاتنىڭ پارتىيىنىڭ يولىورۇقى بويىچە تارقىتىلغانلىقىنى، شۇبە تەشكىلاتلارنىڭمۇ پۈتۈن ئەزالار تىزىملىكى، قورال - ياراقلىرىنى ناهىيىلىك پارتكومغا تاپشۇرۇپ، ئازادلىقتىن ئىلگىرى ئېلىپ بارغان يەر ئاستى خىزمەتلىرىنى خۇيباۋ قىلىش هەققىدىكى پىكرىنى يەتكۈزدۇم. شۇبە تەشكىلات باش تەشكىلاتنىڭ تاپشۇرۇقىنى دەرهال ئورۇندىدى، 1950 - يىلى 4 - ئايدا ناهىيىلىك پارتكومنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئەزالار چوڭ يىغىنى ئېچىلىپ، شۇبە تەشكىلاتنىڭ تارقىتىلغانلىقى ئېلان قىلىندى.

ئۆيۇشما ۋە ئىتتىپاق

خ. سۈزۈك ھاجىيوۋ

شىنجاڭدا 1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئاپرېل ئۆزگىرىشى بولۇپ، جىن شۇرېن ھاكىمىيتى ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، شېڭ شىسەي تەختكە چىقىپ، شىنجاڭنى باشقۇردى. شۇندىن كېيىن شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۇرۇمچىدە ھەر مىللەتنىڭ مەركىزى مەدەنىي ئاقارتىش ئۆيۇشمىلىرىنى، ئۇلايەت، ناھىيە ۋە رايونلاردا ئۇنىڭ تارماقلىرىنى قۇرۇپ، شىنجاڭ خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ۋە مائارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا يول بەرگەنلىكى ئالاھىدە ئىش بولغانىدى. شۇ ۋاقىتلاردا شېڭ شىسەي ھاكىمىيتى مۇشۇنداق يول تۇتمىسا، ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن ئومۇمىي خەلق مەدەنىي - مائارىپىنى يولغا قويۇپ، ئۇنى يېتەرلىك ئىقتىساد، ئوقۇتقۇچى، كادىر ۋە سەنئەتچىلەر بىلەن تەمىنلەپ كېتىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. نەتىجىدە، 1934 - يىلىدىن باشلاپ ئۇرۇمچىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەركىزىي مەدەنىي ئاقارتىش ئۆيۇشمىلىرى تەشكىل قىلىنغانىدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ئۇلايەت، ناھىيە ۋە رايونلىرىدىمۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇنىڭ شۆبە ئۆيۇشمىلىرى قۇرۇلدى.

جۇملىدىن قەشقەر ئۇلايەتلىك ئۇيغۇر ئۆيۇشمىسىمۇ 1934-يىلى قەشقەردىكى ئىلغار تەرەققىپەرۋەر كۆچىلەردىن مەرھۇم ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم، ئابدۇراخمان ھاجىم، كېرەمخان ئەيسا زارى، مەخمۇت مۇھتى، ئابدۇراخمان ھاجىم، قۇتلۇق ھاجىم

(شەۋقى)، ئوبۇلھەسەن ھاجىم مۇسابايلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، ئابدۇراخمان ھاجىمنى رەئىس، كېرەمخان ئەيسا زارىنى باش كاتىپلىققا سايلاش يولى بىلەن قەشقەر شەھىرىنىڭ ئەنجان رەستىسىدىكى ئۆمەرباي ئاخۇنبايۇۋنىڭ چايخانىسىنى (مېھمانخانا) ئۆيۇشمىنىڭ ئىش ئورنى قىلىپ بېكىتىپ، ئىش باشلىغانىدى. ئۆيۇشما قارمىقىدا خىزمەت ئېھتىياجىغا ئاساسەن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن تەسىس قىلىنغان:

رەئىسلەر بۆلۈمى.
كاتىبات بۆلۈمى (ئىشخانا).
مالىيە بۆلۈمى.
ئەۋقاپ (ۋەخپىلەرنى باشقۇرۇش) بۆلۈمى.
تەپتىش بۆلۈمى.
مەكتەپلەر بۆلۈمى.
تەشۋىقات بۆلۈمى.
سانايى (سەنئەت) بۆلۈمى.
مەتبەئە (نەشرىياتچىلىق) بۆلۈمى.

ئىشخانا (كاتىبات بۆلۈمى)

ھۆكۈمەت ۋە ئۆيۇشما ھەيئەتلىرىنىڭ بۇيرۇق، قارار، ئۇقتۇرۇش ۋە يولىيورۇقلىرىنى كۈندىلىك ئىش تەرتىپىنىڭ ئاساسى قىلىپ، ھەرقايسى بۆلۈم، ناھىيە ۋە رايونلارغا تارقىتاتتى ھەم ئۇنىڭ ئىجرا سىنى سۈيلەپ ئىش يۈرگۈزەتتى.

ئەۋقاپ (ۋەخپىلەرنى باشقۇرۇش بۆلۈمى) ۋە ۋەخپە تۈرلىرى

ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋي ياخشى خىسلەتلىرىدىن بولغان

ساۋاپلىق ئىشلىرى يەنى يېتىم - يېسىرلارنى يۆلەش، پول، كۆۋرۈك، مازار، مەسچىت، خانىقا (ئىشانلارنىڭ ئىبادەت ۋە مەشغۇلات، نەزىر - چىراغ ئورنى) ياساش، شۇنداقلا ئۆي - ئىمارەت، يەر زىمىنلىرىنى ۋەخپە (بىر ئەۋلاد ۋارىسلىرى ئەۋلادىدىن ئەۋلادىغىچە سەرپ قىلىدىغان، ئەمما ئېلىش - سېتىش قىلالمايدىغان مۆلۈك) قىلىشتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ۋەخپىلەر يېزىلاردا تۇگمەن، سو قا، يەر زېمىنلارنى ئاساس قىلىدۇ، شەھەرلەردە دۇكان، ساراي، ئۆي - ئىمارەت، كارخانىلارنى ئاساس قىلىدۇ. ئەۋقاپ مۇشۇلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن قۇرۇلدى

ئۆشرە — دېھقانلار كىرىمىنىڭ ئاساسى بولغان ئاشلىق مەھسۇلاتىنىڭ $\frac{1}{10}$ قىسمىنى كەمبەغەل، ئاجىزلارغا ئاتىغان قىسمى.

زاكات — سودا - سېتىق، مال - چارۋىچىلىق ۋە قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىپ بېيىغان كىشىلەرنىڭ غىرىب - غۇربا، يېتىم - يېسىرلەرگە ئاتىغان 40 تەڭگىسىنىڭ بىر تەڭگىسى، يەنى $\frac{1}{40}$ ى. بايلار ھەرخىل شىركەتلىرىدىن كىرىمىنىڭ، چارۋا ئىگىلىرى ئۆز مېلى ۋە پۇلىنىڭ $\frac{1}{40}$ نى ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا ھېسابلاپ چىقىپ، غېرىب - غۇربالارغا سەدىقە ئۈچۈن بېرەتتى.

ئۇيغۇشما يۇقىرىدىكى كىرىم مەنبەلىرىدىن باشقا، ھەرخىل شىركەتلەر ۋە سېخى بايلارنىڭ مەكتەپ سېلىش ئۈچۈن بەرگەن ۋە بېرىدىغان كىرىملىرىنى جۇغلاپ، مالىيە بۆلۈمى پۈختا ھېسابات قائىدىسى بويىچە مۇكەممەل باشقۇرۇش تۈزۈملىرى (مالىيە بوغالتىرىيە ۋە كاسسىر) ئارقىلىق چىقىم قىلىپ، پۈتۈن ئۇيغۇشما دائىرىسىدىكى كادىر، ئوقۇتقۇچى، سەنئەتچى ۋە ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە ماڭاش ياكى ئاشلىق (بۇغداي، قوناق، گۈرۈچ)

تارقىتاتتى. يېڭى سېلىنىپدىغان مەكتەپ، ساڭلارنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ سىمىنا تۈزۈپ، ئۇنى تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ئۇيغۇشما ھەيئەتلىرى يېغىنى قارارىغا ئاساسەن ئىش باشلايتتى.

ئۇيغۇشما ئۆز كىرىمىنىڭ بۇزۇلۇپ - چېچىلىپ كەتمەسلىكى، ئايرىم كىشىلەرنىڭ خىيانەت قىلىپ كەتمەسلىكى ئۇنداقلا ئۇيغۇشمىغا دائىر كىرىملەرنىڭ باشقا ئورۇنلار تەرىپىدىن ئېگىلىنىپ كەتمەسلىكنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇيغۇشما مالىيە بۆلۈمى دائىمىرسىدە مەخسۇس مالىيە مۇپەتتىشلىرىنى تەسىس قىلىغانىدى.

خامان ۋاقتىدا ئۆشرە يىغۇالغۇچى ئاشىرلار يۇرت ئارىلاپ، تەييار بولغان خامانىنىڭ $\frac{1}{10}$ نى ساڭلارغا ماڭدۇراتتى.

تەپتىش بۆلۈمى

ئۇيغۇشمىنىڭ دائىمىي ھەيئەتلىرى تەرىپىدىن رەسمىي قارار قىلىپ بېكىتىلگەن كىشى بۇ بۆلۈمگە باشلىق بولىدۇ. بۇ بۆلۈم تەپتىش ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردىن مۇشۇ ئىشقا يارىدىمى تېگىدىغان مەلۇم سانىدىكى كىشىلەرنى بۇ ھەيئەتنىڭ ئەزالىقىغا تەكلىپ قىلىپ، ئۇيغۇشما رەئىسلىرى باشلىق پۈتۈن ئۇيغۇشما دائىرىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئۈستىدىن تەپتىش يۈرگۈزۈش ھوقۇقىغا ئىگە.

مەكتەپلەر بۆلۈمى

ئۇيغۇشما ۋە ئايرىم شەخسىي بايلار تەرىپىدىن سېلىنغان ۋە سېلىپ بېرىلگەن مەكتەپلەر پۈتكەندىن كېيىن، ئۇنى ئۆز قارمىقىغا ئۆتكۈزۈۋېلىپ، بۇ مەكتەپلەرنى باشقۇرۇش، ئىشچى - خىزمە-

مەتچى، ئوقۇتقۇچى مۇدىرلىرىنى تەيىنلەپ، يېتەرلىك ساندا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ، مائارىپ سىپىنى كېڭەيتىش ۋە مەكتەپلەرگە ئومۇمىي جەھەتتىن رەھبەرلىك قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈتەيدۇ.

مەكتەپلەر بۆلۈمى قارمىقىدا ئىلمىي مۇدىر ياكى مائارىپ مۇپەتتىشلىرىمۇ بولىدۇ. بۇلار ۋىلايەت بويىچە مەكتەپ مۇدىرلىرى، ئوقۇتقۇچىلار، مەكتەپ ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ۋە ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىكى مۇئارىپ تۈزۈمىگە خىلاپ بولغان ياكى خاتا بولغان ئىشلارنى تەكشۈرۈپ، مەكتەپلەر بۆلۈمىگە دوكلات قىلىدۇ. مەكتەپلەر بۆلۈمى ئۆزى ھەل قىلىشقا تېگىشلىكىنى ئۆزى ھەل قىلىدۇ، باشقا ئورۇنلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار بولسا شۇ ئورۇنلار ئارقىلىق ھەل قىلىدۇ.

تەشۋىقات بۆلۈمى

شېڭ شىسەي ئوتتۇرىغا قويغان جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر باراۋەرلىكىنى تەمىن ئېتىش، خىيانەتچىلىككە قارشى تۇرۇش، تىنچلىقنى ساقلاش، شىنجاڭنى تەمىرە قىلىشتىن ئىبارەت ئالتە بۈيۈك سىياسەتنىڭ روھىغا ئاساسەن، پۈلى بارلار پۇل چىقىرىپ، كۈچى بارلار كۈچ چىقىرىپ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ مەدەنىي - مائارىپ ۋە مەكتەپ قۇرۇشنى تەشۋىق ۋە تەشەببۇس قىلىش بىلەن، ئايرىم شەخسلەر تەرىپىدىن سېلىنغان مەكتەپلەرنىڭ بىر قىسمى ھېلىمۇ جەمئىيەتكە خىزمەت قىلىۋاتىدۇ. مەسىلەن، قەشقەر ھەزرەتكە ئىبراھىم ئاخۇن ئاكام (لوزۇك) سالغان ھەزرەت باشلانغۇچ مەكتىپى، بەشكېرەمنىڭ قازىرىق مەھەللىسىگە قادىر ھاجىم ھاشىم ھاجىم ئوغلى سېلىپ بەرگەن بەشكېرەم قازىرىق باشلانغۇچ مەكتىپى؛ قورغان موللا زارەم مەھەللىسىگە ئوبۇل قاسىم ئاخۇن سالغان موللا زارە باشلانغۇچ مەكتىپى

ۋە باشقىلار. گەرچە مائارىپىمىزدا رەھىمەتلىك شەخسلەرنىڭ ئۆز خىراجىتى بىلەن قۇرۇپ بەرگەن مەكتەپلىرىنىڭ سانى ئومۇمىي مەكتەپ قۇرۇلۇشىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى ئاز بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ جەمئىيەتكە بەرگەن تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر بولغان. ۋىلايەت بويىچە ھېسابلىغاندا مۇنداق سېلىنغان مەكتەپلەرمۇ ئانچە ئاز ئەمەس.

سانائىنەپىسە بۆلۈمى

سانائىنەپىسە بۆلۈمى گەرچە ئۇيۇشما خىزمەتلىرىدىكى ئەڭ مۇھىم ۋە جەمئىيەتكە تەسىر كۆرسىتىشى تېز بولغان بىر تارماق بولسىمۇ، ئەمما بۇ بۆلۈمنىڭ ئىشىنى كېڭەيتىش ۋە ۋاقىتلىكى شارائىتتا تولىمۇ قىيىن ئىدى. چۈنكى بۇ بۆلۈمنىڭ خىزمىتى ئۇيۇشمىنىڭ باشقا بۆلۈملىرىنىڭ خىزمىتىگە زادىلا ئوخشىمايتتى. ئەڭ مۇھىمى بۇ ئىشقا ئالاھىدە سەھنە، زال، ئارتىس ۋە ئۇلارغا لازىملىق زىبۇ - زىننەت، كىيىم كېچەكلەر بەكمۇ زۆرۈر ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ ئۇ ۋاقىتلىكى جەمئىيەتنىڭ شارائىتى ئۇيۇشمىنىڭ بۇ جەھەتتىكى خىلمۇ خىل ئېھتىياجىنى قىسمەن بولسىمۇ قاندۇرۇشقا زادىلا ئىمكانىيەت ھازىرلىيالمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ سانائىنەپىسە بۆلۈمىدىكىلەر بىرەر ئۇيۇننى تەييارلىماقچى بولسا ياكى ئەر ئايال بىللە چىقىپ ئىجرا قىلىدىغان سەنئەت نومۇرلىرىنى سەھنىدە خەلققە كۆرسەتمەكچى بولسا، ئىلاجسىز سىپتا، چىرايلىق، كىلىشكەن ئوغۇل باللارنى، مەسىلەن، ئابلىز ھاجىم، بوداق مەخسۇم، مەھەممەت سەتەڭ، تاشپولات، ئاق باراتقا ئوخشاش باللارنى قىز ۋە ئايالالار رولىنى ئويناپ چىقىشقا بەلگىلەشكە مەجبۇر بولاتتى. زىننەت بۇيۇملىرى ۋە زۆرۈر لازىملىق تۇرلۇك ئەر - ئايال كىيىم - كېچەكلىرىنىمۇ باي ئائىلىلەردىن قەرز ئېلىپ ئىشلىتەتتى. ئۇيۇن قويۇشقا

لايىق كۈلۈپ ۋە سەھنە بولمىغاچقا، سامان بازىرىدىكى بىر سارايغا بورا چىتەندە سەھنە ياساپ «جاتىۋىپ»، «پىرىخون»، «باي بىلەن مالاي»، دېگەنگە ئوخشاش، ئويۇنلار قويۇلاتتى.

ساز گۇرۇپپىسىدا ئابدۇللا ئاخۇن ئاكام ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن سەمەت ئاخۇن، داۋۇت ئاخۇن، تالىپ ئاخۇن، ۋە ئابدۇرېھىم ئاخۇن ئاكام چاڭلار بولۇپ، سەھنە ۋە زالغا جان كىرگۈزەتتى.

مەتبەئە (باسما) بۆلۈمى

بۇ ۋاقىتلاردا قەشقەردە ئالاھىدە باسما زاۋۇتى بولمىغاچقا، ھەممە قەشقەرگىزىتىمۇ يېڭى تەشكىللىنىپ ئۆز ئېھتىياجىنىڭ ھۆددىسىدىن ئارانلا چىققاچقا، ئۇيۇشمىمۇ ئۆز ئېھتىياجىنىڭ ئاساسلىق ھۆددىسىدىن ئاساسەن چىقىش ئۈچۈن مەھەممەت ئاخۇن خەلپىتىم دېگەن كىشىنىڭ باشچىلىقىدا ياغاچ مەتبەئە قۇرغانىدى. بۇ بۆلۈم ئۇيۇشمىلارنىڭ ئالاقە قەغىزى، تالون، ھېسابات دەپتەرلىرى ۋە ئۇقۇغۇچىلار دەپتەرلىرىنى تەييارلاپ بەرگەنىنىڭ سىرتىدا، باشلانغۇچ مەكتەپ دەرسلىكلىرىنىڭ بىر قىسمىنىمۇ تەييارلاپ، مائارىپ خىزمىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئالاھىدە كۈچ قوشۇپ، ئۇقۇغۇچىلارنى دەرسلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيتتى.

قەشقەردە سېلىنغان دەسلەپكى پەننىي مەكتەپ

قەشقەر شەھرىنىڭ نوبەشى تەۋەسىدە بىر بۇتخانا بولۇپ، بىرىنچى قېتىمدا بۇتخانىنى چېقىپ، ئورنىغا 14 سنىپلىق باشلانغۇچ مەكتەپ سېلىنغان. بۇ مەكتەپكە باۋۇدۇن مۇسابايوۋلار ئۇستۇن ئاتۇشنىڭ ئېكسپاق كەنتى (ئوز يۇرتى) دىن ئۆز بالىلىرىغا قوشۇپ تۇركىيىگە ئەۋەتىپ تەربىيلەپ كەلگەن ۋە مەلۇم

يىللار ئېكسپاقتا مۇسابايوۋلار تەشكىل قىلغان يېڭىچە مەكتەپتە ئۇقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان ھەم بۇ مەكتەپنىڭ يۇقىرى سىنىپىدا ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلاردىن ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش ئىقتىدارى بارلارنى تاللاپ ئېلىپ كېلىپ، ئوقۇتقۇچىلىققا بېكىتىپ، مەكتەپ ئىشىكىنى ئاچقان.

مۇشۇنىڭغا ئوخشاش قەشقەر دائىرىسىدە قۇرۇلۇۋاتقان ۋە تەشكىل قىلىنىۋاتقان نۇرغۇن باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە كېرەكلىك ئوقۇتقۇچىلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقىش ئۈچۈن، ئۇيۇشما دەسلەپكى قەدەمدە قەشقەر شەھرىنىڭ ياۋاغ دەرۋازا تېشىدا ئاز ۋاقىت تەربىيلىسە ئوقۇتقۇچىلىق قىلالايدىغان سەۋىيىدىكى ئوتتۇرا ياش ۋە ياشلاردىن 250 نەپەر ئەتراپىدا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ، قىسقا مۇددەتلىك ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئاچقانىدى. بۇ كۇرسقا قاسىم ھاجىم خەلپىتىم غوجا چوڭنىڭ قۇملۇقدا ئاچقان مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سەۋىيىسى ياخشىراقلىرىدىنمۇ تاللاپ كېلىپ قاتناشتۇرغان. بۇ كۇرسقا (ئۈچ ئايلىق) ھەبىبۇللا ھاجىيۇ بىلەن مەنمۇ قاتناشقان. بۇ كۇرستا تەربىيلەنگەن ئوقۇتقۇچىلار شۇ ۋاقىتتىكى ئېھتىياجنى قاندۇرالمىغاچقا، بۇنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ئوقۇغۇچى سانىنىمۇ 500 گە يەتكۈزۈپ، قەشقەر شەھەر دورغا بەگ كۆلبېشى ۋە قوناق بازىرىغا سېلىنغان مەكتەپ - مەدرىسلىرىدە ئالتە ئايلىق ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئاچتى. بۇ كۇرسقا كىرىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ تېخىمۇ تاللاپ قوبۇل قىلىپ، تەلىمات مۇسابايوۋ، تۇرسۇن ئەپەندى، ئەنۋەر ئەپەندى، پەخرىدىن ئەپەندىلەرگە ئوخشاش خېلى يۇقىرى سەۋىيىلىك ئوقۇتقۇچىلارنى دەرس ئۆتۈشكە بېكىتتى، ۋاقتىنىمۇ ئالتە ئايغا ئۇزارتتى. بۇ كۇرسقىمۇ مەن، مۇسا ھاجىيۇ، ئابدۇللا زۇنۇنوۋلار قاتناشتۇق. 1933 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، قەشقەردىن ئۇرۇمچى ئۆلكىلىك سەفەنگە 250 بالا قوبۇل قىلىدىكەن، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ تېزىمغا ئالدۇردۇق

هەم ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇرۇمچىگە ئوقۇشقا كەلدۇق. ئۇرۇمچى سەپەندە بىر يىل ئوقۇغاندىن كېيىن، 1936 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن سوۋېتكە چىقىرىلىدىغان ئوقۇغۇچىلار قاتاردا ئىمتىھان بېرىپ تاشكەنتكە ئوقۇشقا باردۇق.

شۇ ۋاقىتلاردا قەشقەردە ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما قۇرۇلغاندىن باشقا، يەنە قەشقەرنىڭ كونىشەھەر، يېڭىشەھەر، پەيزاۋات، مارالبېشى، مەكىت، يېڭىسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، تاشقورغان ۋە ئۇلۇغچات قاتارلىق ناھىيىلىرىنىڭ ھەممىسىدە (تاشقورغاندا كېيىنىدەك قۇرۇلدى) ناھىيىلىك ۋە رايونلۇق شۆبە تارماق) ئۇيۇشمىلار قۇرۇلغانىدى. تاشقورغان ناھىيىسىدىكى تاجىكلار ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلەتكەشكە ئوقۇتۇش ۋە دەرسلىك ئۇيغۇر تىلىدا يۇرگۈزۈلەتتى، بۇ يىللاردا قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە مەكتەپ سېلىش، ئونىڭغا يېتەرلىك ساندا ئوقۇتقۇچى تەييارلاش ئۇيۇشما زېممىسىدىكى بىردىنبىر جىددىي ۋەزىپە بولغاچقا، پۈتۈن خەلق چەكسىز خۇشاللىق بىلەن ياغمچى بارلار ياغاچ، يېرى بارلار يەر، پۇلى بارلار پۇل، كۈچى بارلار كۈچ چىقىرىپ، مەكتەپ ۋە ئاشلىق ئامبارلىرى قۇرۇلۇشىغا ئاتلاندى. ۋىلايەت بويىچە سېلىنغان بۇ مەكتەپلەرنى مۇدىر، ئوقۇتقۇچى، مەمۇرىي خىزمەتچىلەر بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن، ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قەشقەر بىلەن يەكەندە ئالتە ئايلىق ۋە بىر يىللىق ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش كۇرسىلىرىنى ئاچتى. يەنە مالىيە خادىملىرىنى ۋە مەمۇرىي خادىملارنى يېتىشتۈرۈش مەخسۇس كۇرسىلىرىنى ئېچىپ، ھەرقايسى ناھىيە ۋە رايونلارنى ماۋارىپ، ۋە مالىيە مەمۇرىي خادىملار بىلەن تەمىنلەيتتى. ئۇيۇشمىلارنىڭ ناھىيىدىن يۇقىرى رەئىسلىرىنى ئۇيۇشمىنىڭ دائىمىي ھەيئەتلىرى سايلاپ چىقىپ ۋىلايەتكە تەستىقلىتاتتى. رايونلۇق شۆبە ئۇيۇشما باشلىقلىرىنى ناھىيىلىك ئۇيۇشما رەئىسلىرى تەستىقلاپ ئىشقا قويىاتتى. ھەربىر رايونلۇق

ئۇيۇشمىلار ئۆز دائىرىسىنىڭ ئۆشرە - زاكاتلىرىنى يىغىپ، ساقلاش ئۈچۈن ساقلارنى سېلىپ، ئونىڭدا ئۆشرە - زاكاتتىن كەلگەن مادىدىي ئەشيالارنى ساقلايتتى. ئۆشرە يىققۇچى - ئاشىر، تەييار بولغان خامانلارنى ئۈسۈپ بەرگۈچىلەر - دېۋان بېگى دەپ ئاتىلاتتى. خامان ئۈسۈلغاندىن كېيىن ئونىڭ تېگىشلىك ئۆشرىسىنى ئاشىرلار رايونلۇق ئۇيۇشما ساقلىرىغا تاپشۇراتتى.

بۇندىن باشقا مۇسۇلمانلارنىڭ قۇربان ھېيىت مۇناسىۋىتى بىلەن سويغان قۇربانلىق مالىلىرىنىڭ تېرە - ئۇچەيلىرىنمۇ يېغىپ، پىششىقلاپ ئىشلىگەندىن كېيىن، ئۇيۇشمىنىڭ تىجارەت بۆلۈمى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى سودا ئورگىنى (ساۋىنتورگ) غا ئۆتكۈزۈپ، ئۇلاردىن خەلق تۇرمۇشى، مەدەنىي - ماۋارىپ ئىشلىرىغا لازىملىق مادىدىي ئەشيالار ئېلىنىپ، مەدەنىي - ماۋارىپ ئېھتىياجى ۋە خەلق تۇرمۇشى تەمىن ئېتىلەتتى.

ئۇيۇشما باشقۇرغان مەكتەپلەر

يۇقىرىدا ئېيتقاندەك، ئۇيۇشما ئۆز كۈچى ۋە خەلقنى قوزغاش، تەشۋىق قىلىش يوللىرى بىلەن مەكتەپ سېلىش ھەم ئۇ مەكتەپلەرنى يېتەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن ئارقا - ئارقىدىن قىسقا مۇددەتلىك (ئۈچ ئاي، ئالتە ئاي، كېيىنرەك بىر يىللىق) كۇرسلارنى ئېچىپ، ئونىڭغا خەلق ئېچىدىكى بىر قەدەر ساۋادى چىققان ياش ئەر - ئاياللارنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارغا پەننىي بىلىملەردىن دەرس ئۆتۈپ، مۇددىتى توشقاندىن كېيىن، ئۆز دائىرىسىدىكى مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى لىققا ئەۋەتتى. بۇلار ھەتتا يازلىق تەتىلمۇ قىلماي، قىسقا كۇرستا ئوقۇپ ئۆزىگە ئاز بولسىمۇ بىلىم توپلايتتى.

ئوقۇتۇش ئىشى ئوغۇل - قىزلار سىنىپىغا، ھەتتا چوكانلار دارىلمۇئەللىمنى ۋە دارىلمۇئەللىمات تۇرلىرىگە بۆلۈنگەن بولۇپ،

ئوغۇللار مەكتىپى، ھەتتا دارىلمۇئەللىمات (ئايال ئوقۇتقۇچىلار-
نى تەييالاش مەكتىپى) لارمۇ ئايرىم تەشكىل قىلىنىپ، ئايال
ئوقۇتقۇچىلار يېتىشتۈرۈلەتتى. قەشقەر شەھىرىدە تۇرمۇشقا چىقە-
قان، يېڭى مەكتەپتە ئوقۇشنى ئارزۇ قىلغان ساۋاتسىز ۋە سا-
ۋاتلىق ئايالالارنى يىغىپ، مەخسۇس چوكانلار مەكتىپى تەشكىل
قىلىنغانىدى.

دارىلئېتام (يېتىملەر مەكتىپى)

ئۇيۇشما جەمئىيەتتىكى كەمبەغەل، ئىگە - چاقسىز ئوغۇل -
قىزلارنى يىغىپ ئولارغا ئالاھىدە مەكتەپ ئىچىپ ئوقۇتۇپ، ئۇ-
لاردىكى داۋاملىق ئوقۇپ كېتەلەيدىغان ۋە ئوقۇش نەتىجىسى
ياخشى بولغانلارنى يۇقىرى سىنىپلارغا، ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش
كۇرسلىرىغا ۋە باشقا كەسپىي مەكتەپلەرگە ئەۋەتىپ بېرەتتى.
بۇنداق يېتىملەر مەكتەپلىرى ھەتتا بەزى چوڭراق ناھىيىلەردە
مۇ قۇرۇلغانىدى. بولارغا ئادەتتە ئوقۇتۇلىدىغان دەرسلەردىن
باشقا قىسمەن كەسپىي دەرسلەر — سەيپۇڭچىلىق، ماتا، تاغار
توقۇش، ياغاچچىلىق، تامچىلىق، موزدۇزچىلىق قاتارلىق كەس-
پىي دەرسلىرىمۇ ئۆتۈلۈپ، مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن بەرەر كە-
سىپنىڭ ئەھلى بولۇپ، مۇستەقىل تۇرمۇش كەچۈرۈش ئىقتىدارىغا
ئىگە بولۇپ قالاتتى. ئوقۇيالايدىغانلىرى داۋاملىق ئوقۇپ، ئىم-
تىھاندىن ئۆتكەنىدىن كېيىن يۇقىرى مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا
ئەۋەتىلەتتى.

بۇ مەكتەپلەر دائىرىسىدە سەنئەت سىنىپىمۇ تەشكىل قىلى-
نىپ، مەكتەپنىڭ ئۆز دائىرىسىدىكى سەنئەت قابىلىيىتى بار ئو-
قۇغۇچىلارنى بۇ سىنىپتا قوبۇل قىلغانىدىن تاشقىرى، ۋىلايەت-
نىڭ باشقا ناھىيىلىرىدىنمۇ سەنئەت قابىلىيىتى بار ياشلارنى
قوبۇل قىلىپ، بىر يىللىق سەنئەت سىنىپى ئې-

چىش ئارقىلىق، جەمئىيەتكە بىر قىسىم سەنئەتكار ياشلار تە-
يىنلەپ بېرىلەتتى. بۇلارنىڭ بىر قىسمى ساز بىلەن شۇغۇللانـ
سا، بىر قىسمى سەھنە ئارتىسلىرى بولۇپ قالاتتى. مۇشۇ سە-
نىپتا ئوقۇپ چىققان ھازىرقى ئاتاقلىق مۇزىكانت قۇربان ئىب-
راھىم ۋە ئۇنىڭ ساۋاقداشلىرى ھازىرغىچە ھەرقايسى جايلارنـ
دىكى سەنئەت قوشۇنلىرى ئىچىدە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ،
مىللىي سەنئىتىمىزنىڭ كۈنسانا‌پ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن جانـ
پىدالىق بىلەن خىزمەت قىلماقتا ۋە سەنئەت ساھەمىزنى بارـ
غانچە بېيىتىپ بارماقتا.

دارىلئاجىزىن (ئاجىزلار ۋە تىلەمچىلەرنى بېقىش ئورنى)

ئۆتمۈشتىكى تەڭسىز، قاراڭغۇ جەمئىيەتتە، كىشىلەر ئارـ
سىدىكى، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تەڭسىزلىك، جەمئىيەت ئەزاـ
لىرىنى ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە تۇرمۇشىغا ئاساسەن ھەر خىل
سىنىپلار ۋە تەبىقىلەرگە بۆلۈۋەتكەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ
جەمئىيەتتىكى ئادەملەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى بىر - بىرىدىن
ئالاھىدە پەرق ئېتەتتى. كىشىلەرمۇ ئۆز ئەھۋالىغا، كىيىپ چـ
قىشىغا ۋە ئۆز ئارزۇسىغا قاراپ، ھەر خىل سىنىپ، تەبىقە، قاتـ
لاملارغا تەۋە بولۇپ ياشايتتى. مۇنداق ئەھۋال شىنجاڭنىڭ ھەر
قايسى جايلىرىدا (ۋىلايەت، ناھىيىلىرىدە) ئۇچراپ تۇرىدىغان
بولسىمۇ، ئەمما قەشقەر شەھىرىدە تولىمۇ ئېغىر ھالدا ئەكس
ئېتەتتى. شەھەرنىڭ ئۆزىدىلا چوڭ - چوڭ مەخسۇس ئىككى
تىلەمچىلەر مەھەللىسى بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا ئەتراپتىن ئې-
قىپ كېلىپ تىلەمچىلىك بىلەن جان بېقىپ، كۈننىنى تالادا ئۆتـ
كۈزۈدىغان ماكانسىز تىلەمچىلەرمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. بۇلار
ياز كۈنلىرى تىلەمچىلىك بىلەن قورسىقىنى بېقىپ ئۆتكەرسىمۇ،

ئەما قىش - زىمىستان كۈنلىرى ئىسسىقراق پاناھ جاي ئىز-
دەپ، ئۆتمۈشتىكى سامان بازىرىنىڭ قېشىدىكى كونا ھاممام
(مۇنچا) نىڭ كۈلخانىسىدىكى قوقاس كۈلگە كۆمۈلۈپ قىشنى
چىقىراتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۇيقۇچىلىقتا قوقاسنىڭ تەسـ
رىنى سەزمەي، ياتقان يېرىدە كۆيۈپ ئۆلۈپ قالاتتى. ئەتـ
سى بۇ تىلەمچىلەرنىڭ ساغلاملىرى كۆيۈپ ئۆلگەن جەسەتنى
ھارۇنغا ياكى زەمبىلگە سېلىپ، رەستىلەرنى ئايلاندۇرۇپ، غېرىپ
كېپەنلىكىگە سەدىقە بېرىلگىلار - دەپ، پۇل يىغىپ، ئۇ جەسەتكە
كېپەنلىك ۋە يەرلىك سېتىۋېلىپ، دەپنە قىلاتتى.

ئۇيۇشما جەمئىيەتتىكى مۇشۇ خىل تەڭسىزلىك ۋە خور-
لۇقنى تۈگىتىپ، بۇ قاتلامدىكىلەرنىڭ ياشلىرىنى ئۇقۇتۇپ جەمـ
ئىيەتكە قوشۇش، ئەمگەك قىلالايدىغانلىرىنى تۇرلۇك كەسىپ ۋە
ئەمگەكلەرگە ئۆيۈشتۇرۇپ، ئۆز ئەمگىكى بىلەن بېقىپ تۇغرا
يولغا سېلىش، قېرى، ئاجىز، مېيىپلىرىنى ئالەمدىن ئۆتكۈچە
بېقىش، ئاسراش يولى بىلەن جەمئىيەت قىيابىتىنى يېڭىلاشنى
مەخسەت قىلاتتى. بۇ ئىشنىڭ نەتىجىسى ھەقمەقەتەن مۆلچەردىـ
كىدىنمۇ ئارتۇق بولدى. جەمئىيەتتىكى ھەر دوقمۇشتا، كوچا -
كوچىدا ئۇچراپ تۇرىدىغان تەڭسىزلىك، ئاشكارا خورلۇق، سالـ
پا - سايا قىلىق خىلى يىللارغىچە (گومبىدائ دەۋرىگىچە) جەمئىـ
يەت سەھنىسىدىن يوقىلىپ، قەشقەرنىڭ ئىجتىمائىي قىيابىتى
خىلىلا يېڭىلانغانىدى.

ئۇيۇشمىغا ئۆتكۈزۈۋېتىلگەن ۋەخپە ۋە ئۇنىڭ تۇرلىرى

بىز يۇقىرىدا ئۇيۇشما قارمىقىغا ئۆتكەن ۋەخپە تۇرلىرـ
نى بايان قىلىدۇق. ئۆتمۈشتە بۇ ۋەخپىلەرنى تۇرىگە، ئورنىغا
قاراپ ئىزچىل باشقۇرىدىغان ۋە ئۇنىڭ كىرىمىنى ئۆز دائىرـ

سىدىكى دىنىي ۋەزىپىدارلارغا ۋەزىپىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلـ
كىگە قاراپ يىلدا بىر قېتىم تەقسىملەپ بېرىدىغان دىنىي ۋەـ
زىپىدارلار بار ئىدى. ئۇيۇشما يۇقىرىدىكى ۋەخپىلەرنى ئۆتكۈزۈـ
ۋالغاندا بۇ ۋەزىپىدارلارنىمۇ جەمئىيەتتىن ۋەخپە قىلىنغان يەرـ
زىمىنلار بىلەن بىللە ئۆتكۈزۈۋالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن مەدرىسىـ
ماتارىپ كادىرلىرىغا ئايدا بىر قېتىم ماتاش تارقاتقاندەك، بۇ
ۋەزىپىدارلارغىمۇ يىلدا بىر قېتىم ۋەزىپىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلـ
كىگە قاراپ ۋەزىپە ھەققى تارقىتىپ بېرەتتى. بۇلارنى دىنىي
ئاتالغۇ بويىچە «ئەھلى ۋە زائىپلار» (ۋەزىپىدارلار) دەپ ئاتايىـ
تى. بۇ ۋەزىپىلەر تۆۋەندىكىچە:

مۆتۈۋەللى — ۋەخپە قىلىنغان ئورۇننىڭ مال - مۈلۈك
ۋە مەھسۇلاتلىرىنى يىلدا بىر قېتىم ئۆز دائىرىسىدىكى ۋەزىپە
ئۆتەۋاتقان ۋەزىپىدارلارنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ تەقسىملەپ بېـ
رىپ، قالغان مال - مۈلۈككە ئىگىدارچىلىق قىلىپ باشقۇرىدۇ؛
مۈلۈكلەرنىڭ بۇزۇلغان جايلىرىنى رېمونت قىلىش، قايتا قۇـ
رۇش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ.

شەيخ — ئاساسەن مازار - ماشايىخلارغا، ئۆز ئاتا - بـو-
ۋىلىرى ۋەخپە قىلغان زېمىنلەرگە تايىنىپ، بىر قىسىم كىرىمنى
شۇ ۋەخپىدىن تولدۇرۇدىغان كىشىلەر. بۇلارغىمۇ ئورـ
نىنىڭ ۋە ۋەزىپىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپ يىلدا
بىر قېتىم مەلۇم مىقداردا ئاشلىق بېرىلىدۇ.

سو پاريخان — ئاساسەن مازار - ماشايىخلارغا، باشقىلار
تەرىپىدىن ۋەخپە قىلىنغان مازارغا تىلاۋەت (قۇرئان ئوقۇپ ئا-
تا - بوۋىسىنىڭ روھىغا دۇئا قىلىش) كە كېلىدىغانلارنىڭ قۇر-
ئان تىلاۋەت قىلىپ، ئاتا - بوۋا ۋە ئەجداتلىرىنىڭ روھىغا دۇـ
ئا قىلىپ كېتىشىگە لازىم بولىدىغان قۇرئاننى ساقلاپ باشـ
قۇرۇپ، ئۇنى ھاجەتمەنلەرگە ئارىيەت بېرىپ باشقۇرىدىغان
ۋەزىپىدارلار.

خاتىپ (ياكى خېتىپ) — مازار، يۇرت ۋە شەھەر ئىچىدىكى ھەر ھەپتىنىڭ جۈمە كۈنىسىلا جۈمەنى پىشىن بىلەن بىرگە ئوقۇپ بەرگۈچى ئىمام ئاخۇنۇم ياكى خېتىپ ئاخۇنۇم بولۇپ، بۇ كىشىنى ئۆز دائىرىسىدىكى شۇ كىشىگە ئىقتىدا قىلىپ نامازغا ئوقۇغۇچى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ھۆرمەتلەيدۇ ۋە ئۇ كىشىنىڭ سۆزىنى ئاڭلايدۇ.

ئىمام — ھەرقانداق چوڭ - كىچىك مەسچىتلەرنىڭ بەشۋاقلىق نامىزىنى ئوقۇپ بەرگۈچى كىشى بولۇپ، شۇ مەسچىت دائىرىسىدىكى مۇسۇلمان ئاھالىسىنىڭ بامدات، پىشىن، نامازدىگەر، نامازشام، نامازخۇپتەن، روزى ھېيت ۋە قۇربان ھېيت نامازلىرىنى جامائەتنى ئەگەشتۇرۇپ ئوقۇپ بەرگۈچى ۋەزىپىدار.

مەزىن — ھەرقانداق جايدىكى چوڭ - كىچىك مەسچىتلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۆزىگە تەۋە بولغان ۋە تەۋە بولمىغان مۇسۇلمانلارنى ئۆز مەسچىتىدە نامازغا ئوقۇپ كېتىشكە چاقىرغۇچى ۋە ئويغاتقۇچى ۋەزىپىدار.

چاروپ — مەيلى مازار - ماشايىخ بولسۇن ياكى ھەر قانداق جايدىكى دىنىي مۇئەسسەسىلەر بولسۇن، ئۇنىڭ ئەترابىنى كۆكەرتىشكە ۋە مۇھىت تازىلىقىغا مەسئۇل كىشى.

چىراغچى — مەھەللە ئىچىدە ئولتۇرۇشلۇق، ھال - ئوقىتى ياخشىراق، قول ئىلكىدە بار كىشىلەردىن بىرەرسى ئۆز - تەڭ ئەللۇقىدىن (زېمىنىدىن) مەسچىتنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ بەش مودىن ئىككى - ئۈچ موغىچە يەرنىڭ كۆكىنى بېرىدۇ. بۇ يەر مەزكۇر مەسچىتنىڭ ئەۋلادىدىن - ئەۋلادىغىچە يورۇتۇپ بەرگۈچى (چىراغ يېقىپ بەگۈچى)، قالدۇرۇلۇپ ئۇنىڭ ھوسۇلىمۇ چىراغ يېقىپ بەرگۈچىگە تەئەللۇق بولىدۇ. بۇمۇ يۇقىرىدا سانالغان ۋەخپە تۇرلىرىنىڭ بىر خىلى بولۇپ، بۇ زېمىننى ئېلىپ سېتىشقا بولمايدۇ. باشقا ئورۇنلارنىڭ بۇ ۋەخپىلەرنى ئەمەلىي

ۋەخپە قىلغۇچى ئەۋلادنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىشقا ياكى باشقا ئەر كىشىلەرنى بۇ ۋەزىپىگە تەينىلىكىمۇ بولمايدۇ.

كۆل ۋە خېپىسى — كۆل جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان جايلىرىنىڭ ھەممە يېرىدە، بولۇپمۇ ھەربىر مەھەللىدە بار بولۇپ، بارلىق ئاھالىلەر بۇ كۆللەرگە قىش-ياز سۇ قاچىلاۋېلىپ، مۇشۇ كۆلنىڭ تىنىق سۈيى بىلەن تەمىنلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەربىر كۆلگە قاراشقا، سۈيىنى پاكىز ساقلاشقا، ئەتراپىنى كۆكەرتىپ مۇھىت ئاسراش خىزمىتىنى ئۆتەشكە ئىشلىتىش ئۈچۈن قىلىنغان ۋەخپىلەر كۆل ۋەخپىسى دەپ يېلىدۇ. بۇنىڭ ھوسۇلىنى مەزكۇر كۆلنىڭ مۇتەۋەللىسى يېغىۋېلىپ، كۆلنى چېپىش، رېمونت قىلىشقا ئىشلىتىدۇ. كۆل مۇتەۋەللىسى ئاھالىلەرنى ئىچىدىغان سۈيىدىن خاتىرجەم قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ.

ۋەخپە نەيى—ۋەخپە روسۇللاياكى پەيغەمبەرۋەخپىسى دېگەن ئوخشىمىغان ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن ۋەخپىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ۋەخپە قىلغۇچى كىشى ۋەخپە ھوقۇقىنى دىنىي جەھەتتە بىلىمى يۇقىرى بولغان ياكى خەلق ئىچىدە دىيانەتلىك دەپ تونۇلغان ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىنىڭ بىرەرسىگە تۇتقۇزۇپ، ھەر يىلى مۇھەممەت پەيغەمبەر دەرىخىنىڭ تۇغۇلغان ئاي رەبىئۇلئەۋۋەلدە، يەنى بۇ زاتنى ئەسلەپ ئۆتكۈزۈلىدىغان مەۋلۇد (تۇغۇلۇش) خاتىرە نەزىرسى ئۆتكۈزەتتى.

ۋەزىپە خان ياكى ۋەزىپىدار — ئىسلام دىنىنىڭ تۇرلۇك ساھەلىرىدە ئۆزىگە لايىق خىزمەتلەرنى ئىشلەش ئۈچۈن مەسئۇل قىلىنغان خىزمەتچىلەر.

1939 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىچىلغان تۆت سىنىپلىق دارىلمۇئەللىمات

(ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەش كۇرسى)

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى شارائىتى ۋە ئىسلام

دننىڭ تەسىرى ئوغۇل - قىزلارنى ئايرىپ ياشقۇرۇش ۋە تەربىيلەشنى تەلەپ قىلغاچقا، ئۇ ۋاقىتتا تەشكىل قىلىنغان مەكتەپلەرنىڭ بىر قىسمى ئوغۇللار، يەنە بىر قىسمى قىزلار، چوكانلار مەكتىپى قىلىپ تەشكىل قىلىناتتى. قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى 1939 - يىلىنىڭ ئاخىردا قەشقەر شەھرىنىڭ ئەنجان كوچىسىدىكى ئابلا ئاخۇن بايۋەتچى ۋە ئابدۇرەھىم بايۋەتچىلەرنىڭ شېكى شىسەي تەرىپىدىن مۇسادىرە قىلىنغان باغ ھويلىسىدا تۆت سىنىپلىق دارىلمۇئەللىمات مەكتىپى ئېچىپ، 160 نەپەر قىز ۋە ئايال ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى. بۇ كۇرسنىڭ مۇددىتى ئالتە ئايلىق، بىر يىللىق بولۇپ، بۇ كۇرس 1943 - يىلغىچە داۋام قىلىپ جەمئىيەتكە خىلى ساندا ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى يېتىشتۈرۈپ بېرىپ، شۇ ۋاقىتتىكى قەشقەر خەلقىنىڭ ئالاھىدە رازىلىقىغا ئېرىشكەنىدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەكتەپكە كىرىدىغان ۋە كىرگەن قىز ۋە ئايال ئوقۇغۇچىلار سانىمۇ يىلدىن يىلغا كۆپىيىپ بارغان.

ئومۇمىي خەلق ساۋات چىقىرىش دولقۇنى

ئۆتمۈشتىكى ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيەت ۋە جاھىل ھۆكۈمران سىنىپلار مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارغا خەت ئۆگەتمەسلىك ھەتتا خەت ئۆگەنگەنلەرنىڭ قولىنىڭ تىرنىقىغا ئۇرۇپ، تىرنىقىنى چىقىرىۋېتىش يوللىرى بىلەن ئوقۇغۇچىلارنى خەت ئۆگىنىشتىن مەھرۇم قالدۇرۇپ، ئۆگەتكەننى تۇتى قۇشتەك يادلاپ ئوقۇش ئۇسۇلىنى يولغا قويغانلىقتىن، كىشىلەرنى ساۋاتسىز، نادان قالدۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ تېخىمۇ قالاق ھالەتكە چۈشۈپ قېلىشىغا سەۋەبچى بولغان. مەنمۇ دەسلەپتە شۇنداق مەكتەپتە ئوقۇغان. يەرگىلا شال پاخىلى سىلىنغان ئۆيدە ئوقۇغۇچىلار يۆكىنىپ ئولتۇرۇپ، خەلپىتىم (مۇئەللىم)

نىمىنى ئۆگەتسە شۇنى يادلاپ ئوقۇيدىغان مەكتەپتە ئوقۇغۇچىلىق ھاياتىمنى باشلىغانىدىم. بۇنداق مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش يىلىغا قاراپ سىنىپلارغا ئايرىلماستىن، ھەممىسىلا شۇ بىر ئېغىز ئۆينىڭ ئۆزىدىلا مەشغۇلات ئېلىپ بارغاچقا، بۇنداق ئوقۇشنىڭ زادىلا ئۇنۇمى بولمايتتى. ئوقۇغۇچىلار ئىمان كەلمىلىرى ۋە ئۇششاق سۆزلەرنى تۇتى قۇشتەك يادقا بىلسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ خېتىنى ئوقۇپ، يېزىقىنى يازالمايتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى داۋاملىق مەكتەپتىن قېچىپ، ئوقۇشتىن زېرىكىپ، ئاخىردا ساۋاتسىز ھالدا مەكتەپتىن چىقىپ كېتەتتى. بۇلارنىڭ شەھەردىكىلىرى تۇرلۈك ھۈنەرلەرنى ئۆگىنىپ جان باقسىمۇ، دېھقان - چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ياشلار ساۋاتسىز ھالدا ئۆز ئاتا - بوۋىسىنىڭ چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىش ئۈچۈن مەكتەپتىن چىقىپ كېتەتتى. شۇنداق قىلىپ جەمئىيەتنىڭ نوپۇسى قانچە ئاشسا، ئۇنىڭدىكى ساۋاتسىزلار قوشۇنى كۆپىيىپ ۋە ئولغىيىپ باراتتى. مەسىلەن، بۇنىڭغا مىنىڭ ئۆز ئائىلەم، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتۇم ۋە مۇسابايۇقلار ئائىلىسى مىسال بولالايدۇ.

مىنىڭ ئاتام مەرھۇم سۇزۇك ھاجى بىر ئاتىدىن بەش ئوغۇل بولۇپ، چوڭ دادىمىز خەۋىر ھاجىم گەرچە بۇلاردىن ئىككىسىنى ئوقۇتۇشقا تىرىشقان بولسىمۇ، ئەمما ئاخىرقى ھېسابتا ئوقۇشتا ئۇزۇپ چىقالمغىنى پەقەت ئاتام سۇزۇك ھاجىم بولغان. ئاتام سۇزۇك ھاجىمدىن بىز ئالتە ئوغۇل بولۇپ دادام ھەممىمىزنى ئوقۇتۇشنى نىيەت قىلىپ مەكتەپكە بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئاكىلىرىم ئوقۇشنى، يېزىشنى زادىلا بىلەلمىگەن. ئاخىرى ئوقۇيالماي يېشى چوڭىيىپ كەتكەچكە، ئاتام بۇلارنى دېھقانچىلىققا سېلىشقا مەجبۇر بولغان. نەتىجىدە، شۇندىن كېيىنكى ئۇممىدنى ماڭا باغلاپ، ماڭا شۇ يۇرتتا ئۆتكەن ئۆلىما سابىر ئاخۇن خەلپە-

تىم دېگەن كىشىنىڭ ئىسمىنى قويۇپ (ئەركىلەتمە ئىسمىنى خەلپىتىم ياكى خەپتىم دەپ ئاتايتتى)، مېنى ۋە ماڭدىن كېيىنكى ئىنىمنى ئوقۇتۇشقا باشلىغان. مېنىڭ بىرىنچى قېتىمدا كىرگەن مەكتىپىمنىڭ ئەھۋالىنى يۇقىرىدا بايان قىلدىم، ئۇ مەكتەپتىن تەلەپكە لايىق نەتىجە كۆتۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مۇشۇ ئەھۋاللارغا ئاساسەن، يۇرتتىكى ئوقۇش يېشىغا يېتىۋاتقان بالىلار سانىنىڭ بارغانچە ئېشىپ بېرىۋاتقانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۆز مەھەللىمىزدە بىر سىنىپ لىق مەكتەپ ئېچىلدى. بۇ مەكتەپتە مۇسابايۇۋلارنىڭ ئاتۇشتا تەشكىل قىلغان مەكتىپىدە ئوقۇغان ھېيت ئاخۇن خەلپىتىم دېگەن كىشىنى مۇئەللىم قىلىپ بەلگىلەندىن كېيىن، بۇ مەكتەپكە خەت يازىدىغان دوسكا ئورنىتىپ، بىزلەرگە يېڭىچە ئوقۇش، خەت يېزىشنى ئۆگىتىپ، ھېساب، تىل دەرسلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا تەربىيە ئېلىپ باردى.

شۇنىڭدىن كېيىن يۇرتىمىزدا يېڭىچە ئوقۇتۇشقا قارىتا ھەۋەس قوزغىلىپ، ئىككى - ئۈچ مەھەللە (ئەگەر تۇتاش مەھەللە بولسا) بىرلەشكەن ھالدا مەكتەپ ئېچىش باشلاندى. دەسلەپتە ئېچىلغان بىرنىڭ مەھەللىدىكى مەكتەپنىڭ نەتىجىسى خېلى ياخشى بولغاچقا، يۇرتتا مۇنداق مەكتەپنى قوللاش تېخىمۇ كۈچەيدى. بۇ ئارىدا بىزنىڭ ئوقۇۋاتقان سىنىپىمىزدىن يۇقىرىراق سىنىپتا ئوقۇش ئېھتىياجىمىز تۇغۇلغاچقا، يازدا مۇسابايۇۋلارنىڭ ئاتۇشتىكى مەكتىپىگە بېرىپ، قىشتا باۋۇدۇن باي، ھۈسەن باي، ئوبۇل ھەسەن ھاجىلارنىڭ ئاتىسى مەرھۇم مۇسا ھاجىم ياساتقان ۋە ئاتام مەرھۇم سۈزۈك ھاجىمنى مەزكۇر مەدرىسە نىڭ مۇددەرىسلىرىدىن بىرى قىلىپ تەيىنلىگەن خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇشقا باشلاپ، بۇ ئوقۇشىمىزدىن ئالاھىدە نەتىجە قازاندۇق. چۈنكى بۇ مەكتەپتە ئوقۇلىدىغان دەرسلەر ئاساسەن پەننىي دەرسلەر — تىل، ھېساب، جۇغراپىيە، تارىخ، ئەرەب

تىلى، تەبىئەت ۋە دىنىي دەرستىن ئىبارەت بولغاچقا، بۇ مەكتەپكە كۆچكەندىن كېيىنكى نەتىجىمىز ئالاھىدە ياخشى بولدى. مۇشۇ ئاساس بىلەن مەن ۋە باشقىلار قەشقەردە ئېچىلغان ئوقۇتقۇچىلار كۇرسىلىرى، ئۇرۇمچى سەپەن ۋە تاشكەنتلەرگە قەدەر بېرىپ ئوقۇپ كېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدۇق.

ئۇيغۇرلاردا: «ياخشىلىقمۇ، يامانلىقمۇ ئۇنتۇلمايدۇ» دېگەن ماقال بار. بۇ ماقال نۇرغۇن ئەمەلىيەتلەر سىنىقىدىن ئۆتكەن ماقال، ئەلۋەتتە. تارىختىن بۇيان جەمئىيەتتە مۇسابايۇۋلارغا ئوخشاش خەلققە مەنپەئەتلىك ئىشلارنى قىلىپ، ئەل ئىچىدە ئۆزى ھايات بولمىسىمۇ ئىزى ئۆچمەيدىغان داۋاملىق يادلىنىپ كېلىۋاتقانلارمۇ بار. گەرچە بايلىقتا ئۆزلىرىنى مۇسابايۇۋلاردىن ئۈستۈن ساناپ كەلگەن، ئەلگە مەنپەئەت يەتكۈزمەيدىغان ئالەمدىن ئۆتۈپ ئىزى ئاللىقاچان ئۆچۈپ كەتكەن، شۇنداقلا ئىلغار لىقتا ۋە ئىلغار كىشىلەرگە دۈشمەنلىك قىلىپ ئەكسىيەتچىلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئابدۇقادىر دامۇللامەك ئالمىنى جېنىدىن ئايرىپ، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم، يۈسۈپ قۇتقان، مامۇت ھاجىم قاتارلىق ئىلغارلارنى ئاقسۇغا پالتىپ، زىندانىدا ياتقۇزغان مىللەت خائىنلىرىمۇ ئۆتكەن. بۇ سىلىشتۇرما ئۇزۇن تارىختا ئىگە ئۇنتۇلغۇسىز ئەسلىمىدۇر.

مۇسابايۇۋلار گەرچە يۇرتتا مەرىپەت چىرىغىنى ياققۇچى سۈپىتىدە تونۇلۇپ، ئابدۇقادىر دامۇللامەك كېيىنكى زامان ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا يول ئاچقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئېچىدىن تا ھېلىغىچە، ئۆز ۋەتىنىمىز ئىچىدە ياكى چەت ئەلدە بولسۇن بىرەر ئالىم يېتىشىپ چىقالمىدى، دەۋاتقان ۋاقتىمىزدا، بۇ ئەۋلادنىڭ ئىچىدىن ئابدۇلئەلا بايۇەتچىنىڭ ئوغلى، يەككە تىجارەتچى ئوبۇل ھەسەننىڭ ئوز تىجارىتىنىڭ كىچىككىنە بىر قىسمىنى بولسىمۇ ھازىر جەمئىيەتتە داۋام قىلىۋاتقان غۇنچە مۇكاپاتى

پائالیيتىگه ياردەم قىلىۋاتقانلىقى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ پۈرەك-لەپ ئېچىلىپ ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزگە خۇشپۇراق چېچىشقا باشلىغان-لىقى مىللىي مائارىپىمىز ئۈچۈن ناھايىتى ئۇلۇغ ئىشتۇر. شەخ-سەن مەن ئۇبۇلھەسەننىڭ بۇ غەيرىتىگە — غۇنچە مۇكاپاتى ئۈچۈن قىلغان نەچچە قېتىملىق ياردىمىگە باركاللا ئېيتىمەن ھەم ئاتا - بوۋىسىنىڭ ئىزنى بېسىشى ئۈچۈن ئۇنىڭ تىجا-رىتىگە بەرىكەت، غەيرىتىگە تېخىمۇ مەدەت ۋە ئىلھام بېرىشنى خالايمەن. شۇ قاتاردا بۇ پائالىيەتكە داۋاملىق ياردەم بېرىۋاتقان بىرمۇنچىلىغان ئىلغار يەككە تىجارەتچىلىر-مىزنىڭمۇ بۇ خاسىيەتلىك ئىشقا داۋاملىق ياردەم ۋە مەدەت بېرىشىنى، ھەتتا مەكتەپ سالدۇرۇپ بېرىشنى تەكلىپ قىلىمەن.

1939 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ئېچىلغان دارىلمۇئەللىمات

(ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەش كۇرسى)

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى شارائىتى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى ئۇغۇل - قىزلارنى ئايرىپ باشقۇرۇش ۋە تەربىيىلەشنى تەلەپ قىلغاچقا، ئۇ ۋاقىتلاردا تەشكىل قىلىنغان مەكتەپلەرنىڭ بىر قىسمى قىزلار، چوكانلار (ئايالار) مەكتىپى قىلىپ تەشكىل قىلىناتتى. قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمى-سىمۇ 1939 - يىلنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر شەھىرىنىڭ ئەنجان كوچىسى (تىجىك) دىكى ئابلاخان بايۋەتچى ۋە ئابدۇرېھىم بايۋەتچىلەرنىڭ شېك شىسەي تەرىپىدىن مۇسادىرە قىلىنغان باغ-ھويلىسىدا تۆت سىنىپلىق 160 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش بىلەن دارىلمۇئەللىمات مەكتىپى ئېچىپ، مەخسۇس قىزلار ۋە چوكانلار مەكتىپى ئۈچۈن ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرۇش خىزمە-

تىنى باشلىدى. بۇ كۇرسقا شۇ ۋاقىتنىڭ شارائىتىدا تولۇقسىز ئوتتۇرا ياكى باشلانغۇچ مەكتەپنى ئەلا پۈتتۈرگەن، ئوقۇتقۇچى-لىق قىلىش ئىقتىدارى بار ۋە تونۇلغان قىز - ئاياللار قوبۇل قىلىنغان. بۇ كۇرس 1944 - يىلغىچە داۋام قىلىپ، جەمئىيەتـ كە خېلى ساندا ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى يېتىشتۇرۇپ بېرىپ، شۇ ۋاقىتتىكى قەشقەر خەلقىنىڭ ئالاھىدە خوشلۇقى ۋە رازىلىقىغا ئېرىشكەنىدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەكتەپكە كىرىدىغان ۋە كىرگەن قىز ئوقۇغۇچىلار سانىمۇ يىلدىن يىلغا ئېشىپ بارغان.

قەشقەردىكى ھېيتكار خەلق كۇلۇبىنىڭ سېلىنىشى

مەن 1935 - يىلى قەشقەردىن ئۈرۈمچى ئۆلكىلىك سە-غەنگە ئوقۇشقا باردىم ۋە 1936 - شېك شىسەي تەرىپىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىرىلغان ئوقۇغۇچىلار قاتاردا ئوقۇشقا چىقتىم. ئوقۇش جەريانىدا مەن ئۆز دەرسىمنى ياخشى ئۆز-لەشتۈرۈپ ئۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىققاندىن باشقا، ئۇ يەرلەردە-كى مەدەنىي پائالىيەت سورۇنلىرى ۋە شەھەرلىرىنىڭ ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلۇشلىرىغا دائىر يېڭىلىقلارغا ناھايىتى قىزىقاتتىم، ئۇنىڭ قۇرۇلۇش شەكلى ۋە سۈپىتىنى ئەستايىدىل كۆزىتەتتىم.

1938 - يىلى بىز ئوقۇشنى تۈگىتىپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدۇق ھەم شېك شىسەينىڭ بىز ئۈچۈن ئاچقان سىياسىي - نەزەرىيە كۇرسىدا 1939 - يىلى 3 - ئايغىچە ئوقۇغاندىن كېيىن، شېك شىسەينىڭ تەقسىماتى بويىچە مەن قەشقەر ۋىلايەتلىك گېزىتخانا بىلەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا تەقسىم قىلىنىپ، مەلۇم ۋاقىتلارغىچە ئىككى ئورۇندا خىزمەت قىلدىم. دەسلەپتە گېزىتخانىدا تەھرىر، كېيىن ئۇيۇشمىدا تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلىدىم. شۇ يىلى 8 - ئايدىكى ئۇيۇشمىنىڭ ھەيئەتلەر مەجلىسىدە ۋىلايەتلىك

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلىنىپ، مەھەممەت نىياز مەخسۇمدىن ئىش ئۆتكۈزۈۋاتىدۇ.

بۇ ۋاقىتتا قەشقەر شەھىرى مەتتا ۋىلايەت بويىچە يۇمىلاق شەھەر كۆلىبىشىدىكى مىللەتلەر باغچىسى بىلەن يارباغدىكى خۇسۇسلار شېرىكلىشىپ ئاچقان كىنو شىركىتى كۇلۇبىدىن باشقا كىنو، تىياتىرخانا يوق ئىدى. بۇ ۋاقىتتىكى كىنولارمۇ ئاۋازسىز بولۇپ، كىنو كۆرگۈچىلەر ئېكراندا پەقەت ھەرىكەتلىك سۈرەتنىلا كۆرەتتى. بۇ ئورۇنلار قەشقەر خەلقىنىڭ كۈنسايىن ئۆسۈۋاتقان مەنىۋى جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن قەشقەر خەلقىنىڭ بۇ تەرەپتىكى ئېھتىياجى ۋە تەلىپىنى قانداۇرۇش ھەم پۈتۈن ۋىلايەتكە ئۈلگە تىكلەش ئۈچۈن قەشقەر خەلقى زور بىر مەدەنىي تۇرمۇش بازىسىغا موھتاج ئىدى. ئۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈمەت خەلقىنىڭ بۇ تەرەپتىكى ئېھتىياجى بىلەن زادىلا ھېسابلاشمايتتى ۋە ئويلاپمۇ قويمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىشنى قەشقەر خەلقىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ئوچىقى بولغان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىلا قىلىشى كېرەك ئىدى. ھۆكۈمەتنىڭ مائارىپ ئورۇنلىرى بولسا ئۇيۇشمىلار ئۆزلىرى قۇرۇپ چاھازلاپ بەرگەن ۋىلايەتتىكى ئىككى مەكتەپنى ۋە ناھىيىلەردىن بەردىن مەكتەپنى باشقۇرۇپ تەمىنلەيتتى. ئۇنداىن باشقا شەھەر، ناھىيە، رايون ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى بارلىق مەكتەپ، قىسقا مۇددەتلىك كۇرسلار، يازلىق تەتىلدىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم ئاشۇرۇش مەكتەپلىرىنىڭ بارلىق راسخوتلىرى، ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشلىرى، مەكتەپ، كۇلۇب قۇرۇلۇشلىرىنىڭ بارلىق چىقىملىرىنى ئۇيۇشما ئۆزى تەمىنلەيتتى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى يۇقىرىدا ئېيتىلغان يۈكلەرنى ئۆز زىممىسىگە ئېلىپ، ئۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىققاندىن باشقا، قەشقەر خەلقىنىڭ كۈنسايىن ئۆسۈۋاتقان مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ۋە باشقا ۋىلايەتلەرگە ئۈلگە بولۇش

ئۈچۈن، 1939 - يىلى 8 - ئايدا ئېچىلغان ھەيئەتلەر مەجلىسىدە زامانىۋى بىر كۇلۇب سېلىشنى ماقۇللىدى. ئورۇن تاللاشتا قەشقەر شەھىرىنىڭ يۇرتىكى بولغان ھېيتكار جامەسىنىڭ بىر تەرىپىدىكى كوناخام بازىرى بولغان ھاممام (مۇنچا)، سامان بازىرى، ئۇيغۇرلار مازىرى (پاقالچاق مازار) نى يۆتكەپ ھېيتكار خەلق كۇلۇبىنى سېلىشنى قارار قىلدى. ھەيئەتلەرنىڭ قارارىغا ئاساسەن، سېلىنىدىغان 1600 كىشىلىك كۇلۇبنىڭ مودېلى تېزلىكتە ياسىلىپ چىقتى. ھەيئەتلەر مودېلنى كۆرۈپ چىقىپ ئانچە - مۇنچە پىكىر بېرىپ، مودېلغا ئاساسەن كۇلۇب سېلىشنى قارار قىلدى.

كۇلۇب يازلىق، قىشلىق چوڭ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. كۇلۇبنىڭ ئاخىرقى چېتىگە قىشلىق، يازلىق كۇلۇب ۋە سىرتتىن كىرىدىغان خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ ھاجەتخانا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. قىشلىق كۇلۇبنىڭ ئەتراپى كارىدور بولۇپ، كارىدورنىڭ ئاخىرقى قىسمىغا ماتورخانا، كىنو بوتكىسى، سەھنىنىڭ ئارقىسىغا ئوچ ئېغىزلىق گىرىم ئۆيى ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى، سەھنە غالتەكلىك تۆمۈر يول بىلەن چۆگىلەيدىغان قىلىنىپ ئىشلىنىپ بىر كۆرۈنۈش ئويۇن ئوينىلىپ بولغىچە كېيىنكى كۆرۈنۈش تەييار قىلىنىپ تۇرغاچقا، خەلقنىڭ ئويۇن كۆرۈش ۋاقتى زور دەرىجىدە قىسقىرايتتى. بۇ ھال تاماشىبىنلارنىڭ روھىنى كۆتۈرەتتى ۋە ۋاقتىنى تېجەيتتى.

كۇلۇبنىڭ ھېيتكار مەيدانى تەرىپىدىكى قىسمىغا ئاشخانا، تاماق يېيىش زالى، يېمەك - ئىچمەك دۇكىنى، بىلىيارت، دامكا، شاھمات ئويناش ئورۇنلىرى، كۆتۈپخانا، قىرائەتخانا زاللىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان. كۇلۇبنىڭ قىشلىق زالىغا لوژى قوشۇلۇپ 1600 كىشىلىك، يازلىق كۇلۇبقىمۇ 1600 كىشىلىك ئورۇندۇق ئورنىتىلغان. بۇنداق زور بىر مەدەنىيەت ئوچىقىنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلۇشى 1939 - يىلى 10 - ئايدا قاينام - تاشقىنلىق بىلەن قەشقەرنىڭ ھېيتكا مەيدانىدا باشلاندى. پىلان بويىچە ئەك

ئاۋۋال كۇلۇبنىڭ ئۇلى ناھايىتى چوڭقۇر كولانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىچىگە بىر قەۋەت شېغىل، بىر قەۋەت توپا تۆكۈلۈپ، سۇ چېچىپ قاتقالغان. چوڭقۇرلۇقى يەردىن بىر يېرىم مېتر قالغاندا قاتقاش توختىتىلىپ، پىششىق خىش بىلەن بىر يېرىم مېتر كەڭلىكتە ئۇل بېسىش باشلانغان. بۇ پىششىق خىش ئۇلىنىڭ بىر يېرىم مېترى يەر ئاستىغا كۆمۈلۈپ، بىر يېرىم مېترى يەرئۈستىگە چىقىرىلغان. تاملار قوپۇرۇلۇپ قۇرۇلۇشنىڭ گەۋدىسى پۈتكەندىن كېيىن، كۇلۇبنىڭ پۈتۈن يۈزىگە تاختاي قېقىلغان. شۇ ۋاقىتتا كۇلۇبنىڭ قۇرۇلۇش ئەھۋالىغا قاراپ ئۇنىڭ 30 يىل كۆچ بېرىشى مۆلچەرلەنگەن. ئەگەر تامنىڭ كېسەك قىسمى ئېلۈېتىلىپ، ئاشۇ ئۇل ئۈستىگە پىششىق خىش بىلەن قەۋەتلىك بىنا قۇرۇلسىمۇ كۇلۇبنىڭ ئەسلى ئۇلىنىڭ چىداىدىغانلىقى ھېسابقا ئېلىنغان.

كۇلۇب 50 يىلدىن بۇيان بىرەر جايدىن چاتاق چىقماس تىن ھېلىغىچە ھېيتكار مەيدانىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا. كۇلۇبقا ئىشلەتكەن ياغاچنىڭ خىللىرى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ھەرقايسى ناھىيىلىرىدىنمۇ توشۇپ كېلىنگەن. دېمەك، بۇ مەدەنىيەت ئوچىقىنى سېلىش ۋە پۈتتۈرۈشتە پۈتۈن قەشقەر خەلقى بىردەك ھەرىكەتكە كەلگەن. تامنىڭ ھەربىر بازىلىرىنىڭ ئارىسىغا ئۇجمە، قارىياغاچلار تۇۋرۇك قىلىپ بېكىتىلىپ، تام پۈتكەندە بۇ تۇۋرۇكلەر ئۇستىگە تاشلىنىپ ئاندىن ئۆگزە يېپىلغان. چوڭ زالنىڭ ئۇستىنى يېپىشقا باشلىغاندا، ئۆزىمىزدە ۋە سۇۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردىكى سودا ئورگىنىدا تۇنىكە بولمىغاچقا، بۇنىڭغا كېرەكلىك تۇنىكە ئۇچتۇرپانىنىڭ قاراقول چېگرىسىدىن ئېلىپ كېلىنگەن. بۇنىڭ ئۈچۈن پۇل يەتمىگەندە شۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈمەت بانكىسىدىن پۇل سورىساق بەرمىدى. ئاندىن بىز شەخسىي شىركەتلەر ۋە بايلارنى يىغىپ ئەھۋالنى ئېيتقاندىن

كېيىن ئۇلار ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ ياردەم قىلىشتى. شۇندىن كېيىن ئۇچتۇرپان چېگرىسىغا ئادەم ئەۋەتىپ تۇنىكە ئېلىپ كەلدۇق. بۇ قۇرۇلۇش 1940 - يىلى 10 - ئايدا تاماملاندى.

بۇ كۇلۇبنىڭ قۇرۇلۇشىغا مەسئۇل بولغان ۋە قاتناشقانلار تۆۋەندىكىچە:

(1) ئومۇمىي يېتەكچى ۋە پىلانچى سۇزۇك ھاجىيۇۋ؛

(2) قۇرۇلۇشقا مەسئۇل ۋە نازارەت قىلغۇچى ئىبراھىم ساجىد ھاجى (تەمىرات - بىناكارلىق)؛

(3) تۆمۈرچىلىك ۋە تېخنىكا ئىشلىرى مەسئۇلى ئابدۇقادىر ئاخۇن ئۇستام؛

(4) ياغاچچىلار: ساۋۇت چوڭام ۋە ئىسلام چوڭلار؛

(5) تامچىلىققا روزى چوڭام ۋە نەزەر ئاخۇن ئۇستاملار؛

(6) سىرچىلىق ۋە دېكراتسىيە ئىشلىرىغا نامانخان ئۇستاملار مەسئۇل بولغان. بۇ كۇلۇب 1940 - يىلى 9 - ئايدا پۈتكەندىن كېيىن ئۇيۇشما دائىمىي ھەيئەتلىرى كۇلۇبقا نام بېرىش ۋە ۋېۋىسكا ئېسىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، ئەتراپلىق ئويلاشقان ھالدا «ھېيتكار خەلق كۇلۇبى» دەپ نام بېرىپ، ۋېۋىسكىنى ھېيتكارغا قارايدىغان كايوتات ئۇستىگە ئېسىشنى قارار قىلدى. كۇلۇب پۈتۈش بىلەن كۇلۇب ئالدىدىكى باغچە قۇرۇلۇشىمۇ دەرھال باشلىنىپ، ئىككى - ئۈچ يىل ئىچىدىلا گۈل - گىياھ، مېۋە - چېۋىلەر بىلەن تولغان بىر گۈزەل باغچە تەييار بولۇپ، مەشھۇر قەشقەر ھېيتكارىنىڭ ھۆسنىگە تېخىمۇ گۈزەللىك قوشۇلدى.

بۇنىڭدىن ئىلھاملانغان جەنۇبىي شىنجاڭدىكى باشقا ۋىلايەت، ناھىيىلەردىمۇ كۇلۇب، مەكتەپ سېلىش ۋە ساۋات چىقىرىش دولقۇنى قوزغىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى مەدەنىي - مائارىپ خىزمىتىگە تەڭداشسىز كۆچ بىلەن تۇرتكە بولغانىدى.

هېيتگار كۇلۇبى ئالدىدىكى بۇ باغچە كىشىنىڭ ۋاقىتلاردا ئۆزۈل كېسىل بۇزۇپ تاشلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنى دۇكان، سارايلار ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەززىلىك تاماقلىرى بىلەن لىق تولغان چوڭ بىر بازارغا ئايلاندۇرۇلغان. بۇ بازار قەشقەرنىڭ ئادەتتىكى بازارلىرىغا ئوخشىمايدىغان، ئەتىگەندىن تارتىپ يېرىم كېچىگىچە، رامىزان ئايلىرىدا بولسا كېچە - كۈندۈز سودا بولۇپ تۇرىدىغان قايناق، قىزغىن بازار بولغاچقا، بۇ يەرگە يىغىلغان ۋە كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان ئادەملەرمۇ ئاز ئەمەس، ئەلۋەتتە.

لېكىن بۇ كۇلۇب گومىنداڭ دەۋرىدە ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، سەرەمجانلىرى ۋەيران قىلىنىشتىن باشقا، مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىن ئىبارەت ئون يىللىق مالىمانچىلىقتىمۇ بۇزۇپ - چېقىلىپ ئۆز ئەينىنى ساقلاپ قالالمىغان. بۇ يىل (1988 - يىل) مەن قەشقەرگە بارسام، شۇ يىلى كۈزدىن تارتىپ كۇلۇب ئالدىدىكى باغچىنى ئىگىلىۋالغان ھۆكۈمەت سودا ئورۇنلىرى ۋە شەخسىي ئوقەتچىلەرنى كۇلۇب باغچىسىدىن يۆتكەپ، باغنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بوپتۇ. بۇنى كۆرۈپ مەن ئىنتايىن سۆيۈندۇم ۋە خۇرسەن بولدۇم.

ئومۇمىي خەلق ساۋات چىقىرىش ھەرىكىتى

1939 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇشما پۈتۈن ۋىلايەت بويىچە ئومۇميۈزلۈك كەچكۇرسىلارنى تەشكىل قىلىپ، ئەر - ئايال ساۋاتسىزلارنى ياش - قېرىسىغا قارىماي ساۋات چىقىرىش ھەرىكىتىگە پېتەكلىدى. بۇ كۇرسقا ھەتتا شىنجاڭ بويىچە ئەڭ مۆتىۋەر ئىشان تاھىرخان ھاجىمۇ ئۆز مۇرتلىرىنى باشلاپ كەچكۇرسقا قاتنىشىپ ساۋات چىقاردى. بۇنىڭ تەسىرى جەمئىيەتتە ئالاھىدە چوڭ بولۇپ، ساۋات چىقىرىش ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە كېڭىيىشىگە تېخىمۇ تۈرتكە بولدى.

مەكتەپ قۇرۇلۇشلىرى

جەنۇبىي شىنجاڭدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر، ئىلگىرىكى سەپ نىلەر، ۋىلايەتتىن تارتىپ ناھىيە، رايونلارغىچە سىلىنغان كۇلۇبلارنىڭ ھەممىسى ئۇيۇشما باشچىلىقىدىكى تەشكىلىي خىزمەت ئارقىسىدا قۇرۇلغان بولغاچقا، ئوقۇغۇچىلارنى ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن ئوخشاش يېتىلدۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ، مەكتەپ قۇرۇلۇشىدا سىنىپ ۋە باشقا پائالىيەت ئۆيلىرى ھەم مەيدانلىرىنى كۆزدە تۇتقاندىن باشقا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرس سىرتىدىكى جىسمانىي جەھەتتىن چېنىقىشى ئۈچۈن ئۈچ مودېن بەش موغىچە باغلىق يەر قالدۇرۇلاتتى. بۇنداق باشقا مەكتەپ دائىرىسىدە ھەربىر مەكتەپنىڭ ئىمكانىيىتىگە قاراپ ئوقۇغۇچىلارغا قول - ھۈنەر كەسىپلىرىمۇ ئۆگىتىلگەنىدى. بۇ مەكتەپلەرنى باشقۇرىدىغان مۇدىرلار ۋە ئەر - ئايال ئوقۇتقۇچىلار شۇ جەمئىيەتتىكى ئەڭ مۆتىۋەر ھۈرمەتلىك كىشىلەر بولۇپ، يۇرت چوڭلىرى جايلاردىكى مەكتەپ مۇدىرلىرىنىڭ پىكىر - تەلەپلىرىگە قۇلاق سالاتتى. ئۇلارنىڭ تەلەپلىرىنى ئورۇندىاپ بېرىپ، مەدەنىي - ماارىپ ئىشىنىڭ ئالغا بېسىشىغا ئالاھىدە شەرت - شارائىت يارىتىپ بېرەتتى. پۈتۈن جەمئىيەت ئوقۇتقۇچىلارنى ھۈرمەتلەپ، ئەر ئوقۇتقۇچىلارنى ئەپەندىم، ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى خانىم دەپ ئاتايتتى.

نەقابلانغان شېك شەمسەي

ئەخمەتجان قاسىمى — شېك شەمسەينىڭ ئالتە سىياسەت روھى بۇيىچە مەلۇم ۋاقىت شىنجاڭ خەلقىغە قىلغان خىزمىتىگە ئالاھىدە باھا بېرىپ: «شېك شەمسەي خەلقىمىزگە ئاز ۋاقىت

ئېلىكتر يېقىپ بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇزۇنغا قالماي بۇ چىرىغىنى ئۆچۈرۈۋېتىپ، خەلقنى يەنىلا ئاۋۇالقى قارا چىراغقا قالدۇردى.»
دېگەنىدى. شېك شىسەي ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ دەسلەپلىرىدىكى گىتلېرنىڭ ۋاقتىلىق ئۈستۈنلۈكىگە ئىشىنىپ، يۇزىگە تارتىۋالغان يالغان نىقابىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ ئەشەدىي يىرتقۇچ قىياپىتىنى ئاشكارىلىدى: ماركسىزم - لېنىنىزمدىن يانغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئىلغار كۇچلەرنىڭ بولۇپمۇ ئىلى، تارباغاتاي ۋە ئالتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەت ياشلىرىنىڭ ماركسىزم - لېنىنىزمدىن قول ئۈزۈپ، ئۇنىڭدىن ئادا - جۇدا بولۇشىنى مەتبۇئات ئارقىلىق تەلەپمۇ قىلدى. بۇ جەريانداتا ئۇ ئۆزى ئىشىنىپ مەسئۇل خىزمەتلەرگە قويغان زور بىر تۈركۈم ئىلغار كۇچلەرنىڭ ئەك كۆپ قىسمىنى ئۆزىنىڭ قانلىق زىندانلىرىغا تاشلاپ، ئاخىردا ئۇلارنى جىسمانىي جەھەتتىن يوقاتقان بولسا، سىرتتا قالغان قىسمىنىڭ خىزمەت قىلىۋاتقانلىرىنمۇ، ئۇنىڭ خىزمىتىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشىغا قارىماي، خەلق ئىچىدىكى ئابرويى، تەسىرى ۋە بىلىمىگە قاراپ ئۇلارنى قىلىۋاتقان خىزمەتلىرىدىن ئېلىپ تاشلىدى؛ ئۇلارنىڭ ئورنىغا يېڭى ئۆزگەرگەن، ۋەزىيەتكە ماسلىشالايدىغان بىر تۈركۈم مىللىي قورچاقلارنى ئىشقا قويۇش يولى بىلەن گومىنداڭ ھاكىمىيتى ۋە سىياسىتىنىڭ شىنجاڭدىكى يېڭى ئىجرا چىلىرى ۋە يەرلىك قورچاق ئەمەلدارلىرىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشى ئۇچۇن زېمىن ھازىرلىدى.

بۇ ۋاقىتلاردا مەنمۇ قەشقەردە ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە، تەسىر دائىرەم كەڭ كادىر بولغانلىقىم ئۈچۈن، مېنىمۇ ئەسلى ئورنۇمدىن ئېلىپ تاشلاپ، مەدەنىي - ماارىپچىلىق كەسىپىدىن ئايرىپ، دوختۇرخانىنىڭ مۇدىرلىقىغا چىقىرىپ قويدى. دوختۇرلۇق مېنىڭ كەسىپىم بولسىغاچقا، مېنىڭ بۇ يەردىكى رولۇم ۋە خىزمىتىم كىچىككىنە دائىرىدىلا چەكلەندى، ئەمما سىياسىي

خىزمىتىمنى ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن ئۆزۈپ قويماي داۋام قىلدۇردۇم.

1943 - يىلى شېك شىسەي شىنجاڭدىن بۇلاپ - تالاپ يىغقان بايلىقلارنى ئەللىكتىن ئارتۇق ماشىنىغا قاچىلاپ قاچقاندىن كېيىن، جەمئىيەتتە داۋام قىلىپ كەلگەن قاينام - تاشقىنلىق بىراقلا ئۆزگىرىپ ۋە ھاكىمىيەت يېڭىلىنىپ، جەمئىيەت قىياپىتىمۇ باشقا بىر تۈسكە كىرىشكە باشلىدى. نۇرغۇن كادىرلار ئورنىدىن ئېلىپ تاشلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا سەنمەن جۇيىغا، گومىنداڭغا سادىق كادىرلار قويۇلدى.

ھەربىي ئورگان ۋە بۇ ئورگانلار باشقۇرىدىغان قوشۇنلار ۋىلايەت بويىچە قەشقەر شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ناھىيە ھەتتا رايونلاردىكى كەڭرەك مەكتەپ، كۇلۇب ۋە شەخسىيلەرنىڭ چوڭ - چوڭ باغ - ھويلىلىرىغىچە ئورۇنلىشىپ، خېلى ۋاقىتلار (ئازادلىق) غىچە تۇرغاچقا، بۇ ئورۇنلاردىكى مەكتەپلەر ۋە مەدەنىي پائالىيەت سورۇنلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى رولىنى يوقىتىپ، جەمئىيەت قىياپىتىدە باشقىچە بىر كۆرۈنۈش پەيدا بولۇشقا باشلىدى. بىرمۇنچە چوڭ - چوڭ مەكتەپلەر ھەربىيلەر تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغانلىقتىن، بۇنىڭ دەسلەپكى زەربىسى مەكتەپلەرگە تېگىپ، مەدەنىي - ماارىپ خىزمىتىنى پالەچ ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى، ھەتتا ھېيتكار خەلق كۇلۇبىنىڭ دوخاۋا پەردىلىرى، قورۇشقا ئۇلگۈرمەي ئامبارداتورۇۋاتقان تام مەشلەر، ئۇيۇشمىنىڭ ۋە كۇلۇبنىڭ گىلەملىرىمۇ بۇلاپ كېتىلگەن بولۇپ، مەدەنىي ماارىپ ساھەسىدە ئىشلەۋاتقان كادىر ۋە ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئەسلى كەسپىدىن ۋاز كېچىپ، ئۆز كەسپىنى ئۆزگەرتىۋەتكەن. نەتىجىدە ئوقۇغۇچىلارمۇ بارغانچە ئازىيىپ، نۇرغۇنلىغان مەكتەپلەر ئۆزلۈكىدىن تاقىلىش باسقۇچىغا كېلىپ، خۇددى ئەزەلدىن يېنىپ پارقىراپ تۇرغان نۇرلۇق چىراغ بىردىنلا ئۆچۈپ، قاراڭغۇ زۇلمەت كېچە باشلانـ

غاندەك قىياپەت پۈتۈن شىنجاڭنى قاپلاشقا باشلىدى. گومىنداڭ دەۋرىدىكى چېكىدىن ئاشقان پۇل پاخاللىقى ئەزەلدىن ئازغىنە مائاشىغا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەن مائارىپچىلارغا تېخىمۇ ئېغىر زەربە بولدى. بۇ زەربە مائاشىغا ئاشلىق ئالىدىغان ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىغا قارىغاندا ئايلىقىغا پۇل ئېلىپ تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەن ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مائارىپچىلارغا نىسبەتەن تېخىمۇ ئېغىر بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خىل مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ كەسىپ ئۆزگەرتىپ باشقا ئىش ۋە كەسىپلەرگە كىرىشىپ كېتىشى ئۇيۇشما مەكتەپلىرىنىڭكىدىن ئېغىر بولغان.

1944 - يىلى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ نىلقا ناھىيىسىدىن قوزغالغان زۇلۇمغا قارشى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى چاقماق تېزلىكىدە كېڭەيىپ ۋە ئۇلغىيىپ ئۇرۇمچى، ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرگە تەھدىت سېلىشقا باشلىغاندا، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى گېنېرال جاڭ جۈجۇڭنى ئالاھىدە تەيىنلەپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابچىلىرى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش توختىتىپ تىنچلىق كېلىشىمى قىلىش ئۈچۈن ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق سوۋېت كونسۇلىنى ۋاستىچىلىككە سېلىپ، 1946 - يىلى 6 - ئايدا 11 ماددىلىق تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالىدى. مۇشۇ كېلىشىمگە ئاساسەن، گېنېرال جاڭ جۈجۇڭ رەئىس، ئەخمەتجان قاسىمى، بۇرھان ئەپەندىلەرنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىدە ۋاقىتلىق بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. بۇ ھۆكۈمەت ئۆز ئاپپاراتلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك ئورگانلىرىنىڭ ئاساسىنى دەسلەپكى قەدەمدە قۇرۇۋالغاندىن كېيىن، سايلام قانۇنى تۈزۈپ بۇ قانۇن ئاساسىدا پۈتۈن شىنجاڭدا دېموكراتىك ھاكىمىيەت سايلىمى ئۆتكۈزۈپ، خەلق ئىشەنگەن كىشىلەرنى ئۆلكىلىك، ناھىيىلىك كېڭەش ئەزالىقىغا ۋە ناھىيىلەرنىڭ ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملىقىغا سايلاپ، خەلقتە دەسلەپكى قەدەمدىكى ئەركىن

لىكنى بېرىش ئۈچۈن ھەربىر ۋىلايەتلەرگە مەخسۇس سايلام گۇرۇپپىلىرى ئەۋەتتى. قەشقەرگە يولداش سەيپىدىن ئەزىزى سايلام گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ كېلىپ، قەشقەر شەھىرىدە مەخسۇس سايلام ئىشخانىسى تەشكىللەپ، مېنى ئىشخانىنىڭ كۇنلۇك ئىشلىرىنى بېجىرىشكە مەسئۇل قىلىپ، سايلام خىزمىتىنى باشلىدى. ۋىلايەتلىك سايلام ھەيئىتى ھەربىر ناھىيىلەرنىڭ سايلىمىنى ئۇتۇغلۇق ۋە ساغلام ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ھەربىر ناھىيىلەرگە مەخسۇس گۇرۇپپىلارنى تەشكىل قىلىپ ئەۋەتىپ، بۇ ۋىلايەتتىن ئۆلكىلىك كېڭەشكە سايلىنىدىغان ۋەكىللەرنى سايلىغاندىن باشقا، ھەربىر ناھىيىنىڭ ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىم ۋە ناھىيىلىك كېڭەش ئەزالىرىنى سايلاپ بولغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك كېڭەش ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنى قۇرۇپ رەسمىي ئىشقا كىرىشتۈردى. بۇ قېتىمقى سايلامدا مەنمۇ قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىدىن ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزالىقىغا سايلاندىم.

قەشقەرنىڭ ھاكىمىيەت سايلىمى ئۇتۇغلۇق تۈگىگەندىن كېيىن، 1946 - يىلى 11 - ئايدا يولداش سەيپىدىن ئەزىزى ئۆزى باشچىلىق قىلىپ قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭمۇ سايلىمىنى ئۆتكۈزدى. بۇ سايلامدا كۆپچىلىك مېنى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە ئىككىنچى قېتىم سايلىدى. ئابدۇلھەقنى مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلىدى. يولداش سەيپىدىن ئەزىزى باشچىلىقىدىكى قەشقەر سايلام گۇرۇپپىسىنىڭ خىزمىتى ساغلام ۋە نەتىجىلىك ئايغىلاشتى.

بىز ئىككىمىز سايلانغاندىن كېيىن گومىنداڭ ۋاقىتلىدىكى رەئىس ئىسمائىل قاسىمدىن ئىش ئۆتكۈزۈۋالدۇق. لېكىن بۇ ھېسابات ئىشىك قۇيرۇقى ئۇزۇلگىچە، جايلاردىن ۋە قەشقەر ۋىلايىتىدىن ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزالىقىغا سايلانغانلار ئۆلكىلىك كېڭەش باشلىقلىرىنى سايلاپ چىقىش بىلەن بىللە

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرىنى سايلاش خىزمەتلىرىگە ئىشتىراك قىلدى. نەتىجىدە، شىنجاڭ نىڭ مۇددىن كېيىنكى ئىشلىرى 11 ماددىلىق بېتىم ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىشقا يۈزلەندى. بىز يۇقۇرىدىكى ۋەزىپىلەرنى زېممىزگە ئېلىپ، 11 ماددىلىق بېتىم ئاساسىدىكى دېموكراتىك ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى سايلاپ، ئۆلكىلىك كېڭەشنى قۇرۇپ، بۇ ئورگانلارنى ئىشقا كىرىشتۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلىرىنى ئالغا سۈرۈپ كۆڭۈلدىكىدەك ئىشلەپ، خەلقنى 11 ماددىلىق بېتىم دائىرىسىدىكى ھوقۇق بىلەن تەمىنلەشنى تەشەببۇس قىلغان ۋە كۆرەشلەر ئېلىپ بارغان بولساقمۇ، ئەمما گېنېرال جاڭ جۆڭۈك ئەيسا بەگنى ئوچۇق - ئاشكارا ئىشقا سېلىپ، سەنمىنجۇيېچى ياشلار تەشكىلاتىنىڭ زالى (ھازىرقى پارتىيە مەكتىپى) دە ھەممىز ئۇچۇن ئوچۇق چاي ئۆتكۈزۈپ، بىزلەرگە ئوچۇق - ئاشكارا تەشۋىقات ھۇجۇمى باشلىدى. بۇ چاي جەريانىدا مەن باشلىق بىرقانچەيلەننى زىياپەت ئارىلىقىدا ئايرىم ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ، ئۆزئارا بىرلىككە كېلىشنى تەكىتلەپ، بىزنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ۋە خۇمىسلاردىن يەنى كوممۇنىستلاردىن ئايرىلىپ ئۆز تەرىپىدە تۇرۇشمىزنى تەكلىپ قىلىپ، نۇرغۇن پىتنە - پاسات ئېغۇا سۆزلىرى بىلەن بىزلەرنى قايمۇقتۇرماقچى بولدى. مەنمۇ ئۇ كىشىنىڭ سۆزى تۈگەندىن كېيىن ئۆز پىكرىمنى بايان قىلىپ: «ھەرقايسىمىز ئۆزىمىز تاللىغان يولغا ماڭمىساق بولمايدىكەن» دېگەن جاۋابنى بېرىپ، سۆھبەتنى توختىتىشقا مەجبۇر قىلدىم.

بۇ سۆھبەتتىن كېيىن 7 - ئاينىڭ باشلىرىدا، گېنېرال جاڭ جۆڭۈك ھازىرقى رايونلۇق پارتكومنىڭ غەربىي زالىدا شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدىن سايلانغان كېڭەش ئەزالىرىنى يىغىپ، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭغا مەسئۇد ئەپەندىنى ئۆلكە رەئىسلىكىگە بەلگىلەنلىكىنى ئېلان قىلدى،

بىز بۇ ئېلاننى ئاڭلاش بىلەن ئارىمىزدىن مەرھۇم باتۇر ئابدۇرىشىت ئەلەم ئاخۇنۇمنى سۆزگە چىقىرىپ بۇ ئېلاننىنى دەرھال رەت قىلدۇق. بۇ يىغىنىنىڭ ئۇچىنچى كۈنى رامىزان قىستاپ قالغاچقا، گېنېرال جاڭ جۆڭۈغا بىز قەشقەر ۋەكىللىرى نامىدىن - «ھازىر رامىزان قىستاپ قالدى، رامىزاننىڭ كەينىدىنلا مۇسۇلمانلارنىڭ ھېيتى كېلىدۇ. ئىسلام قائىدىسى ۋە بىزنىڭ ئۆرپ - ئادىتىمىز بويىچە، مۇسۇلمانلار يىل بويى ئەمگەك قىلغاندىن كېيىن رامىزان بىلەن ئىككى ھېيتنى خاتىرجەم ئۆتكۈزمىسە بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز قەشقەر ۋەكىللىرى رامىزان بىلەن روزى ھېيتىنى ئۇرۇمچىگە يېقىنراق غۇلجىدا ئۆتكۈزۈپ، يىغىنىنى ھېيتتىن كېيىن ئاچساق» دېگەن تەكلىپنى بەردۇق. بۇ تەكلىپىمىزگە گېنېرال جاڭ جۆڭمۇ دەرھال ماقۇل بولدى. شۇندىن كېيىن 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى قەشقەرنىڭ بەش، ۋەكىلى خوتەننىڭ بىزگە قوشۇلغان ۋەكىلى ئوسمان تۇردى، ئاقسۇ ۋەكىلى سەمەتخان، قارا شەھەر ۋەكىلى ئوسمان ياقۇپ، تۇرپان ۋەكىللىرى سىراجىدىن زەپەر ھاجى بىلەن مەھەممەت زەيدىنلارنى ئېلىپ، ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن غۇلجىغا كەتتۇق.

بىز غۇلجىغا بارغاندىن كېيىن، ئۈچ ۋىلايەت ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتى ۋە خەلقى بىزنى چوڭ تەنتەنە بىلەن قارشى ئالدى ۋە كۈتۈۋالدى. بۇ كۈتۈشلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى تايىلاۋ ۋاقتى تۈگىگىچە ئىلى، بورتالا دائىرىسىدىكى يايلاۋلارنىڭ ئەڭ ياخشى جايلىرىنى تاللاپ ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە كۈتۈش يولى بىلەن رەتلىك ئېلىپ بېرىلغاچقا، بۇ جەريانىدا ئۆتكەن كۈنلەر مېھمان ئۇچۇنمۇ، ساھىپخان ئۇچۇنمۇ ئۇنتۇلغۇسىز تارىخ بولۇپ، ھەممىزنىڭ يۈرىكىدە مەڭگۈ ئۆچمەس خاتىرە بولۇپ قالغانىدى. بىز يايلاۋ مەزگىلى ئايغىلاشقىچە مۇشۇنداق كۈتۈلۈپ ئاخىرىدا ئىلى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ مېھمانخانىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدۇق.

بىز ئۇرۇمچىدىن قايتقاندىن كېيىن، گومىنداڭ قولىدا قالغان ۋىلايەتلەردە گومىنداڭچىلار بىتىمنى بۇزۇپ، ئىلغارلارنى كەڭ دائىرىلىك تۇتقۇن قىلىش باشلانغانلىقى ئۈچۈن، يەتە ۋىلايەتتىن بولۇپمۇ ئۇرۇمچى، قۇمۇل، ئاقسۇ، قەشقەر ۋىلايەتلىرىدىن گومىنداڭ تۈزۈمىنى قايتا ئورنىتىشقا قارشى چىقىپ، بىتىمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا كۈرەش قىلغان ياشلار، يۇرت مۆتىۋەرلىرى ۋە تۇرپان پارتىزانلىرىنىڭ ھايات قالغانلىرى ئارقىمۇ ئارقا تا چېگرا تاقالغىچە غۇلجىغا يېتىپ كېلىپ كەڭ دائىرىلىك زور ئىنقىلابىي بىرلىكسەپ قوشۇنىنى ھاسىل قىلدى. مەسىلەن، قەشقەردىن ئابدىكېرىم خان مەخسۇمنىڭ ئوغلى مۇختار كەرىمۇنى قەشقەردىكى سوۋېت كونسۇلى بىر خىزمەتچىسى بىلەن ئەركەشتام ئارقىلىق غۇلجىغا يەتكۈزۈپ قويغاچقا، ئۇ بىز بىلەن بىرگە بولغان ئىدى، ئامما قەشقەردە قالغان قاسىمجان قەمبىرى، ئابلىز مۇھەممىدى، ئابدۇلھەق، نىزامىددىن سالىيوپ، ئالىم ئاخۇن، بارات ئاخۇن قاتارلىق مەشھۇر كىشىلەر ۋە ياشلارنى تا ئۆلكە ئازاد بولۇش ھارپىسىغىچە قاماپ، تۇرمىدە ئازابلىدى.

ئىلىغا توپلانغان بۇ ئىلغار قوشۇنىنىڭ ئىرادىسى، مەقسىتى، نىشانى ئوخشاش بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ كەسپىي، سەۋىيىسى، يېشى ئوخشىمايتتى، ئۇلارنىڭ سانىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى.

يەتتە ۋىلايەت خەلقچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىنقىلابىي ئىلغار قوشۇننى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش زۆرۈرلۈكىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىپ، بۇ كۈچلەرنى باشقۇرىدىغان بىر ئورگان قۇرۇشنى قارار

قىلدى. بۇ تەشكىل «يەتتە ۋىلايەت خەلقچىلەر بىرلەشمىسى» دەپ ئاتىلىپ، بۇنىڭغا مەرھۇم قاسىم ئەپەندىنى رەئىسلىككە سايلىغاندىن كېيىن، بۇ تەشكىل غۇلجىدا 1947 - يىلى 9 - ئاي ئاخىرىدا ئىش باشلاپ، يەتتە ۋىلايەتتىن سىقىلىشقا ئۇچراپ قېچىپ چىققان ئىلغار كۈچلەرنى ۋە تۇرپان پارتىزانلىرىنى ئۆز لايىقىدا ئورۇنلاشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئىشلەشكە باشلىدى. بىرلەشمە بۇ ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدىن غۇلجىغا يىغىلغان ئىلغارلارنىڭ يېشى، سەۋىيىسى، كەسپى، قابىلىيىتىگە قاراپ ياشلارنى ھەربىي مەكتەپ، تىببىي مەكتەپ ۋە بىلىم يۇرتلىرىغا ئوقۇتقۇچى قىلدى ۋە ماۋارىپ كەسپىدىكىلەرنى ئۆز كەسپىگە، باشقا مەمۇرىي، سىياسىي خىزمەت ئىشلەپ كەلگەنلەرنىمۇ ئۆز لايىقىدىكى مەمۇرىي، سىياسىي خىزمەتلەرگە، ساۋاتسىزلارنى بىرلەشمە تەربىيىدىن تەشكىللىك ئاساستا دېھقان، چارۋىچىلىق مەيدانىغا؛ ئاخۇنۇملارنى ئىلى ۋەھكىمە شەرئىيسى ۋە ناھىيىلىك مەھكىمە شەرئىيلەرنىڭ ئاخۇنلۇقىغا تەقسىم قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇش يولى بىلەن ئۇلارنىڭ رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى.

ياشلار مەخسۇس كەسىپلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، جەمئىيەتكە قوشۇلۇپ ئۆز رولىنى جارى قىلدۇردى، ھايا تلىرى ھېلىمۇ ئۆزرولىنى جارى قىلماقتا. بۇ خىزمەتنىڭ ئەمەلىي ئىجراسىنى يولداش سوپى سەلەي بىلەن ئىككىمىز ئىشلىدۇق. بۇ بىرلەشمىنىڭ خىزمىتى 1947 - يىلى 9 - ئايىدىن 1948 - يىلى 8 - ئايغىچە داۋام قىلغاندىن كېيىن، ئۇچ ۋىلايەتنىڭ بارلىق ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك ۋە قوماندانلىق قىلغۇچى باش شتاب «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» (قىسقارتىپ «ئىتتىپاق» دېيىلىدۇ) قۇرۇلغانغا قەدەر داۋام قىلىپ، ئاخىرىدا بۇ تەشكىل ئۇچ ۋىلايەت ياشلار تەشكىلاتى بىلەن بىرگە ئىتتىپاققا قوشۇۋېتىلدى. شۇندىن كېيىن بۇ ئىككى تەشكىل ئىشلەپ كەلگەن ئىش

ئىتتىپاقنىڭ ئەركىسىگە ئۆتتى. مېنىڭ خىزمىتىمنى ئىتتىپاقنىڭ غۇلجا شەھەرلىك كومىتېتىغا بېكىتىلىپ، ئىتتىپاقنىڭ باش ئورگىنى ئۇيغۇرمۇچىگە كۆچكەنگە قەدەر شۇ يەردە بولدۇم. ئۇيغۇرمۇچىگە كەلگەندىن كېيىنمۇ باش ئىتتىپاقنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمىگە ئورۇنلىشىپ، شۇ يەردە خىزمەت ئىشلىدىم.

1850 - يىلى باش ئىتتىپاق ئۇيغۇرمۇچىگە يۆتكىلىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ۋە ئىقتىساد ئەسلىھەلىرى ئىتتىپاق تەركىپىگە گىرگۈزۈلۈپ بىر گەۋدە قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى باشقۇرۇپ كەلگەن بارلىق ئورگان، مەكتەپلەرنىڭ، كۆچەر ۋە كۆچمەس مۈلۈكلىرىنى كادىرلىرى بىلەن قوشۇپ ئۆتكۈزۈۋېلىپ، بۇ ۋاقىتقىچە ئۇيۇشما ئىشلەپ كەلگەن ئىشلارنى ئىتتىپاق ئىشلەپدىغان بولدى. شۇڭا باش ئىتتىپاق ئىمنوۋ بىلەن مېنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ۋە ئۇنىڭ قولىدىكى بارلىق مەدەنىي - مائارىپقاتەۋە ئىقتىساد، مۈلۈكلىرىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ۋىلايەتلىك ئىتتىپاقنىڭ ئورگىنىنى قۇرۇشقا تەيىنلىدى.

ئىمنوۋ بىلەن ئىككىمىز بۇ ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، 6 - ئايدا قەشقەردە ئىتتىپاقنىڭ ۋىلايەتلىك ئورگىنىنى قۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ھەيئەت، رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرىنى سايلاپ چىقىش يىغىنىنى ئاچتۇق. يىغىنغا جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومى، ۋالىي مەھكىمە ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ مەسئۇللىرى تەكلىپ بىلەن قاتناشتى. يىغىندا ۋىلايەتلىك ئىتتىپاقنىڭ ئىجرائىيە ھەيئەتلىرى، رەئىس ۋە مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى، سايلامدا ۋالىي ئابدۇكېرىم خان مەخسۇم رەئىسلىككە، ئىمنوۋ بىلەن مەن مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلىنىپ قەشقەر ۋىلايەتلىك ئىتتىپاقنىڭ خىزمىتىنى رەسمىي باشلىدۇق. ئىشمىزنىڭ بىر قىسمى ئىتتىپاقنىڭ نىزامنامىسى ئاساسىدا ئىتتىپاقنىڭ ھەر دەرىجىلىك تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇپ ۋە ئۇنىڭغا ئىخ تىيارىي ئاساستا ئەزا قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى تەربىيىلەپ، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ تۈرلۈك خىزمەتلىرى، بولۇپمۇ تەشۋىقات، مەدەنىي - مائارىپ خىزمىتى ۋە تەشكىلىي خىزمەتلىرىگە يارەملىشىش؛ ئۇيۇشمىلار قولىدىكى بارلىق كۆچەر - كۆچمەس مۈلۈك ۋە مەدەنىي - مائارىپ ئورگانلىرى ۋە پاراۋانلىق ئورۇنلىرىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرۇش ۋە ئۇلارنى تەمىنلەش ئىدى.

ئىتتىپاق ئۆزىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشىنى رەتكە سېلىۋالغاندىن كېيىن، ئىش ئۆتكۈزۈۋېلىش ۋە ناھىيىلەردىمۇ ئىتتىپاقنىڭ ناھىيىلىك ۋە ئاساسىي قاتلام تەشكىللىرىنى قۇرۇپ، پارتىيە، ھۆكۈمەت خىزمىتىگە يارەملىشىشكە كىرىشتى. قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيۇشمىنىڭ سابىق مۇئاۋىن رەئىسى يولداش ئابدۇلھەق ئەزىزى ئۆز خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ كەتتى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئىتتىپاق خىزمىتىنى ئابدۇكېرىم خان مەخسۇم، ئىمنوۋ ۋە مەن ئۈچىمىز ئىشلەشكە باشلىدۇق. كۆندىلىك ئەمەلىي خىزمەتلەرنى ئىشلەش مېنىڭ ۋەزىپەم بولۇپ، بۇ تەشكىلاتنىڭ خىزمىتى خاراكتېر جەھەتتىن تەشكىلىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي - مائارىپ، تەشۋىقات ۋە ئىقتىسادمۇ ئارىلاشقان ئىش بولغاچقا، بۇ خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشمۇ ئانچە ئاسان ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئىتتىپاق بىر تەرەپتىن قەشقەر دائىرىسىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان تەشكىلىي، تەشۋىقى خىزمىتىنى ئىشلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن پۈتۈن ۋىلايەت دائىرىسىدىكى ئۇيۇشمىلار باشقۇرۇپ، تەمىنلەپ كېلىۋاتقان مەدەنىي - مائارىپ ئورگانلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن تەمىنلەشنى ئۆز زىممىسىگە ئېلىشى لازىم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىتتىپاق بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ تەشكىلىي، تەشۋىقى خىزمەتلىرىنى ئىشلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن شىنجاڭ بويى

چه هەر دەربجىلىك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلغانـ
دىن تارتىپ ئىشلەپ كەلگەن خىزمەتلەرنى 1954 - يىلى ئىنتىپاق
تارقىتىۋېتىلگەنگە قەدەر قوشۇمچە ئىشلەپ، ئۆزىگە تەۋە بولغان
ئىقتىساد بىلەن ئۇرۇمچى شەھىرى نەنمىڭدىكى خەلق تىياتىرىنى
ياساپ پۈتتۈردى، ھەمدە ئۇنى جەمئىيەتنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن
تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى تاماملىدى. ئۇ
ۋاقىتتا مەن ئىجرائىيە ھەيئىتىنىڭ باش كاتىپى ئىدىم.

قەشقەر ۋىلايەتلىك قازاق، قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تۇغرىسىدا ئەسلىمە

تاھىر مەمتىلى، مەمەت ھەسەن

1934 - يىلى، قەشقەر ۋىلايەتلىك قازاق، قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، قەشقەر ئۆستەڭبويىدىكى بىر شەخسىينىڭ قورۇسىدا ئىش باشلىغانىدى، 1935 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇ يۇشما يارۇاغ دەرۋازىسىدىكى مويكا قورۇسىنى ئىجارىگە ئېلىپ، شۇ قورۇدائىشنى داۋاملاشتۇردى. 1935 - يىلىنىڭ ئاخىرى، 1936 - يىلىنىڭ باشلىرىدا قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا ئورۇن تاللاپ، قۇم دەرۋازا ئىچىدىكى ئابدۇقادىر دېگەن كىشىنىڭ قورۇسى بىلەن غەربىي شىمال تەرەپتىكى كوـ چىنىڭ ئوڭ قانىتىدىكى يېڭىشەر ناھىيىسىگە قاراشلىق بولغان تازغۇنلۇق ئابدانىيەگ دېگەن باينىڭ سارىيىنى (بۇ سارايىنى شېڭ شىسەي مۇسادىرە قىلغانىكەن) قازاق ، قىرغىز ئۇيۇشـ مىسىنىڭ ئورنى قىلىپ بېكىتىپ مەرھۇم گېنرال ئىسھاقبەگ (شۇ ۋاقىتتا ئۇ قەشقەردە بىرىگادا كوماندىرى - لۇيجاڭ ئىدى) نىڭ كۆچ چىقىرىشى بىلەن ئۇيۇشما بۇ ئورۇنغا يۆتكىلىپ كېلىپ، ئۆز خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرغانىدى. قازاق ، قىرغىز ئۇيۇشمىسى بۇ سارايغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن كونا ئۆيلەرـ نى رېمونت قىلدۇرۇپ، يېڭىدىن ئون نەچچە ئېغىزلىق ئۆي سالدى، شۇنىڭغا ئۇلاپلا چوڭ قورو ئىچىدە 700 - 800 كىشـ لىك كاتتا كۇلۇپ سېلىنىدى. قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسى قارمىقـ دا بىرنەچچە بۆلۈم تەسىس قىلىنىدى، بۇ ئۇيۇشمىنىڭ قارمـ

قىدا قىزىلئۆيى قازاق، قىرغىز شۆبە ئۇيۇشمىسى، يېڭسار قازاق، قىرغىز شۆبە ئۇيۇشمىسى ۋە قاراجۇل قازاق، قىرغىز شۆبە ئۇيۇشمىسى قاتارلىق شۆبە ئۇيۇشمىلار قۇرۇلغانتى. قازاق، قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ بۇ ئوچ شۆبىسىگە قاراشلىق ئوتتۇزدىن ئارتۇق باشلانغۇچ مەكتەپ، 300 - 400 دىن ئارتۇق مۇدىر، مۇئەللىم، ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. قازاق قىرغىز ئۇيۇشمىسى خۇيلى مەكتەپلەرنى باشقۇراتتى، مەكتەپ مۇدىرى، ئىلمىي مۇدىر، مۇئەللىملەرنى ئۇيۇشما ئۆزى تەيىنلەيتتى، بۇ مەكتەپلەردىكى مۇدىر، مۇئەللىملەر ۋە ئىشچى، خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشىنى، ئوقۇ - ئوقۇتۇش خىراجەتلىرىنى ئۇيۇشما تەرەپتىن بىر تۇتاش تارقىتاتتى. شۇ ۋاقىتتا، مەكتەپلەدە ئىككى خىل مائاش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان، بىرى، ھۆكۈمەت باشقۇرىدىغان شەنلى مەكتەپلەر، بۇ مەكتەپلەرنىڭ مائاش ۋە باشقا خىراجەتلىرىنى ھۆكۈمەت كۆتۈرەتتى؛ يەنە بىرى، قازاق قىرغىز ئۇيۇشمىسى باشقۇرىدىغان خۇيلى مەكتەپلەر بولۇپ ئۇنىڭ ھەممە خىراجىتىنى ئۇيۇشما ئۆستىگە ئالغان، مائاشىغا پۇل ھېسابىدا ئاشلىق ياكى چارۋا تارقىتىلاتتى. مەكتەپلەردە قىرغىز ئوقۇغۇچىلار قىرغىز تىلىدىكى دەرسلىكلەرنى ئوقويتتى، قىرغىز تىل - يېزىقى ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغانىدى.

قەشقەر ۋىلايەتلىك قازاق، قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قىرغىز ياشلىرىدىن قىرغىز سەنئەت ئۆمىكى تەشكىل قىلىپ، راسخودنى ئۇيۇشما تەرەپتىن تارقىتاتتى، بۇ قىرغىز سەنئەت ئۆمىكى ۋىلايەتلىك قازاق قىرغىز ئۇيۇشما قارمىقىدا بولۇپ، قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ يېڭىدىن سېلىنغان كۇلۇبىدا قەرەللىك ۋاقىتتا دىراما ۋە كونسېرتلارنى ئويناتتى. بۇ كۇلۇبتا ئادەتتە كىنولار قويۇلۇپ تۇراتتى. قاراجۇل، يېڭسار، قىزىلئۆيى شۆبە ئۇيۇشمىلىرىدىمۇ كونسېرت، دراملار ئويـ

نىلاتتى. قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسى سانائىتىنەپىسەسىگە ئارتىست بولغانلاردىن قاراجۇلدىن ئىسمايىل، ئەمەت توقۇ؛ قىزىلئۆيدىن نامان؛ ئاقتۇدىن ئابدۇقادىر قاتارلىقلار بار ئىدى. دېمەك، قىرغىز خەلقى ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان سەنئەتكارلار خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇلار چارۋىچىلىق رايونلىرىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ ئويۇن قويىاتتى. قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا قاراشلىق ئوتتۇزدىن ئارتۇق مەكتەپلەردە ساۋات چىقىرىش كەچ كۇرسلىرى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلۇپ، ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىق ئەر - ئاياللار كەچ كۇرستا ئوقۇيتتى، كەچ كۇرسنىڭ مۇئەللىملىكىنى يەنىلا باشلانغۇچ مەكتەپ مۇئەللىملىرى قوشۇمچە ئۆستىگە ئالغانتى، قىرغىز چارۋىچىلارنىڭ كۆپى مۇشۇ كەچ كۇرسلارغا قاتنىشىپ ساۋادىنى چىقارغانتى.

قەشقەر قازاق، قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى چارۋىچىلاردىن ئۆشرە - زاكات ئېلىشتىن سىرت، ئىچكى ۋە تاشقى سودىنى يولغا قويغان، شۇ چاغدا، قەشقەردە يارۋاغ دەرۋازىنىڭ ئىچىدىكى ئەنجان رەستىسىدىن بىر چوڭ قورۇنى سېتىۋېلىپ، بۇ ئورۇنغا چوڭ بىر دۇكان سېلىپ تىجارەت باشلىغان. بۇ سودا سارىيىدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىمپورت قىلىنغان ھەر خىل سارجا، دۇخاۋا، تۆرلۈك گۈللۈك چىتلار؛ خۇرۇم ئۆتۈك، گىجما ياغلىق، يامغۇرلۇق چاپان، شېكەر، قەنت - گېزەك، ھاراق قاتارلىق مالىلار بولۇپ، ئوبوروتى تېز، پايدىسى كۆپ ئىدى. يەنە قۇم دەرۋازىنىڭ ئىچىدە چوڭ ئاشپۇزۇل ئېچىلغان بولۇپ، تىجارىتى خېلى رونالق تاپقانىدى.

تاشقى سودىدا بولسا، بۇ ئۇيۇشما سوۋېت ئىتتىپاقىغا دوگۇۋور ئارقىلىق تېرىك چارۋا، خام ئەشيا ۋە قوي يۇڭى، تۆگە يۇڭى، ئۇچەي، سوغۇر تېرىسى قاتارلىق تۆرلۈك تېرىلەرنى ئېكسپورت قىلاتتى؛ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن دوگۇۋور بىلەن ئىمپورت قىلىنغان يۈك ئاپتوموبىلى، سارجا ۋە باشقا مالىلارنى

ئەكىرىپ ساتاتتى. مانا بۇنداق ئايرۇاشلاش شەكلى ئارقىلىق قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسى ئۆز سودىسىنى جانلاندۇرۇپ، چارۋىچىلارنىڭ ئېھتىياجىنى مەلۇم نىسبەتتە قامدايتتى، قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسىدا ئاشلىق ۋە مالدىن ئۆشرە - زاكات ئالغانغا قارىغاندا، تاشقى سودىدىن بولىدىغان كىرىم سالمىقى خېلى يۇقىرى نىسبەتنى ئىگىلەيتتى.

ئۇزۇن ئۆتمەي شېك شىسەي گومىنداڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ، شىنجاڭدىكى چىن تەنچىيۇ، ماۋزېمىن قاتارلىق كومپارتىيە ئەزالىرىنى تۇتۇپ قىرغىن قىلدى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە بالايى - ئاپەت ياغدۇردى؛ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا قۇرۇلغان مەكتەپلەر كەينى - كەينىدىن ۋەيران بولۇپ تاقالدى، چارۋىچىلارنىڭ بالىلىرى ئوقۇشسىز قالدى.

قەشقەر قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى سودا يوللىرى ئىتىپ تاشلاندى، ئالۋاڭ - ياساق كۆپىيىپ، چارۋا مالالار يىلدىن - يىلغا ئازىيىپ ئۇيۇشمىغا كىرىدىغان يارىدەم ئۇزۇلۇپ قالدى، ئىچكى ۋە تاشقى سودا يوللىرى تامامەن پالەچ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقتىن، ئۇيۇشما ئۆزىگە قاراشلىق 30 نەچچە مەكتەپنىڭ مۇئەللىم، ئىشچى - خىزمەتچىلىرىگە مائاش تارقىتىشتا ئامالسىز قالدى؛ قەرزگە بوغۇلۇپ 700 - 800 كىشىلىك كۇلۇبنىڭ ياغاچلىرىنى سېتىشقا مەجبۇر بولدى، ئۇنى پۇلى بار سودىگەرلەر ئېچىپ ئېلىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيۇشمىنىڭ يەر ئورنى ئۈچۈن تازغۇنلۇق ئابدانبەگ ھاجىنىڭ بالىلىرى شۇ چاغدىكى قەشقەر ۋالىسى مەھكىمىسىگە ئەرز قىلىپ، جاي ئورنى ئۈچۈن ئۇيۇشمىغا 100 تىللا ئالتۇن تۆلەتكۈزدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇيۇشما پۇلىنى تۆلەش ئۈچۈن كۇلۇبنى ئېچىپ ياغىچىنى ساتتى. ياغاچنى ئالغان ئىسمائىلجان دېگەن سودىگەر كۇلۇبنىڭ ياغاچلىرىنى باشقىلارغا پايدىسىغا سېتىۋېتىپ، يانچۇغىنى تولدۇرۇپ، 1949 - يىلى ئازادلىق

ھارپىسىدا چەت ئەلگە تىكىۋەتتى. ئەنە شۇنداق سەۋەبلەردىن ئۇيۇشما ۋە ئۇنىڭ شۆبە ئۇيۇشمىلىرىمۇ پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا ئامالسىز قالدى، كىنو قويۇش، ئويۇن قويۇش قاتارلىق مەدەنىي پائالىيەتلەر پۈتۈنلەي توختىدى.

ئازادلىقتىن كېيىن، قەشقەر قازاق ، قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئورنىنى يەرلىك خەلق بىرنەچچە ئېغىز ئۆي سىلەن ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بەردى، ھازىرقى قەشقەر ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ئەنە شۇ چاغدىكى قازاق. قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ ئورنى ئىدى.

قۇمۇل ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىسىنىڭ تارىخىدىن ئەسلىمە

يەھيا ئىلىم

1931 - يىلى شىنجاڭدىكى مۇستەبىت، چېرىك ھاكىمىيەتـ كە قارشى قۇمۇل تال تېغىدىن پارتىلىغان قوزغىلاڭ ئوتى پۈـ تۈن شىنجاڭغا تارقالدى، ئىنقىلابچىلارنىڭ غەيرەت - جاسارـ تى يالڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىنى تەۋرىتىپ، ئۇنىڭ ھالاكىتىنى تېزلەتتى.

قۇمۇلدىن چىققان خوجانىياز ھاجى جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىپ، ۋەتەنپەرۋەرلەر بىلەن بىرلىكتە غەلىبە قازانغانـ دى، قەھرىمانلارنىڭ قان بەدىلىگە كەلگەن بۇ غەلىبىنى قوغداپ قېلىش، خەلقىمىزنى بىلىم، مەدەنىيەتكە، ئەركىنلىككە ئىگە قىلىش كېرەك ئىدى. شۇڭا جەنۇبىي شىنجاڭدىن باشلاپ ھەممە ۋىلايەت، ناھىيىلەردە بىلىم، مەدەنىيەت ئورۇنلىرى تەسىس قـ لىپ ئەمەلىي خىزمەتلەر ئىشلەندى. ئاۋۋال تەشۋىقات يۈرگۈـ زۈپ، شېئىرلار ئېيتىلدى، تەشۋىق پائالىيەتلىرى ھەممە يەردە كۆچەيدى. مەرىپەتپەرۋەرلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئىئانە پۇل يـ غىپ، يېڭى مەكتەپلەر بىنا قىلىپ، ئوقۇتۇش - ئوقۇتۇش ئىشـ لىرىنى باشلىۋەتتى. شەخسلەر نامىدىمۇ مەكتەپلەر ئېچىلدى. خەلقنى ئويغىتىش ئۈچۈن قەشقەردە «يېڭى ھايات گېزىتى»، «يېڭى ھايات ژۇرنىلى» نەشىر قىلىنىپ پۈتۈن شىنجاڭغا تارقىتىلدى.

1933 -، 1934 - يىللىرى مەن كۆچادا بولۇپ، يېڭى قۇرۇلغان تۆمۈر غازى نامىدىكى دىنىي مەكتەپتە ئوقۇدۇم.

1935 - يىلى كۈزدە كۆچادىن ئائىلىمىز بىلەن قۇمۇلغا قايـ تىپ كەلدۇق. قۇمۇلدا قەشقەردىن ئەۋەتىلگەن «يېڭى ھايات» ژۇرنىلى تارقالغانلىكىن، قۇمۇلنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى يېڭى مەكتەپ ئېچىش توغرىلىق مۇزاكىرە ئۇيۇشتۇرۇشقا تەمشىلىپ، قۇـ مۇل بازار 1 - باشلانغۇچ مەكتەپتە سىنىپ ھازىرلىقى كۆرگەن. قۇمۇلنىڭ گارنىزون سىلكىي بولبارىس سوپاھاجىنى ئوقۇغۇچى تىزىملاشقا بۇيرۇپ: بۇ يېڭى مەكتەپكە قۇمۇلنىڭ دىنىي سا ھەسسىدىكى ئاخۇنلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى ھەم يۇقىرى قاتلام بەگـ خوجاملارنىڭ بالىلىرىنى باشقا تىزىملاپ، ئاندىن باشقىلارنىڭ بالىلىرىنى تىزىپ مەكتەپكە يىغىڭلار، بولمىسا كىشىلەر بالىلىرـ نى يېڭى مەكتەپكە بەرمەيدۇ، دېگەنىدى. شۇ مەزگىللەردە ھۆكۈمەت قەشقەردىن ئابدۇراخمان قارى ھاجىنى قۇمۇل مائارىپىگە تەيىنـ لەپ بەرگەن. ئابدۇراخمان قارى ھاجى ھىندىستان ۋە باشقا ئەللەردە ئوقۇپ، ھاجى بولۇپ كەلگەن دىنىي ئۆلىما ھەم قارى ئىدى، ئۇ ئادەم كېلىپ قۇمۇل مەمۇرلىرى بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن، بۇ ئادەمنى بازار يېڭى مەكتەپكە مەكتەپ مۇدىرى قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى. ئابدۇراخمان قارى ھاجى ئۇيغۇر ئوقۇـ غۇچىلارنى ئۇچ سىنىپ قىلىپ تەشكىللىدى، لېكىن دەرس بېرىدىغان مۇئەللىمنى ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتۈپ تۇرغاندا، ئۇرۇمچىدىن بىرقانچە نەپەر مۇئەللىم كەلدى، بۇ مۇئەللىملەر قەشقەردىن بولۇپ ئۇرۇمچىدە ھۆكۈمەت تەرىپىدە ئوقۇتۇلۇپ، قىسقا ۋاقىت ئوقۇشنى تامامىلاپ قۇمۇل مائارىپىغا تەقسىم قىلىنغانلىكەن. بۇ قېتىم كەلگەن مۇئەللىملەر ئادىل جامال، غۇپۇرجان، مۇھەمـ مەتخان قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئوقۇش باشلاپ 1936 - يىلى سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن خىلىلا نەتىجىلەر كۆرۈلدى. لېكىن قۇمۇل يېزا رايونلىرىدىكى مائارىپ سىستېمىسىدا ئوقۇش باشلانمىغان، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالتە ئايلىق مۇئەللىم يېتىشتۇرۇش كۇرسى ئېچىلدى. ئىلغار ئوقۇغۇـ

چىلادىن يەنى دىنىي ساھەدىكىلەردىن بۇ ئوقۇش كۇرسىغا يېـ
زىلدى. مەسىلەن: قاردۇۋدىن سابۇر ئاخۇنۇم، لاپچۇقدىن ئەمەت
قارى سەمىرى، راھەتباغدىن قادىر ئاخۇنۇم، ياقۇپ ئاخۇنۇم،
شەھەر ئىچىدىن ئابدۇللا مەخسۇم، بوغازدىن مۇللاۋاس ئىماملار-
نى كورسقا ئالغان.

كۇرس ئوقۇتۇشقا ئادىل جامالنى مەسئۇل قىلغان، مەن،
مەخمۇت ئەھەدى، يۇنۇس زاكىر، يۇسۇپ ئابدۇللا، ئابدۇرېھىم
ھوشۇرلار ھەم كۇرستا ئوقۇغان.

مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ
تەشكىل قىلىنىشى

قۇمۇلدا 1935 - يىلى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشـ
مىسى قۇرۇلغان، دەسلەپتە قۇمۇل بازار يۇقىرى مەسچىتىنىڭ
ئىمامى ئابدىكېرىم ئىمام ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى بولدى.
بىلىملىك كىشىلەردىن ئەزىز ئاخۇن باش كاتىپ (سەركاتىپ) بولدى.

1936 - يىلى ئۇرۇمچى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئۇيۇشمىسىنىڭ
سانايىنەپسە بۆلۈم باشلىقى ئابدىكېرىم رازىيوۋ - ئارتىست،
ئارتىسكىلار بىلەن كېلىپ قۇمۇلدا ئويۇن قويدى. نەتىجىدە قۇـ
مۇلدا ھەم ئۇيۇشما قارمىقىدا سانايىنەپسە قۇرۇلدى، سانايى
نەپسىنى يولبارسنىڭ ئوغلى ياقۇپبەگ باشقۇردى ھەم ئادىل
ھاجىنىڭ ئوغلى ھەمدۇللا ئاخۇن ياردەمچى (لازىمەتچى) بولدى.
قۇمۇلدىكى تالىپ خېتىپ ــ چاڭچى، ئەمەت قالتىس ــ تەمبۇر-
چى، روزى ــ غىجەكچى، سوپا ئاخۇن ــ ئىسكورۇپكىچى، يا-
قۇپ مولا ــ نەيچى، ئاق ئىبراھىم ــ دۇتارچى، نەمەت بو-
سۇق ــ داپچى ھەم ناخشىچى قاتارلىق كادىر ۋە مۇئەللىملەر-
نىڭ بىر قىسمى ئارتىست، ئۇلارنىڭ ئايال - قىزلىرى ئارتىستكا
بولغانىدى.

قۇمۇلنىڭ مەدەنىي - مائارىپى ئۇچۇن ئىشلەشكە
كەلگەن كادىرلار

1936 - 1937 - يىللىرى پىشقەدەم مائارىپچى مامۇت
راشىدىن جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۇرۇمچىگە كېلىپ قۇمۇلغا ئە-
ۋەتىلگەن. ئاندىن مۇھەممەت نىياز، ئەمەت روزى، پەتتاخان،
ئىمىن مەخسۇدى، نۇردىن ئىبلى، ئابلا نوھى، توختا يوۋلار قۇـ
مۇلغا ئەۋەتىلدى.

تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا ئىنىستىتۇتىدا ئوقۇپ قۇمۇلغا تەق-
سىم قىلىنىپ كەلگەنلەر: ئابلا تۇرسۇنوۋ، ئابدۇرېھىم ئابلايوۋ،
مىجىت شاھىدۇن، يۇنۇس ئەپەندى، ئىسمائىل قۇربان، ئابلـ
ىمت ئەزىموۋ، سوپا تۇرانوۋ، تاھىر بوساقوۋ، ھەبىبۇللا ئابلا-
يوۋ قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئىبلى ھامۇت قاتارلىق بىر قىسمـ
لار ئۇرۇمچىدە ئوقۇپ كەلدى، تاشكەنتتىكىلەردىن ئابدۇراخمان
سەئىدى، ئابلىز قادىر، ئىسمائىل سەئىدى، ئەمەت ئىمىن قاتارلىق-
لار غۇلجا، چۆچەك ۋە ئۇرۇمچىدە خىزمەت قىلىپ، ئىككى - ئۈچ
يىلدىن كېيىن قۇمۇلغا قايتىپ كېلىپ، مائارىپ خىزمىتىنى ئىشـ
لىدى. ئۇ ۋاقىتلاردا خىزمەت ئىنتىزامى كۆچەيتىلدى. كەڭ
يېزىلارغا يۇزلىنىش ئۇچۇن، 1936 - يىلى قۇمۇلدا بىر قارار
مۇئەللىم يېتىشتۇرۇش كۇرسى تەشكىل قىلدى، بۇنىڭغا ئوقۇتقۇـ
چىلاردىن 40 كىشىنى تاللاپ كۇرستا ئوقۇتقانىدى، ئوقۇتۇش
ئورنى قۇمۇل شەھەر ئىچى كونا مەدرىسە بولۇپ، ئوقۇتقۇچى
ئادىل جامال ئىدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى

1937 - يىلى 4 - ئايدىن كېيىن قۇمۇل ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىش
بولدى. قۇمۇلدا گارنىزون سىلىكى يولبارس ئۇرۇمچىنىڭ دۇـ

به‌نى شېك شىسه‌ي هاكىمىيتى بىلەن قارشىلىشىپ، بىر تۈركۈم ئادەملىرى بىلەن ئائىلىسىنى ئېلىپ نەنجىنگە كەتتى (جياك جيېشىگە بىدئەت قىلدى). 1937 - يىلى يولبارس كەتكەندىن كېيىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا هاشىم هاجى يېتەكچىلىك قىلدى. ئاساسىي خىزمەتنى هاشىم هاجى كونتورول بولۇپ سايلاندى. ئاساسىي خىزمەتنى هاشىم هاجى كونتورول قىلدى، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسدا هامۇت راشىدىن مەسئۇل كاتىپ بولۇپ باشقۇردى، غوپۇر هاجى مالىيە مۇدىرى، يۈسۈپ ئېلى هاجى كىرىم - چىقىم، پۇل مۇئامىلىلەرنى باشقۇرغان، سوپا تۇرانوۋ ئامبارچى بولغان. ئۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسنىڭ ئورنى بازار تۆت كوچىدىكى لى خۇيجاڭنىڭ جايىدا ئىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىدا تەپتىش بۆلۈم قورۇلۇپ گۇڭئەندىن هوشۇر موسا، كېيىن مۇهەممەت سەلىمۇڭ، تۆمۇر (تەجىك جىك) قاتارلىقلار بازاردىن بىرقانچە سودىگەرلەر قوشۇلۇپ مالىيە هېساباتىدىن تەپتىش قىلىپ تۇرغان. دېمەك چوڭ هوقۇقنى ساقچى ئىدارىسى تۇتۇپ تۇرغان. ئۇلارغا كۇندىلىك ئىشلارنى ئايمۇ ئاي دوكلات قىلىپ تۇرىدىغان.

ئۇيغۇر ئۇيۇشما ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدىكى مەكتەپلەر

1936 - 1937 - يىللىرى شىنجاڭدا مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى تەرەققىي قىلىپ ئىجتىمائىي ئورنى كۆتۈرۈلدى. بىر مۇنچە ئىلمىي كادىرلار تولۇقلاندى ۋە مەكتەپلەرگە مۇئەللىم يېتىشتۈرۈلدى. ئۇيۇشمىلار يىلدا بىر قېتىم ياكى ئىككى يىلدا بىر قېتىم سايلام ئۆتكۈزەتتى. قۇمۇل ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدا رەئىس بولغانلار: دەسلەپتە ئابدىكېرىم ئىمام ئاخۇنۇم، ئابدۇغوپۇر هاجى، يۈسۈپجان ئىبراهىموۋ، ئابلا تۇرسۇنوۋ، توقۇم سالى خۇيجاڭ، ئېزىزجان، ئىسمايىل تاهىرى، ئابدۇۋايىت

هاجى، ئەلام ئاخۇنۇم، ئىمىن يۇنۇس، هوشۇر ئۇلۇغ، نىياز هوشۇرى، نىياز شېرىپلار. مەن 1940 - يىلدىن تارتىپ بۆلۈم باشلىقى، مىشۇ جاڭ (باش كاتىپ) ۋە مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ 1950 - يىلغىچە ئىشلىگەن.

1937 - يىلى ئۇيۇشما قارمىقىدا بىر مائارىپ هەيئىتى تەسىس قىلىندى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قۇمۇل شەهەر ئەتراپىدىكى مەكتەپلەرنى، بىر بۆلىكى ئاستانە، سۇمقاغا، توغۇچى، جىگدە، لاپچۇق، قارا دۆۋىلەردىكى مەكتەپلەرنى قوروشقا مەسئۇل بولدى. بۇ هەيئەتكە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەهكىمىدىن ئىسمايىل قۇربان قوشۇلدى. مەن، مەهمۇت ئەهەدى، ئابلىمىت نىياز، ئابدىراخمان خامۇش قاتارلىق مۇئەللىملەر قوشۇلدۇق. ئاخۇنۇملاردىن توختى ئاخۇنۇم خەلپىتىم (ئابلىز دامولا هاجىنىڭ دادىسى)، بازاردىن قوتلۇق سېيىت ئاخۇن، مۇهەممەت هاجى، جىگدىلىك قاسىم جىيسا قاتارلىقلار بار. بىز بارغان جايلاردا تەشۋىق قىلىپ ئىئانە توپلاپ، ئوقۇغۇچى تىزىملاپ، مەكتەپ بىناسى يوقلارغا ۋاقىتلىق ئورۇن هازىرلاپ، هەر بىر ئورۇندا بىردىن دىنىي موللاملارنى قوشۇپ، ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى باشلىۋەتتۇق، قارا دۆۋىدە سابۇر ئاخۇنۇم، يەهيا ئېلىم، ئابلىمىت نىياز قارادۆۋە باشلانغۇچ مەكتەپ بالىلىرىنى ئوقوتۇشقا قالدۇرۇلغان. ئۇمۇمەن مەدەنىي مائارىپ هەربىر ئورۇندا جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلدى. شۇ يىلى قۇمۇل تاغلىرىدا - شوپۇل، خوتۇنتام، باغداش، ئېدىر، قوراي، توشو، نەرناسى، تۆمۈرتى، قورلۇق، قالغايتى، ئولامبۇلاق، تاراتى، سەكسىراغىچە، دىنىي، پەنىي ئارىلاش مەكتەپلەر ئېچىلدى.

1937 - يىلى قۇمۇل ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بولۇپ ئۆزگۈرۈپ، مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن يېڭى تامغا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئارا تۈرۈك شۆبە ئۇيغۇر، قازاق ئۇيۇشمىسى تەشكىل قىلىندى. بەردى هاشىم رەئىس بولدى.

كېيىن ئابدىخالىق رەئىس بولدى. ئاراتۆرۈكتە بەش جايدا مەكتەپ ئېچىلدى (باي، نوم، ئاداق، نېرىنكىر، تۇركۆللەردە)، بۇنىڭغا كېرەكلىك مۇئەللىملەرنى قۇمۇل ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن ئەۋەتتى.

1938 - يىلى باركۆل ئۇيۇشمىسىنىڭ ھېساباتىنى تەكشۈرگىلى قۇمۇل ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن تەپتىش ھەيئەت چىققان. ھېسابات ئىشلىرى قالايمىقان بولغانلىقتىن رەئىس مۇھەممەتجان دورا يەپ ئۆلۈۋالغان. ئۇنىڭ كەم ھېساباتىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن شۇ يۇسۇپ ئاخۇن ھۆددىلەپ ئالغان. لېكىن كېيىنچە يۇسۇپ ئاخۇن بۇھېسابا تىنى تولدۇرالماي، ئويۇشما تەرىپىدىن كەچۈرۈم قىلغان يادىمدا بار.

مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىك قوللانمىلىرىنى ئۇرۇمچى مائارىپ نازارىتى تەييارلاپ ئۇيۇشمىلار ئارقىلىق مەكتەپلەرگە ھەقسىز ياكى ھەق ئېلىپ تارقىتىپ بېرەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچى بالىلار دىنىي ھەم پەننىي ئىلىمگە ئىگە بولاتتى. ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنى قىسقارتىپ «خۇيلى مەكتەپ»، ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپلەرنى «شەنلى مەكتەپ» دەپ ئاتايتتى. قۇمۇلدا 1935 - يىلى بىرلا «شەنلى مەكتەپ» بار ئىدى. 1937-يىلى شەھەر ئىچى مەكتەپ ھۆكۈمەت قارمىقىغا ئۆتتى. 1939-يىلى راھەتباغ باشلانغۇچ مەكتىپى ھۆكۈمەت قارمىقىغا ئۆتتى. ھۆكۈمەت قارمىقىغا ئۆتكەن مەكتەپلەرنى مائارىپ ئىدارىسى باشقۇردى.

1939 - يىلى قۇمۇل مائارىپ ئىدارىسىگە چى تەنچىڭنى ئۇرۇمچىدىن چۈيجاڭ قىلىپ ئەۋەتكەن. لى تاۋ، چىڭ دۇشيۇ قاتارلىقلار (كومپارتىيە ئەزالىرى) كېلىپ مائارىپ ئىشلىرىغا زور يارەملەرنى بەردى. يازلىق تەتىلدىن پايدىلىنىپ مۇئەللىملەر ئۆگىنىش كۇرسى ئاچتى. ماركسىزم - لېنىنىزمدىن ۋە ئىجتىمائىي پەنلەردىن دەرس ئۆتتى، شۇنداق قىلىپ مۇئەللىملەرنىڭ ئاڭ سەۋىيىسى كۆتۈرۈلدى.

1. رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسكە بىۋاستە قاراشلىق كاتىبات بۆلۈمى. ئۇزۇن مۇددەت ئابلىمىت ھاجى باش كاتىپ بولغان، يەھيا ئېلىم، ئابلىمىت نىياز قاتارلىقلارمۇ باش كاتىپ بولغان.

2. مەدەنىيەت بۆلۈمى. يۇنۇس ئەپەندى، ئابدىرېھىم ھوشۇرى (رەجەنگو)، ئەمەت قۇربان قاتارلىقلار ئىشلىگەن.

3. تەشۋىقات بۆلۈمى. ھوشۇر قازىئاخۇنۇم، يەھيا ئەلىمى ئىشلىگەن.

4. تەشكىلات بۆلۈمى. ئامۇرخان ئىشلىگەن. كېيىن كاتىبات بۆلۈمىگە قوشۇۋېتىلگەن.

5. مالىيە بۆلۈم. ئىسمايىل ھوشۇرى، ئابلىكىم سابىتلەر ئىشلىگەن. مالىيە ھەيئەت مۇدىرى غوپۇر ھاجىم بولغان.

سانايى نەپسە بۆلۈمى. ئاۋۇال مەخسۇس كىشى ئىشلىگەن بولسىمۇ، كېيىن تەشۋىقات بۆلۈمىگە قوشۇۋېتىلگەن.

قۇمۇل ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئىجرائىيە ھەيئەت ئەزالىرى: ھوشۇر قازى ئاخۇنۇم، نامان قارى ھاجىم، يۇسۇپجان، سالى خۇيجاڭ، ئابلا تۇرسۇن، ئىمىن ھوشۇر، ئابلىمىت ھاجى، يەھيا ئەلىمى، ئەزىز سەئىدى، ساقچىدىن ھوشۇر موسا، كېيىن ئابدىقادىر كوجاڭ قاتارلىقلار.

مالىيە تەپتىش ھەيئەتلىرى:

ساقچىدىن مۇھەممەت سەلىمۇ، تۆمۇر ئاخۇن (تەجىك جىك)، تىجارەتچىلەردىن باي ئاخۇن، مۇھەممەت قارى، ھاجى سوپا، خىزمەتچىلەردىن زىكىرىيا سالى، يۇسۇپجانلاردىن ئىبارەت. ھېساباتىنى ئايمۇ ئاي ئۇرۇمچى، مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا كىرىم - چىقىم ھۆججەتلىرىنى چاپلىتىپ تەستىقلاشقا يوللايتتى.

قۇمۇل ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ كەرىم مەنبەلىرى

ئۇيۇشمىلار كېڭەيتىلىپ خىزمەت كۆچەيدى. ئۇلار نۇرغۇن ئىقتىسادىي مەبلەغقە مۇھتاج ئىدى. بۇنى ئىشلەش قىيىن كېلەتتى. قانداق قىلىپ كەرىم توپلاندى؟ بۇ كەرىم ئاساسەن خەلقتىن كەرەتتى. مەسلەن، ئىئانە پۇل، ئۆشرە - زاكات، قۇربانلىق تېرە، ئۇچەي قاتارلىقلار ئۇيۇشمىغا ئېلىناتتى.

قۇمۇل ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى كەرىم مەنبەئى جەھەتتە ياخشى چارە تېپىش ئۈچۈن ،ۋەخپىي يەر باشقۇرغۇچى سوپا ھاجى قاتارلىقلار بىلەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىدا مەسلىھەت يىغىنى ئېچىپ، ئىلگىرى ۋاقىلىق تۆزۈمىدىكى «گاداي ساك يېرى» دەپ ئاتالغان يەرلەر — ئالتۇنلۇق يېرىنى (ۋاقىلار ئەۋلادى ۋەخپىي يېرى) يەنە مازار-لارنىڭ ۋەخپىي يەر، ۋەخپىي قوتانلىرىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئىگىدار-لىقىغا ئۆتكۈزدى. ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى شۇنىڭ بىلەن مەدەنىي - مائارىپ راسخودىنى ھەل قىلدى. بىر قانچە مىڭ مو ھېسابىدا يەردىن بىر نەچچە يۈز دادەن ئاق، قارا ئاشلىق كەرىم قىلىندى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ چارۋىلىرى 1940 - يىلى قۇمۇلنىڭ ئاقتاش، نام داۋان دېگەن جايلىرىدا توپلاندى، قوراي — قىزىلىيارلىق رەھىم بوۋاي ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى بۇ چارۋىنى ئىجارىگە باقاتتى. ئۇ ۋاقىتتا بىر مىڭدەك چارۋا (قوي، ئۆچكە) توپلانغانىدى. كېيىن 40 قوتان مال بولۇپ بۇ يايلاقلاردا سەغمىغا نالىقتىن تۇركۈل يايلوسىغا يۆتكەلدى. 1943 - يىلى 5مىڭ تۈياق مالغا يەتكەنىدى. مەن ھەر يىلى چارۋا مالىلارنى ساناق قىلغاندا تاغقا چىققانىدىم. ئابدۇرېھىم تۇردى، قاسىم نىياز، شاھى باي قاتارلىق ئادەملەر چارۋا باشقۇرغان (چارۋا مۇدىرى) بولغانىدى. بۇ چارۋىدىن ھەر يىلى 400دىن 500گىچە سېپتىمبر كەرىم قىلىپ، ئۇيۇشمىنى تەمىنلىگەن. چارۋا باققۇچىلارغا ياخشى تەمىنات بېرىلگەن. مالنى باققان ھەر بىر

قوتانىدىكى مەسئۇللارغا ئېيىغا بىر دادەن ئاشلىق، يىلىدا بىر دانە چورۇقلۇق شىرا (كالا تېرىسى) بېرىلىپ تۇرغان. تەكشۈرۈپ چىققاندا چارۋىلارنى ياخشى باققانلارغا بىر نەچچىدىن مال مۇ-كاپات بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ چارۋىلارنى ياخشى باققۇچىلار كۆپەيىپ، ھەر قېتىم ساناق قىلغاندا بىر - بىرىدىن تالىشىپ بەسلىشىپ مال باقاتتى. بىر ساغلىققا بىرىدىن قوزا ئايرىلاتتى. 1945 - يىلى تاغدا قۇيۇرچۇق پەيدا بولغان. تۇركۆلدە بىر قوتان مال تالان - تاراج قىلىنغانلىقتىن، بۇ مالىلار قۇمۇلغا يېقىن ئىدىر — باغداشقا يۆتكەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ قۇمۇل ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى شىنجاڭدىكى باشقا ئۇيۇشمىلارغا نىسبەتەن باي ئىدى. 36 مەكتەپكە تەمىنات، مائاش يەتكۈزۈپ بېرەتتى. ھەربىر مەكتەپكە تەۋە ئورۇندا ئۆشرە ئاشلىق يىغىلىپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەستىقى بىلەن مەكتەپ مائارىپىغا سەرپ قىلىناتتى. ھەر بىر مۇئەللىمنىڭ مائاشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بەش كۆرە بۇغداي، ئىككى - ئۈچ كۆرە كۆزلۈك ئاشلىق بېرىلەتتى. 100دىن ئارتۇق مۇئەللىمنىڭ مائاشى بېرىلىپ تۇرغان. نەتىجىدە 36 باشلانغۇچ مەكتەپتە 5 مىڭدەك ئوغۇل - قىز ئوقۇغۇچى ئوقۇپ تەربىيە ئالاتتى. باشلانغۇچ يۇقىرى سىنىپلاردا تارىخ، جۇغراپىيە دەرسلىرى بېرىلەتتى. ھەپتىسىگە ئىككى قېتىم سىياسەت دەرسى كىرگۈزۈلۈپ، 9 6 مۇھىم ۋەزىپە توغرىسىدا دەرس بېرىلەتتى. تەنتەربىيە، شېئىر دەرسلىكى خېلىلا جانلانغان. مەن مەكتەپلەرنى تەكشۈرۈپ ئۆشرە - زاكات يىغىش خىزمىتى ئۈچۈن ھەر يىلى ئابدىخالىق ئاخۇنۇم بىلەن تاغ رايونلارغا چىقاتتىم. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا قايتىپ كېلىپ دوكلات قىلاتتىم.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدا گومىنداڭ پىرقىسىنىڭ قۇرۇلۇشى

قۇمۇل ناھىيىلىك پىرقە بۆلۈم قومۇلدا ئوندىن ئارتۇق رايو-نلوق شۆبەپىرقىلىرىنى قۇردى. قۇمۇل ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىدا 9- چۈيپۇڭبۇ 1944 - يىلى 12 - ئايدا قۇرۇلدى. مەن 1946 -

يىلى غۇلجا ئىنقىلابىغا ھېسداشلىق قىلغانلىقىمدىن چېكىندىم؛ ئورنىمغا ئابدۇرېھىم ھوشۇر شۇجىجاڭ بولدى. ئەزىزجان، يۈسۈپجان شەندۇكبۇ ھەيئەتلىرى ئىدى، بۇ ۋاقىتلاردا ئەزالار تارقاق، پاسسىپ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئامىۋى تەشكىلات ئىدى. ئۇ، مەدەنىي-مائارىپنى يولغا قويۇش، تەشۋىق خىزمىتى ئېلىپ بېرىش ۋە باشقا ئىشلارنى يولغا قويۇشتا، ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدى. ئەمدى جانلىق تەشۋىق كىشىلەرنىڭ ساۋادىنى ئېچىشتا مۇھىم رول ئويناپدى، سانايىنەپسە يولغا قويۇلدى، سەنئەت مۇزىكا، مىللىي نەغمىلەر تەرتىپكە سېلىندى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدا ئاددىي كۇلۇب، سەھنە قورۇلدى ۋە تىياتىر قويۇلدى. سانايىنەپسىگە ئويۇن بېلىتى سېتىلىپ كىرىم قىلىندى. بۇ كىرىملەر بىلەن مۇزىكانتلارنى، ئارتىس - ئارتىسكىلارنى قۇشۇمچە مائاش بىلەن تەمىنلىدى. مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ سانايىنەپسەبۆلۈمى پۈتۈن شىنجاڭدىكى سانايىنەپسىگە بىرتۇتاش رەھبەرلىك قىلاتتى. شۇڭا قىتتا دراما، ئوپېرا ۋە باشقا سەھنە ئەسەرلىرىنى شاپىگرافتا بېسىپ، ھەربىر ئۇيۇشمىلارغا تارقىتىپ بەرگەن، مەسىلەن، غېرىپ - سەنەم، غۇنچەم، زەينەپكە تۆھمەت، شاگىخەي كېچىسى، كۆرەش قىزى، خىيالىي تېۋىپ، رابىيە - سەئىدىن قاتارلىق كىتابلار بىلەن تەمىنلىدى. ئىمكانىيەتىنىڭ بارىچە تىرىشىپ ئۆگىنىپ سەھنىلەردە ئويناڭان، يەنە قۇمۇل سانايىنەپسە تەرىپىدىن «توغان پالۋان»، «جان كىرىپ قاچقان ئالتۇن» دېگەن سەھنە كىتابى يېزىلىپ سەھنىدە قويۇلغان، يەنە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى 500 قويىنى سېتىپ، قۇمۇل خۇاگوسەندە مىللەتلەر كۇلۇبى ياسىغان. 1944 - يىللىرى ئويۇن، تىياتىر، كىنولار شۇ كۇلۇبتا قويۇلغانىدى.

تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ ئىشلىگەن مۇھىم خىزمەتلىرى، ئۇرۇمچى شىنجاڭ گېزىتىگە بىرقانچە يۈز مۇشتەرى توپلاپ بېرىپ

ئۇرۇمچىگە يوللىنىدىن كېيىن، كەلگەن گېزىتنى تەشۋىقات بۆلۈمىدىن مۇشتەرىلەرگە تارقاتقان. كوچا تەشۋىقاتى يۈرگۈزگەن، ھەم ئايمۇ ئاي تام گېزىتى چىقارغان. قۇمۇلدا ئىسمايىل تاھىرنىڭ باشچىلىقىدا تاش مەتبەئىدە «قۇمۇل گېزىتى»نى چىقارغان. 1947، - 1948 - يىللىرى ھوشۇر ئۇلۇغنىڭ باشقۇرۇشىدا قۇمۇلدا «ئاتالاي» ژۇرنىلى چىقارغان. بۇ شۇ ۋاقىتنىڭ سىياسەتىگە ماسلىشىپ قۇمۇلنىڭ مەدەنىي - مائارىپىنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن چىقارغان ژۇرنال ئىدى. مۇشۇ ژۇرنالنىڭ نەشر قىلىنىشىغا گېنېرال جاڭ جۈجۇڭ، مەسئۇد جۇشى، ئەيسا ئالىپتېكىنلەرمۇ ياردەم بەردى، ھەم خەلقتىن ئىئانە پۇل توپلىدى. مەزكۇر ژۇرنال ھەقسىز تارقىتىلىپ، توپلانغان ئىقتىساد تۈگىگەندىن كېيىن توختىتىپ قويۇلدى.

«ئاتالاي» تۇنجى ئوغرىسىدا شۇچاغدا ھوشۇر ئۇلۇغ: «بۇ، تۇرك مەلۇم بىر خانىمنىڭ نامى» دەپ ئېيتقان. شۇنىڭغا تەقلىدقىلىپ مۇقاۋىغا يولبارسنىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن. بۇ نەشرىياتقا ئابلىز قادىر باشلىق شۇ ۋاقىتتىكى مىللىي كادىرلار قاتناشقان.

گومىنداڭ كەلگەندىن كېيىنكى قۇمۇلنىڭ مەدەنىي - مائارىپى

1946 - يىلى گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ جۇنجاڭى ياڭ دەلياڭ قۇمۇل ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدا نۇتۇق سۆزلەپ دىنىي ساھەدىكىلەرگە مۇنداق دېدى: مۇسۇلمان بالىلىرىنى پەننىي ئىلىم بىلەن ئوقۇتۇش دىننى بۇزىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى دىنىي موللىلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلسۇن، دەپ جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن 36 مەكتەپ تارقىتىلىپ موللاملارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. قۇمۇلنىڭ مەدەنىي - مائارىپى ئارقىغا چېكىندى. بۇ ھال مائارىپچىلارغا زەربە بولدى. مەدەنىي - مائارىپتىكى بۇ چېكىنىشنى ئۇيۇشمىمىز ئۇرۇمچى ۋە مەركىزى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا

مۇراجىئەت قىلدى. تاقىلىپ كەتكەن مەكتەپلەرنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن بېرىلگەن ماددىي ۋە مەنىۋى ياردەملەر ئارقىسىدا، تارقىلىپ كەتكەن مۇئەللىملەرنى ھەم باشقا قابىل ياشلارنى 1948 - يىلى توپلاپ ئالتە ئاي تەربىيىلەپ مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلدى. بۇ مۇئەللىملەر كۇرسىنى ئوقۇتۇشقا ئەھمىيەت قۇربان تەييىنلەندى. بۇ ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا ئىبراھىم شاھى، ئىسمايىل غوجامنىياز، ئابدۇرېھىم قۇربان قاتارلىق 40 نەپەر ئوقۇغۇچى ئوقۇپ جايلارغا بۆلۈندى. ئۇرۇمچىدىن مەسئۇد جۇشى، ئەيسا قاتارلىقلار كۇرسانتلارغا بىر كىيىملىكتىن رەخت بەردى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىدىن تاماق، ياتاق ھەل قىلىپ بەردى، يەنە جەمئىيەتتە بۇرۇن قىيقالغان ئىلغار ئوقۇتقۇچىلارنى يىغىپ مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلىپ، مەكتەپلەر بۇرۇنقىدەك ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنى قايتا راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن 1948 - يىلى قايتا سايلام بولۇپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا ھۇشۇر ئۇلۇغ رەئىس بولدى. يەھيا ئەلىمى مۇئاۋىن رەئىس بولغان، ئۇ ۋاقىتلاردا ھوشۇر ئۇلۇغ مۇئاۋىن ھاكىم، مەن ۋالىي مەھكىمىسىدە مائارىپ كوچىسى بولغان. يۇقىرىدىكى ۋەزىپىنى قوشۇمچە ئۆتىگەن. ھوشۇر ئۇلۇغ 1948 - يىلىدىن - 1949 يىلغىچە ئىشلەپ، ئىش كۆپ بولغانلىقتىن ئىستىپا بېرىپ، ئىزىغا نىياز ھوشۇرىنى سايلىغان. ئالتە ئايدىن كېيىن نىياز ھوشۇرى ئىستىپا سورىدى. ئاندىن سايلام قىلىپ نىياز شېرىپنى سايلىغان. قۇمۇل ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن يۇقىرىغا قۇمۇلدا ئۇيغۇرلارغا مەخسۇس بىر سەھەن مەكتەپ قۇرۇپ بېرىلسە، دەپ ئىلتىماس قىلىنغان. ئۆلكىدىن ئەيسا ئەپەندى، ئىسمايىل تاھىر سەھەن قۇرۇشنى تەستىقلىدى. ئابدۇراخمان سەئىدىننى مەكتەپ مۇدىرى قىلغان. بىر قانچە سىنىپنىڭ تەمىناتىنى مائارىپ نازارىتى ئەۋەتىپ تۇردى. كېيىن يولبارس كۆيۈغلى ھوشۇر ئۇلۇغنى قۇمۇل سەھەن مەكتەپكە مۇدىر قىلدى.

شىنجاڭدىكى مەدەنىي - مائارىپ ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ جەمئىيەتكە قوشقان تۆھپىسى كۆپ بولدى. قۇمۇل ئۇيغۇر مەدەنىي - مائارىپ ئۇيۇشمىسى تارىخىي ۋەزىپىسىنى تاماملاپ، 1950 - يىلى شىنجاڭ دېموكراتىيە ئىنتىلىپاقىغا قوشۇلۇپ كەتتى

(بۇ ماقالە «قۇمۇل تارىخىي ماتېرىياللىرى» نىڭ 1 - سانىدىن تاللاپ بېسىلدى، تەھرىرلەشتە قىسمەن تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى.)

شېڭ شسەي ھوكۈمىتى بىلەن خۇجنىياز ھاجى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن فۇكاك مۇئاھىدىسى توغرىسىدا ئەسلىمە

خېۋىر تۆمۈر

1933 - يىلى 6 - ئايدا شېڭ شسەي ۋەكىللىك قىلغان ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتى بىلەن قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يېتەكچىسى خوجنىياز ھاجى ئوتتۇرىسىدا فۇكاك مۇئاھىدىسى (كېلىشىمى - توختامنامىسى) تۈزۈلدى. مۇئاھىدە تۈزۈلۈشىنىڭ ئالدىكەينىدىكى ئىشلار توغرىسىدا ئەسلىمەلەر كۆپلەپ يېزىلغان بولسىمۇ، ئەمما كېلىشىمنىڭ كونكرېت مەزمۇنى توغرىسىدا ھازىرغىچە بىرەر مەلۇمات بېرىلگىنى يوق. مەن بۇ ئەسلىمىدە قولغا چۈشكەن ھەقىقىي ماتېرىيال ئاساسىدا «فۇكاك كېلىشىمى» توغرۇلۇق ماتېرىيال يېزىپ، تارىخ تەتقىقاتچىلىرىغا تەقدىم قىلماقچىمەن.

1 . «فۇكاك مۇئاھىدىسى» تۈزۈش ئالدىدىكى تارىخىي شارائىت

1933 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئاخىرى خوجنىياز ھاجى قۇمۇلدىن تۇرپان رايونىغا كەلدى. شۇ چاغدا قارا شەھەر تەۋەسىدىكى تۇرغان مەخمۇت سجاڭ تۇرپانغا قايتىپ كېلىپ خۇجنىياز ھاجى بىلەن بىرلەشتى. ئۇلار بىرلىكتە تۇرپان، تۇقسۇن، پىچان ناھىيىلىرىدە شېڭ شسەينىڭ قالدۇق قىسىملىرى بىلەن

ئۇرۇش قىلىپ ئۇچ ناھىيىنى تولۇق ئىگىلىگەندى، دېمەك، ئۇمۇمىي ۋەزىيەتتە قۇمۇلدىن تارتىپ تاكى خوتەنگىچە بولغان شەرقىي شىنجاڭ ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلىرى خۇجنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار قولىغا ئۆتكەن، تېلېگراف - پوچتا يوللىرى توختىغانىدى. جەن شۇرېن ھۆكۈمىتىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ بىرقىسمى مورى، گۇچۇڭ، جىمسارىدا شەرقىي يولىنى توسۇپ ياتاتتى. شېڭ شسەي قىسىملىرى ئۇرۇمچىگە توپلىنىپ جەنۇبىي يولىنى توسقاچ ئۇرۇمچى مۇداپىئىسىدە تۇراتتى. مۇشۇ كۈنلەردە ئۇرۇمچى ۋەزىيىتى ناھايىتى ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ سىياسىي كرىزىس ئىچىدە قالغانلىقتىن، شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى سىياسىي ئۆزگىرىش بولۇپ جەن شۇرېن ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. ئۇنىڭ ئورنىغا شېڭ شسەي ھاكىمىيەت ئۆتكۈزۈۋېلىپ قالايمىقان ۋەزىيەتنى ئوڭشاۋاتاتتى. 5 - ئاي مەزگىلىدە خوجنىياز ھاجى ۋە مەخمۇت سجاڭلار بىرلىكتە ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم باشلاش پىلانى تۈزۈپ، تۇرپاندىن تاغ يولى ئارقىلىق كېلىپ مورىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن گۇچۇڭ تاغلىرىغا كەلدى. دەل شۇ ئايدا ماجۇڭيىڭ 2 - قېتىم شىنجاڭغا چىقىپ، يولبويى ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىماستىن توپتوغرا مورىغا كېلىپ خوجنىياز ھاجىلار بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، ھۇجۇم قىلىش پىلانى تۈزۈپ، ماجۇڭيىڭ گۇچۇڭغا، خوجنىياز ھاجى قىسىملىرى جىمسارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇشتى.

نەتىجىدە ماجۇڭيىڭ ھوجۇم باشلاپ قانلىق جەڭ ئارقىلىق گۇچۇڭنى ئىشغال قىلدى. گۇچۇڭدا ھۆكۈمەتنىڭ كۈچى خېلى كۆپ بولسىمۇ، ئۇلار مەغلۇپ بولدى. ماجۇڭيىڭ تۇنجى ئۇرۇشتىلا بىرقانچە مىڭ تال مىلتىق، نۇرغۇن ئوق - دورىغا ئىگە بولدى. ئېغىر يېنىك پىلىموتتىن 50 نەچچە تال غەنىمەت ئالغان ماجۇڭيىڭ ئۆزىگە تەمەننا قويۇپ، ئۆپكىسىنى بېسىۋالالماي قالدى. خوجنىياز ھاجى قىسىملىرىمۇ جىمسارغا ھۇجۇم

باشلاپ، ئۇ يەردىكى ھۆكۈمەت قىسملىرىنى تەسلىم قىلىپ، قوراللارنى تاپشۇرۇشقا ماقۇل كەلتۈردى. ئۇلار تاك ئاتقاندا قوراللارنى تاپشۇرۇشقا ۋەدە بەرگەنىدى. بىراق ماجۇڭيىك شۇ كېچىسى بىر تۈەن ئەسكەر ئەۋەتىپ، خوجىنىياز ھاجىغا بېرىشكە تېگىشلىك قوراللارنى ئۆز ئالدىغا تارتىۋېلىپ، گۇچۇڭغا ئېلىپ كەتتى. مۇشۇ مەسىلە تۈپەيلىدىن خوجىنىياز ھاجى تەرەپتىكىلەر ماجۇڭ-يىڭدىن قاتتىق نارازى بولدى. ئۇتتۇرىغا سوغۇقچىلىق چۈشتى.

گۇچۇڭ، جىمسار قولدىن كەتكەندىن كېيىن ئالاقزادە بولغان شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى سىياسىي جەھەتتىن چېقىش يولى تاپماقچى بولۇپ، ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ سۆھبەتلىشىش ئۈسۇلىنى قوللاندى. بۇ ئىشقا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىمۇ قاتنىشىپ، ئوتتۇرىدا مۇرەسسە خىزمىتىگە ياردەملەشتى. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ماجۇڭيىك بىلەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئىتتىپاقلىقى بۇزۇلغان پۇرسەتتىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، ھەر ئىككى تەرەپكە ئىككى گۇرۇپپا ۋەكىل ئەۋەتىپ سۆھبەت ئۆتكۈزدى. ماجۇڭيىك گەرچە ۋەكىللەرنى قوبۇل قىلىپ سۆزلەشكەن بولسىمۇ، شەرتنى ئېغىز قويۇپ كېلىشىم تۈزۈشنى ئارقىغا سۈردى. خوجىنىياز ھاجى تەرەپ شۇ ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىت ۋە شېڭ شىسەينىڭ پوزىتسىيىسىگە ئاساسەن كېلىشىم تۈزۈشكە ماقۇل كەلدى.

كېلىشىم بولغان ئورۇن فۇكاڭنىڭ جەنۇبىي تاغ باغرىدىكى دەرەخلىك بولۇپ، ئىككى تەرەپتىن قاتناشقان ۋەكىل 15نەپەر، كاتىپ ئىككى نەپەر.

شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى تەرەپتىن كەلگەن ۋەكىللەر:

1. خۇسەيىن باي، 2. تۇرسۇن بابا، 3. بارات ئاخۇنباي 4. مەنسۇرجانباي، 5. سىدىق ئەبزى 6. ئەخمەتخان دارىن، 7 . ھۆكۈمەتنىڭ خارجى ئىشلار نازىرى چىڭ دېلى.

خوجىنىياز ھاجى تەرەپتىن قاتناشقان ۋەكىللەر:

1 . خوجىنىياز ھاجى، 2. مەخمۇت مۇھىتى، 3. قۇربان دورغا 4. نىياز تۇەنجاڭ، 5 . ئىبراھىم تۇەنجاڭ 6. ئابلا داموللا نەئىمى، 7. نىياز فۇگۇەنجاڭ (سەنخۇچىن نىياز) 8. سوپاخۇن فۇگۇەنجاڭ.

كاتىپلار:

1. نەمەت خەلىپەت. 2. ھەمدۇللا ھاجى مۇھەممەدى. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ قوراللىق كۈچلىرى كېلىشىم بولغان ئورۇندىن بەش كىلومېتر يىراقلىقتا تۇرۇش بەلگىلەنگەن.

2 - فۇكاڭ مۇئاھىدىسىنىڭ مەزمۇنى

1 - ماددا: شىنجاڭ ئىككى قىسىمغا تەقسىم قىلىنىپ، ئىككى تەرەپ باراۋەر ئىدارە قىلىدۇ، يەنى قۇمۇل، پىچان، تۇرپان، توقسۇنلار جەنۇبىي شىنجاڭ ھېسابىدا بولۇپ، يەرلىك خەلقلەر ئىدارە قىلىدۇ. باركۆل قوشۇلۇپ مورى ناھىيىسىدىن ئېتىبارەن شىمالىي شىنجاڭ بولۇپ شېڭ ھۆكۈمىتى تەرەپ ئىدارە قىلىدۇ. ئەمما يەتتە قۇدۇقنى ئىككىسى تەرەپ مۇشتەرەك ئىدارە قىلىدۇ. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ پاسىلە ۋە ھودۇلىرى بولسا مىنگۇنىڭ 12 - يىلى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ناھىيىلەرگە تەيىن قىلىنغان پاسىللەر ھودوت ھېسابلىنىدۇ.

2 - ماددا: جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەربىي ۋە مۇلكىيە ئىشلىرى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدۇ. ئەمەلدارلارنى قويۇش ۋە ئەمەلدىن قالدۇرۇشلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئىختىيارىدا بولىدۇ. تەيىنلەنگەن ئورۇندىن قالدۇرغان ئەمەلدارلارنىڭ تىزىملىرىنى ۋاقىتلىق ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتىگە مەلۇم قىلىش؛

3 - ماددا: جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ باج، پاراق كەبى داخىلىيە كىرىملىرى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ قانۇنى بويىچە ئاۋۋالقى ئۇسۇلدا بولۇپ، ئۇيغۇرلار قولدا بولىدۇ. ئەمما ھېسابتى ئايمۇ -

ئاي ئۇرۇمچىگە مەلۇم قىلىنىپ ئورۇش شەرتتۇر. باج قەغەزلىرى پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئوخشاش بولسۇن ئۈچۈن، ئۇرۇمچىدە بېسىپ بېرىلىدۇ. ئەسكىرىيە ۋە مۇلكىيە مەمۇرلارنىڭ مائاشى ۋە ھۆكۈمەت چىقىملىرى ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى بويىچە مەزكۇر كىرىمدىن چىقىم قىلىنىدۇ. ئېشىپ قالغان كىرىم ھۆكۈمەت ھېسابىدا تۇرىدۇ. ناۋادا كىرىملار كۈپايە قىلمىسا (چىقىمغا يەتمىسە - تەھرىردىن) ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تولۇقلاپ بېرىلىدۇ. ئىدارە خادىملىرى ئاۋۋالقىدىن كەم ياكى زىيادە بولماسلىقى شەرتتۇر ۋە لېكىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمەت (باش ھۆكۈمىتىدە) ئىدارىسىدە 175 نەپەر مەمۇرلار بولۇپ، ئۆز مەرتىۋىسى بويىچە مائاش بېرىلىدۇ.

4 - ماددا: جەنۇبىي شىنجاڭ ھۆكۈمىتى 5 مىڭدىن زىيادە ئەسكەر ساقلىمايدۇ. مەزكۇردىن زىيادە بولسا ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتى مەسئۇل بولمايدۇ. دېمەك زىيادىسىگە مائاش بەرمەيدۇ. مەزكۇر 5 مىڭ ئەسكەرنىڭ ئىككى ئايلىق مائاشىنى بۇگۈندىن ئېتىبارەن ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتى بېرىدۇ.

5 - ماددا: جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تېلېگرام، پوچتىخانا، خارجى، باجخانىلارنىڭ ھوقوقلىرى ئۇرۇمچىدىكى خارجى نازىر قولىدا بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا شۇبە ئىدارىلىرى بولىدۇ.

6 - ماددا: جەنۇبىي شىنجاڭ ھەمدە شىمالىي شىنجاڭدىكى پۇللار بىر خىل بولۇپ، بۇ پۇللار مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقى بويىچە ئۇرۇمچىدە ياكى مەركەزدە بېسىلىدۇ.

7 - ماددا: زۆرۈر لازىم تاپقان تەرەپنىڭ تەلەپ ۋە ئىلتىماسىغا بىنائەن ئىكىنچى تەرەپ شەرتسىز ئەسكەرىيە ياردەم قىلىدۇ. ئەمما قىلىشقا تېگىشلىك ئەسكەرىيە ياردەم يامان بولغان ھامان ياكى ئىككىنچى تەرەپنىڭ رۇخسىتىگە بىنائەن، ياردەم ئەسكەرلىرى قۇررەن (قورا) ئۆز تەۋسىگە چىقىپ كەتمىكى شەرتتۇر.

8 - ماددا: شىنجاڭدىن، ماجۇڭيىڭنى ئارغىبۇلاقتا قەدەر ھايداپ چىقىرىش ئۈچۈن ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتى مەسئۇلدۇر. دېمەك، جەنۇبىي شىنجاڭ ئەسكەرلىرى ماجۇڭيىڭ بىلەن سوقۇشمايدۇ ۋە لېكىن جەنۇبىي شىنجاڭ ھۆكۈمىتى مۇداپىئە ئۈچۈن ئارغىبۇلاقتا ئەسكەر قويىدۇ. ئەگەر ماجۇڭيىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۇجۇم قىلسا جەنۇبىي شىنجاڭ ھۆكۈمىتى ئۆزى چارە كۆرىدۇ. مۇبادا بۇ تۇغرىدا ئەسكىرىي ياردەملەر زۆرۈر لازىم بولغان تەقدىردە 7 - ماددا بويىچە بولىدۇ.

9 - ماددا: شىنجاڭدا سوقۇش تامام بولغانغا قەدەر جەنۇبىي شىنجاڭ ئەسكەرلىرىگە يېتەرلىك ئوق - دورىلارنى ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. دەرھال 50 ساندۇق ئوق ھەمدە ئەسكەرلەرنىڭ ئىككى ئايلىق مائاشى ئۈچۈن يۈزمىڭ سەر پۇل بېرىلىدۇ. باقى ئوق ۋە ئايلىقلارنى ۋاقتى بىلەن يەتكۈزۈپ تۇرۇش ئۈچۈن ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتى مەسئۇل بولىدۇ. ئەمما مۇلكى ئەمەلدارلارنىڭ مائاشى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كىرىملىرىدىن تەمىنلىنىپ تۇرىدۇ.

10 - ماددا: بۇ توختام خەت ئۇيغۇر، خەنزۇ ئىككى تىلدا يېزىلىپ، ئىككى تەرەپنىڭ باشلىقلىرىدىن خوجىنىيازھاجى بىلەن شېك شىمەي ئىمزا قىلماق بارابىرىدە ھۆكۈمەتنىڭ تامغىلىرى بېسىلىدۇ ۋە ھەمدە شاھىت بولسۇن ئۈچۈن ئۇرۇمچىدىكى سوۋېتلار كونسۇلىغا قول قويدۇرۇش شەرتتۇر. مەزكۇر توختام خەت ئۇچ نۇسخا بولۇپ، مەركىزىي ھۆكۈمەت، ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ھەربىرىدە بىر پارچىدىن ساقلىنىدۇ. بۇ بەتتىم قەغەزلىرى بولسا بۇگۈندىن باشلاپ ئەمەلگە ئىگىدۇر. ئەگەر زۆرۈر لازىم كەلگەن كەمچىلىكلىرى بولۇپ قالسا، ئىككى تەرەپنىڭ راۋلىقى بىلەن تۈزىتىش زۆرۈرىيىتى بولىدۇ.

مەزكۇرغا رازى بولۇپ قول قويغۇچى: شېك دۇبەن

جەنۇبىي شىنجاڭ ھۆكۈمەت باشلىقى: خوجىنىياز ھاجى

جۇڭخۇا مىنگونىڭ 22 - يىلى 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدە فۇكاڭ مۇئاھىدىسى شۇ تەقلىتتە تۈزۈلگەندىن كېيىن، يېڭىلا ئىش بېشىغا چىقىپ ماجۇڭيىڭ ۋە خوجىنىياز ھاجىدىن ئىبارەت ئىككى زور كۈچكە دۇچ كېلىۋاتقان، شۇنداقلا يېڭى ھاكىمىيەتىنى ساقلاپ قېلىشقا كۆزى يەتمەي ئۇمىدسىز تۇرۇۋاتقان شېڭ شىسەي ئۈچۈن غايەت زور مۇۋەپپىقىيەت بولدى. بولۇپمۇ يەرلىك قوزغىلاڭچىلارنى ماجۇڭيىڭدىن ئاجرىتىپ ئۆزىگە ئىتتىپاقداش قىلىۋالغانلىقى ئۇنىڭغا نىسبەتەن زور خۇشاللىق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ توختامدا ئېيتىلغان 50 ساندۇق ئوق بىلەن يۈز مىڭ سەر پۇلنى 4 كۈندىن كېيىن قىزىل خۇرجا دېگەن يەردە خوجىنىياز ھاجىلارغا تاپشۇردى.

شۇنىڭدىن كېيىن خوجىنىياز ھاجى جەنۇبىي شىنجاڭ «باۋېي زۇڭسىلىڭ» (جەنۇبىي شىنجاڭ مۇداپىئە باش قوماندانى) نامى بىلەن يوغان تېرەك ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا يۇرۇپ كەتتى.

خوجىنىياز ھاجى تاغ يولى بىلەن توقسۇنغا كېلىپ توقسۇننىڭ ئىلانلىق يېزىسىدا بىرقانچە كۈن تۇردى. شۇ كۈنلەردە زىنىچۇەنزىدىكى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان ماجۇڭيىڭ تۇرپانغا كەلگەنىدى.

3. فۇكاڭ مۇئاھىدىسى تۈزۈلگەندىن كېيىن ماجۇڭيىڭ بىلەن خۇجىنىياز ھاجى ئوتتۇرىسىدا بولغان بىر قىسىم ئىشلار

خوجىنىياز ھاجىنىڭ شېڭ شىسەي بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلىپ جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپكە ماڭغانلىقىنى ئاڭلىغان ماجۇڭيىڭ بۇ ئىشقا ئىقتايىن خاپا بولۇپ، داۋانچىڭدا تۇرۇشلۇق

خەن ۋە ما فامىللىك ئىككى تۈەنجاڭغا پىچاقلىدىن تۆۋەندىكى بۇيرۇقنى ئەۋەتتىدۇ:

36 - دېۋىزىيە سىبو مەھكىمىسىدىن

071 - نومۇرلۇق بۇيرۇق

داۋانچىڭ خەن تۈەنجاڭ ۋە ماتۈەنجاڭلارغا:

تېلېگرام ئورنىدا بۇيرۇق شۇكى، خوجىنىياز باشلىق جەنۇتۇلار ئالتە شەھەر تەرەپكە بارماقچىدۇر. بۇ ھۆكۈم خەت تەگكەن ھامان تاغ ئارقىلىق كېچىك يول بىلەن كېچە - كۈندۈزلەپ يۈرۈپ قارا شەھەردىكى ماتۈەنجاڭ بىلەن بىرلىشىپ خوجىنىياز باشلىق جەنتۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ قورالسىزلىنىپ دەرھال ئۇچۇر بېرىسىزلەر. ئەگەر سۈستلۇق قىلىپ خوجىنىياز باشلىق بىرەر جەنتۇ ئەسكىرىنى ئالتە شەھەر تەرەپكە ئۆتكۈزۈۋەتسەڭلار ئېغىر جازا بېرىمەن دەپ چۈشۈرگەن ھۆكۈم:

سىجاڭ: ماجۇڭيىڭ.

مىنگونىڭ 22 - يىلى 6 - ئاينىڭ 11 - كۈنى.

(بۇ خەت چۈققا سۇتۇشىدا ئوق تېگىپ ئۆلگەن خەن تۈەنجاڭنىڭ مەيدە يانچۇقىدىن تېپىلىپ خوجىنىياز ھاجىنىڭ قولىغا چۈشكەن)

خوجىنىياز ھاجى فۇكاڭ تاغلىرىدىن مېڭىپ توقسۇن ئىلانلىقتا تۇرۇۋاتقان كۈنلەردە، مەزكۇر بۇيرۇقنى داۋانچىڭدىكى ئەسكەرلىرىگە ئەۋەتىپ، خوجىنىياز ھاجىلارنى توقسۇندا قورالسىزلاندۇرۇشقا قەست قىلغان ماجۇڭيىڭ، يەنە بىر تەرەپتىن تۇرپانداكى ئابلىتىپ قازى، ئابدۇراخمان مەخسۇملارنى ۋەكىل قىلىپ توقسۇنغا ئەۋەتىپ خوجىنىياز ھاجى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشتەك ھىلىگەرلىكنىمۇ قىلغانىدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان خوجىنىياز ھاجى ئابلىتىپ قازىلار بىلەن قىلىۋاتقان سۆھبىتىنى بۇزۇپلا قاراشەھەر تەرەپكە ماڭىدۇ. خەنتۈەنجاڭلار ئۇلارنى قوغلىشىپ تاغ ئىچى بىلەن كېچە - كۈندۈزلەپ مېڭىپ قارا شەھەرگە ئالدىن يېتىپ، ئۇ يەردىكى يەنە بىر تۈەنجاڭلىق

ئەسكەر بىلەن بىرلىكتە ئۇششاقتال، چۇقىلاردا خوجىنىياز هاجى قىسىملىرىنى توسۇپ ئۇرۇش قىلىدۇ. بۇ ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشمۇ قاتتىق بولۇپ، نەتىجىدە ماجۇڭيىك قىسىملىرى مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىدۇ. خەن‌تۇەنجاڭ دېگىنى ئەنە شۇ چوققىدىكى سوقۇشتا ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ.

خوجىنىياز هاجى قارا شەھەرگە كېلىپ ئۈچ كۈندىن كېيىن ماجۇڭيىك تۇرپاندىن ئابدۇراخمان مەخسۇم، ئىمىن بايلارنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇلار ماجۇڭيىك ئەۋەتكەن خەتنى ئېلىپ كەلگەندى. خەتنىڭ ئەينى كۆچۈرمىسى تۆۋەندىكىچە:

36 - (دۇنزىيە) سىبو مەھكىمىسىدىن

119 - نومۇر

خوجىنىياز هاجى ۋە مەخمۇت بايلارغا مەلۇم بولسۇنكى توقسۇنغا ئەۋەتكەن ۋەكىلىمىز ئابلىتىپ قازى سىزلەر بىلەن ئوبدان سۆزلەشمەي قايتىپ كېلىپتۇر، شۇنىڭ ئۈچۈن ئابدۇراخمان ۋە ئىمىنلەرنى تەكرار ئەۋەتتىم. بۇلار سىزلەر بىلەن قانداق توختام قىلسا قىلىشقا هوقۇقلۇق. هالبۇكى بىرلىشىپ دۇشمەنىنى يوق قىلىش لازىم. هېچبىر گەپنىڭ تاينى يوقلا ئوتتۇرىمىزدا كۆڭۈلسىزلىك ئەهۋاللارنىڭ پەيدا بولۇش ئېتىبارى يوقتۇر. بىزلەرنى پارچىلاماق ئۈچۈن دۇشمەنلىرىمىزگە قۇلاق سېلىش هەر ئىككى تەرەپكە زىيانلىقتۇر. قورال توغرىلىق بىرئاز كۆڭلىڭىزلار قالغانمىش، شۇڭا چەنتۇ ئەسكەرلىرى ئۈچۈن ئۈچ مىڭ تال مىلتىق، 300 ساندۇق ئوق تەيىن قىلىپ قويدۇم، مەزكۇرلارنى تاپشۇرۇپ ئالماق ئۈزرە، هەممىز بىرلىشىپ ئىش قىلايلى:

سىجاڭ: ماجۇڭيىك

مىنگونىڭ 22 - يىلى 6 - ئاينىڭ 17 - كۈنى

بۇ خەتكە بىنائەن خوجىنىياز هاجى بىر پارچە خەت يېزىپ ۋەكىللەردىن تۇرپانغا ئەۋەتتى. خەتنىڭ ئەسلى نۇسخىسى

تۆۋەندىكىچە:

جەنۇبىي شىنجاڭ هۆكۈمەت مەھكىمىسىدىن

116 - نومۇر قاراشەھەردىن

سىجاڭ ماجۇڭيىڭغا مەلۇم بولسۇنكى، ۋەكىللەر ئارقىلىق ئەۋەتكەن خېتىڭىزنى تاپشۇرۇۋېلىپ پۈتۈن مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولدۇق. ۋەكىلىمىز ئابلىتىپ قازى ئاخۇنۇم سىزلەر بىلەن ئوبدان سۆزلەشمەي تۇقسۇندىن قايتىپ كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تەكرار ۋەكىل ئەۋەتتىم دەپسىز. سىز ماجۇڭيىك بىلەن ئىتتىپاقلاشتۇرماق ئۈچۈن كەلگەن ۋەكىلىڭىز ئابلىمىت قازى ئاخۇنۇم بىلەن سۆزلىشۈاتقان مەزگىلدە بىزلەرنى تۇتۇش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ئۈچ تۇەنجاڭلىق ئەسكەرلىرىڭىز ئەتراپىمىزنى قورشاپ تۇتماقچى بولغاندا، قىلىشۈاتقان سۆزىمىزنى تاشلاپ يولىمىزغا مېڭىشقا مەجبۇر بولدۇق. شۇنى هەم ئېنىقكى، بىزلەر ئۆز يولىمىزغا ماڭغان ئىكەنمىز سىزنىڭ ئەسكەرلىرىڭىز قوغلىشىپ كېلىپ ئاتقان پىلىموت ۋە مىلتىق ئوقلىرىغا قارشى بىر تال ئوق ئاتماي يولىمىزغا داۋام قىلدۇق. دېمەك سىز سۆھبەتنى قورال قىلىپ بىزنى تۇتۇش مەقسىدىڭىزنى هاسىل قىلماقچى بولدىڭىز. بۇ توغرىدا ئاۋارە بولماڭ! ۋەكىللەرنىمۇ ئاۋارە قىلماڭ! چۈنكى ۋەتەن، مىللەت ئىگىسى بولغان ئىنقىلابچىلار بىلەن بىرلەشمەك ۋە ئىتتىپاق بولماق خىيالىڭىز بولسا ئىدى، تۆۋەندىكى ۋەهشىلىكلەرنى ئەلۋەتتە قىلمىغان بولاتتىڭىز؟ دېمەك مورى شەھرىدە بىرىنچى دەپئە كۆرۈشكەنىدە قىلغان زورلۇق — يوغانچىلىقىڭىز نېمىلارنى ئىسپات ئېتىندۇ، بىلەمسىز! يەنى بىزلەرنى كۆزىڭىز كۆرمىدى، ئادەم قاتارىدا مۇئامىلە قىلمىدىڭىزغۇ! سىزلەر بولسىڭىزلار يۇرت ۋە مىللەتنىڭ ئىگىسى، ئىككى يىلدىن بېرى مۇستەبىت هۆكۈمەتكە قارشى قان كېچىپ جاپا چەكتىڭىزلار، سىزلەرنىڭمۇ گەپ - سۆزىڭىزلار، پېكىر - خىيالىڭىزلار بارمۇ؟ دەپ بىر كەلىمە سۆز قىلىشقا پۇرسەت بەرمەي، توغرىدىن -

توغرا ئۇرۇمچىنىڭ جاڭجۈنلۇق مەنسۇبىدە ئولتۇرماقچى بولدىڭىز. قولغا كەلمىگەن شىنجاڭنىڭ جاڭجۈنلىقىنى تالىشىپ ئولتۇرۇش، ھازىرچە ھاجەتسىز ئىدى. چۈنكى موري بىلەن گۇچۇڭنى ئېلىش بىلەن ھولۇقۇپ تېنىڭىز تېرىڭىزغا پاتماي ئۆزىڭىزنى بىلمەي قالدىڭىز. شۇ چاغدىلا پۈتۈن مەقسەتلىرىڭىز تامامەن ئاشكارلانغاندى. ئىككىنچى، جىمسارداۋ ئۇچ كېچە-كۈندۈز سوقۇش قىلىش جەريانىدا 21 ئادىمىمىزنى قۇربان بېرىش نەتىجىسىدە قولغا كەلتۈرگەن توپ، پىلىموت، مىلتىق، ئوق ۋە ئاتلارنى زورلۇق بىلەن قۇۋۇتىتىڭىزگە ئىشىنىپ ئېلىپ كەتتىڭىز، بۇ بولسا ئوچۇق بۇلاڭچىلىق ئەمەسمۇ؟ ئۇچىنچى، مۇمكىنقەدەر سىز ماجۇڭيىڭ بىلەن چىرايلىق تۇرماق ۋە ئۆزئارا چىنىشمەك خىيالى بىلەن توقۇنۇنىڭ سۇ بېشى دېگەن يېرىدە ئىمتىھان بېرىشىڭىزنى باشچىلىقىدا ئاتمىش ئەسكەرنى سىز تەرەپتىن كەلگەن خەۋەرلەرنى ئېلىپ كەلمەك ئۈچۈن قالدۇرۇپ كەلگەندۇق. ئۇلارنى ھەممىمىز بىر مۇسۇلمان، پالان - پۇستان دېگەندەك ھىسابلاپ بىلەن تۇتۇپ ئاتمىش ئەسكىرىمىزنىڭ ھەممىسىنى مىلتىق بىلەن ئېتىپ، قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈردىڭىزلار. تۇنجىسى سىز پىچان ناھىيىسىدىن داۋانچىڭدىكى خەن تۇەنجاڭ ۋە ماتۇەنجاڭلارغا ئەۋەتكەن 107 - نومۇرلۇق ھۆكۈم خېتىڭىز ئەلۋەتتە ئېسىڭىزدە باردۇر. ئەگەر خاتىرىڭىزدىن چىقىپ قالغان بولسا ئۇ خەتنى ئويلاپ ئوبدان مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈرسىز. ئۇ ھۆكۈم خېتىڭىزنىڭ مەزمۇنىدىن ياخشىلىقنىڭ ئەسەرى يوق. بەلكى بىزلەرنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشتىن باشقا مەقسەت كۆرۈنمەيدۇ.

ئەلھاسىل شۇ قەدەر يامان كۆرۈپ ھەبىس قىلماق ئۈچۈن ھۆكۈمگە لايىق بولغان خوجىنىيازلارغا 3 مىڭ تال مىلتىق بىلەن 300 ساندۇق ئوق ئىلتىپات قىلماقچى بولغىنىڭىزنىڭ سەۋەبلىرى نېمىدۇر؟ دېمەك بىر تەرەپتىن تۇتۇپ ھەبىس قىلماقچى بولسىز، يەنە بىر تەرەپتىن 3مىڭ تال مىلتىقلار

ئىلتىپات قىلماقچى بولسىڭىز، ئەجىبا جىمساردا ئۆز ھەققىمىز بولغان 1800 تال مىلتىقلىرىمىزنى زورلۇق بىلەن تارتىپ ئالمىسىز، ئەمدى 3مىڭ تال مىلتىق بېرىمەن دەيسىز، بۇ ئىالدامچىلىقىڭىزغا نېمە دېمەك قانداق جاۋاب قىلماق لازىم! مۇنداق قىلىشقا سىزنى نېمە مەجبۇر قىلدى؟ ياكى دىنداشلىرىڭىز سەپداشلىرىڭىزنى قان يىغلىتىپ زورلۇق بىلەن بۇلاپ كەتكەن مىلتىقلار بىلەن قوراللاندۇرغان، ئەسىرگە چۈشكەن خەنزۇ ئەسكەرلەر زىنىچۈەنزە سوقۇشىدا تۇەنجاڭ، لىيەنجاڭلىرىڭىزنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ دۇشمەن بولغان شېڭ دۇبەن تەرەپكە ئۆتۈپ قوشۇلۇپ كەتكەندىن كېيىن دوست بىلەن دۇشمەننى پەرق ئەتتىڭىزمۇ - يا! دېمەك مەزكۇر قوراللار ئۆز دىنداشلىرىڭىزنىڭ قولىدا ياكى ئامبىرىڭىزدا تۇرغان بولسا ئىدى، زىنىچۈنزىدە بولغان ئىغىر كۈنلەر بولمىغان بولاتتى! ئەپسۇسكى، ئۆز سەپداشلىرىڭىزغا شۇ قەدەر خائىنلىقلار قىلدىڭىز ۋە قىلماقچى بولسىز، خاتىرىڭىزدە بولسۇنكى، ئۆز سەپداشلىرىڭىزغا قىلغان خىيانەتلىرىڭىزگە يارىشا دۇشمەنلىرىڭىزدىن كۆرگۈلۈكنى ئەلۋەتتە كۆرىسىز! جېق ياشلىق، گۈدەكلىك قىلدىڭىز ۋە قىلماقچى بولسىز، ئەنە شۇنداق ھىلە - مىكىرلەر بىلەن بىزلەرنى تۇتماقچى بولسىز، ھەبىسى قىلماقچى ۋە ئۆلتۈرمەكچى بولسىز، ئىنشائاللا... يەرلىك ئىنقىلابچىلار لازىم بولۇپ قالىدىغان كۈنلەرمۇ بولۇپ قالۇر. تەكرار ئاگاھ قىلىمىزكى، بىز يۇرت ۋە مىللەت ئىگىسى بولغان يەرلىك ئىنقىلابچىلار، سىز ماجۇڭيىڭغا قارشى ئەمەس ۋە دۇشمەن ئەمەسمىز، ئېھتىمال سىز بىزلەرنى شېڭ شىسەي بىلەن ئىتتىپاق لاشتى دېگەن باھانا بىلەن گۇنا قويىسىڭىز كېرەك. ئەمما سىز ماجۇڭيىڭ ياك سەنمۇ جاڭىڭىز ئارقىلىق مەخپى ھالدا شېڭ دۇبەن بىلەن بولدۇرۇلمىغان بىتىمنى بىزلەر ئاشكارا قىلدۇق. ئەمما بىزلەرنى سىزدىن ئايرىلىپ شېڭدۇبەن بىلەن ئىتتىپاق تۇزمەككە مەجبۇر قىلغان يېگانە سەۋەبلەر، سىز ماجۇڭيىڭنىڭ

خىيانەت، جىنايەت ۋە رەڭۋازلىقىمزدۇر. خاتىرىمىزدە بولسۇنكى، بۇ توغرىدا تۆكۈلگەن قانلار ۋە مۇندىن كېيىن تۆكۈلىدىغان قانلارنىڭ مەسئۇلىيىتى ۋە جاۋابكارلىقى سىزدە، قىيامەت كۈنى ئاللا زۇلجالال ھوزۇرىدا سىز ماجۇڭيىڭ ئەلۋەتتە مەسئۇل بولۇرسىز دەپ

جەنۇبىي شىنجاڭ يەرلىك ھۆكۈمەت باشلىقى:

ئەلھاج خوجىنىياز

مىنگونىڭ 22 - يىلى 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنى

شۇنىڭدىن كېيىن ماجۇڭيىڭ ئۇچ تۈەن ئەسكەر ئاجرىتىپ مافۇيۇەن ئىسىملىك بىر ئادەمنى لۇيجاڭلىققا تەيىنلەپ خوجىنىياز ھاجى قىسىملىرىنى قوغلاپ زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. مۇشۇ سەۋەبتىن خوجىنىياز ھاجى قىسىملىرى بىلەن ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدا قارا شەھەر، باش ئەگىم، بۇگۇر، كۇچا، باي، قارا يۇلغۇن، مارالبېشى، پەيزۋات - چوكانيار قاتارلىق جايلاردا چوڭ-كىچىك قاتتىق سوقۇشلار بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر مەزگىل خوجىنىياز ھاجى قىسىملىرى ئۇرۇشلاردا مەغلۇپ بولۇپ قاچقان، ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى غەلبە قازىنىپ قوغلاشقان ۋەزىيەت شەكىللەندى. خوجىنىياز ھاجى قىسىملىرى قارا يۇلغۇندىن بىر سوقۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئۇچتۇرپان قاقشال يولى بىلەن قەشقەرگە ئۆتتۈپ كەتتى.

1934 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى مافۇيۇەن قىسىملىرى، قەشقەردە مۇھاسىرە ئىچىدە قالغان ماجەنسائىغا (چولاق زىخۇيغا) ياردەم بېرىش ئۈچۈن قەشقەرگە باستۇرۇپ باردى. بۇ چاغدا قەشقەردە تۇرۇۋاتقان خوجىنىياز ھاجى ۋە سابىت داموللىلار شەھەردە ئۇرۇش قىلماسلىق تاكتىكىسىنى قوللىنىپ يەكەن - يېڭىسار تەرەپكە چېكىنىپ كەتتى. شۇ كۈنلەردە ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتى، ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىۋاتقان ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى چېكىندۈرۈپ قوغلاپ كەلمەكتە ئىدى. «ئالتايسكى»، «تارباغاتايسكى» نامىدا شىنجاڭغا ياردەمگە كەلگەن سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ئەجەللىك زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن

ماجۇڭيىڭ قەشقەرگە قىچىپ كېلىپ، ئارقا تەرەپتىن شېڭ دۇبەن ئەسكەرلىرى قوغلاپ كېلىۋاتقان، ئالدى تەرەپتە خوجىنىياز ھاجى قىسىملىرى توسۇپ تۇرۇۋاتقان قىيىن ئەھۋالدا قالدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىنى ۋاستە قىلىپ شېڭ دۇبەن ھۆكۈمىتى بىلەن كېلىشىم تۈزدى. كېلىشىمدە تۈزۈلگەن بەلگىلىمىلەر بويىچە ماجۇڭيىڭ بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتتى، ئۇنىڭ قالدۇق قىسىملىرى سىجاڭ ماخۇسەنىنىڭ قوماندانلىقىدا خوتەن ۋىلايىتىدە تۇرىدىغان بولدى. بۇ چاغدا خوجىنىياز ھاجى قىسىملىرى مەكىت ئارقىلىق دەريا ياقىلاپ ئاقسۇغا كەتتى.

4. فۇكاڭ مۇئاھىدىسىنىڭ بۇزۇلغانلىقى ۋە بىر مۇنچە قارشىلىشىش ئەھۋالى

ماجۇڭيىڭنى قوغلاش باھانىسى بىلەن شېڭ دۇبەن ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ كۈچلۈك تۆت تۈەن ئەسكىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىغا ئۆتكۈزۈپ، قەشقەر يېڭى شەھەردە سىلىگبۇ تەسىس قىلىپ، سىلىگلىققا لېيۇبىڭنى، مۇئاۋىن سىلىگلىققا مەھمۇت سىجاڭنى تەيىن قىلدى. شېڭ دۇبەنىڭ تۆت تۈەن ئەسكىرىدىن بىر تۈەنى يەكەندە، بىر تۈەنى قەشقەر يېڭى شەھەردە، بىر تۈەنى پەيزۋاتتا، يەنە بىر تۈەنى (ئاق ئورۇسلاردىن تەشكىللەنگەن تۈەن) مارالبېشىدا تۇرىدۇ. خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوشۇنلىرىنى توپلاپ 6 - دىۋىزىيە نامىدا تۆت تۈەن قىلىپ تەشكىللەپ مەھمۇت مۇھىتنىنى قوشومچە سىجاڭلىققا تەيىنلىدى. 6 - دىۋىزىيە قارمىغىدىكى تۆت تۈەن ئەسكەرنىڭ بىر تۈەنى يەكەندە، بىر تۈەنى يېڭىساردا، قالغان ئىككى تۈەنى قەشقەر شەھىرىدە تۇردى. مۇشۇ قېتىمقى رەتتىكە سىلىشتا ئوسمان سىجاڭ باشچى

لىقىدىكى قىرغىز قىسىملىرى بىلەن سېتىۋالدىجان باشچىلىقىدىكى
ئۆزبېك پولكىنى قورالسىزلاندۇرۇپ ئوسمان ئېلىنى قولغا
ئېلىپ تۇرغەتتى. تۆمۈر سىجاڭدىن قېچىپ لاغان ھەمدەم بەگ ھاجى،
ئەھمەتخان لويجاڭ، ھاپىز لويجاڭ، توختى لويجاڭ قاتارلىق
كىشىلەر نىمۇ بىكارچى قىلىۋەتتى. مۇنداق رەتكە سېلىش ئاسان ئەمدا
شېڭ دۇبەننىڭ جەنۇبتىكى ئەمەلىي كۈچى بىلەن خوجنىياز ھاجىنىڭ
ئەمەلىي كۈچى تەڭپۇڭلىشىپ قالدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى سوۋېت
ئىتتىپاقىدىن يارەمگە كەلگەن «ئالتايىسكى»، «تارباغاتايىسكى»
لارمۇ كۈچا، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، مارالبېشى قاتارلىق جايلاردا
بار ئىدى. ئەگەر شېڭ دۇبەننىڭ ئەسكىرىي كۈچى بىلەن يارەمگە
كەلگەن سوۋېت قوشۇنلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ بىر كۈچ ھېسابلىغاندا
خوجنىياز ھاجىنىڭ ئەمەلىي كۈچى كىچىككىنە بىر گۇرۇھ بولۇپ
كۆرۈنەتتى. ھەربىي جەھەتتە مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن
كېيىن، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى خوجنىياز ھاجىنى ئۇرۇمچى
ھۆكۈمىتىگە مۇئاۋىن رەئىسلىككە تەكلىپ قىلىپ، جەنۇبتىكى قوزغە-
لاڭچى كۈچلەرنىڭ تېنىنى بېشىدىن ئاجرىتىۋەتمەكچى بولدى.
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خوجنىياز ھاجىنىڭ ئىلگىرىكى «باش
قوماندان — باۋۇيى سىلىك» دېگەن نامى ۋە ھوقۇقلىرى
ئۆزىچە ئەمەلدىن قالغاندەك بولدى.

ۋەزىيەتنىڭ مۇنداق ئۆزگىرىشى فۇكاڭ مۇئاھىدىسىنىڭ
7 - ماددىسىدىكى بەلگىلىمىگە خىلاپ ئىدى. يەنى 7 - ماددە-
دىكى «... قىلماقچى بولغان ئەسكىرى يارەدەم تامام بولغان
ھامان، ئىككىنچى تەرەپنىڭ رۇخسىتىگە بىنائەن ئۆز تەۋەسىگە
چېقىپ كەتمىسكى شەرتتۇر» دەپ تۇزۇلگەن توختامغا خىلاپ كەل-
گەن شېڭ دۇبەن ھۆكۈمىتى غايەت كۆپ ۋە ئوستۇن كۈچ - قۇۋ-
ۋەتكە ئىگە تۇرۇن ئاتلىق ئەسكىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا
ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق خوجنىياز ھاجى تەرەپكە كۈچ كۆر -
سەتتى، خوجنىياز ھاجى باشتا ئورۇمچىگە بېرىپ مۇئاۋىن

رەئىس بولۇشنى رەت قىلدى. مۇنداق ھەل قىلغۇچ پەيتتە
«ئالتايىسكى»، «تارباغاتايىسكى» نامىدىكى سوۋېت قىزىل ئار-
مىيىسىنىڭ قوماندانى بېكتىيوۋ ۋە باشقا ھەربىي ئەمەلدارلار
ئوتتۇرىغا چۈشۈپ كۆپ خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ھەتتا شېڭ
شىسەينىڭ ھەربىي مۇشاۋىرى مالىكوۋ (سوۋېت ئىتتىپاقىدىن
ئەۋەتىلگەن مۇشاۋىر — تاتار) مۇ ئورۇمچىدىن مارالبېشىغا
كېلىپ تېگىشلىك خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. بۇ كىشىلەر زاھىرەن
مۇرەسسە خىزمىتى ئىشلەپ دوستانە مەسلىھەت - پىكىرلەرنى
بەرگەندەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ئۆچۈن
كۈچ چىقىرىپ بېسىم ئىشلىتەتتى. شۇڭا ئەڭ ئاخىرىدا سوۋېت
ئىتتىپاقى كونسۇلى ۋە باشقا سوۋېتلىكلەرنىڭ مۇرەسسە قىلىپ
يارىشتۇرۇشى ئارقىسىدا خوجنىياز ھاجى ئورۇمچىگە كېلىپ مۇ-
ئاۋىن رەئىس بولۇشقا ماقۇل كەلدى. ئەگەر سوۋېت ئىتتىپاقى
خادىملىرىنىڭ يارىشتۇرۇشى ۋە كاپالەت بېرىشى بولمىغاندا
خوجنىياز ھاجى ھەرگىزمۇ ئۆز قوشۇنلىرىنى تاشلاپ ئورۇمچىگە
كەلمىگەن بولاتتى ۋە شېڭ شىسەي بىلەن مۇرەسسە لىشىپ ئاتاق
تىكى مۇئاۋىن رەئىس بولمىغان بولاتتى.

فۇكاڭ مۇئاھىدىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش توغرىسىدا مەھمۇت
مۇھىتى بىرقەدەر قەتئىي تۇرۇپ پىكىر لەشتى. ئۇنىڭ ھەقىقانىي
پىكىرلىرىنى گەرچە شېڭ ھۆكۈمىتى ئوچۇق - ئاشكارا رەت قىل-
مىغان بولسىمۇ، لېكىن ئېتىبارسىز قالدۇرۇپ، ئىچكى جەھەتتە
ئاستىرتىن قاتتىق قارشى تۇردى. سىلىق ۋە يۇمشاق پوزىتسىيە
قوللىنىش ئارقىسىدا ھىلە - مىكىرلەر ئىشلىتىپ مەھمۇت سىجاڭنىڭ
كۈچىنى ئاجىزلىتىش، ئىمكانقەدەر ئۇنى يېتىم قالدۇرۇشقا كىرىش-
تى. مەھمۇت سىجاڭنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك دەپ قارىغان ئادەم-
لىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قىسقا مۇددەتلىك ئوقۇشقا ئەۋەتىش،
ئورۇمچىدە ئېچىلغان ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۇرسىلىرىغا
تەكلىپ قىلىشتەك ئۇسۇللار بىلەن ئۇنىڭدىن ئاجرىتىش، مەپكۇرە

جەھەتتە مەھمۇت سجاڭغا قارشى تۇرۇشقا كىرىشتى. يەنە بىر مۇنچە مۇھىم ئادەملەرنى ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە خىزمەتلەرگە تەينىلەش ئارقىلىق ئۇنىڭدىن ئاجراتتى. يەنە بىر تەرەپتىن مەھمۇت سجاڭنى ئۇرۇمچىگە يىغىنغا تەكلىپ قىلىش ئارقىلىق ئورنىدىن قوزغاپ قاپقانغا چۈشۈرۈشتەك ئۇسۇللارنى قوللىنىپ ئۇنىڭ ھاياتىغا خەۋپ سالدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مەھمۇت مۇھىتى ئەڭ ئاخىرىدا دۈزىيە شتابىنى مارالبېشىغا يۆتكەپ شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن فۇكاڭ مۇئاھىدىسى توغرىسىد ائاخىرقى نۆۋەتتە سۆزلىشىپ كۆرمەكچى، ئەگەر ھەقىقىي ئىجرا قىلىنمىسا قوراللىق قارشى چىقماقچى بولدى. ئەمما بۇ پىلانغا كۆپلىگەن تۇەنجاڭلار، سەنمۇجاڭ قۇربان سەئىدى قاتارلىق كىشىلەر ئاساسلىق قىلىپ قوشۇلماي قويدى. شۇڭا مەھمۇت موھىتى ئەڭ ئاخىرقى قارارىدا ئۆز پىلانىنى ئۆزگەرتىپ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن چەت ئەلگە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

مەھمۇت سجاڭ 1937 - يىلى 4 - ئايدا قەشقەردىن قوزغىلىپ لاداق يولى ئارقىلىق چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى ئابدۇنىياز كامالنى 6 - دۈزىيە سجاڭلىقىغا سايلاپ يەكەندە تۇردى. كېيىن خوتەندە تۇرۇۋاتقان ماخوسەن بىلەن بىرلىشىپ شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە قارشى ھۇجۇم قوزغىدى. ئابدۇنىياز سجاڭ ۋە ماخۇسەن ئىككىسى بىرلىكتە قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ قەشقەر كونىشەھەرنى (ئۇ چاغدا ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنى كونىشەھەر دەپ ئاتايتتى) ئىشغال قىلىپ يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالدى.

ئاردىدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئابدۇنىياز سجاڭ ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ مارالبېشى ۋە ئاقسۇغا ھۇجۇم قوزغىدى. ئاقسۇ يېڭىشەھەردىن باشقا ئاۋات، كەلپىن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىلىرىنى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇيەنە

يۇسۇفنىياز تۇەنجاڭنى بىر بۆلۈك ئەسكەر بىلەن كۇچاغا ئەۋەتتى. ئۇلار توقسۇ، شايار ناھىيىلىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، بۇاستە كۇچاغا ھۇجۇم قوزغىدى. كۇچادا ئايرودرومنى تالىشىش يۈزىسىدە 81 كۈن قاتتىق ۋە قانلىق جەڭلەر بولدى. يەنە شۇ كۈنلەردە ماخۇسەنىنىڭ بىر لۇيجاڭلىق ئەسكىرى چاقىلىق ئارقىلىق كېلىپ كورلىغا ھۇجۇم قوزغىدى. دەسلەك ئابدۇنىياز ۋە ماخۇسەنلەر بىرلىشىپ تۆت يول بىلەن قوزغىغان ھۇجۇمغا شېڭ شىسەينىڭ كۈچى ھەر جەھەتتىن ئاجىزلىق قىلدى. بۇنداق شارائىتتا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى سۇۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىككىنچى قېتىم ياردەم تەلەپ قىلدى. تەلەپكە بىنائەن سۇۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنلىرى بىر كېچىدە ئاتۇشتا پەيدا بولۇپ كىرىپ كەنت يايلاق، مارالبېشى، مەكىت ئارقىلىق يەكەنگە چىقىپ، ماخوسەن، ئابدۇنىيازلارنىڭ چېكىنىش يولىنى توستى. دەل شۇ چاغدا ئۇرۇمچىدىن شېڭ ۋېنىدىنىڭ كۈچلۈك بىر قوشۇنى ئايرو-پىلانلارنىڭ يارىدىمى ئارقىسىدا قاراشەھەردىن ئۆتۈپ يول بويى دۈچ كەلگەن قوزغىلاڭچىلارنى چېكىندۈرۈپ ئارقىغا قايتۇردى. مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان قوزغىلاڭچىلار مەكىت ۋە يەكەن تەرەپ-لەردە جەم بولۇپ ئاخىرقى قېتىم سوقۇشۇپ كۆرگەن بولسىمۇ مەغلۇبىيەتتىن قۇتۇلالمىدى. بۇ نىشانلار 1937 - يىلى كۈز ئايلىرىدا بولغانىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭچىلارنى قانلىق باستۇرۇپ تاشلىغان شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى شۇ يىلى 10 - ئايدا تېخىمۇ غالجىرلىشىپ شىنجاڭ بويىچە چوڭ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ، خوجىنىياز ھاجى باشلىق مىڭلىغان گىشىلەرنى قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن فۇكاڭ مۇئاھىدىسى بۇزۇلۇپلا قالماستىن، پۈتكۈل قۇمۇل دېھقانلار قوز-غىلىڭىغا يالقۇنلىرى ئاخىرقى ھېسابتا ئۆچۈرۈپ تاشلاندى.

ئاقسۇ، يەكەندە بولۇپ ئۆتكەن بەزى ۋەقەلەردىن ئەسلىمە

سۆزلەپ بەرگۈچى: **ھۈسەن ھادىل.**

رەتلىگۈچى: **قادىر مەكىت.**

مەن 1939 - يىلى 3 - ئايدا، ئاقسۇنىڭ ئايكۆل يېزىسىدىكى بىر باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 4 - سىنىپىدا ئوقۇۋاتقان بولۇپ، ئەمدىلا 15 ياشقا كىرگەنىدىم، شۇ ۋاقىتتا، گومىتاڭنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق 21 - تۇەنى بار بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەربىي مەشق، مانېۋىر ئورنى ساجىكزا ئىدى. ئايكۆل يېزىسى ساجىكزا بىلەن ئاقسۇ ئوتتۇرىسىدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ قۇنالغۇسى بولۇپ، گومىنداڭ قوشۇنى ساجىكزىغا بېرىپ قايتىشتا ئايكۆلدە بىر كېچە قونماي ماڭالمايتتى.

مەلۇم بىر كۈنى، ئايكۆلگە گومىنداڭنىڭ تۆۋەن پەي ئەسكىرى چۈشۈپ، ئاتلىرىنى دەڭگە باغلاپ قويۇپ سىرتقا چىقىقانسىكەن، ساۋاقدېشىم ئەمەت نەمەت (شۇ ۋاقىتلاردا ئۇ 17 ياشلاردا ئىدى) بىلەن ئىككىسىز بازار كۆرگىلى كەلگەنىدۇق، بازاردا ئىككى نەپەر خەنزۇ ئەسكەر بىزنى تۇتۇۋېلىپ، دەڭگە ئېلىپ كىرىپ ۋاڭ فامىلىلىك تۇەنجاڭنىڭ قېشىغا ئاپاردى، تۇەنجاڭ ئىككى نەپەر ئەسكەرگە بىرنېمىلەرنى دېگەندىن كېيىن، بىزنى باغلىدى، ئىككىسىز شۇ كۈنى ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىندۇق. ئاقسۇدا سېرىق چىراي بىر دوختۇر بىزنىڭ سالامەتلىكىمىزنى تەكشۈردى، ساۋاقدېشىم ئەمەت نەمەتنىڭ سالامەتلىكى ناچار چىققانلىقىدىن ئۈنى قايتۇرۇۋەتتى، مېنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ قالدى، مەن شۇندىن باشلاپ گومىنداڭغا مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتۇلدۇم.

شۇ ۋاقىتتا، ئاقسۇدا گومىنداڭنىڭ دائىمىي تۇرۇشلۇق 21 - ئاتلىق تۇەنى بولۇپ، بىر مىللىي لېگىن، ئۇچ خەنزۇ لېگىندىن تەركىب تاپقانىدى، 21 - تۇەننىڭ ئىچكى ھازىرقى دېھقانچىلىق 1 - دېۋىزىيىسىگە قاراشلىق ئىككى قەۋەتلىك ماگىزىننىڭ ئارقىسىغا توغرا كېلىدۇ.

مەن دەسلەپ ۋاڭ تۇەنجاڭنىڭ مۇھاپىزەتچىسى بولدۇم، ۋەزىپەم: ئۈي سۈپۈرۈش، چاي توشۇش، ھەربىي مەشققە قاتنىشىش، ئۆزلۈكىدىن خەنزۇچە ئۆگىنىش بىلەن بولدى. ۋاڭ تۇەنجاڭنىڭ خوتۇنى، بىر قىزى، ئىككى ئوغلى بار ئىدى.

1940 - يىلى 2 - ئايدا، ۋاڭ تۇەنجاڭنى شېك شىسەي ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ كەتتى، كېيىن ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ، دەپ ئاڭلىدۇق. ۋاڭ تۇەنجاڭنىڭ ئورنىغا ئۇچىنچى لېگىنىڭ لېگىن جاڭى جاۋ خەنچىڭ تۇەنجاڭ بولدى، 1941 - يىلى 3 - ئايغا كەلگەندە، ئۇ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ئاقسۇ ئاۋاتتىن 150 نەپەر ئۇيغۇرنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كېلىپ، خەنزۇ ئەسكەرلەرگە ئاردىلاشتۇرۇپ مەشقىقە سالدى؛ بۇنىڭ بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ سانى كۆپىيىپ، بىرلېگىندىكى ئادەم سانى 150 نەپەرگە يەتتى. مەن بۇ ۋاقىتتا خەۋەرچى پەيدە ئىدىم، بىزنىڭ خەۋەرچى پەينىڭ سانىمۇ كۆپەيگەچكە خەۋەرچى لېگىن بولدۇق، مەن بۇ لېگىندە لېگىنجاڭنىڭ كاتىپى بولدۇم، بىزنىڭ لېگىنىڭ لېگىنجاڭى لى ئىسىملىك خەنزۇ بولۇپ، 40 ياش ئەتراپىدىكى ئېگىز بويلۇق ئادەم ئىدى.

بىزنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق 21 - تۇەنگە، 1941 - يىلى 8 - ئايغا كەلگەندە شىنجاڭ بويىچە ئاتاقلىق بولغان - 5 - تۇەن دەپ نام بېرىلىپ، ئۇرۇمچىگە بۇ ئاستە قاراشلىق مۇستەقىل تۇەنگە ئۆزگەرتىلدى، بۇ تۇەننىڭ مەشق مەيدانى ھازىرقى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ خەلق باغچىسى ئورنىدا بولۇپ، ھەربىي مەشقىمىز قىلىچ ۋازلىق، نەيزە ۋازلىق قىلىش، ئاتنى ئېگىزدىن سەكرىتىشتىن

ئىبارەت ئىدى.

1945 - يىلى 1 - ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى، جاۋخەنچىڭ بارلىق ئەسكەرلەرنى يىغىپ ئۇرۇمچىدىن كەلگەن بۇيرۇقنى يەتكۈزدى، بىز بىر لىيەن — تۆت پەيدىن تەشكىل تاپقانىدۇق، بىزگە ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ بوزدۆڭ يېزىسىغا قاراشلىق سېپىلنى ۋە مۇزداۋاننى قاتتىق قامال قىلىپ، مىللىي ئارمىيىنىڭ ئىلى تەرەپتىن كېلىدىغان يولىنى توسۇشقا بۇيرۇق قىلدى، بىز بىرنەچچە كۈندىن كېيىن قەھرىتان سوغۇققا قارىماي، مىللىي قىسمىنىڭ ئاقسۇغا ماڭىدىغان يولىنى توسۇشقا ئاتلاندۇق، كىيىملىرىمىز يېلىڭ، تاماقلىرىمىز يېخشى ئەمەس ئىدى.

بىز بوزدۆڭ دائىرىسىگە كەلگىنىمىزدە، تۇز ئاۋاتتا بىربەن، توغاندا بىربەن، يېڭى مەھەللىدە بىربەن، تۇغ بەلچىدە بىرپەي، تامغا تاشتا ئالتە نەپەر ئەسكەرنى قالدۇردۇق، قالغانلىرىمىز مۇزداۋاننىڭ ئۈستىگە چىقىپ تاشتىن تام قوپۇرۇپ، يول توسىدۇق، تاشتىن گەمە ھەم پوتەي ياسىدۇق. «ئوغرىنىڭ يۈرىكى پوك - پوك» دېگەندەك ئۇخلاۋاتقاندا تاش، مۇزلار تاراق - تۇرۇق، چاراس - چۇرۇس قىلسىلا ھەممىمىز ئويغىنىپ كېتەتتۇق. شۇنداق قىلىپ بىز 1945 - يىلى 7 - ئايغىچە بۇ جايلارنى ساقلاپ ياتتۇق، بۇ ئارىلىقتا تۆت قېتىم مۇڭغۇلكۆرەگە بېرىپ مىللىي ئارمىيە بىلەن ئۇرۇش قىلدۇق، قوراللىرىمىز خىل ئەمەس، ئەمما ئوق - دورىمىز يېتەرلىك ئىدى. مەن مىللىي ئارمىيىنىڭ قارىسىنمۇ كۆرمىدىم، بۇ ۋاقىتتا مىللىي ئارمىيىنىڭ مۇڭغۇلكۆرەنىڭ جەنۇبىدىكى ئىپالىق دېگەن جاي ئارقىلىق قوغانغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقىنى بىزنىڭ مۇڭغۇلكۆرەدىكى ئادەملىرىمىز خەۋەر قىلىپ كەلدى.

1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ئابباسوۋ بىلەن سوپاخۇن تۇەنجاڭ باشچىلى

قىدا تېكەسىنىڭ كۆكسۇ بېشىدىكى چوڭ قۇشتاي ئارقىلىق باي ناھىيىسىنىڭ قېيىر يېزىسىدىكى چوڭ ئالتۇن قۇش تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ بايغا كەلگەنلىكىنى؛ بىز تەرەپنىڭ بىرلىيەن ئەسكىرىگە ئۈچ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ باي ناھىيىسىنى ئىگىلەپ، قارا باغ ئارقىلىق ئىلى - ئاقسۇنىڭ قاتناش تۈگۈنى بولغان قوغان ئېغىزىغا يۇرۇش قىلغانلىقىنى ئاڭلىدۇق، شۇنىڭ بىلەن بىز 150 مىڭ جەڭدەك ئۇن ۋە بىرمۇنچە ئوت - سامانغا ئوت قويۇۋېتىپ، قوغانغا قايتىپ كېلىپ، قوغان سېپىلىگە ئورۇنلاشتۇق.

1945 - يىل 8 - ئاينىڭ 21 - كۈنى مىللىي ئارمىيە قوغاندىكى سېپىلگە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، بىزنى ئوققا تۇتتى، بىزمۇ ئۇرۇش تەييارلىقىنى پۈختا قىلمۇالغاچقا، ئوت كۈچىمىز بىلەن مىللىي ئارمىيىنى ئىلگىرىلەتمىدۇق، ئۇرۇش ئالتە سائەتتىن سەككىز سائەتكىچە داۋام قىلدى. قوغاندىكى ئۇرۇشتا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، قاسىمجان قەمبىرى، سۇپاخۇن بارلىقنى ئاڭلىدۇق، مىللىي ئارمىيىنىڭ قوراللىرى خىل بولۇپ، ئاپتومات، ئالتە مىللىمېترلىق ۋە سەككىز مىللىمېترلىق مىنامیوت، گېرمانىيىدە ئىشلەنگەن جەكەس ناملىق ملتىق بارىكەن، بىز سېپىل ئېچىدە، مىللىي ئارمىيە تاغ ئۈستىدە تۇرۇپ ئوت ئاچتى؛ 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قوغان سېپىلىدىكى چوڭ جەڭ يەنە باشلاندى، بىزنىڭ مۇئاۋىن لىيەنجاڭىمىز لى شىجۇن مۇزات دەريا سىغا ئۆزىنى تاشلاپ ئۆلۈۋالدى، شۇنىڭدەك يەنە نۇرغۇن ئەسكەرلەر، ئاتلار قىرىلدى، ئۇرۇشنىڭ ئەتىسى كەچ سائەت توققۇزدا بىزگە لىيەن تەرەپتىن قېچىش بۇيرۇقى بەردى، بىز ئۆزلە - تىرىلە شىمىزگە باقماي غەربىي تەرەپتىكى ئېقىن ئارقىلىق پىيادە بىر كېچە مېڭىپ ئاقبۇلاققا يېتىپ باردۇق، شۇ كۈنى بىز ئاقبۇلاقتا، جاۋخەنچىڭنىڭ رازۋېتچىكى بەختى (قىرغىز) نىڭ ئۆيىگە چۈشتۇق. جاۋخەنچىڭ بۇ جايدا قىرغىزلاردىن بىر پەي ئەسكەر تەشكىللەپ، مىللىي قىسىمغا قارشى پارتىزانلىق ئۇرۇش قىلىش

ئۇچۇن ئالدىدىن قورال تارقىتىپ بەرگەن ئىكەن، بەختى بىزگە قانچىلىك ئادەم تەشكىللەپ، نېمە ئىش قىلىۋاتقانلىقىنى ئېنىق دېمىدى. بىز بەختىنىك ئۆيىدە كەچلىك تاماق يەپ ئولتۇرۇپ، مىللىي ئارمىيىنىك قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ قالدۇق، بەختى ھەر بىرىمىزگە بىردىن ئات تېپىپ بەردى، بىز كېچىچە ئاتلىق ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ قاچتۇق، ئىشلەمچى يېزىسىنىك قويچى كەنتىدىكى بىر پومېشچىكنىك ئۆيىدە غىزالىنىپ، كۆل بويىدىكى بىر تۇپ يوغان تېرەك تۈۋىدە ئارام ئالدۇق، ئىككى سائەتتىن كېيىن، «مىللىي ئارمىيە جامغا يېتىپ كەپتۇ» — دەگەن خەۋەرنى ئاڭلىدۇق، بىز ئەتىگەن سائەت ئالتىدە ئاتلىق قېچىپ، كەچ سائەت سەككىزدە ئاقسۇغا يېتىپ كېلىپ سېپىل ئىچىگە كىرىۋالدۇق. بىر سائەتتىن كېيىنلا مىللىي ئارمىيىنىك جەڭچىلىرى ئاقسۇغا يېقىنلاپ كەلگەنلىكىنى بىلدۇق، شۇنىك بىلەن ئاقسۇ سېپىلىنىك دەرۋازىسى ئېتىلىپ، گومىنداڭنىك ئۇچۇتۇرپاندا تۇرۇشلۇق بىر يىلك (300 گە يېقىن) ئەسكىرى يۆتكەپ كېلىندى.

بىز ئاقسۇ سېپىلىنىك ئىچىدە جىددىي ھەربىي ھالەتتە تۇردۇق، تاغارغا قوم قاچىلاپ، سېپىل دەرۋازىسىنى مەھكەم ئەتتۇق، جاۋخەنچىك سېپىل ئەتراپىدىكى بارلىق ئۆيلەرگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىشنى بۇيرۇق قىلدى، بىر لېيەن ئەسكەر پۇقرالارنىك داد — پەريادىغا قارىماي ئۆيلەرگە ئوت يېقىپ كۆيدۈرۈۋەتتى؛ ئەتراپىغا خەندەك كولاپ، سۇ قۇيۇپ، مىللىي ئارمىيىنىك سېپىلنى ئىشغال قىلۇۋېلىشنى قاتتىق توسۇق، سېپىل ئۈستىدە توك چىراغ ياكى كىرسىن چىراغلار بولمىغاچقا، پاختىنى سۇ يېغىغا چىلاپ، يوغان ياغاچقا ئاغلاپ شام قىلىپ سېپىل ئۈستىگە ياقتۇق.

1945 - يىل 9 - ئاينىك 9 - كۈنى، مىللىي ئارمىيە ئاقسۇ كونىشەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ شەھەرنى ئىگىلىۋالغانلىق

خەۋىرى گومىنداڭنىك ئاقسۇ تۇەنبۇسىغا ئاڭلانغاندىن كېيىن، پاتپاراق بولۇپ قاتتىق سارايسىمىگە چۈشكەن جاۋخەنچىكنىك غالجىرلىقى تېخىمۇ كۈچەيدى. 9 - ئاينىك 2 - كۈنى مىللىي ئارمىيە كەچ سائەت تۆتتە ئاقسۇ سېپىلىگە شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى، بىز تەرەپتىن نۇرغۇنلىغان ئەسكەرلەر سېپىل ئۈستىدىن يەرگە تىك موللاق چۈشتى، ئۇچىنچى پەينىك پەيجاڭى خاپەيجاڭ① (خالىق) كۈچا دەرۋازىسى ئارقىلىق بىر پەي ئەسكەرنى باشلاپ يار ئۈستى بىلەن كونىشەھەرگە ھۇجۇم قىلدى، ئايروپىلان ئىستانسىسى (ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىدىكى ھازىرقى نېفت شىركىتىنىك ئورنى) دا مىللىي ئارمىيە بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، ئۇلاردىن ئۇچ تال ئاپتوماتنى غەنىيمەت ئېلىپ قايتىپ كەلدى. بۇ چاغدا جاۋخەنچىك خا پەيجاڭنى ماختاپ، ئۇنىڭغا «قەھرىمان» دېگەن نامنى بېرىپ، ئالتۇن ئوردىن تاقاپ قويدى؛ بىزگە تەھدىت سېلىپ: «سىلەر خاپەيجاڭغا ئوخشاش ئىلى ئوغرىلىرىنى يوقىتىپ، ئۇلارنىك قوراللىرىنى تارتىۋالساڭلار، يۇقىرى مەنسەپكە ۋە تەقدىرلەشكە ئېرىشىسىلەر»، دېدى. خاپەيجاڭ ئېلىپ كەلگەن ئاپتوماتقا چۈشىدىغان ئوق بىزدە بولمىغانلىقتىن ئۇرۇمچىگە خەت يازغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچىدىن 5000 تال ئاپتومات ئوقى، ھال سوراش خېتى، يېمەك-ئىچمەك قاتارلىقلار قاچىلانغان ئىككى ئايروپىلان كەلدى. ئاپتومات ئوقى بىلەن بىر قىسىم ھەربىي ئەسلىھەلەر ئاقسۇنىك سېپىل ئىچىگە نىشانلاپ تاشلانغانلىقتىن، ئايروپىلاندىكى نەرسىلەر ئاقسۇدىكى گومىنداڭ قىسىملىرىنىك قولىغا تەگدى. يەنە بىر ئاپروپىلاندىن تاشلانغان نەرسىلەر ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىگە تاشلانغاچقا، مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرىنىك قولىغا چۈشۈپ كەتتى، مىللىي ئارمىيىنىك قولىغا چۈشۈپ كەتكەن نەرسىلەرنى

① خاپەيجاڭ — قۇمۇللۇق ئۇيغۇر بولۇپ، ئىسمى خالىق ئىدى، خوجىنىياز ھاجىدىن گومىنداڭغا ئەسىرگە چۈشكەن. گومىنداڭ ئۇچۇن سادىق بولۇپ خىزمەت قىلغانلىقتىن پەيجاڭ بولغان.

قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن جاۋخەنچىك قەھرى - غەزەپكە كېلىپ، 2 - لىيەننىڭ لىيەنجاڭنى يەن باشچىلىقىدىكى بىر لىيەن ئەسكەرنى سېپىلدىن چۈشۈرۈپ، ياتالماس قورول ئارقىلىق كونىشەھەرىدىكى مىللىي ئارمىيىگە قارشى ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى، ئۇلار كونىشەھەرنىڭ خوچوڭچو ئەتراپىدا مىللىي ئارمىيىنىڭ قاتتىق ئوت كۈچىگە ئۇچراپ، يەن لىيەنجاڭ باشلىق يىگىرمىگە يېقىن ئەسكەر ئۆلىدى، قالغانلىرى قېچىپ كېلىپ سېپىلگە كىرىۋالدى.

1945 - يىل 8 - ئاينىڭ 24 - كۈنى مىللىي ئارمىيە قورغانغا ھۇجۇم قىلغاندا، بىز تەرەپتىن تۆت نەپەر ئەسكەر مىللىي ئارمىيە تەرەپتىن ئەسىرگە ئېلىنغانىدى، 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىكى ئاقسۇ سېپىلى ئۇرۇشىدا ئۇلار يەنە بىز تەرەپكە قايتىپ كەلدى، بۇلارنىڭ ئېچىدىن سابىرى (قەشقەرلىك) مىللىي ئارمىيە بىلەن گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ قورال تەكشۈرۈش قىسمى سۆزلەپ كېلىپ: «مىللىي ئارمىيىنىڭ قوراللىرى بەك خىل ئىكەن، ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆردۇق، كۆپىنچىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن قورال ئىكەن، چاپانىنىڭ ئىچىگە ئېسىۋالىدىغان ئاپتوماتلارمۇ بارىكەن، ئۇنىڭدىن بىر قېتىمدىلا 40 پاي ئوق چىقىدىكەن؛ ئۇلاردا يەنە ئالتە مىللىمپىترلىق، سەككىز مىللىمپىترلىق مىنا مېيۇت بارىكەن» - دېگەندە، جاۋ خەنچىك قاتتىق غەزەپكە كېلىپ، بۇ تۆت نەپەر ئەسكەرنى دەرھال قاماشقا بۇيرۇدى. 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى جاۋ خەنچىك 5 - تۇەننىڭ ماخوسى (ھازىرقى يېزا ئىگىلىك 1 - دېۋىزىيەسىنىڭ ئورنى) ئارقا دەرۋازىسىغا پۇتۇن ئەسكەرنى يىغىپ، قامالغانلارنى دارغا ئاستى، ئاندىن بىزگە تەھدىت سېلىپ: «بۇ تۆت نەپەر ئەبلەخ بىز تەرەپتىن ئىلى ئوغرىلىرىغا تەسلىم بولغانىدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىشپىيونى بولۇپ بىز تەرەپكە قايتىپ كەلگەن، ھەربىي تۈزۈمىمىزگە خىلاپلىق قىلىپ، ئىلى ئوغرىلىرىنىڭ قوراللىرىنى ماختاپ كۆككە كۆتۈرگەن؛ بۇگۈن بىز نەق

مەيداندا بۇ ئەبلەخلەرنىڭ جېنىنى ئالمىز، بۇنداق كېيىن قايسى ئەسكەر يالغاندىن سۆز - چۆچەك تارقىتىپ ئىلى ئوغرىلىرىنى ماختايدىكەن، بۇگۈنكىدەك جازاغا تارتىلىدۇ؛ ھازىر چىك مەنسا بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىدۇ» - دەپ سۆزىنى توختىتىپ، يانچۇقىدىن تاماكىسىنى ئېلىپ چېكىشكە باشلىدى. چىك مەنسا (خەنزۇ) بۇيرۇق قىلىپ ئىككى نەپەر ئەسكەرنىڭ تېرىسىنى تىرىكلا تەتۈرگە سويدى، نالە قىلىپ ئاۋاز چىقارغاندى، جىنسىي ئەزاسىنى كېسىپ ئاغزىغا چىشلىتىپ قويدى، يەنە ئىككى نەپەر ئەسكەرنى جادىغا بېسىپ ئۆلتۈردى. بارلىق ئەسكەرلەر گومىنداڭ باندىتلىرىنىڭ ۋەھشىيلەرچە ئادەم ئۆلتۈرۈش ئۇسۇلىنى كۆرگەندىن كېيىن قاتتىق غەزەپلەندۇق، لېكىن پايلاقچىلارنىڭ دەستىدىن ھېچقانداق گەپ - سۆز قىلالمىدۇق.

چىك مەنسا 30 ياش ئەتراپىدا بولۇپ، جاۋ خەنچىكنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئوفىتسېرى ئىدى، ئۇنىڭ ۋەھشىيلىكى كۆزىدىن چىقىپ تۇرغان بولۇپ، خۇددى تاپ يېگەن بۆرىگە ئوخشايتتى، ئەسكەرلەر جاۋ خەنچىك بىلەن چىك مەنسا بۇ ئىككى ئەبلەخنىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتەلمەيتتى. ئاڭلىشىمىزچە، شۇ چاغدا چىك مەنسا ھېلىقى تۆت نەپەر ئەسكەرنىڭ يۈرىكىنى سۇغۇرۇۋېلىپ، ھاراقتا زاكوسكا قىلىپ يېگەنگەن.

1945 - يىل 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، مىللىي ئارمىيە كەچ سائەت تۆتتە ئاقسۇ سېپىلىگە شىددەتلىك ھۇجۇم باشلىدى، جاۋ خەنچىك ئىنتايىن غالجىرلاشتى، 18 - كۈنىگە كەلگەندە، ئىچكى قىسىمدا باستۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، ل. مۇتەللىپ باشچىلىقىدىكى «ياش ئۇچقۇنلار ئىتتىپاقى» نىڭ 28 نەپەردەك مۇھىم كىشىلىرىنى يوقاتتى. ئەتىسىگە، مىللىي ئارمىيە سېپىلنىڭ 17 يېرىگە شوتا قويۇپ، غەربىي دەرۋازا تەرەپتىن سېپىلنىڭ ئۈستىگە چىقتى ۋە سېپىل ئۈستىدىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى ئوققا تۇتتى. شۇ جايدىلا بىز تەرەپتىن ئالتە نەپەر ئەسكەر

ئۆلدى. كېيىن ئۇلارنىڭ ئاپتوماتىدىكى ئوقى تۈگەپ كېتىپ، ئوق يەڭگۈشلەپ بولغىچە خاپەيجاڭنىڭ قول ئاستىدىكى توختى ئىلى (توختى پەيجاڭ دەپ ئاتايتتۇق) ئەسكەرلىرىگە ئۇلارنى تۇتۇشقا بۇيرۇق قىلدى. قۇچاقلاشما جەڭ بولۇپ، ئۇچ نەپەر تۇتۇشقا بۇيرۇق قىلدى. قۇچاقلاشما جەڭ بولۇپ، ئۇچ نەپەر مىللىي ئارمىيە جەڭچىسىنى 15 كە يېقىن گومىنداڭ ئەسكىرى تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. مىللىي ئارمىيىنىڭ بۇ ئۇچ نەپەر جەڭچىسىنىڭ بېشىنى كېسىپ، بىرسىنى شەرقىي دەرۋازىغا (كۇچا دەرۋازىسىغا)، يەنە بىرسىنى غەربىي دەرۋازىغا (قەشقەر دەرۋازىسىغا)، يەنە ئىككىسىنى شىمالىي دەرۋازىغا (ئاقسۇ كونىشەھەر دەرۋازىسىغا) مىقلاپ قويدى. 20 - كۈنى ئاقسۇ كونىشەھەر سېپىل دەرۋازىسى يېنىدا سالى ئاشپەز دېگەن كىشىنى — «سەن ئىلى ئوغرىلىرىغا ياردەم قىلدىڭ» دەپ تۇتۇپ، نەق مەيداندا جادۇدا توغراپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قاتتىق ئوت كۈچى بىلەن سېپىلنى ئىشغال قىلالمىدى، بۇ ۋاقىتتا مىللىي ئارمىيىنىڭ شتاپ ئورنى ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىدە (ھازىرقى تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ ئورنىدا) ئىدى. ئابدۇكېرىم ئابباسۇۋ، قاسىمجان قەمبىرى ۋە سوپاخۇنلار 1945 - يىلى 10 - ئاينىڭ 11 - كۈنىگە كەلگەندە، ئىلىدىكى مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابىنىڭ «ئاقسۇدىكى ئۇرۇشنى توختىتىپ، دەرھال ئىلىغا قايتىپ كېلىڭلار» دېگەن خەۋىرىگە ئاساسەن قايتىپ كەتمەكچى بولدۇ. مىللىي ئارمىيىنىڭ قايتىپ كېتىدىغانلىق خەۋىرى بىزنىڭ كونىشەھەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان ئىشپىيونلىرىمىز تەرىپىدىن دوكلات قىلىندى. بۇ خەۋەرنى سابىر (قەشقەر لىك) ۋە ھەمرا (كونىشەھەردىن) بىر نەپەر مىللىي ئارمىيە جەڭچىسى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش ئارقىلىق ئىگىلەپ ئالغانىكەن. جاۋ خەنجىڭ بۇ ئىشنى تازا پۇرسەت دەپ بىلىپ، قايتىپ ماڭغان مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ يوقىتىش بۇيرۇقىنى بەردى. مىللىي ئارمىيە قوزغىلىپ كونىشەھەردىن ئۆتۈشىگىلا بىزنىڭ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمىمىزغا ئۇچرىدى، شۇنداقتىمۇ مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى بىزنىڭ ھۇجۇمىمىزنى چېكىنىدۇرۇپ، ئۆز يولىغا مېڭىۋەردى، بىز مىللىي ئارمىيىنى قوغلىغىچە قوغلاپ قايتىپ كەلدۇق، ئۇنىڭدىن كېيىن ئاقسۇ كونىشەھەرنى قايتىدىن كونترول قىلىپ، مۇداپىئە ئىستىھكامىنى چىڭىتتۇق.

1946 - يىلى تاشقورغان، ئۇلۇغچاتتىكى مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى قاغىلىقنى ئىشغال قىلىپ، يەكەن كونا شەھەرنى قولغا چۈشۈرۈپ، يېڭى شەھەرگە ھۇجۇم باشلىدى. شۇ يىلى 3 - ئايغا كەلگەندە، ئۇرۇمچى باش شتابتىن ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق بىزنىڭ 5 - تۈەننى دەرھال يەكەنگە بېرىپ، شۇ جايدىكى گومىنداڭ قىسىملىرى بىلەن ماسلىشىپ، مىللىي ئارمىيىنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىنىدۇرۇشكە بۇيرۇق قىلدى. ئاڭلىساق، ئىسھاقبەگ قوماندانلىقىدىكى مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، يەكەندىكى گومىنداڭ قىسمى تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقتىن ئۇ چۈن، شىنجاڭ بويىچە داڭقى چىققان ئاقسۇدىكى بىز تۇرۇشلۇق 5 - تۈەننى يەكەنگە بېرىشقا بۇيرۇق قىلغانىكەن. بىز بۇيرۇقتا ئاساسەن، 1946 - يىلى 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يەكەنگە يۈرۈش قىلىپ، سەككىز كۈندە يېتىپ بارىدۇق، بىز يەكەنگە بارغاندىن كېيىن بىر كۈنمۇ ئارام ئالماي ئۇرۇشقا قاتناشتۇق، بۇيرۇقنىڭ قاتتىقلىقى، جازالاشنىڭ ئەشەددىيلىكى تۈپەيلىدىن بىز يەكەندىكى گومىنداڭ قوشۇنىغا ماسلىشىپ، روتا كوماندىرى بايوك (تاجىك) باشچىلىقىدىكى قىرغىز، تاجىك پولكىدىن 400 دىن ئارتۇق جەڭچىلەرنىڭ يەكەن شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالغان ھۇجۇمىنى چېكىنىدۇردۇق. بۇلاردىن 30 نەچچە كىشى بىز تەرەپتىن يوقىتىلدى.

بىز يەكەنگە بېرىپ مىللىي ئارمىيىنىڭ 1 - قېتىملىق ھۇ-

جۇمىنى چېكىندۇرگەندىن كېيىن، بىزنى يەكەندىكى 4 - لۇي قارمىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، 7 - تۇەن دەپ نام بەردى. بىز- نىڭ 7 - تۇەن ئالتە لىيەن بىلەن تەشكىللەنگەن بولۇپ، ئەسكەر سانىمىز ئىككى مىڭغا يېقىن ئىدى، يەنىلا ئاتلىق قىسىم دېگەن نام ساقلاپ قېلىندى. بىز يەكەنىڭ كونا شەھىرىدىكى بۇرۇنقى ئەسكەرلەر تۇرغان گازارمىغا ئورۇنلاشتۇق، شتاب ئور- نىمىز يېڭىشەھەردە ئىدى، كونىشەھەر بىلەن يېڭىشەھەرنىڭ ئارىلىقى بىر يېرىم كىلومېتر بولۇپ، گەيشاڭ دېگەن بازارغا تۇتىشىپ تۇرىدۇ.

1946 - يىل 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگە كەلگەندە، مىللىي ئارمىيە 2 - قېتىم بىزگە كۈچ توپلاپ ھۇجۇم قىلدى، مىللىي ئارمىيە پەستە، بىز سېپىل ئۈستىدە تۇرۇپ ئۇرۇش قىل- دۇق، بىز يېڭى شەھەردىكى گومىنداڭ قوشۇنى بىلەن ماسلى- شىپ مىللىي ئارمىيىگە قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قاغىلىق- قا چېكىندۇردۇق، بىزگە مىللىي ئارمىيىنى داۋاملىق قوغلاشنى ئۇقتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىز 3500 نەپەر ئادەم قاغىلىققا ھۇ- جۇم قىلىپ، مىللىي ئارمىيىنى كاچۇڭنىڭ قوشراپ دېگەن يېرى- دىن ئۆتكۈزۈپ، تاشقورغان چېگرىسى ئېچىگە كىرگۈزۈۋەتتۇق. ئاڭلىغان خەۋەردە، يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن مىللىي ئارمىيىنىڭ تاشقورغان ئارقىلىق ئىلى تەرەپكە قايتىپ كەتكەنلىكىنى بىل- دۇق. مىللىي ئارمىيە بىلەن بولغان ئىككىنچى قېتىملىق جەڭدە بىز تەرەپتىن 30 كىشى ئۆلدى، مىللىي ئارمىيىدىنمۇ كۆپ چە- قىمىلار بولدى.

بىز قوشراپ دېگەن يەردە چازا قۇردۇق، بۇ جاي قارا قۇرۇم تاغلىرى بىلەن ھىندىستان چېگرىسىغا تۇتاش بولۇپ، ئۇ- رۇش ئىشلىرىدىكى مۇھىم ستراتېگىيىلىك جاينىڭ بىرى ئىدى. بىر لىيەن ئەسكەرنى قوشراپتىكى چازىنى بېقىشقا قويۇپ، قال- غانلار يەكەن كونىشەھەرگە كەتتۇق، جاۋ خەنچىڭ يەكەنگە

بارغاندىن كېيىن 2 - مۇئاۋىن لۇيجاڭ، شىجاڭ، 7 - ئاتلىق تۇەنىڭ تۇەنجاڭى قاتارلىق مەنسەپلەرگە ئېرىشتى.

1947 - يىلى 8 - ئايدا، يەكەندە يول ياساش ئالۋە- كىغا نۇرغۇنلىغان پۇقرالار تۇتۇلغانلىقتىن، ئوقۇغۇچىلار، شەھەر ئاھالىلىرى، سودىگەرلەر، ئىشچىلاردىن بولۇپ ئۇچ مىڭدىن ئار- تۇق كىشى نامايىش قىلدى، بۇ نامايىشقا گومىنداڭ ئەسكەرلە- رى ئېچىدىنمۇ 20 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشقانىدۇق، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەن، ئەكرەم (ئاۋاتلىق) ئىككىمىز قېچىپ ئون كۈندە ئۆيىمىزگە كەلدۇق. شۇنداق قىلىپ مەن 1948 - يىلى 12 - ئايغىچە ئۆيدە تۇردۇم. 1 - ئايدا لى لىيەنجاڭ ئاقسۇغا كېلىپ ئىزدەپ يۇرۇپ ئاقسۇ، ئاۋاتتىن بولۇپ ئون نە- پەردەك قاچقان ئەسكەرنى تۇتۇپ، ھارۋىغا بېسىپ يەكەنگە ئا- پاردى. شۇ قاتاردا مەنمۇ ئېلىپ كېلىندىم، ئۇلار بىزنى ئۇچ كۈن سولاپ قويۇپ يەنە قويۇپ بەردى، مەن يەنە 3 - لىيەن- نىڭ لىيەنجاڭى لى لىيەنجاڭغا كانۋاي بولدۇم. 1948 - يى- لى 2 - ئايغا كەلگەندە مېنى، شاۋازنى (ھازىر ئاقسۇدا بار) ۋە جۇ پەيجاڭ قاتارلىق ئۇچ نەپەر كىشىنى تۇيۇقسىزلا شتابقا چاقىردى، ئىشخانىغا كىرسەك سەنمۇجاڭ بىزگە: «سىلەرنى تۆت كۈندىن كېيىن چۇڭچېڭدىكى ھەربىي مەكتەپكە ئەۋەتىمىز، تەيە- يارلىق قىلىپ قويۇڭلار» - دەپ چىقىرىۋەتتى. مەن بۇ شۇم خە- ۋەرنى ئاڭلاپ ئىنتايىن بىئارام بولدۇم، تەلىيىمگە يارىشا كېچە- يىنچە بۇ گەپنىمۇ يوقاپ كەتتى. بۇ چاغدا يەكەندىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ چېرىكلىكى، ۋەھشىيلىكى ئەشەددىيلىشىپ كەتتى، نۇرغۇنلىغان بىگۇناھ خەلقلەرنى قانلىق قىلىچى بىلەن چېپىپ، مىلتىق بىلەن ئېتىپ تاشلىدى؛ ئوت قويۇش، قىمار ئويناش، باسقۇنچىلىق قىلىش، نەشە چېكىش قاتارلىق ئىشلار ئەۋج ئې- لىپ كەتتى.

1948 - يىلى 3 - ئاينىڭ بېشىدا، جاۋ خەنچىڭنىڭ

بۇيرۇقى بىلەن پۇتۇن ئەسكەرلەر گازارمىغا يىغىلىدى، جاۋ خەنچىڭ ئىككى ۋاراق قەغەزنى قولىغا ئېلىپ، يۇزدىن ئارتۇق قاچقان ئەسكەرنىڭ ئىسىملىكىنى ئېلان قىلىپ ئوتتۇرىغا چىقارىدى، ئاندىن پىلىموتنى تەكلەپ: «پۇتۇن قاچقۇنلارنى مۇشۇ جايدا بىر تەرەپ قىلمىز، بۇلار بىزنىڭ قوشۇنىمىز ئىچىدىكى ئاپەت، ئىلى ئوغرىلىرىنىڭ يان تايانچىلىرى» دەپ — ئوققا تۇتماقچى بولغاندا، خۇڭ يادۇڭ، 3 - لىيەننىڭ لىيەنجاڭى لى چاڭشىڭ جاۋ خەنچىڭنىڭ قولىغا ئېسىلىۋېلىپ بىزنى تىللىدى. بۇ ئىككى نەپەر لىيەنجاڭنىڭ قايتا - قايتا يالۋۇرۇشى بىلەن ئۇ كۇنى بىز ئامان قالدۇق.

1948 - يىلى 4 - ئايدا، ئۇ پۇڭسەي (شىبە) بىلەن ئىككىمىز 3 - قېتىم يەنە قاچتۇق، ئون كۇندە ئۇ پۇڭسەي بىلەن ئۆيگە كەلدىم. ئۇ ئۇچ كۇن تۇرۇپ ئىلىغا كەتتى، مەن 5 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ئۆيدە تۇردۇم. بۇ ۋاقىتتا 3 - لىيەن 3 - پەينىڭ پەيجاڭى نىياز (كۇچالىق) كۇچاغا ئائىلىسىنى كۆرگىلى بېرىپ قايتىپ ماڭغاندا - «ھۇسەن ھادىل، قادىر مەھەممەت، سادىق قاتارلىق بەش نەپەر ئەسكەر قېچىپ كەتتى، تۇتۇپ كېلىڭلار» دېگەن مەزمۇندىكى يەكەندىن كەلگەن تېلېگراممىنى تاپشۇرۇپ ئالغانسىكەن، شۇڭا، نىياز پەيجاڭ ئايىغا كۆلگە بېرىپ پەيچۇسونىڭ سوجىڭى ئابدۇكېرىم بىلەن بىرلىشىپ مېنىمۇ تۇتۇۋېلىپ، باغلاپ ئاۋاتقا ئېلىپ باردى ۋە ئاۋاتتىكى قاچقانلار بىلەن قوشۇپ ساجىڭزىغا ئېلىپ كەلدى. ئاخشىمى قادىر (ئاۋاتلىق) «قېچىپ كەتسەك بولاتتى» دېگەندە، مەن «قاچساق قاچايلى» - دېدىم. ئۇ مېنى نىياز پەيجاڭغا: «ھۇسەن ھادىل قېچىپ كېتەيلى دەيدۇ» - دەپ چېقىپ قويۇپ، يەكەنگە بارغىچە ئۆزى قېچىپ كەتتى. مەن يەكەنگە ھارۇندا باغلاقلىق ئولتۇرۇپ باردىم، يۇزگە يېقىن قاچقان ئەسكەرلەرنىڭ پۇتىغا ئىشكال سېلىپ قامىدى، تۇرمىدە ئۇچ ئايغىچە ياتتىم، تۇرمە ئىچىدە

چىدە قىمار ئويناش، نەشە چېكىش، چىرىك ھېكايە ئوقۇش بىلەن كۇنىمىز ئۆتتى، تەمىناتىمىز بېرىپ تۇرۇلدى. 1949 - يىلى 6 - ئاينىڭ 11 - كۇنى ئاران تۇرمىدىن چىقاردى، 7 - ئاينىڭ 21 - كۇنى يەكەننىڭ كاچۇڭ يېزىسىنىڭ قوشراپ چازىسىنى ساقلاشقا ئىككى لىيەن ئەسكەر بىلەن قوشۇپ يۆتكىدى. بىز 9 - ئاينىڭ 1 - كۇنىگىچە قوشراپتا چازا ساقلىدۇق، ئىككىنچى كۇنى كەچتە خۇڭيادۇڭ بىزگە: «دىڭ پۇلۇيجاڭ بىر بۆلۈك ئەسكەرلەرنى ئېلىپ قوشراپتا مانىۋېر ئۆتكۈزۈشكە كەلدى، ئۇلار سائەت ئۈچتە مانىۋېرنى باشلاپ، 3 - كۇنى مانىۋېرنى تۈگىتىپ كەچلىكى يەكەنگە قايتىدۇ، بىز ئۇلار قايتىش مەزگىلىدە قول سالمىز» - دېدى. كېچە سائەت تۆت يېرىمدا مەن، ئوسمان ئەمەت (ئاۋاتتىن)، شاۋاز، تۇرسۇن نىياز، يەن چەنشىڭ (خۇيزۇ)، نىياز پەيجاڭ (كۇچالىق)، لۇ پەيجاڭ، ۋاڭ پەيجاڭ قاتارلىقلارنى باشقا ئەسكەرلەرگە تۇيدۇرماي 3 - لىيەننىڭ ئىشخانىسىغا چاقىردى، بىزدىن خۇڭيادۇڭ ھال سورىدى، ئۇ: «جاڭ تۇەنجاڭ (جاۋ خەنچىڭ) ئىچكىرىسىگە ئائىلىسىنى كۆرگىلى كەتتى، مەن ئۇنىڭ ئورنىغا دەيلى تۇەنجاڭ بولدۇم؛ دىڭ فۇلۇيجاڭ بىر تۇەن ئەسكەرنى ئېلىپ يەكەنگە قايتىدۇ، ئۇلار قايتىپ كەتكىچە مەن بۇلارنى مۇشۇ جايدا تۇتۇپ يەكەنگە قايتا ھۇجۇم باشلايمەن، يەكەندە تاڭ جىڭيەننىڭ بىر يېرىم تۇەن ئەسكىرى بار، بىز يەكەننى ئېلىپ شىنجاڭنى ئازاد قىلىشقا ماسلىشىمىز، ئازادلىق ئارمىيە شىنجاڭغا قاچانلىققا كېلىدۇ، بۇ نامەلۇم، كۇچىمىز يەتسە يەكەن، خوتەننى ئېلىپ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ قەشقەرنى ئالغاندىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەركىزى قىلىپ، ئەسكەرلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ كېلىشىنى كۇتۇۋالىمىز، كۇچىمىز يەتمىسە قەشقەر ئۇلۇغچات بىلەن بۆلۈنۈپ چېقىپ مىللىي ئارمىيىدىن

ياردەم سوراپ شىنجاڭنى ئازاد قىلىمىز» دېدى.① مەن كۆڭ
لۈمدە خۇك يادۇڭنى ھەقىقەتەن ۋەتەنپەرۋەر كىشى ئىكەن دەپ
بىلدىم. شۇنىڭ بىلەن بىز كېچە سائەت بەشكىچە پاراڭلىشىپ
دىكى ئەسكەرلەرگە پۇقرىچە تەشۋىقاتنى يەتكۈزۈپ بولدۇق.
دەسلەپتە خۇك تۇەنجاڭ بىزنى ئىشخانىسىغا ئايرىم ئەكىرىپ،
مېنىڭ بىلەن 12 كىشىنى ئەڭ مۇھىم جايلارغا ئورۇنلاشتۇردى،
پوستنى كۈچەيتىپ، جەڭ تەييارلىقىنى ئىچكى جەھەتتىن پۈتتۈ-
رۈپ بولدۇق. ئەتىگەن سائەت سەككىزدە ئەسكەرلەر تاماق يە-
دىغان ۋاقىتنىچە تەييارلىق مەخپىي ھالدا كۆزدىن كۆچۈرۈلدى،
مانۇبرىغا چىققان ئەسكەرلەر دىكى فۇلۇيجاڭ باشچىلىقىدا زە-
رەپشان دەريا سىدىن ئۆتۈۋاتاتتى، بىز تەرەپتىن 3 - لىيەننىڭ
لىيەنجاڭنى ئۇلارغا خەت يېزىپ: «دىكى فۇلۇيجاڭ ئىككى كۈن
ئىچىدە مانۇبردا جاپا چەكتى، ھازىر قايتىش ئالدىدا، بىز سىلەر-
نىڭ ھەربىي ماھارىتىڭلارغا قايىلمىز، شۇڭا لىيەنجاڭدىن يۇقىرى
كادىرلارنى سائەت توققۇزدا شتابىمىز زىيا پەتكە تەكلىپ قىلىدۇ»،
دەپ ئۇقتۇردى. دىكى فۇلۇيجاڭ تۆت نەپەر كانۇاي بىلەن توق-
قۇز يېرىمدا لىيەن شتابىمىزغا يېتىپ كەلدى، مەخپىي پوستقا
قويغانلار بۇلارنى تۇتۇپ قوراللىنىدۇردى، مەن، ئوسمان ئە-
مەت قاتارلىق ئۈچ نەپەر ئەسكەر بۇيرۇقنا ئاساسەن دىكى فۇ-
لۇيجاڭنىڭ قوراللىنى تارتىۋېلىپ باغلىدۇق. بۇلارنىڭ ئارقىسى-
دىنلا يەتە يۇقىرقى ئۇسۇل بىلەن ئون نەپەر لىيەن دەرىجە-
لىك ئەسكەرنى ھاراق زىيافىتىگە تەكلىپ قىلىپ قوراللىنى-
دۇردۇق، لۇي فامىلىلىك بىر نەپەر لىيەنجاڭ قارشىلىق كۆر-
سەتكەندە، خۇك تۇەنجاڭ يان قوراللىنى ئونىڭ ئوق قولىغا
ئوق چىقاردى. 3 - قېتىمدا يوزگە يېقىن بەنجاڭ، پەيجاڭدىك ئون-

① خۇك يادۇك — دوكىيىدكى جاك شۇلياك قوشۇنىدا لىيەنجاڭ بولغان، جياك
جېيشى بۇ قوشۇنىنى پارچىلىۋەتكەندىن كېيىن، سوۋېت تىنتىنپاقى ئارقىلىق شىنجاڭغا
كېلىپ ئاۋسۇدىكى 21 - تۇەنىدە ئىشلىگەن.

ۋانى بارلارنى تۇتۇپ بىر تەرەپ قىلدۇق، بۇلارنى يوغان بىر
ئۆيگە سولاپ پوسىنى كۈچەيتتۇق. شۇنداق قىلىپ مانۇبر ئۆتكۈ-
زۈشكە كەلگەن بىر تۇەن ئەسكەرنى ئاساسەن قوراللىنىدۇ-
رۇپ بولدۇق، شۇنىڭ بىلەن بىز 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ
2 - كۈنى خۇك يادۇك رەھبەرلىكىدە قوشراپتا قوراللىق قوزغىلاڭ
كۆتۈردۇق. خۇك تۇەنجاڭ پۈتۈن ئەسكەرلەرگە ھەم قارشى تە-
رەپتىن ئەسىرگە چۈشكەنلەرگە چوڭ يىغىن ئېچىپ، يەكىنگە
ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا يوليورۇق بەردى. شۇنىڭ بىلەن سا-
ئەت ئىككىدە يەكىنگە يۈرۈش قىلدۇق، يەكەن بىلەن قوشراپ
ئوتتۇرىسىدا زەرەپشان دەريا سى بولۇپ، قوشراپتىن يەكەنىنىڭ
چوڭ كۆۋرۈكىگىچە 30 كىلومېتر ئايلىنىپ ماڭغاندا 90 كىلومېتر
كېلەتتى. بىزنىڭ قوشراپتا مانۇبرغا قاتناشقان دىكى فۇلۇيجاڭ-
نىڭ قىسىملىرىنى تەسلىم قىلدۇرغانلىقىمىزنى ئاڭلىغان تاڭ جېڭ-
يەن ئەندىشىدە قالدى، بىز بىر پەي ئەسكەرنى قوشراپقا قال-
دۇرۇپ، قالغانلىرىمىز ئالغا ئىلگىرىلىدۇق، قوشراپتا قالغان ۋاڭ
پەيجاڭ خائىنلىق قىلىپ سىمسىز تېلېگىرافى ئارقىلىق تاڭ جېڭيەنگە
خەۋەر بېرىۋەتكەنىكەن. شۇڭا بىز يەكەنگە بارغىچە تاڭ-
جېڭيەنمۇ بىزگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن تەييارلىق قىلىپ بول-
غانىكەن، بىز يەكەن كونىشەھەردىكى ئىككى لىيەن گو-
مىنداڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، ئۇلارنى تەسلىم قى-
لىپ كونىشەھەردىكى قورچاق ساقچى ئىدارىسىگە ئورۇنلاشتۇق،
ئەمما يېڭىشەھەردىكى سېپىل دەرۋازىسى تاقاقلىق بولۇپ، تاڭ
جېڭيەن سېپىل ئۈستىدە ئۇرۇش ھالىتىدە تۇردى. 9 - ئاينىڭ
5 - كۈنى بىز يېڭىشەھەردىكى سېپىلگە قاتتىق ھۇجۇم قىل-
دۇق، ئۇرۇش 15 كۈن داۋاملاشتى، ھەر ئىككى تەرەپتىن زور
چىقىملار بولدى، تاڭ جېڭيەن شەھەرنى تاشلاپ قەشقەرگە قاچ-
ماقچى بولدى، ئۇنىڭ خوتۇنى قەشقەرگە تېلېگراممىا يوللاپ،
جاۋ شىگۇاڭدىن ياردەم سورىدى. قەشقەردىن كەلگەن بۇيرۇقنا

ئاساسەن، تاك جەڭچىلەرنىڭ يارەملىك بېرىش ئۈچۈن يېڭىسارداىن بىر تۈەن ئەسكەر ماشىنا بىلەن چەقىپ، ھەممىنىڭ سېپىدىن ئۆتۈپ يەكەنىڭ كارتۇات دېگەن يېرىدىكى بىرەل كۆۋرۈكى بويدا تاماق يەپ ئولتۇرغاندا، بىز پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئىككى لەيەن ئەسكەر بىلەن تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ بىر تۈەن ئەسكەرنى مەغلۇپ قىلدۇق، ئون نەچچە ماشىنا، 30 مىڭ تال ئوق ۋە دورا قاتارلىقلارنى كۆيدۈرۈپ، 800 گە يېقىن ئادەمنى ئەسىر گە ئالدۇق. بىز يارەمگە كېتىۋاتقان گومىنداڭنىڭ بىر تۈەن ئەسكىرىنى يوقاتقاندىن كېيىن، تاك جەڭچىلەن تېخىمۇ قورقۇپ، يەكەنىڭ ۋالىيسى پاسار بەگ (ئۇيغۇر) نى 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى بىز تەرەپكە ئۇرۇش توختىتىپ بىرلىشىشنى تەلەپ قىلىپ ئەۋەتتى، بىز تەرەپتىن: «تاك جەڭچىلەرنىڭ ئېنىق ئۇقتۇرۇلسۇن، بىز ھېيلە - مىكىرگە قوشۇلمايمىز، ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرىمىز» - دەپ جاۋاب قايتۇرۇلدى. بۇ ۋاقىتتا يەكەن كونىشەھەر بىلەن يېڭىشەھەر ئارىلىقىدىكى قاتناش توختىدى، شەھەر دەرۋازىسى ئېچىلمىغاندىن كېيىن، سودا دۇكانلىرى تاقالدى، خەلق تۇرمۇشى تېخىمۇ ئېغىرلاشتى.

9 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، قەشقەردىن خۇك تۈەنجاڭغا جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي قوماندانلىق شتابىدىن ئۇرۇش توختىتىش ھەققىدە بۇيرۇق كەلدى، سۆھبەت ئارقىلىق ئۇرۇشنى توختىتىشقا جاۋ شىگۇاك يەكەنگە كەلدى. جاۋ شىگۇاك ئۇرۇش توختىتىش ھەققىدە سەككىز مادداىلىق تەلەپ قويغاندا، خۇك تۈەنجاك ئۇنىڭ بىرنىگىمۇ كۆنمىدى. ئەسكەرلەر ئۇچۇق - ئاشكارا ھالدا: «بىز ئازادلىقنى تەلەپ قىلمىز، پۈلىنىڭ لازىمى يوق، قەتئىي ئۇرۇش قىلىمىز، ياشىسۇن ئازادلىق ئۇرۇش! ياشىسۇن مىللىي ئەركىنلىك!» - دەپ شوئار توۋلىدى. ئامال تاپالمىغان جاۋ شىگۇاك قايتىپ كەتتى، خۇك تۈەنجاڭنىڭ كۆچلۈك قارشىلىق كۆرسىتىشى بىلەن سۆھبەتتە نەتىجە بولمىغاندىن كېيىن،

قەشقەردىن بىر بۆلۈك ئەسكەر كېلىپ تاك جەڭچىلەرنىڭ ماسلىشىپ بىزگە قارشى ئۇرۇش قىلدى. ئەڭ ئاخىرىدا بىزنىڭ ئوق - دورىمىز ئازلاپ كەتتى، بىزگە ئارقا سەپتىن كېلىدىغان يارەم بولمىدى، ۋاقىتىنچە كۆچىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن يەكەندىن چېكىنىپ مەكىتىگە بېرىپ، ئەسكىرى كۆچىنى رەتلەپ پارتىزانلىق ئۇرۇش ئېلىپ بېرىش قارارىغا كەلدۇق.

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى مەكىتتىن چېكىنىپ كەتتۇق، بۇ ۋاقىتدا، بىزگە قارشى 6000 دەك گومىنداڭ ئەسكىرى شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى، بىز يەنە زەرەپشان دەريا‌سى بويىدا بىر كۈن ئۇرۇش قىلدۇق. مەخپىي ھالدا قارشى تەرەپكە ئادەم كىرگۈزۈپ، ئۇلارنى قولغا كەلتۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلىدۇق. بىزنىڭ ئادالەتلىك ئۇرۇشىمىز قارشى تەرەپتىكى بىر بۆلۈك گومىنداڭ ئەسكەرلىرىگە تەسىر قىلغانلىقتىن، ئۇلاردىن نۇرغۇنلىرى بىز تەرەپكە ئۆتتى، شۇنىڭ بىلەن ئەسكەر سانىمىزمۇ كۆپەيىپ 2000 گە يەتتى. 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى تاۋچېيۈ، بۇرھان شەھىدلەر شېڭشىڭيانغا بېرىپ، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىنىشىنى قارشى ئالغانلىقى ھەم خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرگەنلىكى خەۋىرى بىزگە يېتىپ كەلدى.

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، ئۇرۇمچىدىن ئايروپىلان ئارقىلىق سەككىز نەپەر سىياسىي خادىم بىزنىڭ قىسمىغا كەلدى، ئالار مەكىتكە كەلگەندە، بىز قىزغىن قارشى ئالدۇق. ئۇلاردىن ماجىنداۋ دېگەن كىشى بىزگە سىياسىي كومىسسار بولدى (كېيىن بىر مەزگىل ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونىدا سىياسىي كومىسسار بولغان)، مەمۇرىي ھوقۇق خۇك تۈەنجاڭنىڭ قولىدا بولدى. كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ بىز تەرەپكە ئەۋەتكەن خىزمەت خادىملىرى بىزگە ئىدىيەۋى - سىياسىي خىزمەتنى كۆچەيتتى، شۇنىڭ بىلەن بىز 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىن باشلاپ

لاپ جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ھەقىقىي جەڭچىسى بولغانلىقىمىزنى بىلدۇق.

(ھۆسەن ھادىل — ئاقسۇ ئايكۆل يېزىسىدىن بولۇپ، 1939 - يىلى 3 - ئايدىن 1949 - يىلى 9 - ئايغىچە گومىنداڭ ئەسكىرى سۈپىتىدە مەجبۇرىي ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇلغان، 1949 - يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بولغان، 1951 - يىلى شىزاڭنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشقان، ھازىر ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماكىغا سايمانلىرى شىركىتىدىن دەم ئېلىشقا چىققان)

پەچاندىكى لەمجەن مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتىپى

ھەمدۇللا ھۆپ

ھازىرقى پەچان ناھىيە لەمجەن مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتىپى (لەمجەن كونا بازار مەكتىپى) گۇاڭشۇينىڭ 30 - يىلى، يەنى 1904 - يىلى تەشكىللەنگەن. ئەينى ۋاقىتتا بۇ مەكتەپنىڭ تەشكىل قىلىنىشىغا تۇرتكە بولغان سەۋەبلەرنىڭ بىرى، شۇ دەۋرلەردە شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلۋاتقان پەن، يۈەن دېگەنلەرگە مەسلىھەتچى بولغان تۇرپانلىق نىياز (خەنزۇچە ئىسمى كەي شوشى) بىلەن قەشقەرلىق روزى ھاجى دېگەن ئادەملەرنىڭ بەرگەن مەسلىھىتى بولغانلىكىدىن. نىياز، روزى ھاجىلارنىڭ مەسلىھىتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: «شىنجاڭدا قانچە يىللار بۇرۇن خەنزۇچە ئوقۇيدىغان مەكتەپلەر بولغان بولسىمۇ، كېيىنكى يىللاردا تارقىلىپ كەتتى. جايلاردا دىنىي مەكتەپلەردىن باشقا مەكتەپلەر يوق، دىنىي مەكتەپ، مەدرىسلەردە ئوقۇپ چىققانلار ھۆكۈمەت ئىشلىرى ۋە سىياسىي ئىشلارغا ئارىلاشمايدۇ، شۇڭا خەنزۇچە ئوقۇيدىغان مەكتەپلەرنى ئاچساق يەرلىك مىللەت پەرزەنتلىرىمۇ بۇ مەكتەپلەردە ئوقۇسا، ئۇلاردىن يېتىلىپ چىققان ئىختىدارلىقلىرى ھۆكۈمەت ئىشلىرى ۋە سىياسىي ئىشلارغا قاتناشسا، ئوقۇپ چىققانلارنىڭ بىلىم سەۋىيىسى، قابىلىيەت - ئىقتىدارىغا ئاساسەن جايلاردىن ھەرقايسى ساھەلەردە تېگىشلىك خىزمەت بېرىلسە، شۇنداق قىلغاندا، بىرى، مىللەتلەر دوستلۇقى كۈچىيىدۇ، مىللىي كەمسىتىش ئەۋج ئالالمايدۇ؛ ئىككىنچىسى، يەرلىك مىللەت پەرزەنتلىرى خەنزۇ پەرزەنتلىرى بىلەن بىرگە ئوقۇسا ئۆزئارا تىل -

يېزىق ئۆگىنىپلا قالماي، بىر - بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئۆگىنىدۇ، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەنىۋى مۇھەببەت چىڭىپ مىللىي مۇناسىۋەت ياخشىلىنىدۇ»، دېگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ مەسلىھەت ئۆلكە ھۆكۈمدارلىرىغا يېقىپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدا خەنزۇچە ئوقۇش مەكتەپلىرى تەسىس قىلىنغان. ئۇ چاغلاردا بۇنداق مەكتەپلەر «شۆ تاڭ» دەپ ئاتالغان.

ھازىرقى پېچان ناھىيىسى گۇاڭشۇيىنىڭ 29 - يىلى (1903 - يىلى) رەسمىي ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان. لو پەملىك بىر ئادەم شەنگەن (ناھىيە باشلىقى) بولغان. لو شەنگەن پېچانغا خىزمەتكە كېلىش ۋاقتىدا ئۆلكە باشلىقلىرى ئۇنىڭغا پېچاندىمۇ مەكتەپ ئېچىشنى تاپشۇرغانىكەن. شۇڭا، بۇ ئادەم پېچانغا كېلىپلا مەكتەپ قۇرۇش خىيالىدا بولۇپ، ناھىيىنىڭ جاي - جايلىرىنى ئارىلاپ چىقىپ، مەنزىرىلىك بولغان لەمجىنگە بىر سىنىپلىق بىر مەكتەپ قۇرۇشنى بەلگىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن 1904 - يىلى كۈزدە لەمجىنده بىر سىنىپلىق بىر مەكتەپ ئېچىلغان. بۇ مەكتەپكە قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار ئەسلىدە مولا تۆمۇر نىياز دېگەن كىشىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇش يېشىدىكى بالىلاردىن ئىبارەت بولغان. مۇشۇ بالىلاردىن 30 نەپىرى تالىنىپ يېڭى مەكتەپكە كىرگۈزۈلگەن، يېڭى كىنچىك ياكى لايىقەتسىز دەپ ھېسابلانغان لىرى مولا تۆمۇر نىيازدا قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ مۇددەرىس لىكىدە دىنىي ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرغان. يېڭى مەكتەپ دېھقان تۆمۇر ئاكىنىڭ كېۋەز تېرىغان ئۆچ مو يېرىگە سېلىنىپ، ئەتراپى بىر مېتر كەڭلىكتىكى، ئىككى يېرىم مېتر ئېگىزلىكتىكى سۇتما تام بىلەن قورشالغان، ئوتتۇرىسىغا مەيدان ياسالغان. مەيدانىنىڭ بىر تەرىپىگە 50 ئوقۇغۇچىلىق بىر سىنىپ سېلىنغان ۋە 50 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ دەرس باشلىغان. بۇ مەكتەپكە لو شەنگەنىڭ ئۇغلىنى لو شىنلى دېگەن كىشى ئوقۇتقۇچىلىققا تەيىن

لەنگەن. ئۆتۈلىدىغان ئاساسلىق دەرس خەنزۇچە خەت ۋە تىل ئۆگىنىش بولغان. ئوقۇغۇچىلار مەكتەپتە 7 - 8 يىل ئوقۇغان. ئۇ ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىن خەت، تىل، خىزمەت ئىقتىدارى جەھەتتىن كۆرۈنەرلىك بولغان گاجىت دېگەن كىشى چاقلىق ناھىيەسىگە، ئىمىن نىياز ساۋەن ناھىيىسىگە، تىيىپ توقسۇن ناھىيىسىگە، ئىبراھىم مەكىت ناھىيىسىگە ھاكىملىققا، ساجىت دېگەن كىشى ئۇرۇمچى باش پوچتىخانىغا بۆلۈم باشلىقى، مۇنۇپ دېگەن كىشى پېچان ناھىيىسىگە بۆلۈم باشلىقى ۋەزىپىلىرىگە تەينىلەنگەن. بۇلار ئۆمۈرلىرىنى ئاساسەن شۇ جايلاردا ئۆتكۈزگەن، بەزىلىرى سوۋېتچىلىك ۋە خۇسۇسىي كەسىپلەر بىلەن مەشغۇلمۇ بولغان. بۇ مەكتەپ ئىككىنچى قېتىم يەنە 20 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان. بۇ قېتىمقى ئوقۇش ئارانلا بىرەر يىلدەك داۋام لاشقان. شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ غەلبە ساداسىدىن ئېسەنگىرەپ قالغان لوشەنسىڭ ئىچكى ئۆلكىگە قايتىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن مەكتەپ تاقالغان. كېيىنچە ھەمدۇللا دامولا دېگەن كىشى بۇ مەكتەپ قورۇسىغا كۆچۈپ كېلىپ دىنىي مەكتەپ ئاچقان.

1920 - يىللاردا مۇھەممەد رەھىم ھاجى دېگەن كىشى لەمجىن ئاستانە مەھەللىسىدە تەخمىنەن ئۈچ مو كەلگۈدەك يەرگە ئىككى قەۋەتلىك 60 ئېغىزلىق دەرسخانا، مەسچىت، مۇزاكىرە قىلىش ئورنى ۋە ياتاقخانىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يەنە يېڭى بىر مەكتەپ سالدۇرغان. بۇ مەكتەپ 1925 - يىلى دەرس باشلىغان. بۇ مەكتەپكە قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارنى مەخسۇس تۇر ۋە گۇرۇپپىلارغا بۆلۈپ ئوقۇتۇش ئېلىپ بارغان. مەسلەن، ھەپتىيەكخان، قۇرئانخان، كىتابخان، مەسلە كاپىخان، تەپسىرخان دېگەندەك سىنىپلارغا ئاجرىتىلغان؛ ئۇلارغا خەت تونۇتۇش، قۇرئان، كىتاب ئوقۇتۇشتىن باشقا يەنە تامچى، ياغاچچى دېگەندەك گەسىپلەرنى بىلىدىغانلارنى ھەمدە مەخسۇس قارى بولىدىغانلارنى تۇر، سىنىپلارغا ئايرىپ ئوقۇتۇش ئېلىپ بارغان.

ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدا بۇرۇنقى موللىلارنىڭ بىر ئوقۇغۇچىغا بىر ئۇستاز دەرس بېرىدىغان شەكلىنى ئەملەدىن قالدۇرۇپ، بىر خىل دەرس ئۆگىنىدىغان ئوقۇغۇچىلاردىن 20 - 30 نى بىر سىنىپ، بىر گۇرۇپپا قىلىپ دەرس بەرگەن. مۇشۇ خىلدىكى ئوقۇتۇش بىرقانچە يىل داۋام قىلغان. ئۇستاز بولغان كىشى 1925 - يىلدىن ئىلگىرى قەشقەردە ئابدىقادىر دامۇللىدا ئوقۇپ ئىرشاد (ئوقۇش پۈتتۈرۈش دىپلومى) ئېلىپ كەلگەن مۇھەممەد نىياز دامۇللا (ھازىرقى لەمجىن ئاخۇنى ئابلا مەخسۇم ھاجىمنىڭ ئاتىسى) ئىكەن. مەدرىس ئورنىنىڭ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاساسىي كۆپچىلىكىنىڭ ئائىلىلىرىگە يىراقلىقى ھەمدە شۇ ۋاقىتتىكى ئايرىم مۇتەئەسسىپ كۆچلەرنىڭ بۇ خىل ئوقۇتۇشقا نارازى بولۇشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلى، مەكتەپ ئاخىرى ھازىرقى «شامالباغ» دېگەن يەرگە يۆتكەلگەن ۋە ئوقۇتۇشنى داۋاملاشتۇرغان. قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ، قوزغىلاڭنىڭ ئوت يالقۇنى پىچان، تۇرپانلارغا تۇتاشقان مەزگىلدە مۇھەممەد نىياز دامۇللا بىر قېتىم ئوقۇغۇچىلارنى يېتەكلەپ ئىنقىلابچىلارغا قوشۇلۇپ، ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇپ كۆرەش قىلغان، مىلىتارىست شېڭ شىسەي قوماندانلىقىدىكى ئاق روسلار بىلەن بولغان جەڭدە قۇربان بولغان. شۇنىڭ بىلەن سەككىز يىل ئېچىلغان بۇ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسىز قېلىپ تارقىلىپ كەتكەن.

1934 - يىلى 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، يەنى ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، پىچاندا قۇرۇلغان ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە لەمجىن شامالباغدا بىر سىنىپلىق پەننىي مەكتەپ قۇرۇلدى. مەكتەپكە يېتەكچىلىك قىلىدىغان كىشى شۇ چاغدىكى يېزا باشلىقى يۈسۈپ ھوشۇر (يۈسۈپ دوغا) بولۇپ، قاتتىق قوللۇقلىقى، ئىش باشقۇرۇشىنىڭ كەسكىنلىكى بىلەن باشقا دوغلاردىن پەرقلىق ئىدى. ھەتتا شۇ ۋاقىتتىكى ناھىيە ھاكىمى جياڭ ھاكىمنىڭ ئالدىدىمۇ ئابرويلۇق ئىدى.

مەكتەپتە يۈسۈپ ھوشۇر، ھەمدۇل دامۇللا، مەخسۇت مىراپ، سېيتى گەيجاڭ، ئەرشىدىن مىراپ قاتارلىق بەش كىشىدىن تەركىب تاپقان باشقۇرۇش ھەيئىتى قۇرۇلغان. 40 نەپەر ئوقۇغۇچى تىزىملىنىپ دەرس ئۆتۈلگەن. ئوقۇتقۇچىسى شۇ چاغدىكى يېزا كاتىپى قۇربان قارى ئىدى. مەكتەپكە كىرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەيدىسىگە كەڭلىكى ئون سانتىمېتر، ئۇزۇنلۇقى بەش سانتىمېتر كېلىدىغان سېرىق لاتا ئېسىلاتتى، ئۇنىڭغا قارا رەڭدە قومۇش قەلەمدە «ئۇيغۇر بالىسى» دېگەن خەت يېزىقلىق ئىدى. مەكتەپنىڭ پارتا، ئورۇندۇق قاتارلىق مەنقۇلاتلىرىنى يۈسۈپ ھوشۇر ئۆزى ھەل قىلىپ بېرەتتى. يۈسۈپ ھوشۇر مەرىپەتپەرۋەر ئادەم بولغاچقا، ئامما ئىسىملىك ئوقۇش، بىلىم ئېلىش ئىشلىرىغا قىزغىن مۇئامىلىدە بولۇپ كەلگەن. ئوقۇتقۇچى قۇربان قارىنىڭ ئايرىم مائاشى يوق، ئۇنىڭ تەمىناتى مەكتەپ باشقۇرۇش گۇرۇپپىسىدىكى بەش كىشىنىڭ دېھقانلاردىن يىغقان ئوشرە - زاكىتىدىن تەمىنلىنەتتى. ئوقۇش داۋام قىلمۇاتقان مەزگىللەردە تۇرپان ئاستانىدا ئىككى ئايلىق ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئېچىلىپ، جايلاردىن مەرىپەتسۆيەر كىشىلەر تاللىنىپ بۇ كۇرسقا قاتناشتۇرۇلدى. بۇنى ئاڭلىغان مەھمۇت مۇھىتى گەرچە ئۆزى قەشقەردە بولسىمۇ، تۇرپان مائارىپىغا كۆڭۈل بۆلۈپ ئاستانىدىكى بۇ كۇرسقا رەھبەرلىك قىلىش ئۈچۈن ئوسمان قارى، ئىلھامجان ئىسمىلىك ئىككى كىشىنى ئەۋەتكەن (ئىلھامجان ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيا دارىلفونونىنى پۈتتۈرگەن يۇقىرى مەلۇماتلىق كىشى بولۇپ، 1971 - يىلى ۋاپات بولغانلىقىنى ئاڭلىدىم). كورسقا تۇرپان ئاستانىدىن ئابدۇرۇسۇل ئەپەندى، دۇگامەت ئەپەندىلەر دەرس بەرگەن. بۇلار 1921 - يىلى تۇرپان ئاستانىدىكى مەخسۇت مۇھىتى، مەھمۇت مۇھىتى قاتارلىق مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر تەرىپىدىن تاشكەنت، قازان شەھەرلىرىدىن تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىنگەن ھەسەن، ھەيدەر ئەپەندى (ھازىرقى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادې-

مەسىنىڭ پىشقەدەم تەتقىقاتچىسى ئۇيغۇر سايرانىنىڭ ئاتىسى، شېك شىسەي تۇرمىسىدە ۋاپات بولۇپ كەتكەن) لەردە يېگىچە ئوقۇپ چىققان كىشىلەر ئىدى. كۇرسقا ئاساسەن ھازىرقى تۇرپان، پىچان ناھىيىلىرىدىن (توقسۇن بۇ چاغلاردا قارا شەھەرگە قارايىتى) بىر تۇركۇم كىشىلەر قوبۇل قىلىنغان. پىچان ناھىيىسىدىن لۇكچۇندىن ستتىياز ۋاجىپ، سەيدۇللا ھاجى، قادىر راسىم، نامان دامۇللا، مەھمۇت ھەسەن، تۇيۇقتىن ئابلا سېلىم، لەمجىندىن نەمتۇللا رەشىدى، ھەبىبۇللا ئامىرى، چوۋاڭقىرىدىن ھوشۇر تۆمۇر، خاندوڭدىن ئەيسا ئىمام، ئىمىن ئەپەندى. پىچاندىن ياسىن نىياز ھاجى، مەتنىياز، ياسىن رېھىمپلار بۇ كۇرسقا قاتناشقان. ئۇلارنىڭ ئوقۇش راسخوتى پىچان ناھىيىلىك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن (خەلقتىن يىغىلغان ئۆشرە - زاكات، قۇربانلىقنىڭ تېرە قاتارلىقلاردىن كىرگەن ئىقتىسادتىن) بېرىلگەن. كۇرس ئاخىرلاشقاندىن كېيىن جايلاردا پەننىي مەكتەپلەر ئېچىلىشقا باشلىدى. لەمجىندە قۇربان قارى ئوقۇتقان سىنىپقا نەمتۇللا رەشىدى بىلەن ھەبىبۇللا ئامىرى ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. كېيىنكى يىلى ئوقۇغۇچىلار سانى كۆپەيگەچكە ئىككى سىنىپ تەشكىل قىلىندى، بىر سىنىپ 1904 - يىلى ۋۇجۇدقا كەلگەن ھازىرقى لەمجىن مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتىپى ئورنىدا بولۇپ، ئۇنىڭغا نەمتۇللا رەشىدى ئوقۇتقۇچى بولدى. يەنە بىر سىنىپ ھازىرقى لەمجىن شامالباغدا بولۇپ، ئۇنىڭغا ھەبىبۇللا ئامىرى ئوقۇتقۇچى بولدى. خەت - ساۋادى ياخشى، يېشى چوڭراق ئوقۇغۇچىلار تاللىنىپ جايلارغا ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلەندى. ئۇلاردىن جالال ھازىم پىچان شۆگىدە ئېچىلغان سىنىپقا، خوجامنىياز پىچان ماچاڭدا ئېچىلغان سىنىپقا، قاسىم سابىت چوقمتامدا ئېچىلغان سىنىپقا، شەمشىخان پىچان بازىرىدا ئېچىلغان سىنىپقا، بەكرى نەمەت سۇبېشىدا ئېچىلغان سىنىپقا ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلەندى. ئۇلار ئەنە شۇ جايلاردىكى خەلق ئارىسىدا ماتارىپ ئۇرۇقىنى چاچتى. 1937 - يىلى

ھەبىبۇللا ئامىرى ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمگە ئوقۇشقا كەتكەندىكتىن، شامالباغدىكى ۋە ھازىرقى لەمجىن مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ ئورنىدىكى ئىككى سىنىپ بىرلەشتۈرۈلدى ھەمدە بۇ بىرلەشمە سىنىپقا يالغۇز نەمتۇللا رەشىدىلا دەرس بېرىدى. بۇ ۋاقىتلاردا مەكتەپلەردە سىستېمىلىق دەرسلىك قوللانمىلىرى بولمىغاچقا، ئوسمان قارى، ئابدۇرۇسۇل ئەپەندى ۋە داۋامەت ئەپەندىلەرنىڭ تۇرپاندا ئېچىلغان كۇرستا ئۆتكەن دەرسلىكلىرى پايدىلىنىلغان. ئوقۇتۇشتا ئاساسەن خەت، رەقەم تونۇتۇش، ھېساب - تۆت ئەمەل، خۇشخەت، شېئىر ئوقۇتۇش، تىل كۆندۈرۈش مەشقى قاتارلىقلار ئۆتۈلەتتى، شۇنداقلا تەنتەربىيە، ئىسلام دىنىنىڭ ئەدەب - ئەخلاقلىرىدىن تەلىم بېرىلەتتى. شۇ ۋاقىتتا شېئىر دەرسىمۇ باشقا دەرسلەرگە ئوخشاشلا خېلى مۇھىم سالماقىنى ئىگىلەيتتى. شۇ چاغلاردا ئېيتىلىدىغان شېئىرلاردىن ھازىر ئېسىمدە قېلىشچە:

«ئەي ئەزىزىم تۇر ئەمدى، پۇتۇن دۇنيا ئويغاندى،
جەمئىيەتتىكى مىللەتلەر ھەر بىر جايدا ئويغاندى.
ياشسۇن مىللەتپەرۋەرلەر، بەت - چىتلانسۇن خائىنلار،
ئاسارەتتە كۆپ ياتتۇق، لاي ۋە پاتقاققا پاتتۇق.
جاھالەتلىك دەردىنى ساناپ تۇگەتكۈسىز تارتتۇق،
ياشسۇن مىللەتپەرۋەرلەر، پۇتسۇن ئەلجە - خائىنلار!»
.....

(بۇ شېئىر 7 - 8 كوبلىتتىك ئىدى).

يەنە: «بىر ۋاقىت بىزلەرگە دۇنيا قاپ - قاراڭغۇ تۇن ئىدى،
ئۇستىمىزدە زور بۇلۇتلار بىزگە نۇر بەرمەس ئىدى.
كەتتى ئەمدى ئول زامانلار، ئاتتى تاڭ يورۇق بولۇپ،
بىز ئوقۇيمىز ھەممىز بىر - بىرىمىزگە دوست بولۇپ»
.....

(بۇ شئىر 5 - 6 كۇبلىت بارئىدى)

يۇقىرقىلاردىن باشقا يەنە:

«سۇسىز چۆللەردە، تاشلىق قۇملۇقتا،
يول تاپالماستىن يۇگۈرگەنىدۇق بىز.
زۇلمەتلىك تۇندە مۇدھىش بوراندا
ئەتراپىمىزدىن خەۋەر ئالالماي يۇگۈرگەنىدۇق بىز»

قاتارلىقلار بولۇپ، ئومۇمەن مەزمۇن جەھەتتىن ئېيتقاندا، شۇ ۋاقىتتىكى جەمئىيەت ئەھۋالىنى، خەلقنىڭ يېڭىلىقنى، مەرىپەتكە تەلپۈنۈپ، جاھالەتنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇشقا ئىنتىلىدىغان ئىلغا ئىنقىلابىي ئىدىيىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەتتى.

1937 - يىلىنىڭ بېشىدا، ھۆكۈمەت تەمىناتىدا پېچان ناھىيە بازىرىدا ئىككى سىنىپ (بىر سىنىپ ئۇيغۇر، بىر سىنىپ خەن-خۇيزۇ)، لۇكچۈن بازىرىدا بىر سىنىپ، لەمجىن بازىرىدا بىر سىنىپ جەمئىي تۆت سىنىپ ئېچىلدى. ھۆكۈمەت تەمىناتىدىكى مەكتەپلەر شىيەنلى مەكتەپلەر دەپ ئاتالدى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە لەمجىن ئاستانىدە، پېچانىڭ شۆگە، ماچاڭ يېزىلىرىدا تۇيۇق، سۇ بېشى قاتارلىق ئورۇنلاردا بىر سىنىپلىقتىن مەكتەپلەر ئېچىلدى. بۇلار ئۇيغۇشما تەمىناتىدىكى مەكتەپلەر بولۇپ، ئۇلار خۇيلى مەكتەپ دەپ ئاتالدى. خۇيلى مەكتەپلەرگە لەمجىن باشلانغۇچ مەكتىپىدە ياخشى ئوقۇغان، قابىلىيەتلىك ھېسابلانغان ئوقۇغۇچىلاردىن جالال ھازىم، نۇجۇبۇللا ئىبلى، تېيىپ ئابدۇللا، سېيتى توختى قاتارلىقلار ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلەندى. 1939 - يىلغا كەلگەندە ناھىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مەكتەپلەرسانى كۆپەيمىشكە باشلىدى، جۈملىدىن لەمجىندە يېڭىدىن يەنە ئىككى سىنىپ قۇرۇلدى. بۇ سىنىپلارغا مەن (ھەمدۇللا ھۆسەين)، مەستۇرە ئاپپاي ھەمدە شانىياز توختىلار ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلەندۇق.

نەمتۇللا رەشىدى مەكتەپ باشلىقلىقىغا بەلگىلەندى. شۇ يىلى لەمجىن - جوۋاڭقىردا بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىلدى. بۇنىڭغا مەھمۇت ئابىت، سەلىمە رەشىدى (ھازىر ئۈرۈمچى شەھەرلىك 3 - ئوتتۇرا مەكتەپتە)لەر مەسئۇل قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، ئاشۇ يىللاردا پېچان ناھىيىسىنىڭ بازار، يېزىلىرىدا كەينى - كەينىدىن يېڭىچە پەننىي مەكتەپلەر قۇرۇلدى، ئوقۇغۇچىلار سانى ئاشتى، ماتارىپ ئىشلىرى خېلى راۋاجلاندى. مۇشۇ مەزگىللەردە لەمجىن باشلانغۇچ مەكتىپىمۇ خېلى نۇرغۇن ساندىكى ئىقتىدارلىق ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلەپ، ناھىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈپ بەردى.

لەمجىن باشلانغۇچ مەكتىپى 1937 - يىلدىن ئېتىبارەن ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن ۋە ئۆلكىلىك كادىرلار يېتىشتۈرۈش مەكتەپلىرىگە بىر تۈركۈم ئوقۇغۇچى يېتىشتۈرۈپ بەردى. 1937 - يىلى ھەبىبۇللا ئامىرى، 1939 - يىلى ئىمىن قاسىم، مۇھەممەت قاسىم، ئىمىن ئاقۇپ، ئابلا پولاتلار ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنگە، ئىبراھىم رازىيوۋ ئۆلكىلىك كادىرلار يېتىشتۈرۈش مەكتىپىگە قوبۇل قىلىندى، 1940 - يىلى ئىبلى موسا، ئىمىن پولات، سالى روزى، 1941 - يىلى قاسىم مۇھەممەت، باۋۇدۇن ئەرشىدىن، نوجوبۇللا غازى، روزى ئىسمايىل قاتارلىقلار، 1943 - يىلى ياقۇپ يۈسۈپ، بەكرى نەمەتلەر ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىگە قوبۇل قىلىندى.

بۇ مەزگىللەردە لەمجىندە ۋە ناھىيىنىڭ باشقا جايلىرىدا ئېچىلغان مەكتەپلەردە ئوقۇلىدىغان دەرسلەر ئاساسەن ئانا تىل، گرامماتىكا، تەبىئەت، جۇغراپىيە، تارىخ، ھېساب قاتارلىقلار بولۇپ، دەرسلىك قوللانمىلار ئۆلكىلىك مەكتەپلەرنىڭ كونسپېكلىرى، ئوقۇتقۇچىلار قىسقا مۇددەتلىك بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسلىرىدا ئۆتۈلگەن دەرسلىكلەردىن ئىبارەت ئىدى. خويلى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش تەمىناتى ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەمىناتىدا بولۇپ،

ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ماتاشىنىك يېرىمى ئاشلىق (بۇغداي ياكى قوناق، بەزى ئايلاردا يېرىمى قوناق ياكى پۇتۇنلەي قوناق)، يېرىمى پۇل بولاتتى. شۇنىڭدىن مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ماتاشى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تەرەپتىن بولاتتى ۋە پۈتۈنلەي پۇل بېرىلەتتى. لېكىن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرمۇش تەمىناتى تۆۋەن ئىدى. مەسىلەن، ئەينى يىللاردا بىز بىلەن بىرگە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان شانياز توختىنىڭ بىر ئايلىق ماتاشىغا تۇغۇلغىنىغا بەش ئايلىق بولغان بىر يېتىم ئوغلاقنى ئاران سېتىۋالغانلىقىنى، كېيىن يەنە بىر ئايلىق ماتاشىغا بىر كىشىلىك ئۆتۈك سېتىۋالدىم دېگەنلىكى ئېسىمدە.

1944 - يىلى پارتىلىغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى شىنجاڭنىڭ ماتارىپ يۆنىلىشىدىمۇ تەسىر قوزغىدى. ۋەتەنپەرۋەر ئىلغار زىيالىيلار ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قوتقۇزۇش، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ يېڭى جۇڭگو قۇرۇشتەك ئىنقىلابىي روھنى ئۇرغۇتۇپ، جاي - جايلاردا ۋەتەنپەرۋەرلىك تەشۋىقاتى - تەربىيە ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى. 1947 - يىلى تۇرپان، پىچان، توقسۇندىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيە ئىلغار ياشلىرىنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلىڭچىلارنىڭ تۇنجى ئوقى گومىنداڭنىڭ لەمجىندىكى ئورگىنىغا قارىتىپ ئېتىلدى. بۇ قوزغىلاڭغا ئىلغار ئىدىيىدىكى ھەر ساھە، ھەر تەبەقىدىكىلەر قاتناشتى. ئاساسلىق تەشكىلاتچىلىق رولىنى ئوقۇتقۇچىلار ئويناندى. ئۇلار گومىنداڭ دائىرلىرىگە قارشى قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلدى، يۈسۈپ تالىپ، شانياز توختى، مۇھەممەت قاسىم قاتارلىقلار ئەنە شۇ قاتاردىكىلەردىن بولۇپ، ئالدىنقى ئىككى كىشى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن بوغۇزلاندى، مۇھەممەت قاسىم ئېچىنىشلىق تۈرمە ئازابىنى تارتىپ ئاخىر ئېتىپ تاشلاندى. ھەبىبۇللا ئامىرى، يۈسۈپ تالىپ، شانياز توختى،

مۇھەممەد قاسىملار مۇنەۋۋەر ماتارىپچىلار ئىدى. ئۇلار يەنە ئەينى ۋاقىتتا ئەلەم ۋە قەلەم سېپىدە كۈرەشكە ئاتىلانغان ئىنقىلابچىلاردىن ئىدى.

ھايات قالغان ئوقۇتقۇچىلار شۇ ۋاقىتتىكى ئوبيېكتىپ شارائىتقا ئاساسەن ئاستا - ئاستا يەنە كەسپىي خىزمەتلىرىگە كىرىشتى. جاي - جايلاردا مەكتەپلەرنى راۋاجلاندۇردى، يەنىمۇ كۆپلىگەن پەرزەنتلەرنى ئىلىم - پەنگە، ئىنقىلاب داۋالىلىرىنى ئۆگىنىشكە يېتەكلىدى ۋە جەلپ قىلدى. ئىلغار مەزموندىكى سانائىنەپىسە خىزمەتلىرىنىمۇ قانات يايدۇردى. «سامساق ئاكاڭ قايتىدۇ»، «ئۆگەي ئانا»، «ئالدامچى تېۋىپ» قاتارلىق سەھنە ئويۇنلىرىنى ئويۇشتۇرۇپ، ئاممىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىنقىلابىي ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، ئىنقىلابىي روھنى ئويغاتتى.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ھازىرقى لەمجىن مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتىپى 1904 - يىلدىن ياكى ئەڭ كېچىككەندىمۇ 1934 - يىلى رەسمىي يېڭىچە پەننىي مەكتەپ بولۇپ تەشكىللەنگەندىن تارتىپ ھېسابلىغاندىمۇ، ئۆز بېشىدىن يېرىم ئەسىرلىك تارىخنى ئۆتكۈزدى.

سۇۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى

شياۋ يېرۇك

چارروسىيە ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ 1839-يىل 10-ئايلاردا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ قەشقەر، ياركەنت قاتارلىق جايلىرىغا كۆپ مىقداردا ئەيپۇن كىرگۈزگەن ھەمدە ئەيپۇن چېكىش ئورۇنلىرى ئاچقاندى. بۇ، ئەنگلىيە بىلەن روسىيىنىڭ شىنجاڭغا قارىتقان تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ باشلىنىشى بولدۇ.

1885-يىلى (گۈاڭشۈيىنىڭ 11-يىلى) «جۇڭگو-روسىيە قەشقەرنى داۋاملىق قېدىرىپ تەكشۈرۈش چېگرا شەرتنامىسى» ئىمزالاندى. شۇنىڭدىن كېيىن چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قارا نىيىتى تېخىمۇ ئېشىپ، شىنجاڭنى جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈش نامى بىلەن ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ گرومگىرىموۋ ۋە گروۋبوچۇسكى باشچىلىقىدىكى ئىككى قېدىرىپ تەكشۈرۈش ئەترىتىنى پامىرنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى رايونلىرىغا يوشۇرۇن كىرگۈزۈپ جاسۇسلۇق قىلدۇرىدۇ ۋە ئاخبارات ئوغرىلاپ، شىنجاڭغا يەنمۇ ئېچىكىرىلەپ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش ئۈچۈن تەييارلىق كۆرىدۇ. ئۇزۇنغا قالماي مەنچىك ھۆكۈمىتىگە قەشقەردە كونسۇلخانا قۇرۇش تەلىپىنى قويدۇ.

چارروسىيە كونسۇلى مەنچىك ھۆكۈمىتىگە ساقتىلىق بىلەن: «قەشقەردە كونسۇلخانا قۇرۇشىمىز ئۈچۈن پەقەت ئالقانچىلىكلا يەر بولسا كۇپايە...» - دەيدۇ، مەنچىك ھۆكۈمىتى بۇنىڭ

ھىيلە-مىكىر ئىنكەنلىكىنى چۈشەنمەي ماقۇلغا كېلىدۇ.

روسىيىلىكلەر بىر كالا سويۇپ، ئۇنىڭ تېرىسىدىن ئىنچىكە تاسما تىلىپ، ئۇنى ئۇلاپ ئاغامچا قىلىپ، بىر پارچە شال ئېتىزىنى (ھازىرقى سەمەن مېھمانخانىسى تۇرۇشلۇق ئورۇن) ئايلاندۇرۇپ، يەلپۇگۈچ شەكلىدىكى بىر پارچە يەرنى سىزىپ چىقىدۇ. 1893-يىلى چارروسىيە مۇشۇ جايدا كونسۇلخانا قۇرۇپ، ئۇنى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشنىڭ بازىسى قىلىدۇ.

ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلبە قىلغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى بۇ جايىنى ئۆزلىرىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى قىلدى، كونسۇلخانىنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 15،000 كۋادراتمېتر كېلىدۇ. كونسۇلخانا قۇرۇلۇشى چارروسىيىنىڭ 19-ئەسىردىكى كونا پاسونى بويىچە بىر قەۋەتلىك قىلىپ سېلىنغان بولۇپ، ئۇستى قېلىن قەلەي بىلەن گۇمبەز شەكلىدە يېپىلغان، ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە. ھازىرقى سەمەن مېھمانخانىسى (سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلگىرى قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى) نىڭ بىر قەۋەتلىك توققۇز كورپۇس ئۆيى بىر سۇ مۇنارى، بىر سۇ ئۆزۈش كۆلى ۋە بىر ماشىنا قويۇش ئۆيى ھازىرمۇ ئەسلى قىياپىتىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ.

يەلپۇگۈچ شەكىلىك قۇرۇق تامنىڭ ئېگىزلىكى بەش مېتر بولۇپ، بىر قەۋەتلىك ئۆيلەرنىڭ تۆت ئەتراپىغا بۇك-باراقسان دەرەخلەر قويۇق سايە تاشلاپ تۇرىدۇ. مۇھىتى ناھايىتى گۈزەل ۋە تىنچ، دەرۋازىدىن كىرگەندە ئۆز ۋاقتىدا ياغاچ رېشاتكىلار بىلەن قورشالغان ئۇزۇنلۇقى 40 مېتر، كەڭلىكى 6 مېتر كېلىدىغان گۈللۈك بار. گۈللۈكنىڭ ئىككى تەرىپىدە بولىسا تۆت مېتر كەڭلىكتە كەلگەن يول بار. يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئىككى قاتاردىن قىلىپ شىنجاڭ ئاق تېرەكى تىكىلگەن. بەش يۈز كۋادراتمېتر ئەتراپىدا كېلىدىغان تۆت چاسا بىر

كورپۇس كاربىدۇرلۇق ئۆي سوۋېت ئىتتىپاقى باش كونسۇلىنىك ئىشخانىسى بولۇپ، ئۆي تاملىرى پۈتۈنلەي ياغاچ، خىش قۇرۇلمىسىدا تۇرغۇزۇلغان، يەرگە پول ياتقۇزۇلغان. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ئۆيلەر مۇستەھكەم ۋە چىداملىق، ھەيۋەتلىك سېلىنغان. تورۇستا بەش يەردە شامال ئۆتۈشىدىغان پورتۇچكا بار بولۇپ، ئوتتۇرىدىكى پورتۇچكىنىڭ ئۈستىدە بىر تۆشۈك بار. تۆشۈك ئىچىگە ئېگىز بايراق دەستىسى قادالغان. ئۇنىڭغا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دۆلەت بايرىقى ئېسىلاتتى. ئۆيلەرنىڭ ئارقا تەرىپىدە ئوخشاش قىلىپ سېلىنغان ئايۋاندا تۆت دانە چاسا تۆۋرۈك گۈمبەز شەكىلىك تورسىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. ئۆي جازىسى چاسا تاختاي بىلەن چېگىرىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستى قېلىن قەلەي بىلەن يېپىلغان، پېشايۋان، تۆۋرۈكلەرنىڭ ھەممىسى سېمونت ۋە قۇم بىلەن سۇۋالغان بولۇپ، ئالدى - كەينى تەرەپلىرىنىڭ شەكلى ئوخشىمىغان كېتىدۇ، ئارقا تەرەپتىكى پېشايۋاندا تۇرۇپ، بەش مۇچە كېلىدىغان باغنى ئۇدۇلدىن كۆرگىلى بولىدۇ، باغقا شاپتول، نەشپۈت، ئۈرۈك، گىلاس، قارا ئۈرۈك قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەر تىكىلگەنىدى. پېشايۋاننىڭ سول تەرىپىگە ئىككى تۇپ كۆلى بەھىسى تىكىلگەن. ئوڭ تەرىپىدە قېرى تۇخۇمەك دەرىخى بار بولۇپ، دىئامېترى تەخمىنەن بىر مېتر، ئېگىزلىكى يېگىرمە مېتردىن ئاشىدۇ. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، بۇلار كونسۇلخانا يېڭى قۇرۇلغان ۋاقىتتا تىكىلگەنىكەن. باغنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر تۇپ نەنمۇ دەرىخى ۋە ئۇزۇم بارىڭى بار، باراڭنىڭ ياغاچ جازىسى ھازىرغىچە ئۆز پېتى ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ.

دەرۋازىدىن كىرگەندە ئوڭ تەرەپتىكى قورۇق تامنىڭ يېنىدا رۇس پاسونىدا سېلىنغان بىر قەۋەتلىك بىر كورپۇس چاسا ئۆي بار بولۇپ، تەخمىنەن ئۇچ يۈز كۇۋادراتمېتر كېلىدۇ. بۇ ئۆيلەر مەزكۇر كونسۇلخانىنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك كاتىبلار ئىشخانىسىدۇر. ئۇنىڭ ئالدى تەرىپى ياغاچ رېشاتكا بىلەن قورشالغان تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىدىكى گۈللۈك بولۇپ، گۈللۈكنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى كىنچىك يول ياپېشىل كۆكسۇپ تۇرغان دەرەخلەر بىلەن ئورالغان. ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە قەشقەر شەھرى بويىچە تۇنجى قېتىم سېلىنغان سۇ مۇنارىسى بار، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى ئون بەش مېتر بولۇپ، ئىككى قەۋەت قىلىپ سېلىنغان. تۆۋەنكى قەۋىتىدە بىر سۇنئىي قۇدۇق بار. سۇ ناسوسى ئارقىلىق يۇقىرى قىسمىدىكى كۆپ شەكىللىك سۇ مۇنارىسىغا چىقىرىلىدۇ، ئاندىن تۇرۇبا ئارقىلىق ھەر قايسى كورپۇسلاردىكى ئۆيلەرگە يەتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. سۇ مۇنارىسىنىڭ غەرب تەرەپ ئون مېتر نېرىسىدىكى جايدا بىر ئېغىز ماشىنا ئۆيى بار.

كونسۇلخانا ئىشخانىسىنىڭ ئوڭ تەرەپ ئەللىك مېتر نېرىسى ئولتۇراق جاي رايونى بولىدۇ. قۇرۇلۇش سۈپىتى ۋە ئۆيلەرنىڭ ھەجمىگە ئاساسەن، بىرىنچى كورپۇس باش كونسۇلنىڭ ياتاق ئۆيى، ئىككىنچى كورپۇس مۇئاۋىن كونسۇلنىڭ ياتاق ئۆيى، ئۈچىنچى كورپۇس كاتىبلار ياتقى، تۆتىنچى كورپۇس ئادەتتىكى خىزمەتچى خادىملارنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرى، بەشىنچى كورپۇس شوپۇر بىلەن قارا خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرالغۇسى، قالغان ئىككى كورپۇس ئۆي ئايرىم - ئايرىم ھالدا يەسلى ۋە دوختۇرخانا قىلىنغان بولۇپ، ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاشخانا ۋە رەسىتوران بار.

ھازىرغىچە بۇ ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى ئاساسىي جەھەتتىن ياخشى ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. مەسىلەن، لەمپىنىڭ بۇلۇڭىدىكى قەلەيدىن ياسالغان سۇ چىقىش نوسى يەنىلا كونسۇلخانا بار چاغدىكى بىر يۈرۈش ئۇسكۇنىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، تۇرۇسقا گۈمبەز شەكلىدە يېپىلغان قېلىن قەلەيلەرمۇ ئەينى پېتىچە تۇرۇۋاتىدۇ. سەمەن مېھمانخانىسىنىڭ دېرىكتورى ھەمىتنىڭ ئېيتىشىچە (ئۇ مۇشۇ جايدا، مۇشۇ مېھمانخانىدا 39 يىل ئىشلىگەنىكەن) ئۆيلەرنىڭ ئۈستىگە يېپىلغان قەلەيلەر پەقەت ئىككى قېتىملا سىرى

لىنىپتۇ، شۇنداقتىمۇ ھازىرغا قەدەر ھېچنېمە بولماپتۇ.

ئولتۇراق رايونىنىڭ ئوڭ تەرەپ ئالدى قىسمىنىڭ ئوتتۇز مېتر نېرىسىدا كەڭلىكى ئون بەش مېتر، ئۇزۇنلۇقى ئوتتۇز مېتر كېلىدىغان بىر سۇئۆزۈش كۆلچىگى بار(ھازىر بۇزۇلۇپ كەتتى)بولۇپ، ئۇ بىتون بىلەن قوپۇرۇلغان، يوچۇقلىرى سېمونتتىن تەييارلانغان شېغىل لاي بىلەن ئېتىلگەن، تۆت ئەتراپىغا شىنجاڭ ئاق تېرىكى تىكىلگەن، كېيىنچە بۇ تېرەكلەر يوغىناپ، يىلتىزلىرى ھەر تەرەپكە تىشىپ چىقىپ بىتوننى كاردىن چىقىرىۋەتكەن بولغاچقا سۇ توختىتىش مۇمكىن بولماي قالغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزۇن ۋاقىت رېمونت قىلىپ، تۆت ئەتراپى گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈپ ۋەيرانە بولۇپ كەتكەن.

ئائىلىلىكلەر قورۇسىنىڭ غەربىي شىمالىي بۇرجىكىدە يېرىم موچە كېلىدىغان بوش يەر بار بولۇپ، بۇ يەر كونسۇلخانىنىڭ قەۋرىستانلىقى بولىدۇ. ئۇنىڭ تۆت ئەتراپى تۆمۈر رېشاتكىلار بىلەن تۆت چاسا قىلىپ قورشالغانىدى، رېشاتكا ئېچىدە ئۇچ قەۋرە بار بولۇپ، قەۋرىنىڭ خاتىرە تېشى يوق، ئۆلگۈچىنىڭ يۇرتى بىلەن ئىسىم فامىلىسىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس. يەرلىك ياشانغان ئادەملەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ ئۇچ قەۋرىنىڭ بىرسى سۇۋېتلىك ئادەمنىڭ، يەنە بىرسى ئەنگلىيىلىك ئادەمنىڭ قەۋرىسى ئىكەن.

(بۇ ماقالە قەشقەر شەھەرلىك تارىخ ماتېرىياللىرىنىڭ خەنزۇچە 2 - سانىدىن تەرجىمە قىلىندى)

ئاينىسا مۇھەممەت تەرجىمىسى

ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى

شيا ۋېيرۇڭ

ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى تەخمىنەن 1912 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ (ئازادلىقتىن كېيىن رېمونت قىلىنىش جەريانىدا، ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ «1912، - يىل» دېگەن خەتلەر ئويۇلغان خىش پارچىلىرى قېزىۋېلىنغان)، 1916 - يىلى قۇرۇلۇش پۈتكەن. بۇگۈنكى قەشقەر شەھەر يولى چىنۋاغ مېھمانخانىسى ئۇنىڭ ئەسلىدىكى ئورنىدۇر. كونسۇلخانىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى كۆلىمى 33 مىڭ كۋادراتمېتر كېلىدۇ. چوڭ دەرۋازا غەربكە قارايدۇ، بۇ دەرۋازىدىن كىرگەندىن كېيىن، ئۇدۇل ئىچكىرى ھويلىغا تۇتىشىدىغان بىر يول بار. ئىككى يانتا تەخمىنەن ئۇچ يۈز كۋادراتمېتر كېلىدىغان بىر قەۋەتلىك قىلىپ سېلىنغان ئىككى كورپۇس ئۆيى بار. يولنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە بۇگۈنگىچە ساقلىنىپ كەلگەن ئەنگلىيە پاسونىدىكى بىر بىنا بار بولۇپ، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا كونسۇلخانا كاتىبلىرىنىڭ ئىشخانىسى ئىدى. ھازىر سول تەرەپكە يېڭىدىن بىر قەۋەتلىك ئۆيلەر سېلىنغان بولۇپ، ئەسلىدىكى قۇرۇلۇشلار چېقىۋېتىلگەن.

ئىچكىرىدىكى ھويلىدا ئىككى يانداش ئايرىم - ئايرىم ھالدا كۆپ بۇلۇڭلۇق يۇمىلاق كەلگەن جاي بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچكى دىئامېترى تەخمىنەن ئۇچ مېتر، ئېگىزلىكى بەش مېتردىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىدە ئالتە كىچىك تۆشۈك بار بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ئەنگلىيىنىڭ دۆلەت بايرىقى مۇشۇ يەرگە قادا-

لاتتى. ئىچكىرىكى هويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كىچىك گۈللۈك باغ ۋە كىچىك تەنھەرىكەت مەيدانى بار، ئۇنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى مىڭ كۋادراتمېتر كېلىدۇ. ئۇنىڭ جەنۇب تەرىپىدە تاكى بۇگۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئۇلانغان بىر تۇپ قېرى قارىياغاچ بار. ئۇنىڭ ئايلانمىسى 1.03 مېتر، ئېگىزلىكى ئون بەش مېتر ئەتراپىدا بولۇپ، كونسۇلخانىنىڭ قىش ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىككى قەۋەتلىك ئاساسىي بىناسى مۇشۇ قارىياغاچنىڭ يېنىغا سېلىنغان. كونسۇلخانا ئىشخانىسى ۋە ئاخبارات ئورگىنى مۇشۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئەينى ۋاقىتتا، ئەنگلىيە ئىمپېرىيالىزىم تاجاۋۇزچىلىرى مانا مۇشۇ قەدىمىي بنىادا ھەر تۈرلۈك جاسۇسلۇق جىنايى ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغانىدى. بىنانىڭ كەينىدىكى ئىچكىرى هويلىنىڭ شەرقى قىسمىدا تەخمىنەن بەش مۇچە كېلىدىغان مېۋىلىك باغ بار بولۇپ، باغدا ئەنجۇر، ئۈزۈم، ئۆرۈك، شاپتۇل، نەشپۈت قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەر بار. كونسۇلخانىنىڭ شەرقى تېمى ھازىر ۋىلايەتلىك تاشقى ئىشلار ئىدارىسىنىڭ يۇك زاۋۇتى بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ.

شېك شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىلدە «جاھانگىرلىككە قارشى ئويۇشما» قۇرۇلۇپ، ئەنگلىيىنىڭ شىنجاڭدىكى ئاخبارات تورلىرى تازىلاپ چىقىرىلىدۇ. 1945 - يىلى ئەنگلىيە ئۆزىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، كونسۇلخانىنىڭ ھەممە مال - مۈلكىنى ھىندىستان بىلەن پاكىستانغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. كېيىنچە بۇ جاي يەنە ھىندىستان بىلەن پاكىستاننىڭ كونسۇلخانىسى بولۇپ قالىدۇ.

1950 - يىلى 1 - ئاينىڭ 26-كۈنى ھىندىستان مۇستەقىللىق جاكارلاپ، جۇمھۇرىيەت قۇرۇپ (لېكىن يەنىلا ئەنگلىيە فىدېراتسىيىنىڭ ئەزاسى ئىدى)، مەملىكىتىمىز بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورناتتى، ھىندىستان بىلەن پاكىستان قەشقەردە داۋاملىق كونسۇلخانا تەسىس قىلدى.

1952 - يىلى ھىندىستان سوتسىيالىستلار پارتىيىسى قۇرۇلۇ-

غاندا، ئۇنىڭ باشلىقى لوبىيا ئامېرىكا بىلەن ئىنتايىن يېقىن بولغانلىقى ئۈچۈن جۇڭگو بىلەن بولغان دىپلوماتىك مۇناسىۋىتىنى ئۈزدى. 1954 - يىلى ھىندىستان - پاكىستان كونسۇلخانىسى بىكار قىلىندى.

(بۇماقالە قەشقەر شەھەرلىك تارىخ ماتېرىيالىرىنىڭ 2 - سانىدىن قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىندى)

ئاينىسا مۇھەممەت تەرجىمىسى

شىنجاڭ بىقمنقى زامان تارىخىدىكى چوڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى ①

سەي جىنسۇڭ

1878 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 4 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، باشبۇغ دۇڭ فۇشياڭ خوتەننى قايتۇرۇۋېلىپ، ئەنجانلىق سەردار خانتۆرە قاتارلىق 30 نەچچە كىشىنى ئەسىر ئالدى. 4 - كۈنى، يەنە خوتەننىڭ جەنۇبىدىن 80 چاقىرىم يىراقلىقتىكى دۇشمەننىڭ 300 نەچچە ئادەمنى يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەرتىنجىتىلدى.

تۇرغاۋۇتلارنىڭ جەنۇبىي قەبىلىسىدىكىلەر ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا شىخوغا كۆچۈپ بېرىپ چارۋىچىلىق قىلغانىدى. 1 - ئاينىڭ 24 - كۈنى، ئۇلارنىڭ جۇردوس يايلىقىغا قايتىپ كېلىپ چارۋىچىلىق قىلىشىغا رۇخسەت قىلغانلىقى توغرىسىدا يارلىق چۈشتى. 10 - ئايدا بۇ قەبىلىنىڭ 7 مىڭ 800 نەچچە ئادەمى قارا شەھەرگە قايتىپ كەلدى ۋە يۇلتۇز دەرياسىنىڭ ئىككى ياقىسىغا ئورۇنلاشتى.

25 - كۈنى، لىيۇ جىنتاڭ تاشكەنت گوبىر ناتورى (ۋالىيسى) كوفمانغا ۋە يەتتىسۇ ئۆلكىسىنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارى كورپاكوۋسكىغا بەي يەنخۇنى تاپشۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا ئۇلتىماتۇم تۇتتى.

4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، لىيۇ جىنتاڭ كورپاكوۋسكىنىڭ ئۇلتىماتۇمىنى تاپشۇرۇۋالدى، ئۇنىڭدا بەي يەنخۇ قاتارلىقلار

① بېشى 26 - سانىدا.

«مۇساپىرلار» دېيىلدى ۋە جۇڭگودىن كۆمۈش پۇل تۆلەش تەلەپ قىلىنىدى.

4 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، تارباغاتاينىڭ مەسلىھەت ئامبىلى شى لۈن پوتانىننىڭ ئالتايغا بېسىپ كىرگەنلىك ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئالتايغا ماڭدى.

4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، تۇرپان رايونىدا ئون نەچچە يىلدىن بۇيان كۆرۈلۈپ باقمىغان قاتتىق يامغۇر، نەچچە ئون يىلدىن بۇيان كۆرۈلۈپ باقمىغان قاتتىق مۆلدۈر ياغدى.

27 - كۈنى، روسىيىلىك سودىگەر مىيىف 17 ئادەم بىلەن قوبدۇدىن بارىكۆلگە كېلىپ سودا - سېتىق قىلدى. 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى قوبدۇغا قايتتى.

6 -، 10 - ئايلار

بەي يەنخۇنىڭ قول ئاستىدىكى لىيۇ شىلىن قاتارلىقلار چارروسىيىنىڭ قوللىشىدا جىڭ ناھىيىسىنى پاراكەندە قىلدى.

7 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، ئەنگلىيىلىك ئېلچىلارىبس يەكەنگە كەلدى ۋە جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئەنگلىيە - ھىندىستان ھۆكۈمىتى جۇڭگو بىلەن قەشقەر - لاداق ئوتتۇرىسىدا سودا كېلىشىمى ئىمزالاشنى، جۇڭگو بىلەن چېگرىغا دائىر ئاخباراتلارنى، بولۇپمۇ ئەنگلىيىگە دائىر ئاخباراتلارنى ئالماشتۇرۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

26 - كۈنى، ئەنگلىيىلىك ئېلچىلارىبس يەكەندىن كەتتى.

9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى، روسىيىلىك بەش سودىگەر مال ۋە ئات، قوي، تۆگە كېلىپ، كۇلۇندىن قۇمۇلغا كېلىپ سودا قىلدى. 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى كۇلۇنغا قايتتى.

16 - كۈنى، بەي يەنخۇ قاتارلىق 47 كىشى توقماقتىن ئۇچتۇرپان ئەتراپىغا كېلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. 9 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، بەي يەنخۇنىڭ يەنە بىر قىسىم ئادەملىرى كەلپىنگە سوقۇنۇپ كىردى. 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، لىيۇ جىنتاڭ

باشبۇغ ياك جىنلۇك، تەن‌جىڭدىيەنلەرنى 300 نەچچە چەۋەندازلىرى بىلەن مارالبېشى ئەتراپىدا بەي يەنخۇ باندىتلىرىغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى، 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئۈچتۇرپاننىڭ غەربىي شىمالىغا 300 چاقىرىم كېلىدىغان ئايتا جىلغىسىدا بەي يەنخۇ باندىتلىرىنىڭ 22 ئادىمىنى يوقاتتى، 45 ئاتنى ئولجا ئالدى.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، بەي يەنخۇنىڭ قالدۇق باندىت لىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن لوجاڭگۇ قىسمى ئاتۇشقا يېتىپ باردى.

10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، لوجاڭگۇ قىسمىدىكىلەر باندىتلار باش لىقلىرىدىن سەي چىتا بىلەن خېيې جېنجياڭنى ئۆلتۈردى. بۇيرۇت لار باندىتلار باشلىقى جېن شەن قاتارلىقلارنى تۇتۇۋالدى.

11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، ئۇيغۇرلاردىن توختامەت بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى گۈلمەت قاتارلىقلار 300 نەچچە ئادەمگە باش چىلىق قىلىپ ئاقسۇ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 200 چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئاۋات باج ئىدارىسىنى بۇلاپ، توققۇز باجگىرنى ئۆلتۈردى. 11 - كۈنى، جاك ياۋ ئاتلىق باتالىئوننىڭ كوماندىرى ۋۇ چاۋپىڭنى قوشۇن باشلاپ ئاۋاتنى تىنجىتىشقا ئەۋەتتى.

12 - ئايدا، زوزۇڭتاڭ شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى يەنە بىر قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى.

1879 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 5 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، خوجا يۈسۈپىنىڭ نەۋرىسى ھېكمىخان پانسىيەت قاتارلىق 20 نەچچە ئادەمنى، يۇز بېشى قاتارلىق 100 نەچچە ئادەمنى، ئەنجانلىق مۇسۇلمانلاردىن 800 نەچچە ئادەمنى باشلاپ ئۇلۇغچاتقا بېسىپ كىرىپ، ئاھالىلەرنى بۇلاپ كەتتى.

20 - كۈنى، چۈڭ خۇ پېتىربورگتا دۆلەت خېتى تاپشۇردى.

22 - كۈنى، ھېكمىخان قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ بوستانتېرەككە كەلدى.

24 - كۈنى، لیۇ جىنتاڭ 1 مىڭ 860 نەپەر ئاتلىق - پىيادە ئەسكەرنى باشلاپ قەشقەردىكى خەنزۇ شەھىرىدىن بوستانتېرەككە ئاتلانىدى.

31 - كۈنى، لو جاڭگۇ قىسمى دۇشمەن باشلىقلىرىدىن ئەمەت خوجا، ھاشىمخان تۆرە، مۇھەممەت ئىسلاملارنى بوستانتېرەكتە ئۆلتۈردى، ھېكمىخان قاتارلىقلار روسىيىگە قېچىپ كەتتى.

4 - ئايدا، بەي يەنخۇ باندىتلىرى جىڭ، داخىيەن ۋە بۆرتالاغا بېسىپ كىردى.

5 - ئايىنىڭ 4 - كۈنى، روسىيە پادىشاھلىق ئۆسۈملۈك تەتقىقات ئورنىنىڭ مۇدىرى لېگىر ئىلىدىن يولغا چىقىپ، 2 - قېتىملىق ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. 7 - ئايدا قەشقەر دەريالىق ۋادىسىغا ۋە دەريانىڭ مەنبەسىگە باردى. 9 - ئايدا كۆكگىس دەريالىق ۋادىسىغا، 9 - ئاينىڭ ئاخىرىدا تۇرپانغا، 11 - ئايدا قارا خوجىغا، كېيىن توقسۇن، ئۇرۇمچى، مانا‌س قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئاندىن مەملىكىتىگە قايتتى. ئۇنىڭ «تۇرپاندىكى ئىلمىي تەكشۈرۈشتىن خاتىرە»، «تۇرپان» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

8 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، ھېكمىخان بىلەن ئابدۇلخاما چارروسىيىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن ئۇلۇغچاتقا سۇقۇنۇپ كىردى.

9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، ئابدۇلخاما ئۇلۇغچات تېغىدىن ئۆتۈپ جەنۇبقا يۇرۇپ سارىكۆلگە كەلدى، ھېكمىخانمۇ ئۇلۇغچات دەريا‌سىدىن ئۆتۈپ جەنۇبقا يۇرۇپ، مەلىكسۇ، مىكتېكە قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، ئاندىن غەربىي جەنۇبقا مېڭىپ سارىكۆلگە كەلدى.

12 - كۈنى، لیۇ جىنتاڭ 2 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن قەشقەردىن سارىكۆلگە ئاتلاندى.

ئابدۇخاما سارىكۆل قەلئەسىگە ئادەم ئەۋەتىپ قەلئەدىكى

لەرگە تەسلىم بولۇشقا قىزىقتۇردى. شەھەرنى قوغداۋاتقان يۈز بېشى سۇنەيمان ئابدۇلخامانى ئالداپ ئۆلتۈردى.

23 - كۈنى، چۈك خۇ پېتىربۇرگتىن شەرتنامە ئىمزالاشقا قارا دېڭىز بويىغا كەلدى.

10 - ئاينىك 2 - كۈنى، چۈك خۇ بىلەن روسىيىنىڭ تاشقى ئىشلار ۋەزىرى گىرېس تەك ھوقۇقسىز شەرتنامە — «ئىلى شەرتنامىسى»نى ئىمزالىدى، شەرتنامىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرى: ئىلىنىڭ غەربى قىسمى ۋە تېكەس دەرياسى بويلىرى روسىيىگە تەۋە بولۇش؛ 1864 - يىلى ئىمزالانغان «تارباغاتاي چېگرا شەرتنامىسى»نىڭ 1 -، 2 - ماددىلىرىدىكى چېگرانىڭ يۆنىلىشىگە دائىر مەزمۇنلارغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش، روسىيە گىراژدانلىرى تىيانشاننىڭ جەنۇب - شىمالىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەردە سودا قىلىشقا رۇخسەت قىلىش، ئۇلاردىن پاج ئالماسلىق؛ روسىيە جىيايۈيگۈەن، قوبدۇ، ئولاستاي، قۇمۇل، تۇرپان، ئۈرۈمچى، گۇچۇڭلاردا كونسۇلخانا تەسىس قىلىش؛ جۇڭگو تەرەپ روسىيىگە 5 مىليون روبلى ئۇرۇش چىقىمى تۆلەش، بۇ شەرتنامە «چۈك خۇ شەرتنامىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ شەرتنامىنى تەستىقلىمىدى.

11 - ئاينىك 28 - كۈنى، ياقۇپبەگنىڭ تۆت ئوغلى — نەۋرىسىنى گەنسۇنىڭ ناھىيە بازىرىدا قاتتىق نەزەربەنت قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشتى.

شۇ يىلى، ئاسترونوم شۇارتىس دوربوتتىن شىنجاڭغا كەلدى، ئۇ قاش دەرياسىدا ۋە كۆكگىس دەرياسىدا 25 ئاستروئومىيە ئورنىنى بەلگىلىدى. تېكەستىكى نارات تاغ ئېغىزىنىمۇ تەكشۈردى.

پرىژۋالىسكى 3 - قېتىم ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى. ئۇ زايساندىن يولغا چىقىپ ئولۇنگۇر دەرياسى، جۇڭغار قۇملۇقىدىن ئۆتۈپ، بارىكۆل، قۇمۇل ۋە سۇجۇغا باردى، ئاندىن

چىڭخەيگە كېلىپ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ مەنبەسىنى تەكشۈردى.

1880 - يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 6 - يىلى)

1 - ئاينىك 17 - كۈنى، چۈك خوتىن ۋەزىرىدىن ئېلىپ تاشلاپ، جازالاش مىنىستىرلىكىنىڭ جازالىشىغا تاپشۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشتى.

2 - ئاينىك 12 - كۈنى، زېك جىزې روسىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچى ئەمەلدارلىققا تەينىلەندى.

19 - كۈنى، چىك سۇلالىسى ئوردىسى روسىيىگە چۈك خو ئىمزالىغان شەرتنامىلەر ئۈنىك ھوقۇق دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەچكە، ئۇ شەرتنامىلەرنى ئىجرا قىلىش تەس ئىكەنلىكى توغرىسىدا مەكتۇپ يوللىدى.

6 - ئاينىك 7 - كۈنى، ئەنگلىيىلىك ئېلچىلارىس يەكەنگە كەلدى، 18 - كۈنى قەشقەرگە باردى، 2 - كۈنى، قەشقەر ئىشى بېجىرىش ئامبىلى بىلەن ھىندىستان - قەشقەر ئوتتۇرىسىدا سودا قىلىش مەسىلىسىنى، ئىلى مەسىلىسىنى، خوتەن زا مەسىلىسىنى مەسلىھەتلەشتى. 6 - ئاينىك 20 - كۈنى قەشقەرنىڭ ئىشى بېجىرىش ئامبىلى ئېلچىلارىسقا ھىندىستاندىن قورال - ياراق سېتىۋېلىش نىيىتى بارلىقىنى بىلدۈردى. 6 - ئاينىك 25 - كۈنى ئېلچىلارىس قەشقەردىن كەتتى. 9 - ئاينىك 30 -كۈنى يېڭىساردىن يولغا چىقىپ پامىرنى تەكشۈرۈشكە باردى.

15 - كۈنى، زوزۇڭتاڭ قۇمۇلغا كەلدى، قوشۇن شەھەرنىڭ غەربىدىكى فىڭخواڭتەيگە ئورۇنلاشتى.

لىيۇجىنتاڭنىڭ قول ئاستىدىكى باشبۇغ تەن شاڭلىيەن 2 مىڭدىن ئارتۇق چېگرا مۇداپىئە ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە يېتىپ كەلدى.

7 - ئاينىك 30 - كۈنى، زېك جىزې پېتىربۇرگقا يېتىپ باردى.

7 - ئايدا، ئەنگلىيىلىك سودىگەر دارگىلاش سودا كار-

ۋىنىنى باشلاپ يەكەنگە كەلدى. بۇ، ياقۇپبەگ باندىتلىرى بىسىق تۇرۇلغاندىن كېيىن شىنجاڭغا تۇنجى قېتىم كەلگەن ئەنگلىيە لىك سودىگەر ئىدى.

7 ـ 8 ـ ئايلاردا، ئۇرۇمچىدە مىس پۇل قۇيۇلدى. نەنسەن ۋە كۇچا، بايلاردا مىس قېزىلدى.

8 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، زېڭ جىزې روسىيىنىڭ تاشقى ئىشلار ۋەزىرى بىلەن تۇنجى قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈردى.

8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى، شىخونىڭ جەنۇبىي باسى كوچىسىغا ئوت كەتتى، 73 سودا دۇكىنىغا ئوت تۇتاشتى.

22 ـ كۈنى، چار پادىشاھ زېڭ جىزېنى قوبۇل قىلدى، زېڭ جىزې دۆلەت خېتى تاپشۇردى.

9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، لىۋجىنتاڭ قەشقەردىن قۇمۇلغا يولغا چىقتى.

11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، زوزۇكتاڭ جاڭ ياۋنى شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلار يارەمچىسى قىلىشنى تەكلىپ قىلدى.

12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، جاڭ ياۋ شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلار يارەمچىسى بولدى.

1881 ـ يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 7 ـ يىلى)

2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى، جۇڭگو ـ روسىيە «شەرتنامىنى ئۆزگەرتىش كېلىشىمى» (جۇڭگو ـ روسىيە «ئىلى شەرتنامىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) پېتېربۇرگتا ئىمزالاندى. 8 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، پېتېربۇرگتىكى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىدە تەستىق نامە ئالماشتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە «قۇرۇقلۇقتا سودا قىلىش نىزامى»ۋە «مەخسۇس نىزام» ئىمزالاندى. «شەرتنامىنى ئۆزگەرتىش كېلىشىمى»دە جەمئىي 20 مادداً بەلگىلەنگەن: روسىيە ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىش: جۇڭگو 9 مىليون رۇبلى تۆلەم تۆلەش: ئىلىدىكى قورغاس دەريا سىنىڭ غەربىدىكى جايلار روسىيىگە تەۋە بولۇش؛ 1864 ـ يىلى «غەربىي شىمالدىكى چېگرىنى تەكشۈرۈپ ـ ئايرىش شەرتنامىسى»دا بەلگىلەنگەن زايسان كۆلىنىڭ شەرقىدىكى چېگرىنى ئۆزگەرتىش؛ قەشقەرنىڭ غەربىي چېگرىسىنى ئىككى دۆلەتنىڭ ھازىرقىي چېگرىسى بويىچە ئايرىپ چېگرا تاختىسى ئورنىتىش، جۇڭگو روسىيىنىڭ سۇجۇ (يەنى جيايۈيگۈەن)دا ۋە تۇرپاندا كونسۇلخانا قۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىش؛ روسىيە گىراژدانلىرىنىڭ ئىلى، تارباغاتاي، قەشقەر، ئۇرۇمچى ۋە تيانشاننىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەردە سودا قىلىشىغا رۇخسەت قىلىش، ئۇلاردىن ۋاقتىنچە باج ئالماسلىق ۋەھاكازالار.

3 ـ ئايدا، تارباغاتايدىكى خەنزۇ شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى سودا چەمبىرىكى ئىچىگە روسىيىنىڭ چۆچەك كونسۇلخانىسى قۇرۇلدى.

4 ـ ئايدا، روسىيىنىڭ ئىلى كونسۇلخانىسى جىندىڭ ئىباەتخانىسى ئىچىدە قۇرۇلدى. روسىيىنىڭ قەشقەر كونسۇلخانىسى قەشقەر كونىشەھەرنىڭ شىمالىي قوۋۇقى ئىچىگە قۇرۇلدى.

6 ـ ئايدا، بۇرۇلتوقايدىكى ھەربىي، خەلق ئىسيان كۆتۈردى.

8 ـ ئايدا. بۇرۇلتوقاي ئىسيانچىلىرى ئولۇنگۇر دەريا سى بويىغا كەتتى.

10 ـ ئايدا، فۇچى قاتارلىقلار بۇرۇلتوقاي ئىسيانچىلىرىنى باستۇرۇشقا ئاتلاندى.

1882 ـ يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 8 ـ يىلى)

2 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، ئىلىنىڭ مەسلىھەت ئامبىلى شېڭ تەي ئىلىغا بېرىپ روسىيە تەرەپ بىلەن ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش مەسىلىنى مۇزاكىرىلەشتى.

3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى، ئىككى تەرەپ ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش توغرىسىدا رەسمىي ھۆججەت ئالماشتۇردى.

2 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا يەر تەۋرىدى.

5 -، 6 - ئايلاردا چارروسىيە 700 ئەسكەر ئەۋەتىپ قابا دەريا‌سى بويىغا ئورۇنلاشتۇردى.

8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، لىۋجىنتاڭ ئاقسۇغا بىر نازارەتچى قويۇپ، قارا شەھەر، كۇچا، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپاننى باشقۇرۇش، قەشقەرگە بىر نازارەتچى قويۇپ، يەكەن، قەشقەر، يېڭىسار، خوتەننى باشقۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

27 - كۈنى، شامەخسۇت قۇمۇلنىڭ جاساق چىنۋاڭى ماۇتنىڭ ۋارىسى بولدى.

9 - ئايدا بۇرۇلتوقاي ئىسيانچىلىرى تەسلىم بولدى.

10 - ئايدا، تارباغاتايدىكى ئويراتلارنى ۋاقتىنچە ئەسلى ماكانىغا ئورۇنلاشتۇرۇش، ئالتايدىكى يەرلىك ئاھالىلەرنى چېگىل دەريا‌سى بويىرىلىغا ئورۇنلاشتۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشتى.

11 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، روسىيە قەشقەردىكى كونسۇلخانىغا ئەۋەتكەن يېڭى ئەلچى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى.

11 - ئايدا، بورۇلتۇقايلىقلار ئالتايغا كۆچۈرۈلدى.

12 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، باركۆلنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى ساكدۇلنىزاب پەرغانە ئۆلكىسىنىڭ باشلىقى مىدىنىسكى بىلەن جۈكگو - روسىيە «قەشقەر چېگرا شەرتنامىسى»نى ئىمزالىدى. شەرتنامىدا، جۈكگو بىلەن روسىيىنىڭ چېگرىسى نارىن قالقا دەريا‌سىدىن بەدەل داۋانغىچە بولغان يۆنىلىش بويىچە ئايرىلىدۇ دەپ بەلگىلەندى.

يازدا، تاغدىكى قارلار ئېرىپ، ئۇرۇمچىدىكى داشگو دەريا‌سىنىڭ سۈيى كۆپىيىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يامغۇر يېغىپ تۇرغاچقا، سۇ بەك ئۇلغايدى، ئۇرۇمچى ناھىيىسىدىكى گۈكشىك ئۆستىگىنىڭ باش، ئوتتۇرا، ئاياغ ئېقىندىن سۇ تېشىپ كەتتى.

1881 - يىلى ئىمزالانغان شەرتنامىدە بەلگىلەنگەن چېگرىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن، روسىيىلىك شاۋجياڭ مىكىنىسكى بىر چېگرا تەكشۈرۈش ھەيئىتىنى باشلاپ تىيانشاندا ۋە ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ھەيئەت ئەزالىرى مۇزات تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ ئاقسۇغا كەلدى، 10- ئايدا ئۈچتۇرپانغا بېرىپ كۆكۈرتوك تاغ ئېغىزىنى، كوچ تاغ ئېغىزىنى، بەدەل چوققىسىنى ۋە ساۋابچى تاغ تىزمىسىنى تەكشۈردى.

1883 - يىلى (گۇاڭشۈ‌ينىڭ 9 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، روسىيە ئىلىدىكى قوشۇنلىرىنى چېكىندۈردى.

6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، شېڭ تەي روسىيە ئەلچىسى بىلەن تارغاباتاينىڭ غەربىي جەنۇب چېگرىسىنى تەكشۈرۈپ ئايرىدى.

8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ئىلىنىڭ مەسلىھەت ئامبىلى شېڭ تەي بىلەن ئومسكى ھەربىي رايونىنىڭ شتاب باشلىقى بابكوۋ جۈكگو - روسىيە «كوتا چېگرا شەرتنامىسى»نى ئىمزالىدى.

9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، ئىلىنىڭ مەسلىھەت ئامبىلى شېڭ تەي بىلەن روسىيە باش شتابىنىڭ شاگىرتى شىياۋى بېفسوۋ جۈكگو - روسىيە «تارباغاتاينىڭ شىمالىي قىسمىغا چېگرا تاختىسى ئورنىتىش كېلىشىمى»نى ئىمزالىدى.

9 - ئايدا، روسىيەدىن كەلگەن قازاقلار ئىلى، بورتالا ئەترا‌پلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، قۇمۇلنىڭ يارەمچى ئامبىلى چاڭ شۈن ئۇرۇمچى دوتۇڭى بولدى.

26 - كۈنى، روسىيە چۆچەكنىڭ شىمالىدا يېڭى سودا چەمبىرىكى قۇردى.

شۇ يىلى لوجاڭگو ئاقسۇغا زاپاس قوشۇن ئورۇنلاشتۇردى.

ئەنگلىيىلىك سودىگەر داگلىش باشچىلىقىدىكى سودا كارۋەنى يەكەنگە كېلىپ ئون ئاي تۇرۇپ، شىنجاڭ بىلەن سودا قىلىشنىڭ سەھىپىسىنى ئاچتى.

1884 - يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 10 - يىلى)

5 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، لىۋجىنتاڭ ئۇرۇمچى، باركۆل، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردىكى يەرلىك قوشۇننى ئىلى قوشۇنىغا قوشۇۋېتىش توغرىسىدا تەكلىپ سۇندى.

6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، ساكدۇلىنزاب بىلەن ئىدىنىسكى 6 ماددىلىق جۇڭگو - روسىيە «قەشقەرنىڭ چېگرىسىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامىسى»نى ئىمزالىدى.

9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، ئۇرۇمچى دوتۇڭى چاڭ شۈن ئاق تۇغلۇق خەنزۇ قوشۇنىنىڭ دوتۇڭلىقىغا يۆتكەلدى. ئىلىنىڭ مەسلىھەتئامبىلى شېڭ تەي ئۇرۇمچى زۇڭتۇڭى بولدى.

19 - كۈنى، لىۋجىنتاڭ گەنسۇ - شىنجاڭ باش ۋالىيسى، قوشۇمچە پادىشاھ تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن شىنجاڭ دۇبەنى بولدى.

شۇ يىلى پىرىژۋالسكى 4 - قېتىملىق تەكشۈرۈشتە، 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گەنسۇدىن سەيدامغا كېلىپ، ئالتۇنتاغ ئەتراپىدىكى قەدىمكى يول ئارقىلىق لوپنۇرغا كەلدى، ئاندىن چاقىلىق ئارقىلىق خوتەنگە باردى ۋە خوتەن دەرياسىنى بويلاپ ئاقسۇغا بېرىپ تۇنجى قېتىم تەكلىماكاندىن ئۆتتى.

1885 - يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 11 - يىلى)

4 - ئاينىڭ 27 - كۈندىن باشلاپ چەرچەن ئەتراپلىرىدا ئۇدا بىر ھەپتە بوران چىقتى.

5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، لىۋجىنتاڭ قۇمۇلدىن ئۇرۇمچىگە كەلدى.

6 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، ئۇرۇمچى باۋجيا ئىدارىسى ئۆلكە مەركىزىي باۋجيا باش ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، ئېلىئارېس 3 - قېتىم شىنجاڭغا كەلدى، ئۇنىڭ مەقسىتى جۇڭگو تەرەپ بىلەن جۇڭگو - ھىندىستان ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم ئىمزالاش ۋە قەشقەرگە سودا ۋەكىلى ئەۋەتىش ئىدى. ئۇنىڭ مەقسىتى ئەمەلگە ئاشمىدى. 10 - ئاينىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئېلىئارېس دالانكۆلگە كەلدى. 10 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، ئاراچۇر پامىرىدىكى نىزاتاش ئېغىزىغا يېتىپ باردى.

12 - ئايدا، خوتەنده باج ئىدارىسى سىناق تەرىقىسىده قۇرۇلدى ۋە كېپەك ئالتۇنىدىن باج ئالدى.

شۇ يىلى، روسىيىنىڭ قەشقەرىدىكى كونسۇلى پېتروۋ روسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە كوئېپنلۇن تېغىدىكى ئالتۇن زاپىسى ھەققىده مەلۇمات يوللىدى.

كۇيتۇڭدا يەر تەۋرەپ، بەزى ئۆيلەر ئۆرۈلدى، قالغانلىرى يېرىلىپ كەتتى.

بومباينىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارى كەيلى ۋە ئەنگلىيىلىك سودىگەر داگلىش شىزاڭغا كەلدى ۋە كوئېپنلۇن تېغىدىن ئۆتۈپ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ كىرىيە، خوتەنگە كەلدى. ئاندىن تارىم دەرياسىنى بويلاپ كۇچا، كورلا، قارا شەھەرگە باردى. يىل ئاخىرىدا لوپنۇر، چاقىلىققا باردى. 1886 - يىل 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى، سەيدامدىن يولغا چىقىپ ئالتۇنتاغدىن ئۆتۈپ تۇرپان، قارا شەھەر، كۇچا، ئاقسۇغا باردى. 1887 - يىل 3 - ئاينىڭ 7 - كۈنى يەكەنگە كەلدى.

گرومبىچكوۋسكى بۇيرۇقتا بىنائەن پەرغانە بىلەن قەشقەرنىڭ چېگرىسىنى ئايرىشقا كەلدى. ئۇ قەشقەردىن لاداققا، پەرغانىدىن كەشمىرنىڭ شىمالىغىچە بولغان يولنى ھېسابلاپ چىقتى.

1886 - يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 12 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، گۇچۇڭ ناھىيىسى قۇرغاقچىلىق

ئاپتىگە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ناھىيىدىن ئېلىنىدىغان غەلـ
لە - پاراق كەچۈرۈم قىلىندى. 4 - ئاينىك 22 - كۈنى، گۈـ
چۈك ناھىيىسىگە ئەتىيازلىق ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش يارىدىمى
تارقىتىلدى.

ئۈرۈمچى، سانجى، فۇكاك قاتارلىق ئوبلاست، ناھىيىلەر ۋە
قۇتۇبى ئاپەتكە ئۇچرىغاچقا، تاپشۇرىدىغان غەللە- پارىقى
ئازايتىلدى.

4 - ئاينىك 10 - كۈنى، لىۋجىنتاك ئېلىدىن ئۆلكە
مەركىزىگە يولغا چىقىپ، 4 - ئاينىك 29 - كۈنى قايتىپ
كەلدى.

6 - ئاينىك 3 - كۈنى، شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى
تەن جۇڭلىن ئۈرۈمچى باشبۇغىنى قەشقەرگە يۆتكەش، قەشقەرنىڭ
چېگرا مۇداپىئە سەردارىنى ئاقسۇغا يۆتكەش تۇغرىسىدا بۇيـ
رۇق قىلدى.

17 - كۈنى، ئۇيغۇر چىنۋاك شا مەخسۇت قائىدە بويىچە
خان ھوزۇرىنى تاۋاپ قىلدى.

ئۈرۈمچىدە ناھىيە تەسىس قىلىندى.

7 - ئايدا ئىلى جياڭجۈنى جىن شۇن ئۆلدى. كۇلۇننىڭ
ئىش بېجىرىش ئامبىلى سىلىڭئى ئىلى جياڭجۈنى بولدى.

11 - ئاينىك 15 - كۈنى، بايانداينىك لەشكىرىي سەر-
دارى چاك گىك، قوبدۇنىڭ يارده‌مچى ئىش بېجىرىش ئامبىلى
ئورچىڭئا ئېلىنىڭ يېڭى مۇئاۋىن دوتۇڭلىرى بولدى.

شۇ يىلى، روسىيىلىك ئۆسۈملۈكشۇناس كىراسنوۋ تەكرى
تېغى ئەتراپىدىكى تىيانشان ئېگىزلىكىنى، سىر دەريا سىنى بۇـ
لۇڭبتىدىغان چوققىنى ۋە خالىمنى تەكشۈردى، ئۇچتۇرپاننى زە-
يارەت قىلىپ، ئىسسىق كۆل بويىغا كەتتى.

قەشقەردە خۇلىرا تارقالدى. روسىيە خۇلىرانىڭ يەتتىسۇغا
ۋە پەرغانىغا تارقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، زېلان-

دىنى چارە - تەدبىر كۆرۈشكە ئەۋەتتى. زېلاند ئالمۇتىدىن يول-
غا چىقىپ نارىن ئارقىلىق ئاقسۇ ۋە قەشقەرگە كەلدى. ئۇنىڭ
«قەشقەر ۋە تىيانشان تاغ تىزمىسىدىكى تاغ ئېغىزلىرى» نا-
ملىق ئەسىرى بار.

ئەنگلىيىلىك يان. خاسبان بېيجىڭدىن يولغا چىقىپ، جاڭ-
جياكو، كۆكخوتتىن ئۆتۈپ، جۇڭغار چۆلى بىلەن 7 - ئاينىك
4 - كۈنى قۇمۇلغا كەلدى. ئۇ جۇڭغار چۆلىنى كېسىپ ئۆتكەن
تۇنجى ياۋروپالىق. ئۇ يەنە تۇرپان، قاراشەھەر، ئاقسۇ، ئۇچـ
تۇرپان ۋە قەشقەرگە باردى، ئۇ روسىيە كونسۇلى پېتروۋسكىنى
ۋە بىلگىيىلىك مېسيونېر (دىن تارقاتقۇچى) ئېنرىكنى زىيارەت
قىلدى، 8 - ئاينىك 29 - كۈنى يەكەنگە كەلدى. پامىردىن
ئۆتۈپ كەشمىرگە، 11 - ئاينىك 4 - كۈنى راۋاپىندىغا بار-
دى. 1889 - يىلى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى روسىيىنىڭ پامىرغا
سىڭىپ كىرىشىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، يان خاسبانىنى پامىر-
نى تەكشۈرۈپ كېلىشكە يەنە بىر قېتىم ئەۋەتتى.

روسىيىلىك گروم گىرژمايلو كۇجارت، نارىن، چاتىر كۆلى،
قەشقەر، قىزىلسۇ ۋە ئالايدىن ئۆتتى ھەم بۇ جايلاردا ھايۋاناتـ
لارنى تەكشۈردى.

1887 - يىلى (گۇاڭشۇ‌ينىڭ 13 - يىلى)

ئاقسۇ كونىشەھەردە قاتتىق يامغۇر ياغدى. 6 - ئاينىك
6 - كۈنى ياغقان قاتتىق يامغۇر 7 - كۈنى توختىدى. يامغۇر
سۇيىدە ئېرىق ئۆستەڭلەر تېشىپ كەتتى، زىرائەتلەر سۇ ئاستـ
دا قالدى، ئۆي ئىمارەتلەر ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

6 - كۈنى، ئۇچتۇرپاندا قاتتىق بوران چىقتى. 7 - كۈنى
قاتتىق يامغۇر ياغدى. زىرائەتلەرنى سۇ بېسىپ كەتتى، بەزى
ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

7 - ئاينىك 17 - كۈنى، بايدا ئۇدا يامغۇر يېغىپ كەلكۈن
كەلدى، زىرائەتلەر سۇ ئاستىدا قالدى، ئۆي - ئىمارەتلەر ئۆرۈلۈپ

چۈشتى، ئارقىدىن مۆلدۈر يېغىپ خېلى ئېغىر زىيان سالدى.

9 - كۈنى، ئىلىدا ئىككى قېتىم بوش يەر تەۋرىدى.

8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، ئاپەتكە ئۇچرىغان ئاقسۇ كونىشەھەرگە، ئۇچتۇرپانغا قۇتقۇزۇش بېرىلدى.

26 - كۈنى، باريكۆلدە كۆز كىرگەندىن كېيىن چاشقان ئاپىتى ئېغىرلاشتى، شۇ كۈنى قار يېغىپ كېتىپ، زىرائەتلەر ئۇششۇپ كەتتى.

27 -، 29 - كۈنلىرى، ماناستا قار يېغىپ كېتىپ، زىرائەتلەر ئۇششۇپ كەتتى.

8 - ئاينىڭ ئاخىرى 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا جىمسار ئەتراپلىرىدا ئۇششۇك چۈشۈپ، زىرائەتلەرنى ئۇششۇتىۋەتتى.

شىخودا ئۇششۇك چۈشۈپ، زىرائەتلەرنىڭ يېرىمى ئۇششۇپ كەتتى.

شۇ يىلى روسىيە شىنجاڭغا 687 مىڭ سەرتەڭگە قىممەتتىدە مال كىرگۈزدى، شىنجاڭ روسىيگە 341 مىڭ سەرتەڭگە قىممىتىدە مال چىقاردى.

فرانسىيىلىك پوپ شې تيەنجى، مېسيونېر لياڭ مىڭدې ئىلىدىكى غۇلجا شەھىرىدىكى دۇڭلياڭ دېگەن جايغا كاتولىك دىنى چېركاۋىسى سالدۇردى ۋە دىن تارقىتىشقا باشلىدى. بۇ دىنغا كىرگەنلەرنىڭ ھەممىسى مۇساپىر خەنزۇلار ئىدى.

1888 يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 14 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، ئاپەتكە ئۇچرىغان باريكۆل، شىخو، باي ناھىيىسىدىن ئېلىنىدىغان غەللە - پاراق ئازايتىلدى.

15 - كۈنى، سۇ ئاپىتىگە، ئۇششۇك ئاپىتىگە ئۇچرىغان ئاقسۇ كونىشەھەر، ماناس، جىمسار ناھىيىسىدىن ئېلىنىدىغان غەللە - پاراق ئازايتىلدى.

3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، ئۇرۇمچىنىڭ لەشكەر سەردارى فۇلىسىڭ ئىلىنىڭ مۇئاۋىن دوتۇڭلۇقىغا تەيىنلەندى.

6 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، روسىيلىك ئاكا - ئىنى گروم گروژ مايلولار تۆرە مىخايلوۋىچ بىلەن چېرمىسكى چىنۇاڭنىڭ ياردەمگە ئېرىشىپ، 50 تۆگىلىك مال بىلەن روسىيىدىن يولغا چىقىپ، يەكەندىن ئۆتۈپ ئېلىغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى.

7 - ئايدا، روسىيىنىڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى ئەۋەتكەن گروم بوچۇسكى باشچىلىقىدىكى تەكشۈرۈش ئۆمىكى مەرغىلاندىن پامىرغا قاراپ يولغا چىقتى ھەمدە كانجۇتقا باردى، ئۇلار كانجۇتنى روسىيىنىڭ ئىتتىپاقچىسى دېدى.

11 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، ئىلى غۇلجىدىكى ئىككى خەنزۇ ئەسكەر روسىيىلىكلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بىر پۇقرا يارىدار قىلىندى. 1889 - يىل 1 - ئاينىڭ 6 - كۈنى پۇقرالار «كونسۇلنى ئولتۇرۇپ ئىنتىقام ئالايلى» دەپ توۋلاشتى.

12 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت پۇتى ئاغرىپ كەتكەچكە، ئوردىغا بېرىپ تاۋاپ قىلىشنى كېچىكتۈرۈشنى ئىلتىماس قىلدى، بۇ ئىلتىماس ماقۇل كۆرۈلدى.

1889 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 15 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە، چاشقان ئاپىتىگە، مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىغان باركۆل، ماناس ناھىيىلىرىدىن ئېلىنىدىغان غەللە - پاراق بېجى ئازايتىلدى.

3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، لىۋجىنتاڭ: شىنجاڭ ئۆلكە بولدى، ئىلى جىياڭجۈننى ئەمدى زۇڭتۇڭ دەپ ئاتىماسلىق كېرەك، ئۇنىڭ يارلىقىغا باسىدىغان تامغا - مۆھىرلەرنى ئالماشتۇرۇش لازىم دەپ ئۇقتۇردى.

7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، ئاكا - ئىنى گروم گروژ مايلولار ئىلىدىن تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشقا چىقتى، ئۇلار جىڭ، قۇتۇبىي، ئۇرۇمچى، گۇچۇڭ ئارقىلىق تۇرپانغا باردى. 1891 - يىل 1 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، لوپنۇرنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ قۇمۇلغا

كەلدى. ئارقىدىن گەنسۇ، چىڭخەيلەرگە باردى، 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئىلىدىن تاشكەنتكە قايتتى، ئۇلار 1 مىڭ 417 ئىنگلىز لى يول يۈرۈپ، 14 مىڭ نۇسخا گېئولوگىيە قۇرۇلمىسىنىڭ ۋە ھايۋاناتنىڭ ئەۋرىشكىسىنى يىغدى. 19 ئاسترونومىيىلىك ئورنىنى بەلگىلەپ چىقتى، ئۇچ بۇلۇڭ ئۇسۇلى ۋە سۈرەتكە ئېلىپ ھېسابلاش ئۇسۇلى ئارقىلىق 51 جاينىڭ ئېگىزلىكىنى بېكىتىپ چىقتى، تىيانشاننىڭ شەرقىي قىسمىنى ۋە تۇرپان بوستانلىقىنى تەكشۈردى.

7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ئىلىدىكى توققۇز شەھەردە يەر تەۋرىدى، چېگرا قاراۋۇلخانىلىرىنىڭ 30 نەچچە ئېغىز ئۆيى، 122 گەز ئۇرۇنلۇقتىكى تېمى ئۆرۈلۈپ كەتتى. شۇ كۈنى ئالمۇتا، سەمەرقەنتتىمۇ يەر تەۋرىدى. ئىلىدا 100 نەچچە يىلدىن بۇيان بۇنداق قاتتىق يەر تەۋرىمىگەنىدى.

8 - ئايدا، تاشكەنتتە يەر تەۋرەپ ئۆي - ئىمارەتلەر زىيانغا ئۇچرىدى، يەر يېرىلىپ كەتتى.

9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، فرانسىيىلىك بانۇاروگا دورلان چىنۋاڭى شاتنىڭ چوڭ ئوغلىنىڭ تەكشۈرۈش ئەترىتىگە قاتنىشىپ، پارىژدىن يولغا چىقتى، ئۇ يەكەندىن ئۆتۈپ ئىلىغا كەلدى. 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئىلىدىن يولغا چىقىپ، 10-ئاينىڭ 10 - كۈنى يۇلتۇزغا، 11 - ئايدا لوپنۇرغا باردى. تەكشۈرۈش داۋامىدا ھايۋاناتلارنىڭ ئەۋرىشكىسىنى يىغىپ ئېلىپ كەتتى.

9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، ئىلىنىڭ سۈيدۇك قاتارلىق جايلىرىدا يەر تەۋرىدى.

7 - ئايدا، روسىيىلىك بېفزوف شاڭشياۋ باشچىلىقىدىكى تەكشۈرۈش ئەترىتى پرىژۋالسكىنىڭ ئارزۇسىنى ئورۇندىتىش ئۈچۈن (پرىژۋالسكى 1888 -يىل 11- ئاينىڭ 1-كۈنى تەكشۈرۈشكە چىقىپ، سەپەردە ئۆلۈپ كەتكەن)، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا

ۋە شىزاڭنىڭ شىمالىي قىسمىغا تەكشۈرۈشكە باردى. تەكشۈرۈش ئەترىتىدىكى گرومىببېچكۇو ئۇشتىن يولغا چىقىپ، پامىر ئارقىلىق شىمالدا قەشقەرگە، جەنۇبتا يەكەن، خوتەن، نىيىگە ۋە كانجۇت ئەتراپلىرىغا باردى، 1890 - يىل 9 - ئايدا ئۇشقا قايتتى. بېفزوف قاتارلىقلار 1891 - يىل 1 - ئايدا بەزىلىرى زايسان ئارقىلىق، بەزىلىرى ئۇش ئارقىلىق دۆلىتىگە قايتتى. ئۇلار 5 مىڭ ئىنگلىز لى ئۇزۇنلۇقتىكى ئارىلىقنى ئۆلچەپ چىقتى، 50 جۇغراپىيىلىك ئورۇننى بەلگىلىدى، نۇرغۇن ھايۋاننىڭ ئەۋرىشكىسىنى ۋە گېئولوگىيە ئەۋرىشكىلىرىنى يىغىپ، ئۇلارنى 40 تۆگىگە ئارتىپ ئېلىپ كەتتى.

شۇ يىلى يازدا، كەشمىردىكى فرانسىيىلىك سودىگەر داۋىدنى سايكۆل ۋە تاغ دۇمباشقا كېلىپ تۇڭخې دەريا‌سى ۋادىسىنى تەكشۈردى.

ئەنگلىيىلىك باۋېل كەشمىردىن تاشقورغانغا، تاغ دۇمباشقا، قەشقەرگە، ئاقسۇغا، كۇچاغا، شايارغا كەلدى. قەشقەردىكى قەدىمىي شەھەر خارابىسى ئەتراپىدىن مىلادى V ئەسىرگە ئائىت قىمىن دەرىخى پوستىغا براھمى يېزىقىدا يېزىلغان سانسكرىتچە نومنى تاپتى.

1890 - يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 16 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، تۇرپاننىڭ ئۇيغۇر ۋاڭى مامۇتقا ئۇچ كۆزلۈك گۈللۈك پۇپۇك ئىنئام قىلىندى،

16 - كۈنى، ئۆلكە مەركىزىدە پۇل ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، جەمئىي تەننەرخى 25 مىڭ 700 سەرلىك پۇل تارقىتىلدى.

3 - ئايدا، جاڭ جۇن ئىلىنىڭ لەشكەر سەردارى بولدى.

5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، تۇرغاۋۇتلارنىڭ ۋاڭى بايار پايتەختكە پادىشاھنى تاۋاب قىلىشقا كەلدى.

6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، روسىيىلىك ئوفىتسېر يانۇۋ 1 مىڭ

500دىن ئارتۇق تاجاۋۇزچى قوشۇننى باشلاپ پامىرغا بېسىپ كىردى.

7 - كۈنى، قەشقەرنىڭ باشبوغى كېسەل بولۇپ ئۆلگەچكە، ئاقسۇنىڭ لەشكەر سەرداری دۇڭ فۇشياڭ قەشقەرنىڭ باشبوغى بولدى.

6 - ئايدا، دۇتربل پاردۇدىن يولغا چىقىپ، تاشكەنت، ئوشتىن ئۆتۈپ قەشقەرگە كەلدى، ئاندىن خوتەنگە بېرىپ، ئاستروئومىيەلىك ئۇسۇل بىلەن خوتەننىڭ ئورنىنى بەلگىلىدى. ئۇ يەردىن نىيە، كىرىيە ئارقىلىق شىزاڭغا باردى. يول بويى نۇرغۇن قەدىمكى ۋەسىقىلەرنى ۋە ئاسار ئەتىقىلەرنى يىغدى.

8 - ئاينىڭ 31 - كۈنى، ئەنگلىيەلىك يان خاسبان يەكەنگە كەلدى، 9 - ئايدا تاشقورغانغا، كىچىك پامىرغا باردى.

12 - ئايدا، شۆبتسىيەلىك سۆبن ھېندېن ئوشتىن پامىرغا كەلدى، ئۇ بۇ يەردە يان خاسبان بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، تىبانشان تاغ تىزمىلىرىدىن ئۆتۈپ ئىسسىق كۆلگە كەلدى.

1891 - يىلى ئەتىيازدا شۆبتسىيەگە قايتتى.

1891 - يىلى (گۈاڭشۈ)ينىڭ 17 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 20 كۈنى، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەكەن، قاغىلىق ئىككى ناھىيىدىن ئېلىنىدىغان غەللە - پاراق ئازايتىلدى.

4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، شەنشىنىڭ ۋالىيسى تاۋمو گەنسۇ-شىنجاڭ شۇنفۇلۇقىغا تەيىنلەندى.

قاغىلىق ناھىيىسىدىن ئېلىنىدىغان يەر بېجى، سۇ بېجى كەچۈرۈم قىلىندى.

6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، چارروسىيەنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلى قەشقەر ۋالىيسى شاڭباڭجوغا تاشكەنت باش ۋالىيسى جوڭگو - روسىيە چېگرىسىدىكى پامىرنى تەكشۈرىدىغانلىقى توغرىسىدا خەت تاپشۇردى. شاڭباڭجو دەرھال جاۋاب خەت يېزىپ، چوڭ - كىچىك پامىر جۇڭگونىڭ باشقۇرۇشىدىكى زېمىن ئىكەنلىكىنى، روسىيە باش ۋالىيسى ئۆز چېگرىسىغىچىلا كېلىشكە بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى.

7 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، روسىيەلىك ئوفېتسىر ئىۋانوۋ قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى 300 نەچچە پىيادە، ئاتلىق ئەسكەر ئىككى زەمبىرەك بىلەن پامىردىكى قىزىل جىيەك قاراۋۇل خانىسىغا بېسىپ كىردى.

8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى، ۋېي گۈاڭتاۋ ئاقسۇ كونىشەھەر-دە سۇ ئاپىتى، مۆلدۇر ئاپىتى يۈز بەردى، بارىكۆل ئاپەتكە ئۇچرىدى، دەپ مەلۇمات يوللىدى.

10 - ئايدا، پامىردىكى سۇمان قاراۋۇلخانىسىنىڭ باش-لىقى توختى باي ئافغانىستانلىق بىر باي ئالتە - يەتتە ئادەم بىلەن سۇمان قاراۋۇلخانىسىدىن ئۆتۈپ، ئاقيا دېگەن يەرگە باردى، قايتىشقا ئۇنىمىدى دەپ مەلۇمات بەردى. 10 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، جاڭ خۇڭخۇ 30 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن قەشقەردىن سۇ-مانغا قاراپ ئاتلاندى.

1892 - يىلى (گۈاڭشۈ)ينىڭ 18 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، ئۇيغۇر چىنۋاڭى شامەخسۇت شىنۋۇمىن سىرتىدا خانىنىڭ دىدارىنى كۆردى.

12 - كۈنى، چارروسىيە تاشقى ئىشلار ۋەزىرى، قۇرۇق-لۇق ئارمىيە ۋەزىرى، باش شتاب باشلىقى قاتارلىقلارنىڭ پەۋقۇلئاددە يىغىنىنى چاقىرىپ، جۇڭگونىڭ پامىر رايونىنى قو-رالللىق بېسىۋېلىشنى قارار قىلدى.

4 - ئايدا، شىخونىڭ چېپەيزى قاتارلىق جايلىرىدا سۇ ئاپىتى يۈز بەردى.

5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، ئاقسۇدا يەر تەۋرىدى، يەر غەربتىن شەرققە تەۋرىدى.

7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، ئىلىدا قاتتىق يەر تەۋرىدى، يەر تەۋرەش تۆت سېكۇنتقا داۋاملاشتى. يەر شىمالغا قاراپ

قەۋرىدى. شىخودا يەر غەربتىن شىمالغا قاراپ تەۋرىدى.

24 - كۈنى، روسىيىنىڭ يۇز نەچچە ئەسكىرى ئاقتاشقا يېتىپ كەلدى. 25 - كۈنى قاراۋۇلخانىمزنى چېقىپ، ئادەملەرنى تۇتقۇن قىلدى، كېيىن ئۇلارنى قويۇۋەتتى.

8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، جۇڭگو - روسىيە ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرىسىدىكى قۇرۇقلۇق يولىغا سىم تارتىش توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلدى.

9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، تاۋمو: تۇرپان قاتارلىق ئايماق، ناھىيىلەرنىڭ سۇ ئاپىتىگە، مۆلدۈر ئاپىتىگە، ئۇششۇك ئاپىتىگە، قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچرىغانلىق ئەھۋالىنى مەلۇم قىلدى.

9 - ئايدا، ئاقسۇدا ياغاچ، كۆمۈر كۆچادىن قىممەت بولغاچقا، ئاقسۇ پۇل قويۇش ئىدارىسى كۆچاغا يۆتكەلدى.

12 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، تاۋمو: يەكەن دەريا-سىنىڭ سۈيى تېشىپ كېتىپ، خەلقنىڭ 140 ئېغىز ئۆيى سۇ ئاستىدا قالغانلىقى، 3 مىڭ 900 نەچچە مو ئېتىزنى سۇ بېسىپ كەتكەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات يوللىدى.

سەييياھ لانسىدېل دىن تارقىتىش ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىياغا ۋە شىنجاڭغا كەلدى. ئۇ روسىيەدىن ئالدى بىلەن ئىلغا، ئاندىن كېيىن مۇزات تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ، ئاقسۇغا، قەشقەرگە، خوتەنگە، قارا قۇرۇم تاغ ئېغىزىغا، لاداققا باردى. ئۇنىڭ «جۇڭگودىكى ئوتتۇرا ئاسىيا — كېچىك شىزاڭدىكى ساياھەتتىن خاتىرە» ناملىق ئەسىرى بار.

شۇ يىلى، فرانسىيىلىك دوتىرىلىنىڭ ئارخىئولوگىيە ئەتىرىتى خوتەندىن قارۇشتى يېزىقىدىكى نومىنى ۋە قەدىمكى ساپال بۇيۇملارنى تاپتى.

پامىردىكى سۇمانتاش قاراۋۇلخانىسىنىڭ مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلىرى چېكىندى.

1893 - يىلى (گۇاڭشۇ)نىڭ 19 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، ئۇششۇك ئاپىتىگە، مۆلدۈر ئاپىتىگە، سۇ ئاپىتىگە، قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچرىغان تۇرپان، بارىكۆل، ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ، فۇكاڭ، يەكەن، قاغىلىق يەتتە ئايماق ناھىيىدىن ئېلىنىدىغان غەللە - پاراق ، ئوت - چۆپ سېلىقى ئازايتىلدى.

6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، ئىلىنىڭ مۇئاۋىن دوتۇڭى بۇلىمىڭى تارباغاتاينىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى بولدى. ئىلىدىكى شىبە قوشۇننىڭ سەرداری جۇڭلياڭ ئىلىنىڭ مۇئاۋىن دوتۇڭى بولدى.

10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، جۇڭگو - روسىيە «بارلۇق تېغىنى قايتۇرۇپ بېرىش كېلىشىمى» ئىمزالاندى، بارلۇق تېغى، ئىمىل دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى جايلار قايتۇرۇۋېلىندى.

21 - كۈنى تاۋمو: گۇچۇڭ قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ ئاپەت ئەھۋالىنى مەلۇم قىلدى.

12 - ئاينىڭ 17 - 27 — كۈنلىرى

كۇچادا ئۇدا يەر تەۋرىدى، شەھەر ئىچىدىكى ئۆي-ئىمارەتلەر ئۆرۈلۈپ چۈشتى، نۇرغۇن ئادەم ئۆلدى ۋە زەخمىلەندى. جەمئىي 553 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، تۇتقۇز ئەر - ئايال ئۆلدى، 33 كىشى زەخمىلەندى.

شۇ يىلى قەشقەردە كان ئىشلىرى، پۇل قويۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى. 1895 - يىلى كان ئىشلىرى بىلەن پۇل قويۇش ئايرىۋېتىلدى.

1893 - يىلى 12 - ئايدىن 1895 - يىل 10 - ئاي غىچە، روسىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىدىكى بىروۋىسكى، كىسلوۋ قاتارلىقلار تۇرپان ئويمانلىقىغا كېلىپ ھاۋارايى پونكىتى قۇردى، مەملىكىتىگە قايتقاندا، بىر قىسىم قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋە سىقىلەرنى ۋە باشقا تۇرلۇك يېزىقتىكى نوملارنى ئېلىپ كەتتى.

1894 - يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 20 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، «جۇڭگو - روسىيە قازاق يېرى قاتارلىق جايلارنىڭ تەۋەلىكىنى بەلگىلەش كېلىشىمى» ئىمزالاندى.

19 - كۈنى، سۇ ئاپىتىگە ئۇچرىغان كۇچا، يەكەن، گۇچۇڭدىن ئېلىنىدىغان يەرلىك غەللە - پاراڭ ئازايتىلدى ھەمدە ئۇرۇقلۇق ئۆتنە بېرىلدى.

2 - ئايدا، سۈبەن ھېدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەرغىلاندىن پامىرغا كەلدى. 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەرگە باردى. 5 - ئايدىن 10 - ئايغىچە پامىردا جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى.

4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، كۇچا ۋالىسى ئەمەتكە ئوچ كۆزلۈك گۇللۈك پۆپۈك ئىنئام قىلىندى.

11 - ئايدا، ئەنگلىيە - روسىيە پامىرنى يوشۇرۇنچە بۆلۈشۈۋالدى، ساربكۆلنى جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ چېگرىسى دەپ بېكىتتى.

شۇ يىلى، ئىلىغا سىم تارتىلدى.

شىخودا تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلدى.

ئۇرۇمچىدىكى يۇڭفىڭ شەرقىي ئۆستىكىنىڭ دامىسىنىڭ 320 گەز ئۇزۇنلۇقتىكى يېرى يار ئېلىپ كەتتى، داشگودا سۇ تېشىپ كەتتى، گۇڭشىڭ ئۆستىگى، تەيپىڭ ئۆستىكىدىنمۇ سۇ تېشىپ كەتتى.

خۇاڭ ۋەنپېڭ قەشقەرنىڭ باشبۇغى بولدى.

روسىيىلىك ئوبروچېۋ بېيجىڭدىن لەنجۇغا كېلىپ، قۇمۇل، لۇكچۇن، تۇرپان، ئۇرۇمچى، ئىلى ئارقىلىق روسىيىگە قايتتى. جەمئىي 9 مىڭ 400 لى ئىنگلىز لى يول باستى، جۇغراپىيىلىك ماتېرىياللارنى توپلىدى.

فېرانسىيىلىك ئېتنوگراف ماشۇف ھىندىستاندىن لاداق،

قاراقۇرۇم، كىرىيە، قەشقەر، ئاقسۇ، مارالبېشى، قاراكۆل قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، ئۇ جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى.

1895 - يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 21 - يىلى)

3 - ئايدا، جاڭجۇن قەشقەرنىڭ باشبۇغى بولدى.

4 - ئايدا، روسىيە، ئەنگلىيە پامىرنى ئۆز ئالدىغا بۆلۈشۈۋالدى.

جەنۇبىي سىم يولىغا ۋە شىمالىي سىم يولىغا سىم تارتىش ئىياغلاشتى. شىمالدا ئۇرۇمچىدىن شىخو، ئىلى، تارباغاتايغا سىم تارتىلدى. جەنۇبتا تۇرپاندىن كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەرگە سىم تارتىلدى. سىم تارتىشقا جەمئىي 240 مىڭ سەر پولا كەتتى. سىم باش ئىدارە، 16 شۆبە ئىدارە قۇرۇلدى.

سۈبەن ھېدىن قەشقەردىن مارالبېشىغا كەلدى، ئۇ پىرىژۋالىسكى سىزغان خەرىتىدىكى خاتالىقنى تۈزىتىش ئۈچۈن، تەكلىماكان قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتۈپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا چىقماقچى بولدى ھەمدە خارابە ئىزلىرىنى تاپتى.

4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى مارالبېشىدىن يولغا چىقىپ، يەكەن دەرياسى بىلەن خوتەن دەرياسى ئارىلىقىدىكى قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتتى، لېكىن سەپەردە سەككىز تۆگىسىنىڭ يەتتىسى ئۆلدى، بىر كىشى ئۆلدى ھەمدە بارلىق ئەسۋاب - ئۇسكۇنىلىرىدىن ئايرىلدى. 6 - ئايدا قەشقەرگە قايتتى، 12 - ئايدا خوتەنگە باردى.

5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، ئەنگلىيىنىڭ سودا مۇخبىرى بېگمان ئۈستۈن قەشقەرگە كېلىپ، روسىيىنىڭ قەشقەردىكى باش كونسۇلى پېتروۋسكىنى ۋە ئەنگلىيىنىڭ ساياھەت ئىشلىرى ئەمەلدارى ماجژېينى زىيارەت قىلدى. ئۇنىڭ «غەربىي ئاسىيادىكى زىيارىتىم» ناملىق ئەسىرى بار.

7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، ساربكۆلدە يەر تەۋرىدى.

9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، گېرمانىيىنىڭ لۇكچۇن بانكىسى

شىنجاڭغا مال ئەكىلىپ ساتتى، شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋالدى.

شۇ يىلى، جۇڭگو - روسىيە سودا باش ئىدارىسى ئۈرۈمچىدە تەسىس قىلىندى.

1896 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 22 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، ئىلىنىڭ لەشكەر سەردارى جاڭ جۈن قەشقەرنىڭ باشبۇغى بولدى.

15 - كۈنى، لوپنۇرنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى كەكلىك دېگەن جايغا ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ بوز يەر ئاچتى.

1 - ئايدا، سۈيەن ھېدېن خوتەندىن كېرىيە دەريياسى بويىغا كەلدى. سەپەر جەريانىدا دەندان ئۆيلۈك ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسىنى ۋە تام رەسىملىرىنى تاپتى. تەكلىماكاننى كېسىپ ئۆتۈپ 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى كورلىغا كەلدى. لوپ نۇر كۆلىگە بېرىپ بۇ كۆلنى تەكشۈردى. 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدا خوتەنگە كەلدى. 1987 - يىلى ستوكھولىمگە قايتتى.

2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، ۋاڭ فىڭمىڭ ئىلىنىڭ لەشكەر سەردارى، جاڭ خۇەييۇي بارىكۆلنىڭ لەشكەر سەردارى بولدى.

3 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، سارىكۆلدە يەر تەۋرەپ، قىرغىزلاردىن يەتتە ئەر - ئايال ئۆلدى. ئۇچ كىشى زەخمىلەندى، بىر ئەسكەر ئۆلدى، 42 ئېغىز ئۆيۈرۈلۈپ چۈشتى.

5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، ھەربىيلەرگە تەمىنات ئىئانە قىلىغان ئۇيغۇر ۋاڭى شامەخسۇت مۇكاپاتلاندى.

6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئۈرۈمچىنىڭ شىمالىدىكى يېزىلىرىدا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى، بۇغدايلىقلار زىيانغا ئۇچرىدى.

7 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، قەشقەر يېڭى شەھەرنىڭ خانىم ئېرىق قاتارلىق يېزا - كەنتلىرىدە بوران - چاپقۇن، مۆلدۈر

ئاپىتى يۈز بەردى. كۆزلۈك زىرائەتلەر زىيانغا ئۇچرىدى. 12 مىڭ 350 مو 9 پۇڭ يەتتە لى يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى. 1 مىڭ 274 ئائىلە زىيانغا ئۇچرىدى، 63 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، بىر ئۇيغۇر ئايال، 125 كالا، 25 ئات، 179 ئېشەك ئۆلدى.

9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، قۇمۇلنىڭ جاساق چىنۋاڭى شامەخسۇتنىڭ ئانىسى پۇجۇڭ خېنىم بانۇ كېسەل سەۋەبىدىن 73 يېشىدا ئۆلدى.

11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، قەشقەر كونىشەھەردە يەر تەۋرەپ، شەھەر - يېزىلاردا 73 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، يەتتە ئەر - ئايال ئۆلدى، بەش كىشى زەخمىلەندى.

11 - ئاينىڭ 9 - كۈنى، راۋ يىڭچى شىنجاڭغا شۇنغۇ يولدى.

شۇ يىلى روسىيىلىك ئەتكەسچىلەر ئىلى، تارباغاتايدىكى يوللار يىلىن 536 مىڭ سەر قىممەتلىدىكى مال ئېلىپ كىرىپ، 332 مىڭ 526 سەر قىممەتلىدىكى مالنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

فرانسىيىلىك چاۋانىئان ئىسسىق كۆل بويىدىن ئىلىغا كەلدى.

1897 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 23 - يىلى)

5 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، روسىيىنىڭ قەشقەردىكى مۇئاۋىن كونسۇلى ئەسكەر باشلاپ بېرىپ سودىگەر ماسلىنىڭ دۇكىنىدىن 24 بولاق بەگنى ئاختۇرۇپ تاپتى.

6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، باشبۇغ جاۋداچۇي ئىلىنىڭ لەشكەر سەردارى بولدى.

7 - ئاينىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قۇتۇبىدىكى فاكتاۋخۇ، ساكجيا چۈي قاتارلىق جايلار تۈيۈقسىز چېكەتكە ئاپىتىگە ئۇچراپ، 9 مىڭ 279 مو يەردىكى زىرائەت زىيانغا ئۇچرىدى.

7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، چېكەتكىلەر ماناس ناھىيىسىنىڭ

شەرقىي جەنۇبىددىكى يېزىلارغا ئۇچۇپ كىرىپ، 2 مىڭ 82 مو 2 پۇڭ بەش لى يەردىكى زىرائەتكە زىيان سالدى.

8 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، قەشقەرنىڭ لوڭكو ئۆتكىدە سۇ تېشىپ كېتىپ، كۆۋرۈكنى بۇزۇۋەتتى.

8 - ئاينىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئۇچتۇرپاننىڭ تاغلىق رايونلىرىدا ئۇدا قاتتىق يامغۇر يېغىپ، توشقان دەرياسى يار كەتتى. دەريا ياقىسىغا جايلاشقان يېڭىسار، يۇلغۇن قاتارلىق 13 يېزا كەنتتىكى 3 مىڭ 131 مو يەردىكى زىرائەتنى سۇ بېسىپ كەتتى، 146 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ كەتتى.

10 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، ئەنگلىيىلىك دېش تاغدۆمە باشتا ئۆلچەش خىزمىتىنى باشلىدى. يەگەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن كىرىيە دەرياسىنى داۋاملىق تەكشۈردى.

شۇ ئايدا، ۋۇسېن پېترۇنىڭ ئورنىغا روسىيىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى باش كونسۇلى بولدى.

11 - ئاينىڭ 19 - كۈنى كېچىدە تاشقورغان، مەكتېكە ئەتراپىدا ئىككى قېتىم يەر تەۋرىدى، ئەتىسى يەنە يەر تەۋرىدى.

12 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، تۇرپاندىكى ئۇيغۇر ۋاڭى ماۋت شىنۋۇمىندا خانلىڭ دىدارىنى كۆردى.

شۇ يىلى ئەنگلىيە تاشقورغاندا خەت - چەك پونكىتى قۇردى، ھىندىستانلىڭ خەت - چەكلىرىنى يەتكۈزۈپ بەردى.

روسىيە پېتربورگ پەن - تەتقىقات يۇرتى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ باشلىقى كېلىمنىتىز باشچىلىقىدىكى ئارخېئولوگىيە ئەترىتىنى تۇرپاندا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشقا ئەۋەتتى ۋە ئاسار - ئەتىقىلەرنى ئوغرىلاپ كەتتى. بۇ ئەترەت قوچو قەدىمىي شەھرىنى (ئىدىقۇتنى)، تۇيۇقتىكى ئىبادەتخانا خارابىسىنى ۋە 130 كىلومېتىر كۆلەملىك شۇرۇپ، بىر قىسىم خەنزۇچە يازمىلارنى، سانسكرىتچە يازمىلارنى ۋە باشقا يېزىقلاردىكى ۋەسىقىلەرنى، تام رەسىملىرىنى، بېغىشلىما

لىمىلارنى ئېلىپ كەتتى.

1898 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 24 - يىلى)

3 - ئاينىڭ 26 - 27 - كۈنلىرى، ئىلىدىكى گوزىگو تېغىدا قاتتىق قار ياغقاچقا، ئادەم، ئات - ئۇلاغلارنىڭ يولى توسۇلۇپ قالدى.

28 - كۈنى، ئىلىدىكى كۆرە شەھرىگە كەلكۈن كېلىپ، پۈقرالارنىڭ 606 ئېغىز ئۆيى ئۆرۈلۈپ كەتتى، 140 ئائىلە ئاپەتكە ئۇچرىدى، بىر ئەر كىشى سۇدا ئۆلدى.

4 - ئاينىڭ 2 - كۈندىن 4 - كۈنگىچە، قەشقەردىكى چوڭ مەيدانىدا ھەربىي كۆرەك ئۆتكۈزۈلدى.

16 - 17 - كۈنلىرى، تۇرپاندا قارا بوران چىقىپ، غەربىي شىمال يولدىكى 97 ستولبا، توقسۇندا 44 ستولبا ئۆرۈلۈپ كەتتى.

28 - كۈندىن 5 - ئاينىڭ 6 - كۈنگىچە گېرمانىيىلىك خىرىدىل قۇمۇلغا كەلدى.

4 - 5 - ئايلاردا، تېخىنچىندە تۇرۇشلۇق گېرمانىيىلىك سودىگەر شى چاڭخاك ئۇرۇمچىگە كېلىپ، قوي يۇڭى، تۆشەك، تېرە، تۇگە يۇڭى، ئىت تېرىسىدىن تىكىلگەن كەنجە، ئات قۇيرۇقى، ئات يالىسى، ئات تېرىسى، كالا تېرىسى، ئېشەك تېرىسى قاتارلىقلارنى سېتىۋالدى.

5 - 6 - ئايلاردا، قارا شەھەر، شىخولاردا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى.

6 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، قەشقەر كونىشەھەردە قاتتىق يەر تەۋرىدى، 525 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، 47 ئادەم ئۆلدى، 85 ئادەم زەخمىلەندى، 118 كالا، ئېشەك، قوي ئۆلدى، سۇخۇك قاراۋۇلخانىسىنىڭ ئۆي ۋاقلىرىمۇ ئۆرۈلۈپ كەتتى.

25 - كۈنى، سۇيدۇگگە كەلكۈن سۈيى كېلىپ، 606 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ كەتتى. 25 - 26 - كۈنلىرى بارىكۆلدە قاتار

تىق يامغۇر يېغىپ، كەلكۇن ئاپىتى يۈز بەردى. 200 نەچچە مويەردىكى زىرائەت سۇ ئاستىدا قالدى.

8 - ئاينىك 6 - كۈنى، ئۇرۇمچى ناھىيىسىنىك بەنفاگۆ گو، شۇيشىگو، تۇگۇك، ئەرگۇك، چىگۇك قاتارلىق جايلىرىدا تۇيۇقسىز مۆلدۈر يېغىپ، 4 مىك 360 مو يەردىكى كۆزلۈك زىرائەتكە بەرھەم بەردى.

9 - ئاينىك 7 - كۈنى، تۇرپاننىك تۈيۈق، مۇرتۇق قاتارلىق جايلىرىدا ئاتتىق يامغۇر ياغدى، ئېرىق - ئۆستەڭلەر تار بولغاچقا سۇ تېشىپ كېتىپ، 1 مىك 410 تۇپ ئۈزۈم تېكىنى ئېقىتىپ كەتتى، 117 مو يەردىكى زىرائەتنى سۇ بېسىپ كەتتى، 120 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، بىر ئەر كىشى، بىر كالا، 16 ئېشەك ئۆلدى.

10 - ئاينىك 19 - كۈنى، ئىلىنىك مۇئاۋىن دوتۇڭى جۇك لياك كېسەل سەۋەبىدىن خىزمەتتىدىن قالدۇرۇلدى، ئورنىغا لالى مۇئاۋىن دوتۇك بولدى.

ئۆلكە مەركىزىدە روسىيلىكلەر ئوچ - تۆت ماگىزىن ئاچتى، ئۆلكە مەركىزىدە 200 نەچچە روسىيلىك سودىگەر بار ئىدى. راۋىيىچى شىنپىك ناھىيىسى تەسىس قىلىشنى تەكلىپ قىلدى.

گېرمانىيىلىك گېئولوگ فىد فول ۋە خوردېرىل ئايرىم - ئايرىم ھالدا شىنجاڭدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشقا كەلدى. ئۇلار تاشكەنت، ئۇشتىن يولغا چىقىپ، ئاقسۇ، قارا شەھەر، تۇرپان، قۇمۇل ئارقىلىق گەنسۇ، چىڭخەيگە بارىدى، ئاندىن خەنكو ۋە شاڭخەيگە بارىدى، شاڭخەيدىن دېڭىز يولى بىلەن دۆلىتىگە قايتىشتى. ئۇلار 700 پارچە رەسىم تارتىپ، مەركىزىي ئاسىيا رايونىدىكى يايلاقلارنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئەھۋالىنى تونۇشتۇردى. فىدفولنىك «ئاسىيادىن ئۆتۈش» ناملىق ئەسىرى بار.

1899 - يىلى (گۇاڭشۇينىك 25 - يىلى)

1 - ئاينىك 4 - كۈنى، سۇ ئاپىتىگە، چېكەتكە ئاپىتىگە ئۇچرىغان تۇرپان، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارغا قوتقۇزۇش بېرىلدى.

4 - ئاينىك 22 -، 23 - كۈنلىرى قەشقەردە قاتتىق بوران چىقىپ، 80 نەچچە ستۇلبىنى ئۆرۈۋەتتى.

5 - ئاينىك 20 - كۈنى چاك گىك: قازاقلارنىك نوپۇسى كۈندىن-كۈنگە كۆپىيىۋاتىدۇ، مىڭبېگى قاتارلىق ئەمەلمەنسەپلەرنى تەسىس قىلساق دەپ تەكلىپ بەردى.

22 - كۈنى، ئالتاي ئورانقايلىرىنىك مۇئاۋىن دوتۇڭى سەنباۋ دورجى كېسەل سەۋەبىدىن خىزمەتتىدىن قالدۇرۇلدى، ئورنىغا ئوغلى چاغان بولىك مۇئاۋىن دوتۇك بولدى.

7 - ئاينىك 18 - كۈنى، بايدىكى بەزى جايلاردا مۆلدۈر يېغىپ، زىرائەتلەرگە ئېغىر زىيان سالدى.

7 -، 9 - ئايلاردا، قەشقەر كونىشەھەرگە تەۋە بەزى جايلاردا سۇ ئاپىتى يۈز بېرىپ، 3 مىك 392 مو يەردىكى زىرائەت زىيانغا ئۇچرىدى، بايدىكى داۋانچى ئۆستەڭبويى دېگەن جايدا سۇ ئاپىتى يۈز بېرىپ 13 مىك 215 مو زىرائەت زىيانغا ئۇچرىدى، چوك، قىزىل قاتارلىق جايلاردا سۇ ئاپىتى ۋە مۆلدۈر ئاپىتى يۈز بېرىپ، 5 مىك 277 مو يەردىكى زىرائەت زىيانغا ئۇچرىدى، 33 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

8 - ئاينىك ئوتتۇرىلىرىدا، سۈدن ھېدېن شۆبتىسىيە پادىشاھى ئوسكانىك ۋە نوبىلىنىك ياردەمگە ئېرىشىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا 2 - قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى. 8 - ئاينىك ئوتتۇرىلىرىدا تارىم دەرياسىدىن كورلىنىك جەنۇبىدىكى يېڭى كۆلگە بېرىپ، تارىم دەرياسىنىك قاتناش لىنىيىسى خەرىتىسىنى تەپسىلىي رەسىمگە ئالدى.

9 - ئاينىك 16 - كۈنى، ئۇچتۇرپاندىكى خۇيزۇلاردىن

بەي جنسەي، لى چاڭفۇ قاتارلىقلار ماناستىكى خۇيزۇلار ئىسمىيان كۆتەرگەنلىكىدىن ۋاقىپلىنىپ، شۇ كېچىسى ئۇلارمۇ ئىسمىيان كۆتۈردى. لېكىن ئىسيان مەغلۇپ بولۇپ، يەتتە كىشى زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى.

10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، ئۆتكەن يىلى ئاپەتكە ئۇچرىغان تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن ئېلىنىدىغان باج - سېلىق ئازايتىلدى.

شۇ يىلى، روسىيىلىك سودىگەرلەر شىنجاڭغا ئېلىپ كىرگەن مال-لارنىڭ قىممىتى 1 مىليون 298 مىڭ سەر كۈمۈشكە، شىنجاڭ روسىيىگە چىقارغان مال-لارنىڭ قىممىتى 955 مىڭ سەر كۈمۈشكە يەتتى.

فرانسىيىلىك بانىن بىبىجىڭدىن يولغا چىقىپ، كۆڭخوت، نىڭشيا، چىڭخەي، گەنسۇ ئارقىلىق ئالتۇن تاغقا بېرىپ قەدىمكى يىپەك يولىنى تەكشۈردى، ئاندىن تارىم دەرياسى بويىغا كېلىپ، تىيانشاندىن ئۆتۈپ ئۈرۈمچىگە كەلدى، ئىلى، سەمەرقەنت ئارقىلىق قايتىپ كەتتى.

1900 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 26 - يىلى)

3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، فرانسىيىنىڭ باش ئەلچىسى باۋنىڭ ئىلىغا كەلدى.

3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، سۈئن ھېدىن تەشكىللىگەن ئىكسسپىدىتسىيە ئەترىتىنىڭ ئەزاسى جۇڭگولۇق ئۇيغۇر ئەردىك (艾尔的克) قەدىمكى كىروران (مىران) شەھىرىنىڭ خارابىسىنى تاپتى.

4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، بايدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمىسى ئەھمەت كېسەل سەۋەبىدىن ئۆلدى.

19 - كۈنى جاڭ جۇن ئۆلدى، ئۇرنىغا جاڭ زۇڭبىن باربكۆلنىڭ باشبۇغى بولدى.

6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، كۇچادىكى بەزى جايلاردا

كەلكۈن ئاپىتى يۈز بېرىپ، 78 ستۇلبا ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، روسىيە يېخىتۇەن ھەربكىتىنى باھانە قىلىپ، 200 روس ئەسكەرنى ئىلى قاراۋۇلخانىسىنىڭ سىرتىغا ئەۋەتتى. 18 - كۈنى ئىلى قاراۋۇلخانىسىدىن ئۆتۈپ، 20 - كۈنى روسىيە كونسۇلخانىسىغا ئورۇنلاشتى.

22 - كۈنى، ئاپەتكە ئۇچرىغان قەشقەر كونىشەھەر، باي ئىككى ناھىيىدىن ئېلىنىدىغان باج - سېلىق كەچۈرۈم قىلىندى.

8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ جاساق جۇنۇاڭى ماموت ئۆلدى. ئۇنىڭ ئىشىنى چوڭ ئوغلى، باش تەيجى ئىمىن خوجا ۋاقتىنچە باشقۇرۇپ تۇردى.

يازدا، باربكۆل، گۈچۈڭ، چۆچەكلەردە قۇرغاقچىلىق ئاپىتى، بوران ئاپىتى يۈز بەردى.

12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ئىلىنىڭ لەشكەر سەرداری جاۋداچۈي قەشقەرنىڭ باشبۇغى بولدى.

14 - كۈنى، مائەنلياك ئېلىنىڭ لەشكەر سەرداری بولدى.

شۇ يىلى، قەشقەردىكى روسىيە سودىگەرلىرى روسىيىگە چىقارغان مال-لارنىڭ قىممىتى 2 مىليون 572 مىڭ 330 رۇبلىغا، كىرگۈزگەن مال-لارنىڭ قىممىتى 1 مىليون 726 مىڭ 479 رۇبلىغا يەتتى.

تېيەنجىندىكى يېخىتۇەنچىلەردىن جايۇك يوشۇرۇن ھالدا ئىلىغا كېلىپ، مەخپى پائالىيەت ئېلىپ بارىدى، ماناستىمۇ يېخىتۇەنچىلەر پائالىيەت ئېلىپ بارىدى. ئۇزاق ئۆتمەي بۇ ئىككى جايدىكى يېخىتۇەنچىلەرنىڭ ھەربكىتى باستۇرۇلدى.

ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى ۋېنگىرىيىلىك سېتېيىن كەشمىردىن يولغا چىقىپ، تاشقورغان ئارقىلىق قەشقەرگە كەلدى. 10 -

ئاينىك 2 - كۈنى خوتەنگە باردى، يورۇقلاش دەريا سىنىڭ مەنبەسىنى تەكشۈردى. 11 - ئاينىك ئوتتۇرىلىرىدا، يورۇقلاش دەريا سى بىلەن كىرىيە دەريا سىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تەكلىماكان قوملۇقداۋە دەندان ئۆيلۈك قەدىمىي شەھىرىدە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى، ئۇ يەردىن ھىندىستانىنىڭ دەسلەپكى دەۋردىكى مەدەنىيىتىگە ئوخشايدىغان ھەيكەللەرنى، تام رەسىملىرىنى، تارشا پۈتۈكچىلەرنى ۋە نۇرغۇن تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى شۇنىڭدەك VI — VII ئەسىرلەرگە تەئەللۇق سانسكرىتچە ۋەسىقلەرنى تاپتى.

1901 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 27 - يىلى)

1 - ئاينىك 6 - كۈنى، سېتېيىن نىيە قەدىمىي شەھەرنى تاپتى.

1 - ئاينىك 22 - كۈندىن 2 - ئاينىك 22 - كۈنگىچە سېتېيىن نىيە خارابىسىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ باردى. زور مىقدارلىرىدا قارۇشتى يېزىقىدىكى يازمىلارنى، خەنزۇچە يازمىلارنى، تامغا - مۆھۈرلەرنى، ھەيكەللەرنى، سانسكرىتچە يازمىلارنى تاپتى. 4 - ئاينىك 28 - كۈنى سېتېيىن خوتەنىدىن قەشقەرگە قايتتى. ئۇ قىممەتلىك ئاسار - ئەتىقىلەرنى 12 چوڭ ساندۇققا قاچىلاپ ئەنجانغا بېرىپ، پويىزغا ئولتۇرۇپ 7 - ئاينىك 2 - كۈنى لوندۇن بۇيۇك بېرىتانىيە مۇزېيىغا يېتىپ باردى.

2 - ئاينىك 14 - كۈنى، ئاپەتكە ئۇچرىغان بارىكۆل، گۇچۇڭ، چۆچەكتىن ئېلىنىدىغان غەللە - پاراق ئازايتىلدى.

3 - ئاينىك 3 - كۈنى، سۈئېن ھېدىننىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى يەنە بىر قېتىم كىروران قەدىمىي شەھىرى خارابىسىغا كەلدى ھەمدە كەڭ كۆلەملىك، تەشكىللىك ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ باردى، زور مىقدارلىرىدا قارۇشتى يېزىقىدىكى يازمىلارنى، خەنزۇچە يازمىلارنى، زىننەت بۇيۇملىرىنى، پۇللارنى، ياغاچ قوچاقلانى تاپتى. كىروران خارابىسىنىڭ تېپىلىشى لوپنۇر كۆلى كۆچمە كۆل دېگەن قاراشنى مۇھىم ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى. 12 - ئاينىك 17 - كۈنى، سۈئېن ھېدىن كەشمىر ئارقىلىق قايتتى.

6 - ئاينىك 5 - كۈنى، ئىلىنىڭ مۇئاۋىن دۇتۇڭى لالى كېسەل سەۋەبىدىن خىزمىتىدىن قالدۇرۇلدى، ئورنىغا گۇاڭ فۇ مۇئاۋىن دۇتۇڭ بولدى.

17 - 18 - كۈنلىرى، كۇچانىڭ تەكلىك قاتارلىق يېزىلىرىغا كەلگۈن كېلىپ، ئۇيغۇر - ۋاقلارنى ئېقىتىپ كەتتى، نۇرغۇن زىرائەت زىيانغا ئۇچرىدى.

28 - كۈنى، مارالبېشىغا تەۋە مەكىت ۋە يۇقىرى ئوتەي قاتارلىق چايلاردا مۆلدۈر ئاپىتى يۈز بېرىپ، 15 مىڭ 219 مو يەردىكى زىرائەت زىيانغا ئۇچرىدى.

7 - ئاينىك ئوتتۇرىلىرىدىن 9 - ئاينىك ئالدىنقى يېرىمىغىچە، ماناستىن قۇتۇبىغىچە بولغان جايلاردا چۈما كېسىلى تارقىلىپ، 50 نەچچە كۈندە 200 دىن ئارتۇق ئادەم ئۆلۈپ كەتتى.

9 - ئاينىك 4 كۈنى، ئىمىن خوجا ئاتىسىنىڭ تۇرپانىنىڭ جاساق جۇنۇاڭى دېگەن مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ، دەپ بۇيرۇق چۈشتى.

12 - ئايدا، روسىيە تاشقورغاندا خەت - چەك پۇنكىتى قۇرۇپ، ئون نەچچە ئاتلىقنى تۇرغۇزدى، پامىرنىڭ خەت - چەكلىرىنى يەتكۈزۈپ بەردى.

1902 يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 28 - يىلى)

2 - ئاينىك 4 - كۈنى، ئۆلكىلىك ئىشچى - دېھقان مەكتىپىنى قۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشتى.

3 - ئاينىك 28 - كۈنى، كابىنېتنىڭ سەردارى ئەلىخان ۋە ئونىڭ بەش ھەمراسى كۇچاغا بارغاندا توتقۇن قىلىندى.

5 - ئاينىك 1 - كۈندىن 4 - كۈنگىچە، ئىلىدىكى گوزە- گودا يامغۇر يېغىپ، سۇ تېشىپ كەتكەچكە، ئۇچ كۆۋرۈكنى سۇ ئېقىتىپ كەتتى.

5 - ئاينىك كېيىنكى يېرىمىدا ئىلىنىك تاغلىرىدا ئۇدا يامغۇر يېغىپ كەلكۈن كەلگەچكە، قاش دەريا سىنىك سۈيى تېشىپ كەتتى.

5 - ئايدا، سۈبۈن ھېدىن يەنە پامىردىن ئۆتۈپ قەشقەرگە كەلدى، 6 - ئايدا ستوكھولىمگە يېتىپ بېرىپ 2 - قېتىملىق ئوتتۇرا ئاسىيا سەپىرىنى ئاياغلاشتۇردى. ئۇ «ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىزاك» ناملىق كىتابىنى ۋە «1899 — 1902 - يىللار- دىكى ئوتتۇرا ئاسىيا سەپىرىنىك ئىلمىي نەتىجىلىرى» ناملىق بەش تومىلۇق ئىلمىي ئەسەرنى يېزىپ چىقتى.

6 - ئايدا، مارالبېشىدا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى.

7 - ئاينىك 23 - كۈنى، چۈشتىن كېيىن، مارالبېشىدا چوڭ مۆلدۈر يېغىپ، 2 مېتر مودىن كۆپرەك يەردىكى زىرا- ئەتنى زىيانغا ئۇچراتتى.

8 - ئاينىك 22 - كۈنى، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر- دە بىر يېرىم مىنۇت قاتتىق يەر تەۋرىدى، بۇ شىنجاڭ تارىخ- دا ئەڭ قاتتىق يەر تەۋرەش ھېسابلىنىدۇ. يەر تەۋرەش رايونىدا يەر تەۋرەش دەرىجىسى ئون بالدىن ئېشىپ كەتتى. 10 مېتر ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، تاغ ئولتۇرۇشۇپ، يەر يېرىلىپ كەتتى، مىڭغا يېقىن ئادەم ئۆلدى.

30 - كۈنى قەشقەردە يەنە يەر تەۋرىدى.

9 - ئاينىك 3 - كۈنى، قەشقەردە يەنە بىر قېتىم قاتـ تىق يەر تەۋرىدى.

9 - ئاينىك 11 - كۈنى، تۇرپاننىك ئاقبۇلا دېگەن يې- ردە قاتتىق يامغۇر يېغىپ، كەلكۈن سۈيى نۇرغۇن ستۇلبـ لارنى ئۆرۈۋەتتى. سۇ توققۇز ھارۇنى ئېقىتىپ كەتتى، 12 ئادەم ئۆلدى.

9 - ئايدىن 1903 - يىل 3 - ئايغىچە، گېرمانىيىلىك گرونۇبىدىل قاتارلىقلار روسىيە ئارقىلىق شىنجاڭغا كەلدى، ئۇلار تۇرپاندا بەزى مىڭئۆيلەرنى رەسىمگە ئېلىۋالدى، قىممەتلىك سەنئەت بۇيۇملىرىنى ۋە يازمىلارنى (خەنزۇچە، ئىرانچە، تۇرۇك- چە، مانىچە يېزىقلاردىكى يازمىلار) ئېلىپ چىقىپ كەتتى. ئۇ- لار بۇ يازمىلارنى، ئاسار - ئەتىقىلەرنى 46 چوڭ ساندۇققا قا- چىلاپ ئېلىپ كەتتى.

10 - ئاينىك 1 - كۈنى، بارىكۆلدە مۆلدۈر يېغىپ ئاپەت پەيدا قىلدى.

15 - كۈنى، چۈشتە قارا شەھەردە قاتتىق يەر تەۋرىدى. شۇ يىلى، ئۆلكە مەركىزىدە شىنجاڭ ئۆلكىلىك باج ئىشـ لىرى باش ئىدارىسى، قۇمۇل، گۇچۇڭ، ماناس، ئاقسۇ، تۇرپان، مارالبېشىدا جەمئىي ئالتە شۆبە ئىدارە قۇرۇلدى. شۇ يىلى باش ئىدارە جەمئىي 90 مىڭ 876 سەر باج يىغدى.

ياپونىيىنىڭ داگۇ گۇاگروي باشچىلىقىدىكى ئېكسپېدىت- سىيە ئەترىتى پامىر، تېيانشان قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ئاسار- ئەتىقىلەرنى قازدى. داگۇ گۇاگروي قاتارلىق تۆت كىشى 8 - ئايدا لوندۇندىن يولغا چىقىپ، ئەنجان، ئۇش ئارقىلىق 9 - ئاينىك 21 - كۈنى قەشقەرگە كەلدى. ئۇلاردىن داگۇ بىلەن بىللە، جىمى شاگىرد جەنۇبقا — ھىندىستانغا بېرىپ، ئاندىن دۆلىتىگە قايتتى، دۇبىيەن يەكەنگە قايتىپ يەنە خوتەنـ گە بېرىپ، تېيانشاننى تەكشۈرمەكچى بولدى. داگۇ گۇاگروي ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ مەقسىتى — بۇددا دىنىنىڭ شەرققە تارقىلىش لىنىيىسىنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇددا دىنىنىڭ ئىسـ لام دىنى تەرىپىدىن سقىپ چىقىرىلىش ئەھۋالىنى تەكشۈ- رۈش ئىدى.

تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئابلەت نوردۇن
ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

新疆文史资料选辑(27) (维吾尔文)
中国人民政治协商会议新疆维吾尔自治区
委员会文史资料委员会 编

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市建中路54号)
新疆新华书店发行 新疆新华印刷三厂印刷
850×1168毫米 32开本 12.625印张 4插页
1989年12月第1版 1990年1月第1次印刷
印数: 1——2,500

ISBN 7-228-01188-0/K·103 定价: 3.15元
(内部发行)

ISBN 7 — 228 — 01188—0
K·103(民文)定价：3.15元